

**KEGYESSÉG, KULTUSZ,
TÁVOLÍTÁS.
IRODALOMTUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK**

S SAPIENTIA KÖNYVEK

SAPIENTIA
ERDÉLYI MAGYAR
TUDOMÁNYEGYETEM

SAPIENTIA
ALAPÍTVÁNY

PARTIUMI
KERESZTÉNY
EGYETEM

KEGYESSÉG, KULTUSZ, TÁVOLÍTÁS

***IRODALOMTUDOMÁNYI
TANULMÁNYOK***

Szerkesztette
GÁBOR CSILLA
SELYEM ZSUZSA

| Scientia Kiadó |
| Kolozsvár · 2002 |

SAPIENTIA KÖNYVEK 12.

Bölcsészettudomány

A kiadvány megjelenését a Sapientia Alapítvány támogatta.

Kiadja a

Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete
3400 Kolozsvár (Cluj-Napoca), Kossuth Lajos u. (B-dul 21 Decembrie) 24/3.
Tel./fax: +40-64-197584, +40-64-194228, e-mail: kpi@kpi.sapientia.ro

Felelős kiadó:

Tánczos Vilmos

Lektor:

Horváth Andor

A bölcsészettudományi sorozat szerkesztőbizottsága:

Angi István
Marton József
Szegő Katalin
Tánczos Vilmos

Sorozatborító:

Miklósi Dénes

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Kegyesség, kultusz, távolítás: irodalomtudományi tanulmányok /

ed.: Gábor Csilla, Selyem Zsuzsa. – Kolozsvár [Cluj-Napoca]:

Scientia, 2002.

p.; cm – (Sapientia Könyvek; 12)

Bibliogr.

ISBN 973-85750-9-5

I. Gábor Csilla (ed.)

II. Selyem Zsuzsa (ed.)

821.511.141.09

TARTALOM

PROLÓGUS 7

KEGYESSÉGI TÖREKVÉSEK, IRODALMI REALIZÁCIÓK

GÁBOR CSILLA

Meditáció, teológia, nyelvalkotás. Roberto Bellarmino
elmélkedő könyvének magyar fordítása 11

LUFFY KATALIN

„A' kik életekkel, erkölcsökkel építenek és tanítanak.”
Puritán elvárások az 1660–68 közötti alkalmi beszédekben 37

A XIX. SZÁZAD JELENTÉKENY ERDÉLYI LAPJAI

UGRON ZSUZSA

Kegyelet és kultusz. Mikó Imre emlékezete 71

DREGUS ÁGNES

Irodalmi kánon a nemzeti identitás szolgálatában.
Egy kiegészítés utáni erdélyi lap kánonszerkezete 99

TÖRÖK ZSUZSA

Miről és hogyan beszél Petelei Kolozsvárja. Liberalizmus,
ellenféltéremtés és irodalom egy XIX. század végi erdélyi
politikai napilapban 125

FOLTOK, KAGYLÓK, KOLUMBIÁK

BALÁZS IMRE JÓZSEF

Az erdélyi magyar avantgárd irodalom fórumai 173

SELYEM ZSUZSA

Az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmódok egyik
utópiája. Disztransz 197

GÁL ANDREA

A kisebbségi nacionalizmus torzói a jelenkori erdélyi
magyar irodalomban 219

TÖRÖK ERVIN	
Az emlékezés terei. Láng Zsolt: Bestiárium Transylvaniae. Az ég madarai	243
ZSIGMOND ANDREA	
Miből rakjuk össze a hántott nyírfatörzs illatát. Egy Bodor Ádám szövegei által előhívott olvasásalakzat felvázolása	259
VIRGINÁS ANDREA	
Kagyló, kolumbia, kevert: néhány, a romániai magyar irodalom diszkurzív képződményét olvasó alakzat	281
FÜGGELÉK	
A kötet szerzői	309
Abstracts	311
Rezumate	319

PROLÓGUS

Jelen kötet tanulmányai a *Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézetének* támogatásával készültek a 2000–2001-es egyetemi év idején. Az összeállítás a XVII. század irodalmának vizsgálatától a kortárs erdélyi magyar irodalom értelmezéséig terjed – ami közös e hatalmas anyag részterületeinek földolgozásában, az a tudatos figyelem az eddig jórészt mellőzött vagy félreértett (olykor ideologikusan félreértelmezett) művekre, illetve a bennük rejlő olvasói stratégiákra.

A kötet tanulmányainak anyaga értelemszerűen heterogén – ami indokoltta teszi egymás mellé helyezésüket, az a közöttük lévő módszertani kapcsolatot: a filológiai anyagföltárás és a szövegek/irodalmi folyamatok értelmezése egyszerre jellemzője e megközelítéseknek.

Három részből álló kötetünk első blokkja, a *Kegyességi törekvések, irodalmi realizációk*, a kora újkor vallásos megújulást célzó kegyességi áramlatainak (puritanizmus, Szent Ignác-i szellemiség) irodalmi formába öntött alakváltozataival foglalkozik, olyan források alapján, amelyek mindeddig kiestek a korszerű irodalmi kutatások horizontjából. Gábor Csilla tanulmánya *doctrina* és *pietas* („objektív” hittartalom és a szorosán összefüggő áhítatgyakorlat) dinamikáját vizsgálja Roberto Bellarmino rendhagyó meditációs könyvében, annak 1639-es magyar fordítását pedig mint Tasi Gáspár egyszemélyes nyelvteremtő teljesítményét veszi számba. Luffy Katalin dolgozata a XVII. század hatvanas éveiben alkotó szerzők alkalmi prédikációiban megmutatkozó eszme- és mentalitástörténeti paradigmaváltást, a szociális és személyes vallásosság iránti érzékenységet az Angliából kirajzó puritanizmus hazai adaptációjával magyarázza.

A második rész (*A XIX. század jelentékeny erdélyi lapjai*) két dolgozata a *Magyar Polgár* és a *Kolozsvár* című politikai periodikákat vizsgálja. Dregus Ágnes azt követi nyomon, hogy a társadalmi és politikai élet-ről formált vélemény hogyan befolyásolhatja az irodalomról való gondolkodást és miképpen teszi követelménnyé a művek számára a nemzeti identitás alakítását. Török Zsuzsa a *Kolozsvárnak* elsősorban az irodalmi anyagát vizsgálja a nemzeti identitás és a liberalizmus korabeli koncepcióinak föltárásával, illetve beszédmódjuk értelmezésével; a harmadik dolgozat, Ugron Zsuzsa tanulmánya pedig a kultusz kutatás

eredményeit hasznosítva értelmezi Mikó Imre erdélyi kultuszának sajátosságait, hazai sajtóorgánumok anyagát feldolgozva.

Foltok, kagylók, kolumbiák a címe a XX. századi erdélyi magyar irodalommal foglalkozó harmadik résznek, melyet Balázs Imre József tanulmánya indít az erdélyi magyar avantgárd irodalom fehér foltjairól, az 1920-as években jelentkező rendkívül színvonalas és elhallgatott expresszionista költészetéről. A recepció hiányának lehetséges okaival, az erdélyi magyar irodalomszemlélet ideologikusan formált kánonjaival Selyem Zsuzsa dolgozata foglalkozik, Gál Andrea a transzszilvanizmus alapszövegeinek metaforikáját vizsgálja, Zsigmond Andrea Bodor Ádám regényének szövegközeli elemzését nyújtja, Török Ervin Láng Zsolt *Bestiarium...*-ában vizsgálja a szöveg mnemotechnikáját, és ezzel sajátosan irodalmi hagyományértelmezését, végül Virginás Andrea – újra kitágítva a vizsgálat tárgyát – az erdélyi magyar irodalom kanonizációjának szempontjait tárja fel Bodor Ádám erdélyi és magyarországi recepciója alapján.

A kötet tanulmányainak eddig nem említett közös tényezője az irodalom több szempontból való, precizításra és nem hatalomra törekvő vizsgálata – idő- és intézményigényes feladat: köszönet a *Sapientia KPI*-nek, hogy ezt lehetővé tette.

**Gábor Csilla
Selyem Zsuzsa**

2002. május 27.

**KEGYESSÉGI TÖREKVÉSEK,
IRODALMI REALIZÁCIÓK**

MEDITÁCIÓ, TEOLÓGIA, NYELVALKOTÁS.

Roberto Bellarmino elmélkedő könyvének magyar fordítása

Az irodalomtörténeti kutatás akkor lehet igazán eredményes, ha a kanonizációban kiemelt szerzők életművének vizsgálatát kiegészíti a másod- és harmadtermésű (vagy annak tekintett) rétegek feltárásával is. Ez nem csupán azért szükséges, hogy végbemehessen a természetük szerint rendkívül merev irodalmi kánonok olyannyira szükséges korrekciója, hanem azért is, hogy meg lehessen állapítani az irodalmi fejlődés ritmusát, kiemelkedő és kevésbé kiemelkedő pillanatait.¹

A magyarországi reneszánsz és barokk egyházi irodalom kutatása téren számos figyelemre méltó eredmény született már, az ide tartozó termésnek bizonyos része hosszú idő óta a tudományos érdeklődés homlokterében áll (ilyen a prédikáció, a színjáték, a költészet), másik részét azonban csak mostanában kezdi vizsgálni a szakkutatás. Ilyen, mindeddig igen kevés figyelemre méltatott szövegtípus a konfesszionalizmus korabeli² meditáció, pedig ez a hatalmas mennyiségű és változatos anyag a teológiai gondolkodás következtetéseiinek közvetítője a laikus rétegek felé (ebben funkcionális rokona a prédikációnak), ugyanakkor az objektív hitigazság személyessé tételének, a lelki elmélyülésnek szövegmintáit adja. A műfaj sajátosságai nyilvánvalóan sok tekintetben meghatározzák a retorikai építkezést: jóllehet ugyanazon az elméleti rendszeren belül maradnak, az elmélkedések szövegeit mégis más elvek alakítják, mint a polemikus írásokét vagy akár a prédikációkét. Csakhogy e retorika többnyire a művekben és azok keretszövegeiben kanonizálódott, nem a retorikaelméletekben (Tüskés 1997. 52.).

Jelen dolgozat egy olyan XVII. századi mű filológiai háttérének feltárására és teológiai-műfaji értelmezésére vállalkozik, amely fordítás lévén nem került bele a magyar irodalomtörténeti köztudatba – kánonba –, pe-

1 A kánonkorrekció fontosságát meggyőző érveléssel hangsúlyozza Tüskés 1997. 9.; ill. Szegedy-Maszák 1995. 81.

2 A fogalom tartalmáról egy új irodalomtörténeti periodizációs kísérlet jegyében l. Kemper 1987. 11–27.

dig a magyar nyelvű szöveg színvonala, valamint latin eredetijének korabeli európai és magyarországi elterjedtsége, illetőleg a fordítási tevékenységnek a kor irodalmi gyakorlatában elfoglalt kitüntetett szerepe egyaránt indokoltá teszi számontartását.

1. A *De ascensione mentis* Bellarmino életművében

A jezsuita szerzetes-tanár, majd bíboros, az 1930-ban szentté avatott Roberto Bellarmino (1542–1621) munkásságát főként kontroverzeteológiai és egyházpolitikai szempontból értékeli az utókor. Fő művének tekintett háromkötetes impozáns traktátusa, a *Disputationes de controversiis christianae fidei adversus huius temporis haereticos* (Ingolstadt, 1586, 1588, 1593) már első megjelenésekor ellentmondásos fogadtatásra talált Európa-szerte: miközben nagy számú protestáns olvasóját térítette (vissza) a katolikus hitre,³ egyúttal szembe kellett találnia magát a jezsuita teológusok egy részének, köztük a magyar Szántó Arator Istvánnak különvéleményével is.⁴ Ennek ellenére a mű később a teológiai képzés megkerülhetetlen kézikönyve lett, amelyet Antonio Possevino (1553–1611), a jezsuiták vezető diplomatája „*opus absolutissimum*”-nak nevezett, Pázmány Péter pedig 1632-es római útja alkalmával húsz példányt szerzett be az akkor már tervezett nagyszombati egyetem könyvtára számára.⁵

Meghatározó szerepet vállalt Bellarmino a jezsuita és domonkosrendi teológusok közötti ún. kegyelemvita elsimításában is, amely a hatékony kegyelem és az emberi szabadság viszonyának kétféle értelmezése körül robbant ki. Kiegyensúlyozott állásfoglalásának köszönhetően a katolikus egyházon belüli polémia hosszas huzavona után bölcs pápai döntéssel zárult: ennek értelmében mindkét iskola, irány szabadon vallhatta a maga nézetét, de egyik sem vádolhatta a másikat eretnekséggel.⁶

Bellarmino egyházpolitikus tevékenységében kiemelendő még közelépése az V. Pál pápa és a velencei köztársaság közötti, tipikusan egyház

3 Közismertté vált magyar példája az ilyen típusú megtérésnek a Vörösmarti, más írásmód szerint Veresmarti Mihályé, aki fogságában fanyalodott rá Bellarmino disputációinak olvasására. A folyamat leírása: Vörösmarti 1992, főként: 34–40.

4 A munka sommás elemzését és európai, főként angliai hatásának összefoglalását l. Brodrick 1961. 51–90. A Szántóval folytatott polémiáról részletesen: Löhr, 1986. 27–58; Bitskey 1995. 809–815.

5 Vö. Óry 1970. 96–97.

6 Brodrick 1961. 189–216, különösen: 205. A kegyelemvita kulcsszereplőiről l. Szabó 1990a. 48–49.

és állam illetékességének határait kereső vitában, valamint közvetítése a pápa és I. Jakab angol király közötti nézeteltérésben a Róma-ellenes hűségeskü miatt. Bellarmino kapta továbbá azt a megbízatást, hogy közölje Galileivel az Indexbizottság döntését, amely a heliocentrikus világmépítés kérdésében hallgatást parancsolt a tudósnak.⁷

De ascensione mentis in Deum címen ismert kései műve mind műfaji, mind tematikai szempontból különleges, bár nem egyedülálló. A római S. Andrea noviciátusban (már bíborosként) évente megtartott lelkigyakorlatainak gyümölcsei azok az áhítati célokat szolgáló művei, amelyek katolikus és protestáns körökben egyaránt népszerűek voltak: az elemzésünk témáját jelentő könyvecskén kívül a *De septem verbis a Christo in Cruce prolatis* (1618), *Admonitio ad Episcopum Theanensem* (1619), *De Arte bene Moriendi* (1620).

A *De ascensione mentis in Deum*ot szerzője saját bevallása szerint az 1614-es lelkigyakorlat alkalmával fejezte be.⁸ 1615-ben jelent meg nyomtatásban, úgy tűnik, egy időben több helyen is. James Brodrick szerint az első megjelenés helye Antwerpen (Brodrick 1961. 380.), Holl Béla ellenben római megjelenést említ (Holl 1971. 104.). A kolozsvári Akadémiai Könyvtárban a mű több példánya és kiadása is megtalálható, közöttük az 1615-ös kölni edíció. Más források viszont korábbi megjelenési időt tételeznek: az erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók dokumentumait közreadó kötet, nem tudni, milyen forrás alapján, 1595-re teszi a megjelenés idejét (Balázs–Fricsy–Lukács–Monok 1990. I/2, 330.); továbbá Kovács Lajos Imre⁹ és Gulyás István (Gulyás 1939. 84.), bizonyára ez utóbbi adatát felhasználva pedig Tüskés Gábor 1606-ot említi (Tüskés 1997. 47.). A datálással összefüggő bizonytalanságot a Carlos Sommervogel által szerkesztett jezsuita lexikon egyértelműen eloszlatja: eszerint P. de Backer az, aki utalt egy sosemvolt párizsi kiadásra 1606-ból, ezt azonban összetévesztette az 1616-os edícióval (Sommervogel 1890. I. 1231.). Ugyanakkor a szerző által a *Praefatió*ban megfogalmazottak alapján is, miszerint a megírást a külső gondoktól való nyugalom tette lehetővé („Ego igitur his rationibus excitatus, in aliquantula requie a publicis negotijs mihi concessa, et Sancti Bonaventurae exemplo admonitus, qui in simili

7 Brodrick 1961. 249–302; 332–378.

8 Erről maga ad hírt az ajánlólevélben: „Superiore mense Septembri, libellum, de ascensione mentis in Deum per scalas rerum creatarum, ut potui, Domino adiuvante, confeci”. Bellarmino 1615. 3. számozatlan lap. A latin szöveget ebből a kiadásból idézzük.

9 Kovács 1908. 73. Ő, saját bevallása szerint, egy 1784-es kiadást használt.

recessu scripsit itinerarium mentis in Deum,” Bellarmino 1615. 11–12. számozatlan lap), a későbbi dátumot, a „nyugdíjas éveket” valószínűsíthetjük. Persze az is lehetséges, hogy a végleges szövegváltozatot hosszas gondolati érlelés készítette elő: a Collegium Romanum rektoraként 1592. decemberétől 1594. novemberéig átlagosan kétheti gyakorisággal tartott házi exhortációi között az 1593/94-es tanévben az Isten ismerete volt a téma, ugyanaz az alapgondolat tehát, amely e kései művét is szervezi (Óry 1970. 115.).

Az 1615-ös kölni latin kiadás címzettje Pietro Aldobrandini bíboros: VIII. Kelemen pápa unokaöccse és Bellarmino közeli munkatársa, akit a szent, halála közeledtével, végrendelete végrehajtásával is megbízott (Brodrick 1961. 411.). Ez a viszony teszi hitelessé az ajánlás személyes megnyilatkozásait: vallomást arról, hogy a munkát eredetileg saját használatra, „in meum proprie usum” készítette, illetőleg arról, hogy igen szeretett munkája, Benjáminka a mű, minthogy nagyon idős korában, „in extrema senectute” (Bellarmino 1615. 5. számozatlan lap) született. A baráti kapcsolat és valamelyes sorsközösség teszi lehetővé továbbá azt is, hogy a kötelező magasztalás fordulatai mellett, amelyekkel Aldobrandini hivatalát és érdemeit méltatja, a figyelmeztetés és buzdítás retorikai eszközeivel is éljen, éppen a főpapi rangból következő felelősség hangsúlyozásával. Eszerint a közfeladatok végzését időnként meg kell szakítani, a külső zajokat a lélekből kiiktatva, elmélkedve vagy olvasva, „vel meditando, vel legendo” (uo.) kell szemlélni Isten nagyságát és mindenhatóságát.

Az a tény, hogy ebben a munkájában Bellarmino tárgyalási módjában és témafelvetésében egyaránt mellőzi a polémiát, egyáltalán nem meglepő: a korabeli jezsuita írói gyakorlatban megszokottnak számított, hogy a személyes megszentelődésre szánt művekben szerzőik nem élezték ki a tanbeli különbségeket: ez a tendencia megfigyelhető Pázmány Péternél éppúgy,¹⁰ mint valamivel fiatalabb rendtársánál, Hajnal Mátyásnál.¹¹ És

10 *Imádságos könyvében* (Graz, 1606) a kiadványtípus adottságaiból következően, prédikációiban pedig bevallottan is a hívek lelki épülését helyezi a hitvita elé: „A’ mostan támadot Tévelygések-ellen, mivel bévségesen írtam a’ *Kalaúz*-ban és egyéb Harczoló könyveimben: nem akarom it kétszerezni írásimat” (*A keresztyén olvasókhöz*. In: Pázmány 1636.[?]3.).

11 A Keresztúri Pállal több fordulóban is polemizáló Hajnal, jóllehet devóciós célokat szolgáló *Szíves könyvecskéjében* (Bécs, 1629) a sok vitát kavart megigazulás – a kegyelem és az emberi szabadság viszonyának – dogmatikai témáját bontja ki, ezt csupán az egyénben végbemenő lelki folyamatok szempontjából teszi, anélkül, hogy akár csak utalna a vitás kérdésekre.

talán a hitvitát mellőző hitépítő szándékkal magyarázható többek között a *De ascensione mentis in Deum* rendkívüli korabeli népszerűsége. Néhány hónappal az első kiadás megjelenése után már napvilágot látott a mű angol nyelvű változata; négy év alatt a latin szöveg számos új kiadást ért meg, emellett pedig lefordították olasz, spanyol, portugál, francia, majd cseh, kínai, görög, német, orosz, lengyel és illír nyelvre (Brodrick 1961. 387., ill. Sommervogel 1890. I. 1233–1236.). James Brodrick monográfiája nem tesz említést a magyar fordításról – Sommervogel enciklopédiájától eltérően (Sommervogel 1890. I. 1235.) –, amely szintén a latin megjelenés után viszonylag rövid idővel, 1639-ben jelent meg, Tasi Gáspár munkájaként.¹²

A fordító személyére és munkásságára vonatkozó adatokat Holl Béla kutatásaiból (Holl 1970. 99–104.) ismerjük, kis számú költeményét – közöttük egy hexameteres bibliaparafrazist –, amelyekből az epigrammatikus költői formákra érzékeny, könnyed verselőt ismerhetünk meg, a *Régi Magyar Költők Tára* közölte.¹³ Az életrajz adatai közül arra érdemes itt felfigyelnünk, hogy az Esterházy Miklós nádor környezetében működő, jezsuita műveltségű világi ember kegyességi iratok magyarrá fordításával abban a XVI. század végén Telegdi Miklós körül kezdődött „munkamegosztásban” vállalt részt, amely a papok feladatává hitvitázó és prédikációs kötetek írását tette, az arra képes világi munkatársaknak pedig aszketikus munkák létrehozatalát szánta,¹⁴ hiszen az aszketikus irodalom megcélzott közönsége az „együgyűek” laikus rétege.

Szempontunkból továbbá nem teljesen érdektelen befogadástörténeti adalék, hogy az erdélyi származású jezsuita, Marosvásárhelyi Gergely, akit Bethlen Gábor közbelépése mentett meg attól, hogy a törökök kivégezzék (Holl 1983. 155–156.), megajándékozta a fejedelmet Bellarmino kisebb írásaival, köztük a *De ascensione mentis*szel, aki elragadtatással nyilatkozott róluk.¹⁵

12 Tasi 1639. Az RMNY átveszi, nyilván Tüskés Gábor adatát felhasználva, Bellarmino művének hibás 1606-os datálását.

13 RMKT XVII. sz., 8., 202–206.

14 Vö. Pécsi 1591. Vö. még: Uray 1988. 13.

15 Marosvásárhelyi Gergely levele Muzio Vitelleschi rendfőnököknek Rómába 1618. szeptember 22-én: „Dedi libellos Illustrissimi Cardinalis Bellarmini Principi, mira delectatione perlegit *De ascensu mentis in Deum*. Item *De aeterna felicitate*, restat *Gemitus columbae*. Dicit se nunquam similem libellum legisse.” Balázs–Fricsy–Lukács–Monok 1990. I/2, 329.

2. Kitérő: anyanyelvi törekvések, kegyességi célok

Tarnóc Márton tanulmánya, amelyet Laskai János válogatott műveinek modern kiadása elé írt (Tarnóc 1970. 13–61.), a XVII. század első felében kibontakozó anyanyelvű irodalmi fellendülést az erdélyi fejedelemség szellemi kisugárzásával hozza összefüggésbe: eszerint a Bethlen Gábor trónra lépésétől II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratáig eltelt időszakra céltudatos, nemzeti nyelvű irodalmi és tudományos program kialakulása jellemző, amelyet többnyire külföldi egyetemeket járt protestáns prédikátorok vezéreltek és végeztek, és amely bizonyos kerektek között több ember munkáját hangolta össze. A jól dokumentált áttekintés azonban egy lényeges ponton a kérdésfelvetés újragondolására készített: a Tarnóc által említett protestáns szerzők közül többen is felismerhetően Pázmány Péter Kempis-fordításának nevezetes előszavát használják, amelyben az esztergomi érsek a fordítás során követett eljárásairól vall.¹⁶ Nem szükséges azt vitatnunk, hogy vajon melyik felekezeti, teológiai irányzaté az elsőbbség annak az anyanyelvű irodalmi terméknek a kibontakoztatásában, amelynek eredménye mutatja, hogy „a magyar nyelv a középkortól a XVII. századig olyan utat tett meg, amely út szerencsésebb történelmi körülmények között előbb vezetett volna el egy olyan irodalmi felvirágzáshoz, mint amilyent a XIX. század felmutathat” (Tarnóc 1970. 16.). Az egyoldalúság veszélye nélkül azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül a katolikus, főként jezsuita vagy a jezsuiták működésével összefüggő anyanyelvi irodalmi törekvéseket sem.

Közülük itt csak néhány olyan szerzőre utalunk, a teljesség vagy az elemző értékelés igénye nélkül,¹⁷ akik a személyes kegyesség előmozdításának céljából fordították magyarra a nemzetközi áhítati irodalom népszerű darabjait, s így az általunk vizsgálandó Tasi Gáspár munkájának értelmezésében, jelentőségének felbecsülésében jelenthetnek valamelyes szöveg- vagy módszerbeli párhuzamot. Marosvásárhelyi Gergelynek több kiadást is megért Canisius-fordítása mellett – éppen a fordítás munkájá-

16 Tarnóc, 1970. 15–16. A szóban forgó Pázmány-szöveg: „Igyekeztem azon, hogy a’ Deák bötünek értelmét hiven magyaráznám; a’ szóllásnak modgyát pedig úgy eiteném, hogy ne lattatnék Deákból csigázot homalyossággal repedezetnek, hanem oly kedvesen folyna, mint-ha először Magyar embertül, Magyarúl iratott volna”. Pázmány 1624, *A’ Magyar országban leveö Keresztyeneknek, Istentül minden iót keuanok*.

17 A meditatációirodalom magyarországi fejlődésének áttekintése: Tüskés 1997. 45–51.

ra vonatkozó műhelyvallomása miatt is – ebbe a körbe tartozik Kempisfordítása, akárcsak a század második felében készült Giovanni Bonátültetés, Tarnóczy István tollából. A világi papként működő Illyés András munkájának az adja különlegességét, hogy Alonso Rodríguez spanyol eredetije alapján készült olasz és latin változatot használ párhuzamosan a magyar fordítás készítésekor. Pécsi Lukács pedig, aki három – Szent Ágostonnak tulajdonított, valójában a XII. században keletkezett – misztikus meditációt ültet át magyar nyelvre és ad ki még az előző század végén, az elsőt a nyomtatásban megjelent elmélkedésgyűjtemények sorában (Pécsi 1591), valószínűleg világi ember.

Az imént említett szerzők fordításuk előszavában vagy ajánlólevelükben valamilyen formában mind reflektálnak az olvasói szükségletekre, valamint a munkájuk során tapasztalt nyelvi, fordítási nehézségekre.¹⁸ Tasi Gáspár is hivatkozik a lelki táplálékra éhes, ám a latin nyelvet nem vagy kevéssé ismerő olvasókra, a magyar nyelvű terminológia hiányához azonban nincs panaszos megjegyzése: széles körben használt módszerhez folyamodik, a szövegben magyarított kifejezést a lapszálon latinul is megadja a könnyebb érthetőség, esetleg a szerencsésebb szóalkotások ösztönzése végett.¹⁹ Munkájának értékét nem az eljárás maga, hanem szóalkotásainak igen magas száma és magyaros, természetes hangzása adja: ezek lajstromát tiszteletre méltó pontossággal Holl Béla készítette el (Holl 1970. 104–105.); e nyelvalkotó-tevékenység valódi funkcionalitására azonban igazán csak a szöveg egészének vizsgálata során derülhet fény.

A XVII. század fordítási gyakorlatában a filológiai pontosságra törekvő átültetéstől az eredetire éppen csak emlékeztető átdolgozásokig számos variáns megtalálható. Ebből a szempontból Tasi Gáspár fordítása megfelel a mai elvárásaink szerinti, precíz műfordítás követelményeinek, sőt túl is tesz azokon. Margináliái ugyanis még pontosabbak, mint az eredetiben: bibliai hivatkozásaiban²⁰ nem csupán a fejezetszámot, hanem a versszámot is megadja, és erre fel is hívja olvasója figyelmét, akárcsak arra a nyomdatechnikai eljárására, amely szintén a könyv áttekinthetősé-

18 Tárgyszerű összefoglalás a század fordításirodalmához kapcsolódó kérdésekről: Bartók 1998. 283–294.

19 Katolikus és protestáns szerzők (Pázmány Péter, Káldi György, Apáczai Csere János stb.) egyaránt hasonló módon járnak el, valahányszor teológiai vagy tudományos kérdésről értekeznek magyar nyelven.

20 A korabeli gyakorlattól eltérően nem kapásból fordítja a szentírási citátumokat, hanem a Káldi Györgyét használja, annak helyesírási sajátosságait, főként a központozás, kis- és nagybetűk használata tekintetében azonban olykor figyelmen kívül hagyva.

gét javítja: az egyes „garádichok”-on belüli alfejezeteket (részeket) is „derék folyásában a’ könyvnek” (Tasi 1639. 6 r-v) jelöli, eltérően a latin eredeti lapszéli jelzéseitől.

3. Az elmélkedő könyv

A ma leginkább használatosnak látszó ún. esztétikai irodalomfogalom²¹ tartalmából kiinduló klasszifikáció alapján az elmélkedést (az alkalmi költészettel, prédikációval, imádsággal, gyülekezeti énekekkel egyetemben) az ún. használati irodalom körébe sorolhatjuk: ahhoz a műfajcsoporthoz tehát, amely, jóllehet hasznosít retorikai-poétikai eljárásokat, tárgyát nem maga konstituálja, hanem annak az eszmének a szolgálatában áll, amelyről szól, a megformálás módját így a gyakorlati cél határozza meg (Ueding 1996. 587–588.). Csakhogy a modernitás előtti irodalom valamilyen mértékben mindig használati irodalom, akkor is, amikor a mai befogadás már nem veszi tekintetbe a szöveg hajdani pragmatikus funkcióját.²² Ezért releváns vizsgálati és értékelési szempont, hogy milyen fokú művészi tudatosság artikulálódik a közkeletű irodalmi használati formákban.

Az *Elménknek Istenben föl-meneteléről a’ teremtett állatok garádichin* előljáró levele az üdvösség eléréséhez nélkülözhetetlen morális kötelességnek mondja Isten keresését, a felhívást megerősítve a Biblia és az egyházi hagyomány tekintélyével is (Tasi 1639. A1–7.). Isten megismerését pedig a teremtett világról való gondolkodás teszi lehetővé: „ember az Isten dolgai, az az, a’ teremtett állatok-által, a’ Teremtőnek ismertetire és szeretetére felmehet”.²³ Ez a szinte gyakorlatias felvetés, amelynek egyaránt megvannak a bibliai és az egyházi hagyományban eredeztethető gyökerei, már az elején olyan szerteágazó teológiai, illetőleg motivikus összefüggéseket mutat, amelyek egyáltalán nem praktikus jellegűek. A könyv az elmélkedés műfaji-retorikai keretei között nem más, mint a katolikus dogmatika egyes teremtéstani, istentani és eszkatológiai részproblémáinak sajátos szempontok szerinti újragondolása, a témafelvetésből

21 Nem egyszerű e fogalom leírása, vö. Szili 1993. 124–167.

22 Ueding 1996. 592. A premodern eposzok, regények, drámák stb. mindig „tudást” is közvetítettek a világról, vagy felmutatták az *igaz vs. hamis, emelkedett vs. alantas* modelljét, esetleg problematikussá tették a társadalmi hierarchiát.

23 Tasi 1639. A6 v. Mivel a fordítás szabatos és pontos, a továbbiakban a magyar szöveget idézzük.

adódó morális konzekvenciák levonásával. Éppen e sajátos szempontok jobb érvényesülése és áttekinthetősége érdekében a mű a bibliai zarándokzsoltárok²⁴ számának analógiájára épülve tizenöt fejezetből áll – ezek a szimbolikus *garádichok*, a teremtett világ hierarchiájának lépcsőfokai –, ezen belül jól kivethető az ugyancsak hagyományosan jelképes 7+8-as tagolódás. Az első hét fejezet témája ugyanis az ember és az őt körülvevő látható anyagi világ, a következő nyolc fejezeté pedig a metafizika szférája: az „okos Lélek”, az angyalok, Isten lét- és tevőleges tulajdonságai. E struktúra tehát voltaképpen arányaival is kifejezi, „gyakorlatba ülteti” a patrisztikai hagyományt, amely szerint a hetes mint a teremtés napjainak, a nyolcas pedig mint az újszövetségi boldogságoknak a száma az Ószövetségből az Újszövetségbe való felzarándoklás titkára utal.²⁵

A számokhoz kapcsolható szimbolikus tartalmak ötlete a mintaadó műben, Szent Bonaventura *Itinerarium mentis in Deum* (Bonaventura 1987) című spekulatív-misztikus írásának fejezetekre történő tagolásában is megtalálható, igaz, itt a 6+1-es számkombinációra épül a szerkezet. A Salamon király trónusához vezető lépcsők (vö. 1Kir 10,19: „hat lépcsője volt, a trónus teteje hátul kerek volt” stb.), valamint a lélek természetétől adott, büntől eltorzított és a kegyelemben megújított képességeinek (érzékelés, képzelet, ész, elme, értelem, a lelkiismeret ösztönzése) száma szerint követi az Istenhez jutás „útvonalát”,²⁶ folytonosan kitérve az emberi erőfeszítés jelentőségére a haladásban. Ezután a hetedik, a zárófejezet a célba ért lélek állapotát, az intellektus nyugalalmát és az érzelmek Istenben való elmerülését írja le.²⁷ Ám a lélek Istenhez való fölemelkedésének „útvonala” a számbeli eltérések ellenére mégis párhuzamos a

24 A 120. (119.) zsolttárral kezdődő gyűjtemény összefoglaló latin neve *cantica ascensionum* vagy *cantica graduum*, a babiloni fogság utáni közösség zarándokénekeit tartalmazza. „Lehet, hogy a zsidó tradíció arra utalt e névadással, hogy e zsolttárok a jeruzsálemi templom kapujához felvezető, félkör alakú 15 lépcsőn énekelték egyes ünnepeken a leviták.” Dobszay 1997. 193.

25 Dobszay 1997. 196.

26 „Iuxta igitur sex gradus *ascensionis* in Deum sex sunt gradus *potentiarum* animae, per quos ascendimus ab imis ad summa, ab exterioribus ad intima, a temporalibus conscendimus ad aeterna, scilicet *sensus, imaginatio, ratio, intellectus, intelligentia* et *apex mentis* seu synderesis scintilla. Hos gradus in nobis habemus plantatos per naturam, deformatos per culpam, reformatos per gratiam; purgandos per iustitiam, exercendos per scientiam, perficiendos per sapientiam.” Bonaventura, *Itinerario* 1, 6, i. m., 22.

27 „... tanquam etiam *sex diebus primis*, in quibus mens exercitari habet, ut tandem perveniat ad sabbatum quietis”. Bonaventura, *Itinerario* 7, 1, i. m., 142.

két műben, akárcsak a keletkezés külső körülményeire (a mindennapi feladatoktól való szabadságra) vonatkozó utalás.

Természetesen az a többletjelentés, amelyet a fejezetszámok szimbolikus tartalma hozzáad a művekhez, a kereszténység eszmei koordinátái között legalábbis, a középkor bibliaértelmező kísérleteihez vezet vissza, ahhoz a meggyőződéshez, hogy a Szentírás szavainak a szó szerinti értelmén, a *sensus litteralison* kívül van egy magasabb értelme is, a *sensus spiritualis* – ezt kell feltárnia az exegézisnek és az etimológiának. Ennek elősegítésére születtek a középkor ún. allegorikus szótárai, amelyek a Biblia szavait – neveket, főneveket és számokat – rendszerezve értelmezték, „kiszabva jelentésük körét és felmérve jelentésvilágukat, s így keresték e szavak szellemi értelmét és világították meg szellemi erejüket” (Ohly 1997. 170.). A Biblia-magyarozatból kiinduló jelentéstulajdonítást aztán kiterjesztették, pontosabban applikálták a biblikus ihletésű kegyességi iratokban is, amint ezt Bonaventura írásában láthattuk. A katolikus megújulás közismerten érdeklődő odafordulása a patrisztikus és középkori tradícióhoz pedig számos más elem recepciója mellett az érzékeinkkel felfogott dolgok „szellemi jelentése” iránti fogékonyságot is magában foglalta – ennek illusztrációja Bellarmino könyve.

Az a struktúra, amelyet az imént bemutattunk, olyannyira adottnak veszi a középkori teológia és filozófia pseudo-dionüszioszi ihletésű hármas útját az istenismeretről,²⁸ hogy nem is tartja szükségesnek külön hivatkozni rá, csupán alkalmazza – persze nem lineárisan, hanem tematikus, az érvelés menete által megkívánt elrendezésben.

A továbbiakban tehát e három út szövegszerű és a koncepciót érintő jelenlétét vizsgáljuk, azt, hogy az elmélkedő könyvecske a teremtett világ mely tökéletességeit és milyen értelmezési keretben mutatja fel.

A második „garadich”-ban a „nagyobbik világról” szól az elmélkedés, „a’ melly mindennémü teremtet-állatok közönségét magába foglallya”:²⁹

28 A három, egymással dialektikus kapcsolatban álló út: 1. Az állítás útja (*via affirmationis vel attributionis*): a világban tapasztalható egyszerű tökéletességeket (bölcesség, jóság, szépség stb.) Istenről is állíthatjuk. 2. Az eltávolítás vagy tagadás útja (*via remotiois vel negativa*): Istenről nem szabad tökéletlenséget (pl.: haragvó, irigy stb.) állítanunk, és véges létmódból fakadó tökéletességeket (pl. testiség, következtető gondolkodás stb.) sem tulajdoníthatunk neki. 3. A fokozás vagy felülmúlás útja (*via eminentiae*): az Istennek tulajdonított tökéletességeket a végtelenségig fokozva kell állítanunk róla (pl. Isten végtelen és felfoghatatlan módon bölcs, nem olyan korlátozott módon, mint az ember). Weissmahr 1980. 129–136.

29 Tasi 1639. 32. A továbbiakban a főszövegben adjuk meg a hivatkozott kiadvány lapszámát.

kozmológiai magyarázatot ad, természetesen a bibliai világkép alapján, rácsodálkozik a föld és tenger ékességeire, változatosságára, a „teremtett állatok” szépségére, hivatkozik a Teremtő végtelen erejére, amely a természeti csapásokban is megnyilvánul (32–62). A további fejezetekben foglaltakat összefoglalóan is előrevetíti az alábbi rövid eszmefuttatás: „Bizonyára nagy a szépsége a zöldellő mezőknek, meg-müvelt chinosa kerteknek gyönyörű erdőknek, a chendes’ tengernek, a tiszta levegő égnek, ki-folyó forrásoknak, vizeknek, városoknak és a meg-számlálhatatlan chillagokkal mint drága kövekkel meg-arakott tündöklő égnek. Továbbá melly igen gyönyörködtet bennünket a meg-virágzó avagy meg-ért gyümölcsökkel telyes’ termő-fák szépsége? a négy-lábu állatok sok-fele formái, madarak repülési halak úszkálási, jáczodozási? Mit mondgyak a chillagok és a Hóld szépségéről, s-kiváltképpen a Napnak az ő fenyves sугárírúl, a ki fel-keelésével meg-vidamittyá az egész Világot?” (55) A harmadiktól a hetedikig terjedő grádicsok ugyanis sorrendben a föld kekségéről, a vizekről, a levegőégről, a tűzről, illetőleg az égitestekről elmélkednek, ugyanarra az állító mondatban megfogalmazható végső következtetésre jutva: Isten azért adta a sok jószágot és „tekélletességet”³⁰ teremtényeinek, „hogy abból itilet lehetne a teremtőnek jószágarúl és tekélletességarúl” (40). Amellett, hogy a dolgokat rendszerint a működésükben megnyilvánuló célszerűsége figyelve írja le,³¹ az azokhoz való megfelelő emberi magatartás sugalmazásában felismerhetően a szentignáci szellemisség kategóriáit használja. „Osztán a te édes és kegyes Istened, nem paranchollya azt, hogy míg e’ földön szarándokságban vagy-is, a teremtet-állatok vigasztalásátúl tellyességgel meg-foszzad magadat, söt inkább azért teremtet mindeneket, hogy szólgállyanak néked: hanem chak azt hadgya, s-azt paranchollya, hogy mértékletesen és józanon ély véllek, a szükölködökkel örömet közöllyed, s-ne ök uralkodgyanak raitad, hanem te ö raitok” (47). Az idézet a *Lelkigyakorlatos könyv* 23. pontját parafrazálja (Szabó 1990b. 78–79.), amely az első hét gyakorlatnak bevezető megjegyzései között olvasható, és a személy üdvösségének lehetőségi feltételét rögzíti.

30 A szót Tasi szakkifejezésnek tekinti, a margón ugyanis megadja a latin megfelelőt: *perfectiones*.

31 Pl. „némellyeket noha kichinyek, de elméseket, ugy-mint a hangyákat, pókokat, méheket” (51). Az utalás Aquinói Tamás Istenhez vezető öt útja közül a negyedikre (S. th. I, q.2, a.3), a dolgok célirányosságából következtető évrre jelez vissza. Aquinói 1994. 80–83.

Még nyilvánvalóbb a négy hagyományos elemet sorra vevő fejezetekből az, hogy a dolgok értékességét, tökéletességét és szépségét spirituális szempontból vizsgálja. A földet először mint a világ „fondamentomát” írja le és mint azt a helyet, ahová az emberi testet a nehézkedés visszahozza a levegőből; a fizikai adottságból levont metafizikai következtetése ehhez: „Igy az embernek lelke-is soha meg nem nyughatik a’ levegő méltóságokban, avagy a’ sárból-való gazdagságokban, vagy a’ vizi, az az, púha, lágy és bűdös gyönyörűségeiben, sem az emberi tudománnak hamis és tettetes fenyességében, hanem egyedül az Istenben, a’ ki céllyok a’ lelkeknek, és egyedül valóságos helye nyugodalmoknak” (69–70). Hasonlóképpen a másodikként megnevezett tulajdonság, hogy „mint egy jó Daikája az embereknek és töb élő állatoknak” (65), arra az analógiára vezet, hogy az emberi lélek kertecskéje „a’ Mennyei mag-vető embernek,” vigyáznia kell tehát arra, hogy tövist, bojtortjánt ne teremjen (80). Végül a föld mint aranyak, ezüstök termője egészen világos, konkrét erkölcsi követelmény felállításában csúcsonylik ki: az ember mulandó kincsek helyett elmúlhatatlanokat törekedjék szerezni a mennyben, azaz segítse a szükségét szenvedőket (81–87).

A víznek és a tűznek hagyományosan gazdag a liturgikus szimbolikája, a liturgikus szimbólumok pedig a teológiai tanítást közvetítik érzékelhető formában. Így a vízről és tűzről mint „a’ Világ *elementom*”-ról (88) és tulajdonságaikról szóló eszmefuttatás az előző fejezethez képest arányaiban jelentősen eltolódik a lelki, illetőleg a teológiai tételt személyes formában megfogalmazó beszédmód irányába. A *Negyedik Garádich* egyik mondata tömören kimondja azt az analógiát, amelyre az egész fejezet épül: „El-mossa a’ viz a testi szennyeket: el-mossa Isten-is a’ lelki mochkokat” (89). A *Hatodik Garádich*ban a tűznek fát, szénát és pozdorját megégető és az aranyat, ezüstöt tisztává tevő jellegzetessége kapcsán pedig arról elmélkedik, hogy a gonosz cselekedetek nem szenvedhetik Isten ítéletét, elégnek tehát, akár a fa, széna, pozdorja, míg a „jó és tekéletes chelekedetek az Isten itiletének tüztét meg-állják” (150).

Nincsen terünk arra, hogy e párhuzamokat részletekbe menően megvizsgáljuk, egyetlen analógiára azonban érdemesnek tartjuk kitérni néhány megfigyelés erejéig. *A’ Vizekrül és kival-képpen a’ kút-fökrül való elmélkedésből* közelebbi istenismeretre törekvő fejezet hatodik része a forrásnak ama tulajdonságából indul ki, hogy „nem függ a’ folyásoktól, mert nem vött azoktól vizet, hanem ő néki magába vagyton, és közli másokkal-is” (103). E megállapításból természetszerűleg következik a folytatás, miszerint Isten hasonlóképpen kútfeje a létnek, „mivel ő semminé-

mü állattúl nem vett lételt, ö tölle pedig mindenek vésznek” (uo). Ezután következik a skolasztikus teológiából vett istentani fejtegetés – anélkül persze, hogy annak minél több lehetséges ellenvetést felvető és megcáfoló bizonyítási módszereit átvénné –, Isten létéről és lényegéről. A margón olvashatóak a latin eredetiből kiemelt terminusok: *de Dei essentia. est, esse, et ipsa essentia est eius existentia*, amelyek szinte szó szerinti átvételek Aquinói Tamás *Summájából*.³² Tasi Gáspár fordításában így hangzik a teljes mondat: „Semminémü állattúl nem vészen az Isten lételt, mert az Istennek ugyan valóságában-jár az, hogy légyen, és ugyan-azon-ö valósága, vagyonsága-is ö néki” (103). Lehet, hogy ma olvasva nehézkesnek tűnik ez a csöppet sem konvencionális fordítói megoldás, pontosságához és szabatoságához azonban, amellyel megkísérelti kifejezni Isten létének és lényegének azonosságát a tomista kategóriák magyarul való megalkotásával, nem fér kétség.

Az anyagi világ szépségére, elrendezettségére való rácsodálkozásnak azonban érdekes dinamikája van: a lelkesítő felismerés csakugyan *garádich* lesz annak megsejtésére, hogy – a *via affirmationis* szellemében – a világban tapasztalható tökéletességeket Istenről is állíthatjuk („megsokasítá a’ teremtet állatokat, és mindenikének jóságot és valami tekéletesseget ada magán-magán, hogy abból itilet lehetne a’ teremtőnek jóságárúl és tekéletessegérül,” 40). De hogy a Teremtő még véletlenül se váljék egyé teremtményeivel, hiszen ez panteizmus lenne, a teremtmények tökéletessége kapcsán levonja a tanulságot: „mind veszendők” (83), s így a *via remotionis* alkalmazva implicite tagadja Istenről a végességből fakadó korlátozottságokat, például a mulandóságot. A teológiai módszer használatának pedig van egy érzelmi kísérete is: ha a földi szépség csodálatra indít, akkor mulandóságának, végességének tudata a „veszendőktől” való elfordulásra, megtérésre kell hogy ösztökélje a lelket („ha arany, ezüst, vagy gyöngyök, drága-kövek tünnek elmédben vagy szemedben, mondgyad szivedben: Drágab az én Istenem, a’ ki magát ígerte nékem ha ezeket meg-utálom”, 41). S ebben már benne van a *via eminentiae* teológiai tapasztalata is, nevezetesen hogy „az Isten mi-vóltában és állattyában véghetetlen tekéletessegek vannak” (39–40).

Az érzékeink számára felfogható teremtett világgal foglalkozó fejezeteket az emberről mint *mundus minorról*, valamint az emberi *okos lélekről* szóló első, illetőleg nyolcadik *garádich* keretezi. Igaz, a korábban említett 7+8-as strukturális séma jegyében ez utóbbi *garádich* a metafi-

32 Aquinói, I, q.13, a.11, i. m., 440: „esse Dei sit ipsa eius essentia.”

zikai témák köréhez kapcsolódik: valójában azonban átmenetet képez a két világszint között, annál is inkább, mivel ebben az értékrendben az ember mint teremtmény és istenkép más, mindkét szférához hozzátartozik. És hogy ez az elrendezés mennyire nem véletlenszerű, azt a *Nyolczadik Garádich*nak a szövegalkításra vonatkozó bevezető reflexiója mutatja: „Mind a’ testi állatokon mentünk e’ koráig, midőn elmélkedésünkkel a’ teremtet dolgokról igyekeztünk a’ Teremtőhöz fel-menni. De már minden testi állatok méltosága-fölöt talállyuk az embereknek lelket lenni, mellyek a’ lelki állatok nemei közöt, leg-alachonb rendüek, kik közöt és az Isten közöt, az Angyali Szent Karoknál, és azok rendinél semmi egyebet nem találunk” (209).

Az emberről szóló két fejezetnek a beszédmódot is meghatározó kiindulópontja: „mindenik közzülünk mind teremtet állattya Istennek s-mind képe” (1), a részletekbe menő elmélkedés pedig az arisztotelianus-tomista antropológia platonikus elemeket sem nélkülöző tanulságait összegzi. A szövegben adottként jelenik meg az Arisztotelésztől eredeztetett ún. hülémorfizmus hagyományos tana, amely szerint a testből és lélekből, azaz *materiából* és *formából* összetevődő ember két komponense önállóságuk ellenére szétválaszthatatlan egymástól (vö. Sattler–Schneider 1998. 197–198). Amikor aztán az egyenkénti tárgyalásra kerül a sor, különösen a *materiának* tekintett testre, populárisabb és tudományosabb regiszterek váltakozását figyelhetjük meg.

Érdekes megvizsgálni az *Első Garádich* második és harmadik részének egymáshoz való viszonyát. Előbbi az emberi test felépítésének csodájáról beszél arra a következtetésre jutva, hogy annak alkotói nem a szülők, hanem az Isten. Ebben az összefüggésben sor kerül néhány természettudományos utalásra – és ezúttal újra a fordító által körülírással visszaadott magyar terminus technicusok nyelvalkotói teljesítményére hívjuk fel a figyelmet: „az emberi testben menyi inas-hús³³ vagyon, menyi erek, menyi inak, menyi öreg menyi apro chontok, hány-fele nedvességek, menyi hailások, és sok egyéb effélek, a mellyeket egychepnyére sem tudnak külömben, hanem-ha a’ hólt test-metéllő, és felbonto *Doctori* mestersegből³⁴ tanullyák” (5). E szemelvénynek (és szöveghelyzetének) lelkes hangja már elő is készíti az „én lelkem”-et megszólító figyelmeztetést, mely szerint fel kell ismernie teremtőjét e csodában, és meg kell hajolnia alkotója, hordozója és táplálója előtt.

33 A margón: *Musculi*.

34 A margón: *Anatomia*.

A harmadik rész ellenben a fonákjáról tárgyalja ugyanezt a témát, visszavezetve a *matériát*, vagyis „a lételnek eszközi”-t (9) előbb a porra, majd ennek eredetére, a semmire („az a’ sár, avagy por-is nem egyébből, hanem semmiből let”, 10), hogy ennek alapján is teremtőjére irányíthassa a lélek figyelmét, ezzel alázatosságra készítve őt. A negyedik rész egy lépéssel tovább megy: az ember lényegadó formájával, a lélekkel foglalkozik, elmondva róla, hogy halhatatlan, „az Istennek képe, s-az Istenségnek példájára s-hasonlatosságára vagyon ki-nyomva, és ábrázolva” (15). Az istenképiség részletezését itt mellőzi (erre a *Nyolczadik Garádich* kerít majd sort), ám az arisztotelianus felosztás nyilvánvaló jelenléte mellett lehetetlen nem észrevenni szemléletében a platonikus gondolkodás nyomait is, amely megenged egyfajta etikai dualizmust:³⁵ „szükség minden dolgokban nem azt halgatnod mit mond a’ test Törvénye, mit itillyenek az érzékenségek jónak, mit jóvallyon e’ Világ, mire tanáchollyanak Atyád-fiai, és annál-is inkább mit mongyanak a’ hizelkedők; hanem meg-siketüly mind ezekre, és chak-egyedül a’ te Urad Istened akarattyára figyelmez” (20). Ez a jól ismert megközelítés azonban a test és a lélek között tételezett, bár ki nem mondott létrendi és értékbeli különbségtételre vezethető vissza.³⁶

Az állítás, tagadás és fokozás útjának dialektikus használata talán a *Nyolczadik Garádich* fejtegetéseiben a legplasztikusabb, amelyben az „okos lélekrül” – skolasztikus terminussal *anima rationalis seu intellectivaról*, mai szóhasználattal pedig *értelmes* vagy *eszés lélekről* (Sattler-Schneider 1998. 198) elmélkedik. A középkori gondolkodásban ugyanis az embernek ez a „része” hordozza leginkább istenképmási mivoltát. Ez „tulaidon-képpen lelki-állat, nem testi, sem pedig semmi eszökből nem léssen, hanem az Istentül teremtetik” (211), ebben hasonlít Istenhez; ám „az Isten teremtetlen lélek és teremtő; de a’ mi lelkünk teremtet lelki-állat: kiből véghetetlen külömbseg következik a’ lelki állat közöt, melly a’ mi lelkünk, és a’ lélek közöt a’ ki az Isten” (211–212). E kijelentések a *garádich* elején fogalmazódnak meg, és a gondolati, valamint a retorikai

35 Jóllehet a skolasztikus gondolkodás szerint is test és lélek legszorosabb egysége alkotja az egész embert, ám mivel a *forma* egyúttal lényegét is jelent, a lélekhez képest a test kevésbé lényegesnek tűnhet emberségünkben. Ennek etikai vetülete, a voltaképpeni etikai dualizmus lényege, hogy alacsonyabb rendű vágyainkat testi, a magasabb rendűeket viszont lelki eredetűeknek szoktuk tulajdonítani. Vö. Előd 1978. 144.

36 Erről a szemléleti alapról indul a középkorban oly elterjedt, és a barokk irodalomban újra felfedezett certamen-műfaj, test és lélek halál utáni vitája a közelgő kárhozat miatti felelősségről.

építkezés vezérfonalául szolgálnak. Az egyes részek az embernek lényegi tulajdonságait veszik sorra: többek között a lélek halhatatlanságát, értelmességét, erkölcsi érzékét (ez az ún. *syntheresis*), szabad akaratát; ki mutatják ezek isteni eredetét, ugyanakkor hangsúlyozzák azt a lényegi különbséget is, amely a véges adottságok és a végtelen isteni minőségek között fennáll.

A harmadik részben például arról beszél, hogy „fel-ékesitetet az embernek lelke, értelemnek világosságával” (213–214), majd pedig felsorolja, hogy ez mit jelent: a lélek nem csupán felfogja, ami az érzékszerveken át hozzá érkezik, hanem el is tud vonatkoztatni vagy az okokból következtetni, képes értelmezni a hozzá érkező jeleket, sőt Istenre is rátapint az értelmi tevékenység által. Ezek alapján kijelenti: „Nagy méltósága azért ez a léleknek, a mely által hasonló az Istenhez” (215). A *via attributionist* latensen tartalmazó megállapítás azonban rögtön a létrendi különbségre is utal: „a’ lélek az értelemnek világosságával csak fel-ékesitetet. De az Isten maga a’ Világosság és értelem” (uo). Mindebben pedig bennefoglaltatik az a skolasztikus gondolat, hogy a teremtett való a létben *részesező* valóság (esse *participatum*).³⁷

A folytatás továbbá egyszerre épül a *via remotio* véges minőségeket Isten vonatkozásában tagadó módszerére, valamint a *via eminentiae* Istennek tulajdonított tökéletességeket a végtelenségig fokozó módszerére: „A’ lélek az okokból okoskodik a’ lett dolgokról; és a’ meg-lett dolgokból az okokról, és azzal az okoskodással vadászsza nagy fáradsággal a tudománt. De az Isten csak egy tekintetével egyszer s-mind meg-ért tekkéletesen és világosan mindeneket. (...) A lélek sok dolgok nélkül szükölködik hogy az ő értelmének állapotját gyakorolhassa, úgy-mint, valamelyik érzékensége-alá vetet dolog-nélkül,³⁸ és arról való kép és képölködés,³⁹ és annak a képnek elméjében való forgatása-nélkül,⁴⁰ és egyéb effélék nélkül: De az Isten semmi nélkül nem szükölködik, mert ő néki az ő tulaidon állattya⁴¹ mindene, söt értelme-is a’ maga állattya ő néki” (215–216). Az idézet jól kifejezi a véges és végtelen létmódból fakadó

37 Vö. Kecskés 1981. 207.

38 A margón: *Objectus*.

39 A margón: *Species*. Ez azonban valószínűleg sajtóhiba, a 288. lapon ugyanis ugyanezen magyar kifejezés mellett a lapszélen az *Imaginatio* olvasható, és ez a neki megfelelő latin fogalom.

40 A margón: *Phantasma*.

41 A szövegnek nem ezen a helyén, de megjelöli a margón a latin szakszót: *substantia*, és a fogalom valóban mindahányszor ebben a jelentésben fordul elő.

megismerés lényegi különbözőségét, valamint azt, hogy mit jelent a véges létmódból fakadó tökéletesség: például oksági gondolkodást, az érzékek segítségével való ismeretszerzést. A magyar szövegnek emellett ismét különlegessége a terminusok körülírással való fordítása oly módon, hogy az a latin szakszó jelentésének legfontosabb elemeit tartalmazza.

Említettük már, hogy a *garádichok* harmadik tömbje metafizikai témákkal foglalkozik. A kilencedik fejezet az angyalok természetét („egész és tekéletes lelki állat,” 241), megértési képességét („csak egy tekintettel lát mindeneket által,” 243), erejét, a fizika törvényeinek alá nem vetettségét („hatható-vékonságával-is⁴² alkalmasent követi az Istennek mindenüt-valo-jelen-létét,” 251), méltóságát, végül pedig „hivatallyok”-at taglalja, az emberi adottságokkal párhuzamba állítva. A legnagyobbrészt biblikus, kisebb arányban patrisztikus forrásokat hasznosító fejezet az angyaloknak az üdvtörténetben betöltött szerepére hivatkozva zárja az alábbi, prédikációs retorikára emlékeztető *adhortatió*val a kilencedik fejezetet: „Szeressék tehát az Isten-felő emberek az ő Polgár-társaikat a’ szent Angyalokat: irtózzanak az Istentelenek az Angyalok hatalmátúl, a’ minden-ható Isten haragjának szolgáltatóitúl, kiknek kezeből senki őket ki-nem szabadithattya” (269).

A *Tizedik Garádichtól* kezdve újabb tematikai fordulatot vesz a könyvecske: eddig ugyanis a teremtmények világával foglalkozott; most azonban fölveti azt a kérdést, amely a teológiának mindenkor alapvető dilemmája, és amelynek feloldhatatlanságával mindig újra szembe kell néznie: hogy milyen mértékű istenismeretet tesz lehetővé a teremtett világról való elmélkedés. A *garádichok*knak ez a blokkja túlmenni látszik a könyv címében foglaltak vállalásán: erre utal Bellarmino XX. századi monográfiája is, hivatkozva a szerzőnek könyve címével való elégedetlenségére (Brodrick 1961. 386–387.). Egészében olvasva azonban a művet, az az összbenyomásunk, hogy ezek a fejezetek szervesen illeszkednek a gondolatmenetbe: megmutatják, hogyan ér célba, illetve milyen célhoz érkezik a „teremtet állatokról” való meditáció.

A hat fejezetnek, amelyek Isten lényegéről, hatalmáról, elméleti és gyakorlati bölcsességéről, irgalmasságáról és igazságosságáról szólnak, azonos a szerkezeti sémája: minden egyes isteni tulajdonságot annak

42 A margón: *Subtilitate*. A Tasi által használt magyar terminust konvencionálisan elfogadottnak tekinthetjük, hiszen hasonló kontextusban Káldi György egyik húsvéti prédikációjában is előfordul a kifejezés, a margón nála is jelen van a latin szakszó: *Subtilitas*. Káldi 1631. 527. A mai teológiai nyelv ebben az összefüggésben szellemi vagy pneumatikus testről beszél. Vö. Előd 1978. 689.

„szélessége”, „hosszasága”, „magassága” és „mélysege” szerint tárgyal,⁴³ az irányoknak természetesen valamilyen metaforikus többletjelentést tulajdonítva, és kiemeli Augustinusra hivatkozva egyúttal azt is, hogy e négy irány együtt a megváltás eszközét jelentő kereszt formáját adja. Továbbmenve pedig olyan szimbolikus jelentéstartalmat is társít hozzá, amely a megváltás üdvöt hozó következményére utal: „mert noha az emberek szemének a’ kereszt keskenynek, rövidnek, és alachonnak látczik: mind-az-által ki-terjesztette valóságosan karjait egész Nap-kelettül-fogva Nap-nyúgatig, és északtúl-fogva Délig, az az, meszsze ki-öntötte az ő düchőségét az Apostoli predikállással, és fel-magasztalta tetejét mind a’ felső édig, a’ mellyet kólch-gyanánt meg-is nyitot a’ választottaknak, és bé-hatot szintén a pokolig, a’ kit ugyan ezen választottaknak bé-is zárlot örökké” (273–274).

Az „Isten állattyá”-val foglalkozó, az eddigiekhez hasonlóan tomista szemléleti keretek között járó *Tizedik Garádich* például az isteni lényeg szélességét Isten mérhetetlenségével (*immensitas*), hosszúságát örökkévalóságával (*aeternitas*), magasságát mindenhatóságával (*omnipotentia*), mélységét pedig felfoghatatlanságával (*incomprehensibilitas*) azonosítja. A *Tizen-negyedik Garádich* továbbá Isten irgalmasságának szélességét abban mutatja meg, hogy csak ő veheti el a nyomorúságot, hosszúságát türelmében, magasságát könyörületességében, mélységét pedig sok jótéteményében írja le. Végül a *Tizen-ötödik Garádich* az isteni igazságosság szélességét „közönséges,” azaz egyetemes voltában, hosszúságát Isten hűségében, magasságát jutalomoztó, mélységét pedig büntető tevékenységében látja. Terjedelmi kereteink nem teszik lehetővé e nyelvi eszközökkel teremtett világszerkezet másodlagos jelentéslehetőségeinek feltérképezését, az azonban különösebb analízis nélkül is feltűnő, hogy az egyes szimbolikus térbeli irányokhoz kapcsolt isteni tulajdonságok mennyire nem véletlenszerűek: elegendő talán itt csupán arra utalnunk, hogy az utolsó *garádich* mélység- és magasságelrendezése megfelel a mennyről és pokolról alkotott hagyományos elképzeléseknek.

A korábbi, a teremtményekről szóló fejezetek megközelítési módjához képest nem változik lényegesen a tárgyalásmód, hiszen a végtelen Isten lényegi tulajdonságait csakis a teremtett világban tapasztaltakhoz képest vagy azok ellenében lehet valamennyire is megragadni. Így jár el a *Tizedik Garádich* ötödik részében is, amelyben Isten fölségéről elmélke-

43 A valószínű ötletadó mintához l. Bonaventura 1987. 32.: „Magnitudo autem rerum secundum molem longitudinis, latitudinis et profunditatis”...

dik összehasonlítva „természetinek nemességét” (287) a teremtmények hierarchikus rendjével. Az összehasonlítás alapja a teremtett dolgok végelessége, ezekkel állítja szembe Isten végtelen fölségét. A véges–végtelen szembeállítás természetesen ezúttal is az arisztotelianus és tomista kategóriarendszer segítségével történik: azt mutatja meg, hogy míg a teremtmények a képességiség (*potentia*) és ténylegesség (*actus*) összetettségében léteznek, addig Isten tiszta ténylegesség (*actus purus*).⁴⁴ Az erről szóló szemelvényt ismét a fordítói eljárás vizsgálata okán idézzük: „az Isten egyedül (*purus actus*) az az, olyan tekéletes állat a’ ki megannyobbúlhatatlan minden tekéleteségében, úgy-hogy se bölcheb, se hatalmasb, se nagyob se jób nem lehet annál a’ mint vagyon” (288). Isten szintiszta ténylegességének fogalma Tasi Gáspárt olyan nehéz feladat elé állította, amelyről az *Ajánlo levelben* is említést tett: a szó szerinti fordítás a szöveget tenné értelmetlenné,⁴⁵ ezért a latin terminus főszövegben való meghagyása mellett döntött, annál is inkább, mivel az eredeti is a fogalom magyarázatával, kifejtésével folytatódik. Magyarította viszont az elmélkedés folytatásában felbukkanó terminusokat. Itt Isten és a teremtmények között fennálló oksági viszonyról beszél: „ö minden állatoknak leg-első, és leg-felsőb szerző-oka;⁴⁶ eredet-példájok-béli⁴⁷ és végső-oka-is,⁴⁸ a’ mellyért mindenek léznek” (289). A ma használatos terminusok sorrendben: létesítő ok, minta-ok, illetőleg cél-ok, ám Tasi megoldásai sem kevésbé kifejezőek, pontosak.

4. A műfaj

Miután végigkövettük Bellarmino elmélkedő könyvecskéjének felépítését, témakezelését, megvizsgáltuk a magyar fordítást az eredetihez való viszonyában, többek között megállapíthattuk, hogy a könyv témafel-

44 Vö. Bolberitz 1987. 46.

45 „...ez illyen Deák szók és *terminusok* közzül vannak ollyak-is, mellyeket ha úgy mondana-ki ember magyarul a’ mint a’ szók értelme vagyon magokba, igen távúl járna azoknak értelmétül: Példának okáért hozok elő egyet benne *Deus est actus purus* [Pag. 288.]: Ha szórul szóra így mondom-ki; *Az Isten tiszta chelekedet*, és ezen a’ szóchkán (tiszta) értem a’ tisztaságot, egy-chepnyire nem találom értelmét, mert nem azt, hanem sokkal külömb értelmü mélyleb dolgot tészen, a’ mint ot meg-tetczik.” (:)4–5.

46 A margón: *Causa efficiens*.

47 A margón: *Exemplaris*.

48 *Finalis*.

vetése, részben Bonaventura közvetítésével, a bibliai teremtésgondolat: eszerint a látható világ Istenre utal, az ő „kézjegye” (*vestigium*); teológiai szemléleti kerete pedig Aquinói Tamás és az újszolasztika, anélkül azonban, hogy szövegszerűen hivatkoznék az Angyali Doktor műveire.⁴⁹ A fordítás minőségéről egyelőre azt mondhatjuk összegzőképpen, hogy Tasi Gáspárnak sikerült gördülékeny, olvasmányos magyar szöveget nyújtania, a szakterminusok tekintetében pedig teljesítménye egyáltalán nem jelentéktelen egyéni nyelvújításként értékelhető. Ráadásul szóalkotásai, amelyekkel megpróbál az eredeti jelentésének minél pontosabban megfelelni, az esetek többségében újdonságukat alig észrevehetővé téve integrálódnak a szövegbe.⁵⁰ Következik továbbá annak körüljárása, hogy a teológiai témák taglalását hogyan befolyásolják a műfaj kritériumai, illetőleg hogy a magyar fordítás elláthat-e az eredetihez képest újabb funkciót is.

Erdei Klára műfajmeghatározási kísérlete szerint a meditációnak mint áhítatformának és a vele összefüggő irodalmi használati formának sine qua nonja a személytelen hittitok interiorizációja, a szubjektív valóság és objektív hitvallás összekapcsolása. Ilyen értelemben valahol a misztika és dogmatika határán helyezkedik el, célja pedig, a fentiekből következően, a lélek Istenhez emelése, Isten megtapasztalása a lélek bensejében (Erdei 1990. 3., 46.). A meditációirodalom tehát vagy e spirituális tapasztalat írásos rögzítése, vagy az egyén megszentelődését olvasmány által elősegíteni kívánó segédanyag, vagy e kettő kombinációja.

A *De ascensione mentis* ismeretközlő és személyes jellege egyaránt nyilvánvaló. Elemzésünk korábbi részében ez utóbbi jellegzetességével foglalkoztunk inkább, nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a tanító jellegű eszmefuttatások mindig valamilyen morális, és ami még izgalmasabb, spirituális horizontban jelentkeznek. A *Harmadik Garádich* első része arról értekezett, hogy a föld mint a világ „fondamentoma,” kősziklák (is) terem, amelyek Isten jelei. Ezt a gondolatot bontogatja, immár csakis lelki szinten, a második részben, abból a metaforából kiindulva, hogy a lélek háza Istenen mint kősziklán fundál-

49 Köztudott, hogy a jezsuiták s maga Bellarmino az egységes jezsuita tanrend koncepciójának kidolgozásakor hosszas vajúdás után vállalta Szent Tamás teológiai és módszertani örökségét, anélkül hogy egyedüli tekintélynek jelentette volna ki. Vö. Szabó 1990a. 42–54.

50 Ezzel természetesen nem állítjuk, hogy minden itt felbukkanó terminus az ő egyéni alkotása lenne – következésképpen talán nem volna érdektelen valamikor a Tasi által használt és alkotott szakszavak eredetét kinyomozni.

tatik. Ha ez így van: „az az, ha Istennek erössen hiszész, ha tellyes bizodalmad Istenben lészzen, ha Istennek szeretetibe meg vagy gyökerezve, és abban fundamentomot úgy vetettél (...), bátorságos légy, hogy sem a' lelki gonosságok kik fölöttünk vannak, sem a' testi kivánságok, mellyek alattunk vannak, sem házunkbéli ellenségekink, kik óldalul ostromólnak (...), te raitad semminémü erejekkel hatalmat soha nem vesznek” (73–74).

A könyv gyakori fordulata, az „én lelkem” önmegszólítás lehetne akár formális fordulat vagy a műfaji követelményekkel összefüggő beidegződés is; a személyességnek azonban vannak a szövegben jóval kevésbé konvencionális nyomai is: ezek az igazi személyes vallomások, amelyekben a szerző „merészel” nyilvánosan gyöngé lenni, persze nem minden adhortatív felhang nélkül. Az emberi természet rosszra hajlását a Róm 7,19⁵¹ alapján magyarázva írja: „S-kichoda közzülünk a' ki ezt magában nem tapasztallya? akarom az Istent figyelmetesen imádnom, és parancholok az én képölködésemnek midön az imádkozáshoz kezdek, hogy sohová ki ne vándorollyon, és engem más gondolatokra ne vonnyon, s-meg nem tarthatom hivatallyában, és mikor leg-inkáb nem vélném, akkor vészem eszembe hogy meg jáczottatot képölködésem, és az imádságot félbe hagyván, régen más gondolatokra mentem” (225).

Doctrina és *pietas* ilyen szimultán jelenléte a szövegben természetesen összhangban van a jezsuita szellemiség programjával, amely a képzés menetében is manifesztálódik, de az ún. *jezsuita retorikában* is markánsan megjelenik mint tudás és stílus újfajta kapcsolata.⁵² Ami továbbá a címzetteket, korabeli olvasókat feltételezhetően illeti, nem kizárt, ismét csak a jezsuiták apostoli programját ismerve, hogy közöttük a laikusok mint réteg is határozottan számításba jönnek,⁵³ a magyar fordítás pedig legelsősorban az ő használatukra készült.

Roberto Bellarmino könyvecskéje ugyanakkor több szempontból el is tér a meditációtól (és ezen belül az ún. jezsuita meditációtól) elvárható kliséktől. Témaválasztása nem tartozik a divatosak közé, nem foglalkozik ugyanis biblikus témákkal, Krisztus kínszenvedésével vagy a négy végső dologgal. Szövegében, amelynek számos helyén felismerhető a rendala-

51 „Nem a' melly jót akarok azt chelekeszem, hanem a' melly gonoszt nem akarok azt mivelem.”

52 Bővebben: Ueding 1998. IV. 720–721.

53 A világiak vallási tudásának gyarapítását iskolai és templomi katekézis formájában a trentói zsinat is elrendelte. Erre nézve l. Jedin 1957. II. 83–103.

pító Loyolai Ignác *Lelkigyakorlatos* könyvének hatása, érdekes, további vizsgálatot érdemlő dinamikája van a racionális okfejtésnek, illetőleg az érzelmi kíséretnek.

Végül a meditáció ezután kidolgozandó és további kutatást igénylő retorikájának – amennyiben egyáltalán jogosult egy ilyen önálló, műformához kötött retorikáról beszélni – a funkcionális tényezők számításba vétele mellett e racionális-emocionális egyensúly nyelvi és alaki kritériumaira, esetleg hagyományaira kell odafigyelnie, természetesen a klaszszikus (klasszicizáló) rendszer keretei között.

SZAKIRODALOM

AQUINÓI SZENT Tamás

1994 *Summa theologiae – A teológia foglalatá*. Budapest, Telosz
BALÁZS Mihály–FRICSY Ádám–LUKÁCS László–MONOK István–
s. a. r.

1990 *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók*. Szeged, Scriptum, I/2.

BARTÓK István

1998 „*Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk*”. Irodalmi
gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Budapest,
Akadémiai–Universitas

BELLARMINO, Roberto

1615 *Libellum hunc de ascensione mentis in Deum, per rerum
creatarum scalas, reverendissimi card.lis Bellarmini (...) E
Typographia nostra Coloniae Agrippinae, ipso S. Ruperti die sacro.
Anno M. DC. XV.*

BITSKEY István

1995 Bellarmino-Rezeption und Antibellarminismus in Ungarn
1590–1625. In: Dieter Breuer (hg.): *Religion und Religiosität im
Zeitalter des Barock*. Wiesbaden, 809–815.

BOLBERITZ Pál

1987 Szent Tamás élete és művei. In: Bolberitz Pál–Gál Ferenc:
Aquinói Szent Tamás filozófiája és teológiája. Budapest, Ecclesia

BONAVENTURA, S.

1987 *Itinerario della mente in Dio – Itinerarium mentis in Deum.*
Testo latino dell'edizione di Quaracchi–Firenze, Arezzo

BRODRICK, James

1961 *Robert Bellarmine: Saint and Scholar*. Westminster–Maryland,
The Newman Press

DOBSZAY László (szerk.)

1996 *Zsoltárelmélkedések, zsoltármagyarázatok, Szent Ágoston és
Maurus Wolter szövegei alapján*. Budapest, Jel

ELŐD István

1978 *Katolikus dogmatika*. Budapest, Szent István Társulat

ERDEI, Klára

1990 *Auf dem Wege zu sich selbst*. Die Meditation im 16. Jahrhundert: Eine funktionsanalytische Gattungsbeschreibung. Wiesbaden, In Kommission bei Otto Harrassowitz

GULYÁS István

1939 *A XVII. század katolikus aszkétikus irodalma*. Budapest, „Élet” Irodalmi Nyomda Részvénytársaság

HAJNAL Mátyás

1629 *Az Jesus szivet szerető sziveknek aytatossagara Szives Kepekkel Ki Formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imadsagokkal megh magyaráztatott könyvchke*. Bécs 1629. RMK I. 576.; RMNY 1422. Hasonmás kiadását szerk. Kószeghy Péter, a kísérőtanulmányt írta Holl Béla. Budapest, Balassi, 1992.

HOLL Béla

1971 Tasi Gáspár – Adalékok XVII. századi fordításirodalmunk történetéhez. In: Csukás István, Horváth Károly (ed.): *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Tomus X–XI*. Szeged, 99–106.

1983 Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). *Irodalomtörténeti Közlemények* 155–156.

ILLYÉS András

1688 *A keresztyeni jossagos cselekedeteknek és a tekelletességnek gyakorlatossaga, Mely a’ Jesus Tarsasaga-beli Tisztelendő RODERICUS ALFONSUS Spanyol Pap-által meg-irattatott*. Nagyszombat, RMK I.

JEDIN, Hubert

1957 *Geschichte des Konzils von Trient*. Freiburg

KÁLDI György

1631 *Az Vasarnapokra-valo Predikatzioknak Első Resze*. Pozsony, RMNY 1509.

KECSKÉS Pál

1981 *A bölcselet története*. Budapest, Szent István Társulat

KEMPER, Hans-Georg

1987 *Deutsche Lyrik der frühen Neuzeit*. Tübingen, Niemeyer Verlag

KOVÁCS Lajos Imre

1908 *Pázmány Kalauza és Bellarmin Disputatiói*. Kassa

LÖHR, Thomas

1986 P. Stephan Szántó S. J. und die Theologie. *Korrespondenzblatt für die Alumnen des Pontificium Collegium Hungaricum* 1. 27–58.

OHLY, Friedrich

1997 A szavak szellemi jelentése a középkorban. Ford. Bernáth Árpádné. In: Pál József (szerk.): *Az ikonológia elmélete*. Szeged, JATE-Press

ŐRY Miklós

1970 *Pázmány Péter tanulmányi évei*. Eisenstadt, Prugg Verlag

PÁZMÁNY Péter

1624 *Kempis Tamásnak Christus követeserül Négy könyvei*. Bécs, RMNY 1297.

1636 *A' Romai Anyaszentegyház Szokásából, minden Vasarnapokra, es egy-nehány Innepekre, Rendelt Evangeliomokrúl*. Predikაციok. Pozsony, RMK I. 663.

PÉCSI Lukács

1591 *Szent Agoston doctornak, elmelkedő, magan beszellő, es naponkent valo imadsági*. Nagyszombat. A hasonmás kiadást szerkeszti Kőszeghy Péter, a kísérő tanulmányt írta Uray Piroska. Budapest, MTA Irodalomtudományi Intézete–MTA Könyvtára, 1988.

SATTLER, Dorothea–SCHNEIDER, Theodor

1998 Teremtéstan. Ford. Lukács László. In: Schneider, Theodor (szerk.): *A dogmatika kézikönyve 1*. Budapest, Vigilia

SOMMERVOGEL, Carlos (ed.)

1890 *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, Brüsszel, I.

SZABÓ Ferenc

1990a *A teológus Pázmány*. A grazi „theologia scholastica” Pázmány művében. Róma

SZABÓ Ferenc (vál., bev.)

1990b *Loyolai Szent Ignác írásaiból*. Róma

SZEGEDY-MASZÁK Mihály

1995 A bizony(talan)ság ábrándja. Kánonképződés a posztmodern korban. In: Uő: *„Minta a szőnyegen”*. A műértelmezés esélyei. Budapest, Balassi, 76–89.

SZILI József

1993 *Az irodalomfogalmak rendszere*. Budapest, Akadémiai

TARNÓC Márton

1970 Bevezetés. In: Uő. (sajtó alá rendezte, bev., jegyz.): *Laskai János válogatott művei: Magyar Justus Lipsius*. Budapest, Akadémiai, 13–61.

TARNÓCZI István

1675 *Mennyben vezető Kalauz (...) Elsőben Bona János, A Romai Anyaszentegyházanak Méltóságos Kardinállya által, Deákul irattatott. Most pedig (...) ki-bocsáttatott P. Tarnoczi István A Jesus Társaságábúl való Theologus által.* Nagyszombat, RMK I. 1185.

TASI Gáspár

1639 *Elménknek Istenben föl-menetelérül a' teremtet állatok Garádichin. Robertus Bellarminus Jésuiták Rendiből-való Cardinal könyvechkéje. Mellyet mostan Magyarúl irt és ki nyomtatott Tasi Gáspár Bartfán. Klösz Jakab által, 1639 eszt.* RMNY 1761.

TÜSKÉS Gábor

1997 *A XVII. századi elbeszélő egyházi irodalom európai kapcsolatai (Nádasi János).* Budapest, Universitas

UEDING, Gert (hg.)

1992– *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* III. Tübingen, Max Niemeyer Verlag

VÁSÁRHELYI Gergely

1599 *Catechismus. Canisius Petertől irattatott kereztveni tudomanyrak rövid summája magyar kalendáriummal és az egy igaz hűtnek bizonyos ismeretivel. Az Anya sz. egyházba valo caeremoniaknac rövid ertelmeröl valo tanusag. Az üdvözülendö leleknek tüköre. Hetedszaki imadsagok es lelki elmelkedesec.* Kolozsvár, RMNY 860.

1622 *Christus Iesus követéséről való könyvek.* Kolozsvár, RMNY 1271.

VÖRÖSMARTI Mihály

1991 *Vörösmarti Mihály kálvinista prédikátor megtérése históriája.* Sajtó alá rendezte Jankovics József, Nyerges Judit, kísérő tanulmány Jankovics József. Budapest, Balassi

WEISSMAHR Béla

1979 *Isten léte és mivolta.* Róma

„A’ KIK ÉLETEKKEL, ERKÖLCSÖKKEL ÉPITENEK ÉS TANITANAK.”

Puritán elvárások az 1660–68 közötti
alkalmi beszédekben

A puritanizmus irodalma számos megközelítési lehetőséget kínál. Emez adottság sok csapdát is rejt magában, hiszen a szükségszerű olvasat-behatárolás a teljes rálátás csonkaságát eredményezi. Mivel túlságosan sok szakterület (csak a legfontosabbakat említve: egyháztörténet, történelem, irodalomtörténet) érdekelt ennek az irodalomnak a kutatásában, egy előtanulmány igényével fellépő dolgozat jellegéből adódóan számol a hiányosságaiival, a téma megközelítésének vázlatos voltával.

A puritanizmus kutatásával nálunk elsősorban egyháztörténészek foglalkoztak. Közülük Balázs László, Barcza József, Bodonhelyi József, Bucsay Mihály, Czegle Imre, Kormos László, Zoványi Jenő nevét feltétlenül ki kell emelnünk, hiszen a téma egyháztörténeti szempontú feldolgozása az ő nevükhöz fűződik, és írásaik mindmáig nélkülözhetetlenek a magyarországi puritanizmus megközelítéséhez. Társadalomtörténeti, irodalmi szempontú feldolgozást Bán Imre, Makkai László, Molnár Attila és Berg Pál kísérelt meg, igen eredményesen. Viszont ha a téma külföldi feldolgozását nézzük, nyomban szembetűnik, hogy még sok mindent nem mondtak el róla. Különösen a német, angol és holland kutatások könyvtárnyi eredményeit tekintve tűnik szembe a terület mostoha magyarországi sorsa, kiaknázatlansága. Mindenekelőtt, hogy csak a legfrissebben megjelent feldolgozást említsük, nemrégiben jelent meg három holland kutatónak a magyarországi puritanizmust is érintő monográfiája (Spijker et alii 2001). Sajnos, még mindig igen tájékozatlanok vagyunk a külföldi kutatási tendenciákban, melyek figyelembevétele nem csak hasznos, de szükségszerű is lenne.¹

1 A puritanizmus kutatásának új tendenciáit, bőséges nemzetközi szakirodalom alapján bemutatja Csorba 2001. 16–26.

A puritanizmus fogalmának meghatározása sem egyszerű dolog, a vizsgálati szempontok kijelölésével más és más aspektusaira helyeződhet a hangsúly; a kérdés sokrétűségétől kissé megriadva nem vállalkoztunk, nem is vállalkozhattunk teljes körű leírására.

Kutatásainkat kétirányú érdeklődés határozta meg. Egyrészt, ha az 1660–68 közötti időszak² nyomtatott alkalmi prédikációit vizsgáljuk, elsőként tűnik szembe, hogy ezek a szövegek, szinte kivétel nélkül, a meghirdetett alkalmon túllépve mindig valami másról szólnak, a jelenlevő alkalmat mindig valami más elmondására használják fel, oly módon, hogy a „kis esemény” mindig a „nagy történések” keretébe ágyazottan jelenjen meg. Vagyis akár temetési, akár országgyűlés előtt elmondott beszédéről van szó, az minden helyzetben túlmutat az egyszeri esemény határain, az Isten által szabályozott világban az egyén, a nemzet szerepét és feladatait taglalja. Másrészt, ha e szövegek szerzőit tekintjük, számba véve egyháztörténeti besorolásukat, a puritánus szerzők túlsúlyát tapasztalhatjuk. Miért a puritánusok foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel, miért kötődik hozzájuk annak a nemzetkoncepciónak a gerjesztése, amelynek elemei egészen a XIX. századig meghatározzák a nemzeti öntudatot? A következőkben eme témakörök körüljárására teszünk kísérletet a puritanizmus vázlatos megközelítésével és a szövegek kínálta egyetlen tartalmi szempont kiemelésével.

Vizsgálatunkban tehát két, egymással szorosan összefüggő irányt követünk. A puritanizmus korabeli értelmezéseit felhasználva, a bennük megfogalmazódó elvárásrendszer elemeit feltárva mutatjuk be ezek alkalmazását a gyakorlati szövegeken. Bár az egyes szövegek szerzőinek kiválasztásában figyeltünk a kor egyházpolitikájában elfoglalt álláspontjukra, mégsem ez jelentette elsődleges szempontunkat, mint ahogyan a puritanizmus megközelítésében is inkább a gyakorlati szövegekre helyeztük a hangsúlyt, sokkal inkább, mint az idevágó teológiai értekezésekre, disputációkra, kegyességi iratokra. Célunk annak az előfeltevésnek az igazolása, hogy létezett egy sajátos beszédmód, amely másképpen szólt a közösséghez, másképpen ragadta meg tárgyát, illetőleg másfajta dolgokat választott a prédikáció vagy elmélkedés tárgyául, mindez pedig az egyházi reformok szükségszerűségét valló prédikátorokra volt jellemző.

2 Ez az időszak, bár önkényesnek tűnhet kiválasztása, jól körülhatárolható: Várad elestétől indítunk, és nagyjából Apafi uralomra jutásával zárjuk vizsgálandó periódusunkat. Erdély kora újkori történetének ez az egyik legválságosabb időszaka igen alkalmas terepet kínál a társadalmi-mentalitástörténeti, ezzel együtt természetesen az irodalmi változások érzékelésére.

1. Mit jelent az, hogy „puritán”?

A fogalom meghatározása nem egyszerű. A lehetséges kutatási területek függvényében más és más arcát mutató irányzat teljes lefedésére lehetetlen egyetlen tömör és frappáns definíciót adni: „*Ook terminus ad quem* is niet exact te bepalen. (...) Zij hangen samen met de vraag waarom het politieke, ideële, theologische en sociologische centrum van de beweging wil leggen.”³ Nem akarunk a különböző értelmezési lehetőségek szövevényébe belebonyolódni, a prédikációk közvéleményt formáló, alakító erejének bemutatását tűztük ki célul, ezért a különféle meghatározásoktól eltekintve, lássuk, hogyan nyilatkoznak a korabeli szerzők.

Medgyesi Pál kérdés formájában fogalmazza meg a korban kanonizált meghatározást: „(...) mi szidattya *Puritanusok*nak, az az (mint magok is néha magyarázzák) minden Pápás s-egyéb emberi találmányoknak seprejétől-való ki-tisztulásra, és tsak az egygy szent Irás szerént-való Hit és élet tisztaságára igyekezöknek őket? (...)”⁴ Eszerint puritánusok, akik a katolikus „maradványoktól” való megtisztulást sürgetik, akik az életvezetés szabályait csakis a Szentírásban találják meg, és akik a hitben a tiszta élet megnyilvánulását látják. Medgyesi így a puritanizmus néhány olyan fogódzóját nyújtja, amelyek segítségével körvonalazható irodalmának, eszmeiségének lényege: a hagyomány átértelmezése, erőteljes biblicitás, a tiszta élet kívánalma, illetve szabályainak meghatározása. A puritanizmust így olyan mozgalomnak tekintjük, amely társadalmi-kulturális és nyelvi szinten egyszerre fejti ki hatását.

A másik példánk Szathmári Baka Péternek Vásárhelyi Péter felett mondott beszédéből⁵ való. Itt az 1567-ben a tordai országgyűlésen elfo-

3 Spijker 2001. 13.

4 Medgyesi Pál, *Doce nos orare quin et praedicare*. Bártfa, 1650. RMK I. 832. 1650., 10. sz. n. Szándékosan nem választottunk valami tetszetősebb meghatározást a modern szakirodalomból, mivel az egyes korabeli meghatározásokat értelmező definíciók mindig is a kanonizálás irányát követve feledtetik el az eredeti jelentést. Ez persze nem jelenti azt, hogy teljesen újszerű meghatározást adtunk volna, csupán arról van szó, hogy időnként jó – éppen az értelmezés csapdái miatt – visszatérni a vizsgálandó eredeti szövegekhez.

5 *Izrael Istenének igaz Tiszteleti mellett buzgo* ILLYES PROPHETANAK EL-RAGADTÁSA. az az Idvességés Tanítás; Mellyet ERDELY Országban lévő IZRAEL ISTENENEK dicsösslges s’ igaz Tiszteleti mellett, ILLYESSEL mind halálíglan, álhatatosan buzgo CHRISTUS igaz SZOLGAJANAK; most lelkében meg-dicsöült VASARHELYI PETERNEK, hidegedett teste el-takarításának alkalmazatosságával; ENYEDEN akkori szép feles gyülekezet előtt, CHRISTUS Lelke vezérléséből alkalmaztatott, 1666.

gadott II. Helvét Hitvallással bizonyítja be, hogy a puritánok ehhez képest semmi újat nem mondanak, elképzeléseik semmiben nem ütköznek a reformáció alapirátával. Ennek bizonyítására a temetési szituációt használja fel, ami éppen azért válhat lehetségessé, mert a puritánusnak csúfolt Vásárhelyi Pétert⁶ így védheti meg. Természetesen kitágítja a partikuláris esemény kereteit, az elhunyt védelmére és *laudációjára* beállított beszéd valójában sok helyt erőteljes polémiával átszőve, a puritánus mozgalom lényegét boncolgatja. A szöveg gerincét képező *Meggyöző Es Oktato Haszon* teljes egészében a puritanizmus lényegének bemutatása. Vásárhelyi Péternek, a „Haza oszlopának” halála Isten büntetése. A halotti prédikációkban gyakran előfordul az a Bibliára visszavezethető igen kedvelt toposz, amely a nagy emberek halálát – a haza oszlopainak „eldőlését” – a hálátlan népet sújtó isteni büntetésként értelmezi. Éppen ezért, akik ezen „kacagnak,” azok képtelenek felmérni a büntetés jelenvalóságát és súlyát. Ószövetségi példák sorozatával (Mózes, Noé, Lót, Jeruzsálem pusztulása) jut el Szathmári, a helyzet(ek) hasonlóságára apelálva, Vásárhelyi Péter és vele együtt a puritanizmus apológiájára.⁷ A beállításból megérthető a puritanizmus akkori helyzete, fogadtatása is. „Gyötörnek minket, czivodnak velünk”: hasonló szituációt fest, mint amilyent Medgyesi több mint tíz évvel korábban, Gelejjel való vitájában megfogalmazott.⁸

Szathmári puritanizmusértelmezése három irányba terjed ki: 1. alapvetés – Krisztuson kívül nincs más feje az egyháznak;⁹ 2. etikai és morális elvárások, itt magyarázza meg a puritánus szó eredetét, amelyet a la-

esztendőnek Pünköst havának 16-dik napján. Méltóságos Kemeny Janosne Fejedelem Aszszony ö Nagysága, Udvari Prédicatora. SZATHMARI B. PETER. Szebenben, Szenczi Kertesz Abraham által nyomtatott, M. DC. LXVI. RMK I. 1045.

6 Vásárhelyi Péter nagyenyedi tanár Amesius tanításainak hirdetője, a puritanizmus híve. Bod Péter szerint Amesius teológiáját prédikációkban is feldolgozta, mára ezekből nem maradt fenn egyetlen példány sem. Vö. Bodonhelyi 1942. 51.

7 „Ma avagy nem mondgyáké némellyek? Nagy Puritanus esett egy most-el; egykik fejek el-esett most a' Puritanusoknak, Presbiterianusoknak: Majd el-fogynak már, az után jól léssen dolgunk; csak gyötörnek bennünket, czivodnak velünk, nem bajkodunk az után vélek?” (B4r)

8 L. Medgyesi: *Doce nos orare* (1650) ajánlását. Erre a vitára a prédikáció műfaji újítása tárgyalásakor visszatérünk.

9 A főszövegben az idézett helyet zárójelben, közvetlenül az idézés után adjuk meg, itt pedig Szathmári hivatkozási helyeit. E hivatkozásokat ellenőriztük, az arab számok a II. Helvét Hitvallás 1999-es kiadásából valók. *Helvetica Confessio* XVII. rész, 156.

tin *purusra* visszavezetve a tiszta életű megfelelőjeként tekint;¹⁰ 3. az egyházi szervezetre, rendtartásra vonatkozó, az újítás vádját leginkább kiváltó szabályok. Hat pontban foglalja össze ez utóbbiakat: az egyházi szervezet presbiterekből, doktorokból és tanítókból épül fel;¹¹ e három tiszt között semmilyen hierarchia nincs;¹² az apostoli egyházat (szervezetet) veszik alapul;¹³ a tanítások alapját a Szentírás jelenti, ehhez kell vizszatérni;¹⁴ Úrvacsoratan;¹⁵ az ünnepekről.¹⁶ A Szentírást és a Hitvallást, a reformáció alapiratait mint tekintélyérveket veszi alapul, meglepően pontos hivatkozásokkal utal rájuk. A puritanizmus elleni, általánosan hangoztatott vádakra adott válasz során pillanatig sem téveszti szem elől, hogy nem csak a teológiai tudományokban jártasokhoz fordul, hanem az „együgyű lelkekhez” is. Párbeszédés formában válaszolja meg a felmerülő kérdéseket, így teszi az újítással vádolt puritánus mozgalom lényegét közérthetővé. (Azt persze e mélyen demokratikusnak tűnő eljárás értékelése során sem szabad elfelednünk, hogy a puritán–ortodox vita eldöntése korántsem az „együgyű lelkek” állásfoglalásán múltott.) Példaként, a puritanizmus elméleti fejtegetései mellé, egy egész puritánusnévsort ad, olyan személyiségeket sorakoztat fel, akik többé-kevésbé ismert szereplői voltak a kor vallási, politikai és társadalmi életének. Várad elestének előjeleit a kegyes és tiszta életűek halálában jelöli meg: Técsi István, Szikra

10 „Jaj tenéked ha purus és Puritánus nem vagy! mivel 1 Joh. 1. 7. *Es a' Jesus Christusnak vére tisztít-meg minket bűneinktől.* Matth. 5. 8. *Boldogok a'kiknek szívek tiszta.* A' kiket meg tisztított mitsoda puritasra kell igyekezni s' puritánussá kell lenni? Philip. 4. 8. 9. *meg-tanulhatod; A' mellyek igaz cselekedetek, a' mellyek TISZTAK; etc. azokrol gondolkodgyatok, és a' békességnek Istene léssen veletek.*” Itt a Gal 5,19–23-ra hivatkozva fel is sorolja, hogy milyen bűnöktől kell megtisztulni, illetve hogy a megtisztulás után milyen erények érhetők el: „A' *testnek pedig cselekedeti nyilván vadnak, mellyek ezek: házasság törés, paráznaság, kevélység, bálvány imádás, büvölés bájolás, haragtartások, versengés, irigységek, haragok, patvarkodások, visszavonások, pártütések, gyűlölségek, gyilkosságok, részegségek, tobzódások, és ezekhez hasonlatosok: Mellyekről azt mondom miképpen az előtt-is mondtam, valakik ilyen dolgokat cselekesznek, Isten országának örökösi nem léssnek. De a' léleknek gyümölcse ez: Szeretet, öröm, békeség, kegyelmesség, joság, hit, alázatosság, mértékletesség. (...)* Tudd-meg most Puritánus és Presbiteres volt szent Pál Apostol.” (B4v)

11 *Helvetica Confessio* XVII. 165.

12 *Helvetica Confessio* 119 lap, 168.

13 *Helvetica Confessio* XVII. 103 lap, 158.

14 *Helvetica Confessio* II. 7 lap, 120–121.

15 *Helvetica Confessio* XXI. 182.

16 *Helvetica Confessio* XXIV. 172 lap, 186.

Váradi István és Lorántffy Zsuzsanna halálát így Isten figyelmeztető üzeneteként értelmezi. A „Kikre *nem volt méltó e' világ*” minősítéssel a próféta-ság hálátlan szerepére, a meg nem becsülésre figyelmeztetve, Medgyesi Pál említésével kezdi a sort, majd Tolnai Dali Jánossal folytatja, „ki sok Propheta fiakat szült”. Tolnai „leszármazottaiként” említi Verécsi Ferencet(!), Baczoni Menyhártot, Bisterfeldet, Gidófalvi Jánost, Apáczai Csere Jánost, Enyedi Jánost.

Szathmári rendszerezésében a Medgyesieéhez hasonlóan a tiszta egyház és tiszta életvitel alapvetését találjuk. Hogy ez milyen módszerekkel érhető el, azt a kegyes élet szabályait taglaló, a puritanizmus hazájának tekintett Angliában igen elterjedt, magyarrá is lefordított¹⁷ *conduct book*-okba foglalták.

Láthattuk, hogy a dogmatikailag Kálvin *Institutió*ján alapuló mozgalom célkitűzése nem új vallás létrehozása, hanem a vallásos élet megújítása volt. A „lelkek felrázásának”, az „ó ember öldöklésének, új ember születésének” kívánalma természetesen nem maradhatott csupán az egyház belügye. Az egyenlőség és krisztusi szeretet parancsát valló mozgalom a társadalmi rendek alsóbb osztályait is bevonta megcélzott közönsége körébe, ez pedig – elsősorban Angliában – új társadalmi berendezkedéshez (is) vezetett. A puritanizmus szociális érzékenysége természetesen magyar vonatkozásban sem hiányzik, csak nem nyilvánulhatott meg olyan „felforgató” erővel, mint a Szigetországban. Berg Pál nyomatékosan hangsúlyozza, hogy nem „szó szerinti” átvételről van szó, a magyarországi és angliai állapotok különbözősége ezt nem is engedte meg.¹⁸ A különbség nem tartalmi elemekben, az elérendő cél tekinteté-

17 Medgyesi Pál: *Praxis Pietatis, Az az Kegyesség gyakorlás*. Bártfa, 1650. Medgyesi fordítását, elterjedtségét már többen méltatták, s nem csak hazai szakmai körökben: „De belangrijkste rol in het puritaniseringproces van het Hongaarse protestantisme was weggelegd voor Bayly's traktaat. De Transylvaanse hofprediker Pál Medgyesi (1605-?) zorgde in 1636 voor de Hongaarse vertaling. Deze werd zes keer herdrukt en was hierme het meest gelezen boek binnen het zeventiende eeuwse protestantisme in Hongarije op de Bijbel na.” Spijker 2001. 366.

18 Különösen jellemző e szempontból pl. a fordításirodalom. Számos angol, puritánnak minősített szerző műveit fordították le a korban, sok esetben nemcsak a címet változtatták meg, hanem a főszöveget is teljesen szabadon kezelték. Pl. Köleséri Sámuel *Idveség Sarka* c. (RMK I. 1038) fordítása Nicholas Byfield: *The Mason of the Oracles of God* c. művén alapul. A szerző is hangsúlyozza az ajánlólevélben: az „Angliai Practicus Theologus” művéből szedegetett, de hozzáadta saját gondolatait is. (Köleséri 1666. 14.) (Az angol mű címét Berg Pál nyomán adjuk meg. Berg 1946. 174.)

ben különbözött, hanem inkább a konkrét helyzetre alkalmazott módszereiben, a megvalósítás eljárásaiban.¹⁹

Mivel a puritanizmust a továbbiakban nyelvi megvalósulásában kívánjuk megragadni, röviden a szövegformálás módszereire, a „lelkek felrázogtatásának” eszközeire kell kitérnünk.

A prédikációtörténetben magyar vonatkozásban is fordulópontot jelent a puritanizmus elterjedése. Az első magyar homiletika a legnagyobb magyar puritánnak tekintett Medgyesi Páltól maradt ránk. A Lorántffy Zsuzsannához írt terjedelmes ajánlás egyben prédikációelméleti alapvetés.²⁰ Az igehirdetésen belüli elsődleges újítás a perikópa elvetése: a prédikációk szabad textusválasztáson alapulnak. A prédikáció ilyen kötetlensége a tartalmat és a retorikai felépítést egyaránt befolyásolta, s nem utolsósorban a liturgiai rend megbomlását is előidézte. A gyakorlati jellegű igehirdetés az őskeresztény biblicizmus és bibliai humanitás (Kormos 1978. 375.) hangsúlyozásával az egyházi szervezet felépítését is támadta, a mindenkire szóló kívánásnak külső jelei is voltak (adakozás istentisztelet után stb.), amelyek az egyenrangúságra apellálva váltották ki az ellenfelek támadásait.

Az alkalomhoz és helyzethez illő textusválasztás elméleti szinten is megfogalmazást nyert, előnyeit az Amesiusra hivatkozó Medgyesi így foglalja össze: „I. *Az Fel vejendő Igék* 1. legyenek mindenkor ön szintén való Sz. Írás, 2. melyeknek választása igazgattassék az Halgatóknak, Helynek és Időknek állapottyokból: az az, olyak legyenek azok mellyek az Halgatóknak s a’kori Helyeknek és időknek mivoltokhoz illendöképpen meg-kivántatik.

NB. Ama’ nagy hirü *Amesius*, azt állattya, hogy nem járnak eléggé el-tisztekbek, s-Halgatojoknak épületekre nem elégképpen vigyáznak, a’kik magokat azokhoz a Szakaszokhoz, mellyek Vasárnapi szokott Evangelio-moknak neveztetnek, kötik.” (Medgyesi 1650. 124. sz. n.)

A teljes Szentírás tanításra való felhasználása egyben szükséges is. A puritánusok által talán leggyakrabban citált Szent Pál tanításaira hivatkozva védelmezi Medgyesi újszerűnek ható metódusukat: „az tellyes írás hasznos a tanétásra” (2Tim 3,16–17.) (Medgyesi 1650. 10. sz. n.)

A textusválasztás szabadsága természetesen módosítja a prédikáció egyes részeinek hangsúlypontjait. Már többen is felhívták a figyelmet

19 Túlságosan messzire vezetne ennek a kérdésnek a kifejtése, l. ehhez: Berg 1946 vagy Tóth 1999, Bodonhelyi 1942. 17.

20 Medgyesi homiletikájának részletezésére itt nem térünk ki, ezt többen is megtették már előttünk, legutóbb Bartók 1998. 200–210.

a puritánus prédikáció ama sajátosságára, hogy itt a leggondosabban kidolgozott, a mondanivaló lényegét tömörítő részek a *tanuságok* és a *hasznok*. A puritanizmus etikai és teológiai tanításainak előadásmódjára nagy hatással volt Ramus dialektikája. Ramus kulcsszava az *usus*, ennek alapján minden tudománynak csakis annyiban van létjogosultsága és értelme, amennyiben az életet szolgálja (Czegle 1980. 338.). A puritánus prédikátorok „haszonelvűsége” ezen a filozófiai-retorikai alapvetésen nyugszik, az igemagyarázó rész lényeges lerövidülése a *hasznok*ban megfogalmazott gyakorlati tanácsok, útmutatások ellenében történik. Az elméletben hirdetett „szép módos rend” éppen e hangsúlyeltolódás miatt válik sok esetben megvalósíthatatlanná. A *tanuságok* és *hasznok* fontosságát a *praxis* szempontjából felismerő szerzőknél ez néha szerkezeti aránytalanságot szül. Geleji hat pontban felsorolt vádjai közül azt, amely a prédikáció gyakorlati hasznait kifogásolja, Medgyesi az egyik legfontosabbnak tartotta, ezért ennek megválaszolása egyike a legrészletesebbeknek (a lelkiismeret „szigolyai” mellett). Ennek megfelelően a *Doce nos orare...* legalaposabban kidolgozott része is a *haszon* lesz. „...a XVII. századi protestáns prédikátor a felvett Igéből adódó *Tanuságok*nak sokféle *Hasznát* tárja a hallgatók elé, majd az elmondottakat a *Rászás* révén a jelenlevőkre alkalmazza. Legfőbb céljának megvalósításához a szerkezeti egységek közül legszorosabban a *Haszon* kapcsolódik.” (Bartók 1998. 235–236.) A tanításnak ilyen megvalósítását a rámista logika puritánus adaptációjával szokás magyarázni: „A rámista haszonelvűség szorosan összefonódik a puritánus gyakorlatiassággal: az »usus« a hallgatóság számára a »praxis pietatis« megvalósításának legfőbb segédeszköze” (Bartók 1998. 236.).

Geleji vádjából mind a puritánus szövegszerkesztésre, mind a stílusra következtethetünk. A második pontban említett „practice” prédikálás szövegszerkezetet módosító következményeiről már szoltunk, ezzel függ össze az *exordium* elhagyásának elsőként felrótt vádja is.²¹ Geleji további vádjai a stílus és a szerkezet kérdései mellett tartalmiakat is érintenek, éppen azokat, amelyek a puritánus gondolkodásmódnak, világlátásnak leginkább sajátjai: az állandó lelkiismeret-vizsgálat és a „sémbellődés,” vagyis a sirató-síró hangnemben előszámlált bűnlajstrom így mintegy fordított előjellel propagálva a kegyes életvitelt. A lelkiismeret-vizsgálat az üdvösség eléréséhez vezető útnak, a *via*

21 Hogy a „fejetlen prédikációkat” mennyire nem gyakorolták – az elmélet ellenére – a puritánus prédikátorok, l. Bartók 1981. 10.

*salutis*nak vagy *gratia gradus*nak első állomása, egyben a megtérés feltétele is. A kegyes élet üdvbizonyosság jellegét hangsúlyozó, dogmatikailag Kálvin teológiájára alapozó puritán teológusok (Perkins, Amesius²²) ennek gyakorlati megvalósítási módszerét is tanították. Az üdvösséghez vezető út, illetve állomásai bemutatása és megtanítása immár nemcsak elvont teológiai fejtegetésekben kapott helyet, hanem a „kösséghez” szóló, azt megcélzó írásokban is. A hangsúly a dogmatikai tanításról az egyéni lelkiismeretre tevődött át: a lelkiismerettel, illetve ennek vizsgálatával egybekötött penitenciatartás a puritánus kegyesség centrális eleme (Tóth 1999. 211–212.). Az üdvözülés folyamatában a lelkiismeret szerepe a bűnösség felismerése, ez teszi lehetővé a bűnöktől való megtisztulást is – a lelkiismeret vizsgálatát bonckéshez hasonlító, bibliai eredetű toposszal leíró folyamat az eleven hit bizonyosságát példázza: „Nem hogy oltsarlani kellene azért ez lelki-isméret nyuzást (ha ugyan így szereti nevezni de inkább mindenek felet e’re kellene igyekezni” (Medgyesi 1650. 14. sz. n.). A kegyesség gyakorlása a lelkiismeret vizsgálásában, a penitenciatartásban mutatkozhat meg leginkább.²³ A *bűnbánatra/bűnmegevallásra* szólító állandó felhívások szinte természetesen irányítják e szövegek gondolatmenetét. Ez határozza meg azok stílusát, hangnemét, egyben behatárolja a szónok feladatköreit és önértelmezését is: „*Sembesek is vagyunk* azt mondja. (...) Nem vagyunk sémbesebek Esaiásnál, Micheásnál, Hoseásnál, Amosnál etc., kiváltképpen Jeremiásnál... Ha nem volnának minn sémbellódnünk, a’ sémbek sem lennénk. Söt nem hogy vádolna ez aránt lelkünk esméreti, hogy inkább azon félünk, hogy e’ben sokat el-mulatunk” (Medgyesi 1650. 14. sz. n.). A prófétai szerepkörben való fellépés – a személyes elhivatottság és társadalmi kötelességek összekapcsolásával – jogosítja fel a puritánus szerzőket a Biblia népével meglelt hasonlóságok felmutatására, és az erre visszamenő, a nemzet sorsának alakulására vonatkozó jóslatok megfogalmazására.

Az egyéni lelki élet fontosságának kiemelt szerepével arányosan változik meg a megcélzott, ideálisnak tekintett olvasó/hallgató közönség köre is. A mindenkire szóló kívánás szándékával, az „igazak” nevében

22 Amesius és Perkins „gyakorlati” teológiájának ismertetését és magyarországi adaptációjának felmérését l. Bodonhelyi 1942.

23 „A puritánus lelki életében a bűnbánat vagy penitenciatartás a megtérés gyakorlásának a módja. Értelme szerint magában foglalja az egész keresztyén életet, tehát nemcsak a csendes órák vagy közös bűnvallások tartását, hanem a bűn elhagyását és a jó követését is.” Bodonhelyi 1942. 92.

fellépő prédikátorok olyan virtuális közönséget feltételeznek, amelyből elvileg senkit nem zárnak ki.²⁴ Az indulatos *vituperatió*któl viszont nem kíméli meg az értetleneket: „A puritanizmus értékszemlélete szerint a lelkiismeret ítélőszéke előtt állandóan készen kell állnunk bűneink számontartására, önmagunk vizsgálatára” (Imre 2001. 145.). Az egymásért felelősséggel tartozás gondolata így jogosíthatja fel olyan nyíltan ostromzó hangnemre, amely nincs tekintettel a társadalmi rendekre sem. Ha e hallgatói/olvasói kör ideális modelljét alkotjuk meg, a két végpontot az igazak, illetve az „értetlenek” kategóriája alkotja. Elvileg tehát nem társadalmi kategóriák szerint oszlik meg ezen ideális képletben a megcélzott közönség, hanem a hit jelenvalósága szerint. A nemzet fogalmának ilyen kitérítése a minden rendhez intézett tanítás foganatosságát reméli. Az persze kérdés, hogy mit jelentett társadalmi-politikai értelemben a XVII. század második harmadában a nemzet fogalma: ez szinte szövegről szövegre változhatott, s nem utolsósorban függött a szerzőktől is.

A puritánus prózastílus alapján tehát funkcionális prózastílus (Kecskeméti 1998. 92.). Funkcionális, mert a puritanizmus szövegalkotásában kognitív ismeretek átadását oly módon kívánta elérni, hogy közben az emocionális hatáskeltés teljes eszköztárát bevetette.²⁵ Természetesnek tekinthető, hogy a vallás megtanítása után, annak gyakorlatára helyezik a hangsúlyt. A reformáció ekkorra – nemcsak hivatalosan, de a tömegek szintjén is – megszerezte létjogosultságát, az elméleti dogmatikai tanítások, az új vallás megvédése után így sorra kerülhetett a személyes megélés elvárása is. Közben nem téveszthetjük szem elől, hogy mindez Erdélyben egy olyan időszakban történt, amelynek eseményeit „második Mohácsként” emlegették már a kortársak is. A kiűtkeresés így sokkal ége-

24 Medgyesi homiletikájában számol a különböző műveltségű hallgatók tudásszintjével: „Medgyesi arányosan érvényesítette homiletikai elveiben a puritanizmus antropológiai értékrendjét és a retorika szövegelméleti elveit használó homiletikai eljárásokat.” Imre 2001. 144. Szövegelmélet és antropológia összefüggéseit Imre Mihály vizsgálta Bartók könyvéről (1998) írt recenziójában (2001). A praeceptumirodalom alapján tett megállapításait érdemes lenne a gyakorlati szövegeken is ellenőrizni, de ez itt igen messze vezetne tárgyunktól.

25 „A puritanizmus lényegi szempontja volt az intellektualitás és spiritualitás dualizmusának érvényesítése az egész hitéletben.” Imre 2001. 140. Nem tartozik szorosan a témához, de utalni mindenképpen szeretnénk arra, ahogyan a puritánus gyakorlat a klasszikus szónoki hármas célkitűzést megvalósítja. Természetesen ez mélyreható retorikai vizsgálatot igényel; előfeltevésünk, hogy a *movere* oly módon kerül a *docere* mellé, hogy ennek elérését segíti, ezzel arányosan pedig hátterbe szorul a *delectare* célja.

több kérdésként tevődött fel, az egyéneken keresztül a nemzet fennmaradását érintette. Az üdvbizonyosság jeleinek keresése, sőt számonkérése, így az isteni csapásként értett politikai, társadalmi katasztrófák között a megmaradás bizonyítékait kívánta felmutatni. A puritánus eszmeiség, mentalitás tehát igen alkalmazhatónak és propagálhatónak bizonyult a XVII. század második felének Erdélyében.

2. Az elvárások – avagy miért „sémbesek” a puritánok?

A sorozatos politikai kudarcok után a kortársak szemében a nemzet megmaradásának esélye egyre inkább kétségessé vált. A tragédiaként megélt események sora magyarázatot kívánt, ezt pedig a XVI. századi örökség, a wittenbergi történelemszemlélethez igazodva, a prédikátorok és történetírók egyaránt a bűn-büntetés fogalompárral írták le.²⁶ A történelem nem feltétlenül és elsősorban a régmúlt eseményeit jelenti. A jelen a tragikus múlt természetes következménye, ez alapvetően tragikus beállítású szemlélet látókörébe csakis az ilyennek minősíthető események kerülhetnek be.²⁷ Ebben a kontextusban tehát a megtérést sürgető prédikátorok elvárásai nagyobb hangsúlyt kaphattak. Az igazak, kiválasztottak jelenléte a nemzet egésze fennmaradásának biztosítéka lehet, ennek megértése pedig mindenki ügye.

A következőkben a prédikátoroknak a nemzettel, a nemzet vezetőivel szemben támasztott elvárásait kívánjuk megvizsgálni, ezeken keresztül mutatjuk be a puritanizmus társadalmi-etikai és vallásos életre vonatkozó elváráshorizontját. Említettük már, hogy e korban nem beszélhetünk egységes nemzetfogalomról. Amikor a nemzettel szemben támasztott elvárásokról, a nemzet feladatairól beszélünk, azt a meglehetősen differenciálat-

26 A wittenbergi történelemszemlélet magyar realizációit már többen is vizsgálták, ennek bemutatására ezért itt most nem térünk ki. L. ehhez pl. Makkai 1978. 342–344; Óze 1991; Győri 2000. A történelem magyarázatának ez olyannyira alapbeállítása volt, hogy a felekezeti határokat átlépve századokon át meghatározta a történelemről való beszéd módját, s ezzel együtt a nemzet önszemléletét is, l. Imre 1987. 20–45.

27 L. pl. Medgyesi Pál Ibrányi Ferenc temetésén elhangzott beszédét, ahol a magyarság történelmének jellegzetes eseményeit a várnai, mohácsi csatában és az 1566-os, ill. az 1594-es tatárjárásban jelöli meg. Az 1657–58-as tragédiák az iménti eseményeknek egyenes folytatásaiként érthetők, a bűnös magyarság megérdemelt büntetéseként.

lan közösséget értjük alatta, amelynek jellemzőit e szövegek szerzői alapvetően a bűnökkel, bűnösséggel vélik leírhatónak. Célunk annak az előfeltevésnek a végigvezetése, hogy nemcsak egy korszak egészére érvényes puritanizmus definíciót nehéz, sőt talán lehetetlen adni, mivel ennek egy-egy szerző életművében is különböző változatai lehetnek. Ez az elvárásrendszer állandóan helyhez, időhöz és alkalomhoz igazodik, mert pontosan így tudja megőrizni rugalmasságát, mert csak úgy léphet fel az egyénhez szólás igényével, ha annak az aktuális kérdéseire, problémáira figyel, illetve ha az aktuális kérdésekre, problémákra irányítja figyelmét, a válaszlehetőségek irányának behatárolásával együtt.

2.1. A „kösség/nemzet” feladatai

Az üdvösséghez vezető út, a *via salutis* vagy *gratia gradus* állomásaiban megállapításában a puritánok Kálvin *Institutió*jára alapoznak: *elválasztás, elhívás, megigazulás, megdicsőülés*.²⁸ Ennek az útnak a végigjárására szólítanak fel, melynek járhatósága egész elvárásrendszernek való megfelelést tételez fel. Ezekben az elvárásokban mutatkozik meg a puritanizmus szociális érzékenysége. A megtérés parancsa egyszerre implicálja a nemzet romlását okozó bűnök felsorolását és a teljesítendő feladatok körének behatárolását. Az általánosan jellemző bűnöket – mint ahogyan azt már Szathmárinál láttuk – a Tízparancsolat és a hét fő bűn jelenti, ezeket alkalmazzák egyszerre az egész nemzetre, természetesen változó hangsúllyal, nem minden esetben kapnak az egyes bűnök, bűncsoportok azonos szerepet, kiemelés. Czeglédi István *Az Országok romlásáról írott könyvnek Első Resze*²⁹ bevezetőjeként, versbe szedve sorolja fel ezeket:

„Keresztyén Magyarság!	Előtted nem Ujság
Hogy sürü gonosság,	Ronta a' sok gazság,
Mint szemest a' vakság	Veszte nyomoruság
Mert benned a' joság,	Nem vala buzgoság
A szoros kegyesség	s-szives Keresztyénség,
Vak becstelenség	Előtted semmiség.
Oh mely nagy félszegség,	Szörnyü lelki restség!
Ezért az Istenség,	Busula meg Felsőg.

²⁸ Idézi Tóth 1999. 215.

²⁹ Czeglédi István: *Az országok romlásáról írott könyvnek Első Resze, Mellyet Szerelmes Hazájának békességben való maradhatásáért irt A.C.H.K.G.L.T.C.I.* Kassa, 1659. RMK I. 941.

(...)

Nincs itt nyugodalom:

Ezt igen fájlalom

A kegyetlenkedés,

A Buja öltözés,

Az egymásra törés,

Babonára lépés,

Ha az Urral frigyet,

Tenni akarsz szívet

Azt mondd te, hallom.

s-Nagy véteknek vallom.

Sok részegeskedés,

Bűnben bé-merülés,

Izetlen vesződés,

Lün néked éles kés:

örök békességet,

Adgy és nem egyebet.(...)”

(20–21. sz. n.)

A nemzet megtérését így a fenti bűnöktől való megszabadulás jelen-
tené, ezzel párhuzamosan a zsidóság sorsán mutatva be a megtérésre va-
ló képtelenség következményeit.

Báthori Mihály 1658-as prédikációjában,³⁰ miközben az erdélyi had
tatár fogságba esését értelmezi, feltárja Isten büntetésének okait, kétféle
bűnt különböztet meg: A „czégéres vétkeket” és a „kiváltképpen valókat”
(13). Ezeket pedig a *mi* személyes névmásban értett egész magyarságra,
ide értve Erdélyt és Magyarországot, az *ők*, az előjárók, fejedelmek, és a
ti, mármint a nép szerint tárgyalja. A nemzet egészére értett vétkek a
„czégéres vétkek,” azok, amelyek a nemzetre általánosan érvényesnek te-
kinthetők, két egymással szorosan összefüggő csoportot alkotnak: hitbeli
és életviteli kérdéseket érintenek. A vallás helytelen gyakorlása, a szent-
ségek helytelen kiszolgálása, a káromkodás „hipokritaság”, az Isten ígét
hirdetők megvetése azok a csomópontok, amelyek a hit és a vallás gyakor-
lása terén jellemző bűnöket fogják össze. Az életvitel rendetlensége a ta-
nítás/tanítatás, a mesterségbeli tudás megszerzésének, illetve átadásának
elhanyagolásából ered, pedig ez lenne az életre való felkészülés eszköze.
Régi hagyománya van annak az elképzelésnek, miszerint az emberi élet
teljessége e két terület – hit és mindennapi élet – harmonikus összhangjá-
tól függ, célja pedig az Isten és önmagunk megismerése. Báthori arra fi-
gyelmezteti olvasóját, hogy ez az összhang biztosította teljesség, a cél el-
érése válik lehetetlenné, ha e két terület bármelyike csorbát szenved, Isten
haragját válthatja ki. Az isteni büntetés oka pedig a bűnös emberek szá-

30 Báthori Mihály, *Hangos trombita. Ollyan Predikációk, mellyekben Erdély és Ma-
gyar Ország romlásának és pusztulásának okait a' Szász Meggyesi Gyűlésben, az
Ország Harom Nemzetből valo fő Rendei előtt közöseges helyen predikállott és ki
jelentet Az akkori Méltóságos választot Fejedelemnek Udvari predikátora és Mos-
tan a' Debreczeni Ecclesiának Tanitoja közönségessé tött s' ki bocsáttatott. Töb al-
kalmatosság szerint valo Predikációkkal.* Debrecen, 1664. RMK I. 1010.

mának megnövekedése a nemzetben, s mindezt még meg is tetézi a bűnöktől, a bűnök megszokása, azokat elhagyni nem akarás (13–15). E piramisszerű építkezéssel mutatja be a bűnök egymásra épülését, a nemzetet ért büntetésért annak minden tagja felelős. A „kiváltképpen való” bűnököt „A’ nép és kösség között” öt pontban sorolja fel: az „első gradussa az ország romlásának” a meghasonlás, a második az Isten ajándékaival élni nem tudás, mely a ruházatban, ételben, italban és tánc kedvelésében nyilvánul meg, a harmadik a kevélység, negyedik a tudatlanság, az ötödik pedig a hadakozás, hadviselés „kívánása” (18–20). Báthorinál ez a szigorú szétválasztás, a részletekbe menő felsorolás, a pontosságra való törekvés összetett bűnrendszert eredményez, így nem egyszerűen felmondja a Tízparancsolatot, hanem az állandó alkalmazás révén életközébe hozza, a megcélzott közönség körét nagyban kitágítja. A tudatlanság és a „hadakozás kívánása” új elem e bűnrendszerben. Az első a puritanizmus népnevelő programjának meghirdetésével hozható összefüggésbe, míg a második – 1658-as beszédről van szó! – a helyzetértelmezés irányát követi: az aktualitás a bűnök körének mibenlétét befolyásolja.

Medgyesi Pál a jelképpé vált ótestamentumi történetekkel (Ádám és Éva bűnével kezdődő, Káin és Ábel történetén keresztül Jeruzsálem pusztulásáig) példázza – a *Rohogó Tüz* című kötetindító³¹ beszéde *oktató hasznában* tíz pontban összefoglalva – az Isten ellen elkövethető bűnököt, amelyeknek a nemzetre való alkalmazásától nem kíméli meg a „tanulni nem akaró nyakas magyarságot”.

Hasonló bűnlisták sokaságát lehet olvasni e kor prédikációirodalmában. Láthatjuk, hogy a bűnök és ezek ellenpárjai, az erények megállapítása szigorú logikai rendet követ, mindig hierarchikusan épül fel. A bűnököt osztályozzák, csoportokba, kategóriákba sorolják, figyelve ezek minőségi és mennyiségi előfordulására.³² E korszak bűnlistáinak első helyén az istentelenség, az Istentől való elszakadás áll, ebből következik az összes többi, és ezeknek a sorrendje függ a szerzőtől, a prédikálás helyzetéhez való alkalmazkodástól stb. Feltevésünk az, hogy a bűnlista hangsúlyos csoportját azok a bűnök képviselik, amelyek következményei az egyéni sorson túlmutatva kihatnak a társas kapcsolatokra is. E túlzottan

31 *Magyarok Hatodik Jajja*. Sárospatak, 1660. RMK I. 960. A hét prédikációból álló sorozat az 1658–59 között elhangzott beszédeket tartalmazza, ezekhez társul az 1655-ös datálású, *Istenes és Isteni Synat*, kötetzáró prédikáció.

32 A puritánok bűnrendszerének hierarchiájáról l. bővebben Bodonhelyi 1942. 96., a puritánus antropológiai modellel, illetve szövegelmélettel való összefüggését pedig l. Imre 2001. 145.

általános kijelentés természetesen mélyreható vizsgálatot igényel, itt most érzük be egy nem annyira bizonyító, mint inkább szemléltető értékű példával. Az öltözködés, a nők „rusnya irogatása”, melyet korábban szinte állandó rendszerességgel felrítottak, ebben az időszakban már háttérbe szorul olyan bűnök emlegetése mellett, mint a széthúzás, a marakodás, a felebaráti szeretet hiánya. E hangsúlyváltással a prédikátorok olyan elvárásokat propagálnak, amelyek az egymás iránti felelősség érzését erősíthetik. Czeglédi így fogalmazza meg 1660-ban II. Rákóczi György temetésén az egyén társadalmi szerepét: „Az Ember sem magának született, mert másképpen nem volna Társolkodó Allat. Mások javáért köszönt bé e’ Világra. A’ mi szegény Hazánk s-Edes Barátink oltalmazásokért, születünk egyikért. Ighen Beteg Maga-Szeretet az, mely csak a’ maga saját Cselekedetinek *Centruma*. Minden Magános-Embernek meg-maradása, bé-rekeztetet a’ közönséges jóban.” (E3r) Az egyéni lelki üdv fontossága csakis ebben a kontextusban játszhat központi szerepet, a nemzetért vállalt felelősséggel saját sorsa, élete nyer kiemelt fontosságú helyet.

2.2. Fejedelmek, elöljárók kötelességei

Prédikátoraink természetesen nem állnak meg az általánosságoknál. Gondosan ügyelnek arra, hogy a tájékoztatás, tanítás és intés feladatköreinek eleget téve, a társadalom minden rétegéhez szóljanak. A „minden rendbéliek” megcélzása megköveteli a feladatok ennek megfelelő lebontását. Míg a nép, az alsóbb rendűek meghatározása szinte változatlanul az alapvetően bűnös jellemzéssel bír, a hozzájuk intézett tanítások és intések lényegileg változatlanok; az „elöljárók” ostorozása vagy éppen dicsérete a fejedelmi tükrökre emlékeztetően reprezentatív és propagandisztikus célzatú – a megrendelők igényeihez is alkalmazkodva, helyzet- és körülményfüggő.

Medgyesi Pálnak I. Rákóczi György temetésén mondott beszédében (1648)³³ a kegyes fejedelem *laudációja* a példaértékű élet és uralkodás felmutatása. A legfőbb erényként kiemelt *hit* köré szerveződik az összes többi, vallásos és világi erény: kegyesség, józan élet, jó házasság, becsületesség, emberség és a nemzetért vívott jó hadviselés. I. Rákóczi György sikeres hadjáratainak felemlégetésekor nyomatékosan kiemeli, hogy „hittel bizon’ (mert nem vala arra valo ereje) Országot g’özöt, Lelki testi szabadságot n’ert, mel’ben n’ugszik az olta n’omorult Nemzetünk” (30).

33 Erdél’ s’ egesz Mag’ar Nep eg’ más után tsak hamar érkezett Hármás Jajja s’ Siralma. Sárospatak, 1653; Várad, 1653. RMK I. 880.

II. Rákóczi György megítélése már korántsem ilyen egyértelmű. Medgyesi 1660-ban kiadott kötetében a nyílt bírálatot nem vállalta, nem vállalhatta ugyan, de félre nem érthető célzásokban kinyilvánítja a fejedelemmel – elsősorban hadi tetteivel – szembeni ellenérzését. Amikor a két fejedelem méltatása közötti különbségekre figyelünk, nem szabad elfelejtenünk a szónok hozzájuk fűződő viszonyát. Medgyesinek I. Rákóczi György udvari papjaként, mondhatnánk, kötelessége volt az elhunyt fejedelem *laudációja*, de bizonyítható adataink vannak a fejedelemmel való jó személyes viszonyára is. II. Rákóczi Györggyel már korántsem volt ilyen felhőtlen kapcsolata. A fejedelem és Lorántffy Zsuzsanna feszült viszonyának okai a puritanizmus ügye körüli harcokban is rejlenek,³⁴ legalább olyan mértékben, mint a politikai tekintély miatti rivalizálásban. Medgyesi Lorántffy Zsuzsanna pártfogásában állt, így valószínűleg azoknak köréhez tartozott, akik ellenezték a lengyelországi hadjáratot. Az országvezetésre, uralkodóra vonatkozó fejtegetései ekkor már a vágyott, az ideális megfogalmazásai, jelenvalóságuk hiánya pedig a fejedelem bűneiként érthetők: „Az a’ Kapitány tud magára jól vigyázni, a’ ki az ellenségnec minden állapotit, szándékát és igyekezetit idején korán megkémleltette; boldogtalan a’ Hadviselő, ha ezekben semmit idejében meg nem ért, fütve tészik a’ mint szolni szoktac az ollyan alá”. (*Ezechias Kir. Hiti*, 30) Ebben a kötetben gyakran fordul elő, hogy Medgyesi, rá nem jellemző módon, homályosan fogalmaz, nem mindig világos a felsorakoztatott bibliai példák értelmezése és konkrét alkalmazásuknak határai: az ördög praktikáiról szólva Jób kísértésével példáz, ebben a kíséretben: „Igy téged ma, a’ rajtad fekvő nagy nyomoruságokban, s-adná isten, hogy oly igaztalanul mint Ijobot, de félec rajta hogy igen igazán s-méltán: Hypocritaság volt minden Isteni szolgálatod gyermekséged ulta, csak immel ámmal szolgáltad Istenedet, nem állottál ellene sem a’ Hit, sem a’ kegyes élet inkább inkább meg-vesztegetődésidnec, hanem még pártját fogtad, elő segélletted. (...) Melyek elöt se té se tova nem tekeredhetel: mert a’ magad lelki-esméreti téssen bizonyaságot ellened”. (*Ezechiás Kir. Hiti*, 31) A lelkiismeret bírói szerepe más prédikációiban is megjelenik,³⁵ a jog nyelvét is implikáló szóhasználat az ítélkezés ilyen formáját is konnotálja.

34 L. erről bővebben: Lukács 1995. 76.

35 Pl. ebben a kötetben a *Bünön busolkodo Lélek Kenszgeresi* címűben: „A’ Magyarok a’ lelki esméretet, igazán s-bölcsen nevezik *Kis Birónak*, a’ Nagy biró az Isten lévén, kinek *Vicéje* a’ Lelki esméret,” (13).

A tékozló fiú történetét feldolgozó, *Kétség torkából kiható Lélek* (1658) című beszédet (textus: Lk 15,11–18) II. Rákóczi Györgynek ajánlja, s e beszéd célzatosságát, fejedelemellenes hangjait lehetetlen fel nem ismerni.

Czegledi István a fejedelem temetésén³⁶ nem volt könnyű helyzetben. Nem írt vagy nem írhatott feltétlen *laudációt*, viszont – a fejedelem Istentől kapott küldetésének vallása miatt, valamint a fejedelmi ház iránti tiszteletből és nem utolsósorban, mert éppen II. Rákóczi György felesége rendelte meg és adatta ki beszédét – a fejedelem hibáit sem ostorozhatta teljes nyíltsággal. A Báthori Zsófiához írt ajánlásban a fejedelmet a törökverő Hunyadiakhoz hasonlítva alapozza meg a dicsőítés lehetséges irányát: erényként elsősorban a katonai erények jöhetnek számításba. Ezért a prédikáció *Praeludiumában*, az ószövetségi könyvekre alapozva, a fejedelem vitézi attribútumait sorolja fel, s alkalmazás nélkül jut el a hagyományos ház–oszlop / haza–előljárók, nagy emberek bibliai eredetű toposzáig: „Mígh ezek élnek, *szövétnekek*; de szemekben vér óltódván, e’ földre *setétséget* hívnak. (b) *Isten Szolgái*, ezek, kik által a’ Mennyei nagy Isten, az emberek bünökért való itéletit szokta végben vinni. (c) *Pasztorok* ük; kiknek, az Isten nyájára vérhedet véren futoknak vallyon s-nem szabadé ellenek állani? (...) (d) *Fejek* helyet vadnak a’ jó Fejedelmek, mert ük szokták el-látni eleve, az érkezendő veszedelmet, ük oltalmazták az egész testi-taghot. Bizony merő (f) *Cherubok*, kiknek tiszték vallyon s-nem azé, hogy az Elet-fájának megkostolására be-ütendő (g) *Adamoknak* ki-vont fegyverrel-is ellen állyanak? vallyon s-nem ezeké ama (h) *Nagy-fák*, kiknek mind az *ágain* üldögelnek s-mind *árnyékokban* maradnak meg a’ szegény vadacsakák s-madarkák? Valóban NAGY-SZÖVETNEK el-alvása hát az oltalmazó Fejedelmeknek szemhunyások!” (A2v–A3r)³⁷ A fejedelem kötelességeinek megfelelően fogalmazza meg az Istennek tetsző hadviselés okait: hadat lehet indítani az élet oltalmazásáért, az alattvalók védelmében a pogányokkal szemben, a föld és a várak védelmében. A kegyes fejedelmek ennek értelmében „még az Ellen-séget-is *meg-kínállyák* békességgel, minek előtte Fegyverhez nyulnának,” Istenhez fohászoknak a győzelemért, bíznak Isten segítségében, megtérnek

36 *Ama Ritka példájú, s-a Pogányt természet szerint gyűlölő Keresztyének közöt Dicsőséges emlékezetet érdemlet, s-érdemelhető II. Rákoci Györgynek Isten kegyelméből Erdély-országának fejedelmének, Magyar-Ország Részeneinek Uranak, s Székelyek Ispánnyanak, Magyar-Izrael szövétnekének el-alvásának megh-említése, s-Testének földben tétele felet lött Praedicatio.* Kassa, 1660. RMK I. 947.

37 A margón megadott szentírási idézetek, betűjel szerinti sorrendben: (b) *Ier.* 25,9.; (c) *Ier.* 49,19.; (d) *1. Sam.* 17,35.36.; (e) *Solt.* 74,13.14.; (f) *Ezech.* 28,14.16.; (g) *Terem.* 3,24.; (h) *Dan.* 4,20.21.

Istenhez és neki tulajdonítják a győzelmet (C1r–C2v). A jó fejedelmet Czeglédi a pelikánhoz hasonlítja. A saját vérével fiait tápláló pelikán a protestánsoknál gyakori jelkép, a Krisztus-szimbólumhoz kapcsolódik. Czeglédinél is az önfeláldozás fejedelmi attribútumaként jelenik meg. A „rossz” hadviselés nem egyszerűen az előbbieket ellenkezője, itt már a háborúval járó kegyetlenkedésekre, a nép nyomorgatására is kitér, a „tábori szilaj élet” veszélyei és Isten segítségének elmulasztása mellett a hadakozás szociális következményeire hívja fel a figyelmet. Az összefogásra való felszólítás a tolerancia gondolatát implikálja, a vallási kérdések miatti ellentétek nem válnak a haza javára: „Hadd Istenre a’ *Religio* dolgát; mert ki mutattya ez áldot Nap-fény, az *atomusokat-is*... Ved hozzád te-is e’ gyógyító *Pilulát: Bizony én igaz Magyar, segitem a’ Magyar*” (E2v).

II. Rákóczi György mitizációja nemcsak a szokásos bibliai vonalat követi. A Dávid–Rákóczi párhuzam után rögtön az oroszlánhoz hasonlítja a fejedelmet. Czeglédi prédikációs gyakorlatára nem jellemző a világi exemplumok használata, itt azonban ilyenhez nyúl, hogy a fejedelem harci-katonai erényeit példázhassa. A „vigyázás,” állandó résen levés, az életért vívott, akár halálos harc is, a jótevőkkel szemben mutatott hála – ezek azok az erények, amelyeket egy Pliniustól átvett exemplummal mutat be. Az oroszlán tulajdonságai köré csoportosított erények váltják ki a bírálatot is. II. Rákóczi György megharcolta a nemes harcot, de a harc kimenetele tükrében rögtön felmerül a kérdés, hogy talán mégsem jól történt mindez. Az ellenvélemények laudációban történő hangoztatása nem ritka esettel prédikációkban, csakhogy itt más hangsúllyal tevődnek fel ezek a kérdések. A cáfolat a fejedelmi hatalom isteni eredetének bizonygatásán belül marad, de a tények megmáshíthatatlanok, ezért a szónok állásfoglalása nem válik egyértelművé a válaszáds után sem, viszont az ellenvéleményekkel olyan szöveg alatti üzeneteket juttat(hat) érvényre, amelyek hasonló műfajban Medgyesi Pál prédikációival, politikai röpiratban pedig Kemény János írásával mutatnak azonos irányultságot. Csakhogy míg ők a közvéleményt Rákóczi ellen kívánták befolyásolni, addig Czeglédi már ezekre a megte-mertett ellenérzésekre alapozhat meglehetősen kétértelmű kérdéseivel. A „Talám nagy *vak-meröül [harcoltunk]?*” kérdése természetesen rögtön cáfolatot nyer, de az, hogy egyáltalán itt előkerülhet, már nem egyszerűen a figyelem erre irányításáért történik, hanem azért, hogy itt mérlegre is kerüljön. A történelemről való gondolkodást cáfolná meg, ha az erdélyi tragédiákat a fejedelemnek és nem Isten büntetésének tulajdonítaná: „*Mi vétkeztünk, s-engedetlenkedtünk; azért nem kedveztél Istenünk* »Siral. 3. 41«! Titkos *Decretumában* vagyon a’ Felséges Istennek, e’ Szegény Haza rongá-

lásának személyes oka; mely *titkot, tilalmas nekünk vizsgálunk*... Köszönjük hát magunknak e’ megbecsülhetetlen nagy kárt!” (G3v) Ugyanakkor nem tekinthet el a fejedelemnek ezekben a tragédiákban játszott szerepétől, de megrendelőinek is tartozik az elhunyt *laudáció*jával.

Rákóczi *laudáció*ja tehát harcos-vitézi terminológián belül mozog, ám nem merül ki ebben. A „Magyarok edgyik Szövétneke,” „Nagy Pais” jelzők mellett Lipóthoz való hűsége is a haza iránti elkötelezettségét jelzi, a fejedelmet a török elleni nemzetközi összefogás részeseként állítja be. A család iránti szeretet a kegyes életvitel részét képezi, annak függvényeként dicsérik. De „II. VITEZ RAKOCI GYÖRGY” (G3r) erényei noha dicsőségének híre Velencébe is eljutott, erényei nem a kegyesség körén belül határozhatók meg. Rákóczinak felesége iránti hűsége és fiai iránti szeretete a prédikációvégi búcsúztatásban kerül szóba, a vigasztalás részét, és nem annyira az üdvbizonyosság bizonyítékát jelenti. A fejedelem túlvilági sorsa ugyanakkor nem kérdőjelezhető meg, hiszen a „nemes harcot” megvívta, s „Ha kik ezeket meg-guggolnák: TELLYEK KEDVEK BENNE; HOGY MEGH HOLT MAR A’ II-dik RAKOCI GYÖRGY!” (H3r)

A Bethlen Gábor nyomdokait követő Rhédey erényei a korszak prédikációirodalmában a nagy fejedelemmel való párhuzamban mutatkoznak meg: a szegényekkel szembeni könyörületesség, irgalmasság és a tanítás fontosságának felismerése. Rhédey fejedelemségének kedvezően értékelt vonásai az „erdélyi oláhval”, Barcsaival szemben hangsúlyozódnak. Ez hitbeli és politikai kérdéseket egyaránt érint, amelyek gőg és alázat, a haza java és a személyes érvényesülés fogalompárokban írhatók le. A Rhédey iránti elkötelezettség – az erről tanúságot tevő prédikátoroknál – a Rákóczi iránti hűségből következik. Ezzel azt az Erdély történelmére jellemző fejedelemképet támogatják, amelybe a románsággal szimpatizáló, azt politikailag felhasználó Barcsai nem illeszthető be. Barcsai kortársi megítélése viszont korántsem volt ilyen egyértelmű; a puritánusoknak tett ígéretei többeket is a pártjára állítottak, például Medgyesi is a Rákóczi-ház bukása után hozzá csatlakozott. Nem célunk a Barcsai-megítélés feltérképezése, a vizsgált szövegkorpuszból csak Báthori Mihály vélekedésére támaszkodhatunk. Inkább az érdekes, hogy nála Rhédey reprezentációja a vele való szembeállításból indul ki; a Rhédeyt – még életében is, de különösen halála után – övező nagyon kedvező megítélés már egy olyan korszakváltó tendencia jele, amely Apafi uralkodásának legitimálásában fontos szerepet tölt be.

Báthori Mihály az egykori, rövid ideig a fejedelmi trónon ülő Rhédeynek ajánlja prédikációskötetét: az előjáróknak járó kötelező tisztelet

sablonjait a személyes hála hangjainak érvényre juttatásával tudja élővé, hatásossá tenni: „Mi a' kik Nagyságod sok költségével és a' felső Országokbeli Academiákban tartot, táplált, a' Nagyságod kegyelmesegeről s-irgalmas minket tápláló kezeiről avagy el feletkezünke es halatlanokka legyünke, avagy az el vött joert gonosszal es a szeretetert gyűlölséggel fizessünke?” (A3v)³⁸ Éppen e személyes hála indítja Báthorit arra, hogy a „Magyar Nemzetnek romlásának” okait feltárva vállalkozzék a békepárti Rhédey védelmezésére. A fejedelem legfőbb erénye eszerint a béke megtartásáért hozott minden, a személyes érdeket nem tekintő – itt utalva Rhédey lemondására –, költségeket, a környezet meg nem értését is kiváltó/kiváltható áldozat, olyan erény, amely a Várad eleste utáni váltságos időkben a túlélés iránytűjeként szolgált.

A kötetindító prédikáció az 1658 januárjában tartott országgyűlés előtt hangzott el,³⁹ ennek megfelelően a fejedelmi tisztséggel járó kötelességeket, az isteni büntetést kiváltó fejedelmi bűnök tárgyalását nyújtja. Az öt pontban felsorolt bűnlajstrom az elmulasztott kötelességek listája. A nép ellen elkövetett bűnök, a kegyetlenség és bosszúállás; „A' tudos es tanácsos embereknek meg utalasa” és „a' tudatlanoknak, hizelkedőknek és a' nyalkáknak fel emelések” az országvezetés látja kárát; az Isten ellen pedig az „Isten dütsőségéhez való hidegséggel, és a' kegyes életü tudos, igaz mondo Tanitoknak intéseknak meg vetésével és azoknak üldözésekkel” vétkeznek (3). Láthatjuk, hogy Báthori érvrendszerében már tetten érhető az a fordulat, amely az ország romlásának okai között – nem utolsó helyen, hanem az Isten ellen elkövetett bűnökkel együtt – a tudatlanságot is felrója. Olyannyira erőteljes ez a folyamat, hogy a taníttatásra áldozott költségek, a tanultság, képzettség olyan erénnyé lépnek elő, amelyek a jól ismert Apáczai-programmal összhangban, az erényrendszer szerves és állandó elemévé válnak, sőt, üdvéredmszerző szerepet (is) kapnak. E korban a puritánusokra jellemző az a kultúrkritikai attitűd, amely a nemzet nyomorúságát a műveletlenséggel is összefüggésbe hozza.

38 Ugyancsak ebből az előszóból tudunk meg Báthori életére vonatkozó információkat: a debreceni kollégium után Belgiumba peregrinált Rhédey költéségén, hazatérte után pedig Rhédey udvari papságra emelte. A fejedelem – éppen a prédikátor megbecsülése, az egyház szükségleteinek figyelembevételére jelöl – nem akadályozta meg, hogy Szentjón és Huszton is teljesítse hivatását. Csak röviden jegyezzük meg, hogy ilyen összefüggésben érthető Báthori Rhédey-pártisága, őt Rhédey taníttatta, ő már egy másik nemzedék, pl. Medgyesihez képest, akit ilyen természetű viszony nem kötelez.

39 Az 1658 januárjában Medgyesen tartott országgyűlésen visszaveszik II. Rákóczi Györgyöt fejedelemnek.

Rhédey Ferenc temetésén (1667) többen is prédikáltak (Czeglédi István, Eszéki István, Görgei Pál, Szántai Pócs István). Egyedül Czeglédi István időközben terjedelmes kegyességi irattá duzzadt prédikációját nyomtatták 1669-ben, ez késleltethette az amúgy 1668-as nyomtatású három beszéd kötetbe foglalását. A gyors megjelenés soha nem véletlen: a nyomtatás költségeit a megrendelők fedezték, a kiadatást ők sürgették; az elhunyt főrendi hozzátartozói mindig is a közvetett véleményformálás eszközét látták ezekben az iratokban.

A „magyar romlás” feletti siralom mindenik beszédnek alaptónusát adja, egyformán a ház–oszlop, haza–nagy emberek hasonlatra építenek. Rhédey Ferenc mitizálása ugyanebbe az irányba hat: a nemzetet ért veszteség felmérését, illetve felmérhetetlenségét hivatott kifejezni, és követendő példát állítani: Eszéki István „második Jób”-nak (28), Görgei Pál Jákóbnak,⁴⁰ „szekeres lovagnak” (Illyés) (26) titulálja, Szántai Pócs pedig a – már Báthori Mihály Rhédey László temetésén tett beszédéből ismert – Ábrahám–Izsák párhuzamot emlegeti.

Eszéki István beszéde műfajmegjelölésében üt el a többitől. Eszéki *oráció*nak nevezi beszédét, amely annyiban különbözik is a prédikációtól, hogy nem a prédikációknál megszokott módon tagolt: bár szentírási helyet fejt ki, ez nincs textusként megjelölve, nem különülnek el részei, nem von le tanulságokat és ezeknek hasznait. A prédikáció és az oráció megkülönböztetése nem egyszerű, sokszor maguk a retorikaszerzők sem látták ennek a distinkciónak jelentőségét. Eszékinél sem lehet ilyesmire következtetni, a *laudáció* és a tanítás egyensúlya bizonyítja, hogy a két diskurzusrend kétféle módszere⁴¹ temetési alkalomkor összeegyeztethető. Az élet rövidségét, nyomorúságos voltát és mulékonyosságát hangoztató prédikátor a test és lélek dualizmusán, a földi és az örök élet különbségein keresztül tanítja a

40 Rhédey–Jákób hasonlatra a két élettörténet fordított párhuzama ad alapot: Bethlen Druzsina, Rhédey felesége így lesz Ráchel, László fia pedig József. Görgei a temetési pompa létjogosultságát kívánja a párhuzammal bizonyítani, miközben a helyzetek eltéréseire utalva a jelen állapotainak súlyosságát emeli ki. Rhédey Lászlót József szerepének alakításában korai halála akadályozta meg, Rhédey Ferenc is kijelölte ugyan temetkezése helyét, akárcsak Jákob, de az ő esetében féltő, hogy az idegenek kezén van, és megakadályozhatják akarátának végrehajtását: „Oh ne haladgyanak hát meg minket-is Keresztyéneket azok a’ pogányok, hanem a’ mi Jákobunknak meg-hült testét, az ő szerelmes egygyetlen egy rajjának tetemihez csendesen szállítsuk-bé (...)”. (6)

41 „A homiletika nézőpontja szerint tehát a laudáció is a tanítás segítségére siet, a retorika nézőpontja szerint a tanítás is a laudációt mélyíti el. A halotti szónoklat készítésének két diskurzusrend kétféle módszereivel is neki lehet vágni, az eredmény azonos lesz: a tanítás és laudáció egyensúlyba kerül.” Kecskeméti: i. m. 208.

boldog halálra való felkészülés módját s az üdvözülés boldogságát. Rhédey erényeinek előszámlálása kegyes életének bemutatásáért történik. A nemesi származás, valamint az iskolázottság azért jöhet erényként számba, mert a haza nehéz szolgálatára való felkészültségét jelzi. Ennek nehézsége emeli ki Rhédey legnagyobb erényét, a lemondani tudást. Ez az erénye természetesen a kegyes élet összes többi erényével összefügg. Rhédey kegyes életvitele mindennapjainak bemutatásával történik. A rendszeres imádkozás és könyörgés mellett az „ama’ minden háznál lenni kellő *Praxis pietatis*” nevű könyvet maga minden száz szakaszokban el-osztván, minden nap olvasta nagy szorgalmatossággal” (29). I. Rákóczi Györgyöt követte abban, hogy a Bibliát „husz vagy huszonöt-ször-is a’ maga fülei hállására másokkal olvastatta”. Rákóczi György kiválósága az idegen nemzetek előtt is ismert, mely dicsőség Rhédey számára választott példaképe által biztosított. Eszéki rendszerében tehát a „bibliás őrálló fejedelem” jelenti az ideális uralkodó képét, Rhédeyn keresztül ezt propagálja. A harcos, vitézi erényekkel büszkélkedő fejedelem ideje ekkorra lejárt, a prédikátor a békét fenntartó, azt kereső uralkodó iránti igényt fejezi ki, illetve Apafi fejedelemsége idején ennek az uralkodóideálnak a reprezentációját képviselhette.

Rhédey lemondása a temetésen elmondott többi beszédben is az egyike a leginkább hangsúlyozott erénynek. Görgei Pál a volt fejedelemnek megérdemelt „emlékezetben maradását” „igaz” voltával bizonygatja. Igaz voltának bizonyítékai magán- és közéleti szerepléséből egyaránt felmutathatók. Lemondásával az ország ügyét szolgálta, így volt „igaz” az országhoz, de emellett „igaz” volt jobbágyaihoz, az árvákhoz, özvegyekhez, jövevényekhez, atyafiaihoz, az egyházi szolgákhoz, és nem utolsósorban önmagához: élete kormányának a mértékletességet tekintette.

Az „oszlopok eldőlése” feletti lamentációs hang Szántai Pócs beszédben a legerőteljesebb. A szöveg a barokk próza⁴² teljes eszköztárát beveti a borzalom és rettenet kifejezésére és felkeltésére. A prédikáció nagy részét

42 Tarthatatlan az a vélekedés, mely a barokk jelenlétét csakis katolikus szövegekben fedezi fel, a barokk stílusirányzatát a katolikus megújuláshoz köti, Pázmány, Nyéki Vörös Mátyás és Zrínyi nevét tartva említésre érdemesnek. Egy stílusirányzat kapcsán a felekezeti behatárolás semmiképpen nem tartható álláspont, mivel nem vet számot kulturális, szociális és történelmi meghatározottságokkal, a gondolkodás olyan tényezőivel, amelyek nem feltétlenül felekezetekhez kötődtek (bármenyire is a valláson keresztül gondolkodtak!), hanem a gondolkodás formájának kifejeződéséhez. A siralom-műfaj – bár nem önállóan – ezt a korszakot elsődlegesen reprezentáló eszköz. És ez, a megrendítésre célozva, olyan képalkotást eredményezett, amely a barokk stílusnak a fenségesben és rettenetesben megjelölt sajátosságát mindenképpen magán hordozza.

kitevő *feddő haszonban* a jelen nyomorúságait ecseteli, szembeállítva ezt a magyarságot „terror mundi”-ként ismert múltbeli dicsőségével. A nemzet régi dicsőségének és a jelen állapotainak szembeállításakor nem kérhető számon a történelmi tények igazságértéke. A túlzások, ferdítések hatáscélzatúak és nem történelmi ismeretek elsajátítását kívánják biztosítani: „az előtt te néhai időben *terror mundi* valál; mert félt téged *America*, retteget töled *Africa*, meg-nem mert várni *Asia*, szaladot előtted *Europa*; De most már *fimus, limus mundis* vagy” (19). Az Isten büntetését észre nem vevő, „czondollotságodat szégyenleni, betegségedet jajgatni nem tudó *Magyar haza*” sorsa feletti káröröm vagy akár szánakozás egyaránt megalázó azok részéről, akik a múltban rettegtek a magyarságot. Ez a fajta nemzetmitizáció Bethlen Gábor korában még a nemzet dicsőségét emelte ki, itt csupán az ellenpontozás funkcióját tölti be. A beszéd terjedelmes részét teszi ki a *feddő haszon*, annak ellenére, hogy a textusból levont *tanuság* a vizsgálatot célozza. A *tanuságnak* ezt a jelentésrétegét viszont csak az *usus consolatorius*-ban, a vizsgálató haszonban aknázza ki, az üdvözlés bizonyosságának jeleit sorolva itt fel. Az „igazakra figyel Isten” tételben megfogalmazott *tanuság* után azt mutatja meg, hogy kik és miért bizonyulnak igazaknak. A csendes szív, a megpróbáltatásokban való kitartás, a könnyörgés és imádkozás öröme az első, a világi életre vonatkozó „próbakő” kiállását jelenti. A kiválasztottság másik próbája a lelkiismeret köré szerveződik, a lélek halál utáni sorsára vonatkozik, az elkárhozás és üdvözlés modelljét alkotja meg. Az utolsó nap forгатókönyvét írja itt meg; a lélek sorsa négy kérdés alapján dől el. A gondolatokban, cselekedetekben és beszéddel elkövethető bűnök megbánása itt mérettetik meg, az őszinteség mércéje alapján. Ezen apokaliptikus látomás után Rhédey laudációjában mutatja be a feladatok teljesíthetőségét. A Biblia állandó olvasásával szerzett jártasságot az isteni tudományban, amely a szegények, árvák, özvegyek, jövevények, rabok, egyháziak segítésében nyilvánult meg. A *respublica* és az *ecclesia* iránti kötelesség teljesítése Rhédey üdvözlésének bizonyossága, ezzel nyújt vigaszt és állít példaképet a megmaradottaknak.

Rhédey laudációja tehát a kegyes életű és békepárti fejedelem ideálja köré szerveződik; a fejedelmi méltóságot alázattal viselte, a haza érdekét a magáé elé helyezte. A Rhédey temetésén megkreált fejedelemkép megfeleltethető az aktuális fejedelmi reprezentációnak: a négy évig tartó fejedelemválság után uralomra jutó Apafi uralkodásának propagandájaként (is) érthető.

Túlságosan általános kép lenne, ha megállnánk a fejedelmek erényeinek és hibáinak, feladatainak és kötelességeinek a leírásánál. Egy-egy terület sorsa (mely lehet egyházkerület, tájegység vagy éppen közigazga-

tási egység) sokban függött az azt vezető főúri-nemesi rendtől. A templomok és iskolák fennállása, ellátásuk mikéntje rajtuk múlott, nem véletlen, hogy a prédikátorok e rendre vonatkozó intéseiket és ostorozásaikat szinte egy körben említik a fejedelmekével, ugyanakkor pedig néhány lényeges elemmel is bővül a velük szemben támasztott elvárások köre. Éppen a „kösségre” gyakorolt közvetlen befolyásuk miatt, a hozzájuk intézett kérések és elvárások sokszor gyakorlatibb jellegűek a fejedelmekénél. A már említett Báthori Mihály egész prédikációsorozatát intéz a rendekhez, illetve a rendek előtt elmondott prédikációit más alkalmi beszédeivel együtt jelenteti meg.⁴³

Tolnai F. István a haza békéjének feltételeit keresve,⁴⁴ elsősorban az előljárók feladatait írja körül. A radnóti udvarnál⁴⁵ elmondott beszéd egy évvel az elhangzás után, kibővítve meg is jelent. A választott igehely (Neh 2,18) alapján levont *tanuság* a témakezelés tendenciózusságát jelzi. Az ország vezetését közvetlenül kezükben tartók feladata az országépítés, amely két, egymással szorosan összefüggő területen való munkát kíván meg: hogy a haza, és abban az egyház „el-romladozott köfalait és kapuit fel-építsék”(7). Tolnai a világ berendezését a makro- és mikroszintek hasonlóságában fedezi fel; az országvezetés és az életvitel analógiás megközelítése alapján a „rossz kormányzás” a természetestől való eltérést jelenti. A platóni eredetre visszavezethető világgépzet, különösen a humanistáknál, pedánsan felosztott etikai normarendszert eredményezett, ahol csak a legmagasabb intellektusban adott „spekulatív erények,” a bölcsesség, tudomány, okosság és művészet birtokában űzhető sikerrel az országvezetés (Bene 1999. 53.). Tolnainál, bár az iméntihez hasonló felosztást és normarendszert használ ő is, korántsem csak a beavatottak rendelkezhetnek a fenti képességekkel, nála ez inkább az ember teremtésével eleve adott képességek kifejlesztésének, kifejtésének számonkéréseként hangzik.⁴⁶ Az

43 L. a kötet címében jelzett megcélzott közönségnek a körét!

44 *Haza Bekessege, Avagy Egyenes Ösveny*, Mely minden igaz Haza fiát, kiváltképpen a' nagy rendeket, mind Hazájok bekességének meg-szerzésére és meg-tartására, mind peniglen Istennek Hazájokban le-telepedet lelki Sionának meg-romladozott és fel-égetett köfalainak fel-építésére vezérel. Szeben, 1664. RMK I. 1017.

45 A radnóti kastélyt 1630-ban építette I. Rákóczi Görgy, halála után is vezettek itt fejedelmi udvartartást. Ez a kastély országgyűlések színhelye is volt.

46 Kissé hosszasan, de fontosnak tartjuk idézni ezt a részt: „Az embert a' természet vizsgáló bölcsek nem hejában hívják *Kis-világnak*; mert valami e' Nagy Világban fel-találtatik; az egy emberből ki nem rekesztetik. (...) vagyon az emberben egész Ország. Lássuk itt mitsoda személyek, és mint igazgattyák az Országot. A' Fejedlem ez országban az *Akarat*; mivel az okos ember semmi derekas dolgot *akarat*

ország kormányzásának legfelső szintjére az értelmi képességeket helyezte, de az indulatoknak és testrészeknek is egyformán fontos szerepük van ebben a világban. Ahogyan a „Kis-világ” harmonikus működése az egyes tagok összjátékán múlik, úgy kéri számon ugyanezt az összhangot a „Nagy-világ” kormányzóin. A prédikáció jelentős részét kitevő, *Utak és módok* címmel különválasztott részében, az országvezetés *conduct book*ját nyújtja. A *respublica ecclesiastica* államforma-ideálban gondolkodó prédikátor, a „mindnyájan Isten Sáfári vagyunk” tételére alapozva mindenki kötelességének tartja, hogy az országvezetés fő feladatait, a haza és az egyház védelmét saját ügyének érezze. Tizenhárom pontban sorolja fel ennek methodusát. A romlások okának felismerése, amiatti kesergés és bűnbánat, az Istenhez való könyörgés után tér rá a politikai cselekvés kérdéseire. A szomszédokkal szembeni jó viszony fenntartása, a gonoszakarók eltávoztatása, a nemzeti érzés táplálása, a tanácskozások szükségessége, az igazság mint minden cselekedet mércéje és alapja, az igazságos fenytés szükségessége, az iskolák és kollégiumok fenntartása, a béke őrzése, a reformáció védelme, a vallási hagyományok felülvizsgálata azok a csomópontok, amelyek mentén körvonalazható a prédikátor számára ideális társadalmi és politikai berendezkedés. A jó országvezetés legfőbb akadályát a tudatlanságban jelöli meg: ez a vallási tudás és a politikai képzettség hiányát egyformán jelenti; ez utóbbi az „Articulusok,” „Constitutio” és „Decretumok” ismeretét foglalja magában. A Szentírás ismerete szükséges a „Constitutio” stb. megalkotásához, melyek csakis a teljes összhangban válhatnak értelmessé. A tudás ilyen módon kap kiemelt szerepet, az ország kormányzásában és az egyéni életvitelben döntő funkciót,

kivül nem mivel. *Cancellarius* ez Országban a’ *Lelki-isméret*. Hop_mester, az *Ertelem*. Tanács Urak öten vadnak: *Intelligentia, Scientia, Sapientia, Prudentia et Ars*; az az *Ertelmesség, Tudosság, Bölcsesség, Eszesség, és Mesterség*. *Secretarius* avagy Komornyik a’ *Memoria*, az az Emlekező elme. *Cancellarius-Deákok* a’ *Spiritusok* az az, leg vékonyab és nemesebb részei a’ vérnek, mellyek az agyvelő körül forgodnak, rakogatnak és szedegetnek elő. Ez Országban két *Generalisok* vadnak, kik Fejedelmek akarattýára ez Országokat igazgattyák, avagy ez Országban lévő vitézeket; ugymint *Amor et Ira*, az az *Szeretet és Harag*. Kapitányok, Hadnagyok, és Tizedesek, az *Öröm, Vigasság, Reménség, Buzgóság*: ismét; *Irigység, Boszszukodás, Bánat, Szomorúság*, és sok egyéb indulatok. *Posták* a’ *Szemek*. Béjaro szolgák negyen vadnak: *Audius, Gustus, Tactus, Olfactus*, az az *Hallás, Kostolás, Tapasztalás, és Szaglás*. Ezek mindeneket serénységgel Királyoknak, Fejedelmeknek bé-visznek, és hűséggel mindenik tagnak személy válogatás nélkül supplicatioját bé-adgyák. Itt a’ Sereg vitézek; *Facultates locomotivae*, az az, az embernek tagjai, *Kezek, Lábak, Fogak, Has, Gyomor* és töb tagok. Mint igazgattyák ezek a’ Kis Világban az Országot? Igen jól és modossan” (11–12).

Tolnai pedig így kapcsolódik a puritánusok kulturális programjának propagálásához.

Czegledi István a pestisben elhunyt Udvarhelyi György felett mondott halotti beszédében⁴⁷ a lelki és testi vitézség analógiájára építve, a hasonlóságok teljes kihasználásával az „igaz Hazafi” siratását használja fel a nemzetet ért sorscsapások feletti kesergésre. Udvarhelyi György – a haza oszlopa – jó emlékezetben maradását, „testi” nemessége mellett, inkább „lelki” vitézségével vívta ki. Isten büntetésének módját, eszközeit keresve, az „elvételel” és az „adás” bibliai alapú terminusaiban jelöli meg ezeket, a világi és egyházi szférára, valamint társadalmi lebontásra egyaránt kiterjesztve: „Mit veszen-el? (1) A' *Politiából* ezeket: A' *Bírot, vén embert; Tanácsost; Ekessen szollot; Hadakozot; Hadnagyot; Hatalmast; a Becsületest; a Támaszt.* (2) Az *Ecclesiabul*: a' *jövendő mondot, s-a' Prophetát.* (...) (3) A mester emberekrül-is szol: A' *Tudos mester-embert.* Ezeknek-is szük voltak, elégh nagy páltzája Istennek!” (76) A „mester ember” jelentése nem azonos a maival, a mesterség az „ars” konnotációit még természetszerűen engedi meg. Így a mesterségbeli tudás a minden területet felölelő képzettség jelentéskörét foglal(hat)ja magában. Az „adás,” a „gyermek fejedelmek”, a tapasztalatlan, uralkodásra nem termett, ezt a tisztet ellátni nem tudó uralkodó kategóriáját jelenti; itt tehát mindkét terminus a büntetés lefedésére vonatkozik. A hit mint megtartó erő, Isten emberekkel szembeni kegyességének megnyilatkozása, az istenes élet mércéje, a lelki nemesség jele. E felvezetés után természetes, hogy Udvarhelyi György *laudációja* ebbe az irányba fut ki, lelki nemessége bizonyítására erényeit számlálja elő. A pestis okának teológiai magyarázata alapján, a korban egyetlen hatásos gyógymódot – az elmenekülést – a prédikátorok egyöntetűen elítélték;⁴⁸ Udvarhelyi György leginkább kiemelt erénye, hogy „lelki vitézként” hősi harcot vívott betegségével. Halálát a *Helvetica Ecclesia*, a templom és iskola egyaránt meg fogja érezni: a velük szemben tanúsított gondoskodás a laudáció központi elemeit képviseli.

47 *Az jó emlékezetű; Néhai Nemzetes Udvarhelyi György Uramnak; A' szép hirrel nével ékes, s-Tekintetes Nemes Aba-Ujvar megyének Kegyes életű Vice-Ispánnya-nak, ihaz Háza-Fiának; a' Cassai Keresztyén Reformata Ecclesiának édes Attya helylyet való Fű Inspectorának etc.* (...) végre pedig mind ezeknek mennyei szép Eget; kér; s-kíván Istentül; mind Istenes Patrona Aszonyának; édesivel együt. C. I. Kassa, 1662. RMK I. 989.

48 L. ezzel kapcsolatban Komáromi Csipkés György: *Pestis Pestise*. Debrecen, 1663. RMK I. 1012.; Szepsi W. András: *Az Döghalál ellen való Orvosság*. Sárospatak, 1662. RMK I. 998. c. prédikációsköteteket, vagy róla: Luffy 2001. 21–30.

A „Magyar Izrael” másik „oszlopa,” a már említett Vásárhelyi Péter felett mondott prédikáció a szónoklás kommunikációs helyzetét kihasználva vállalja fel a tanítás és vituperálás feladatait. A temetési alkalmat a puritanizmus lényegének megtanítására használja fel, s a más felekezetűekkel való polemizálástól sem riadva vissza, Vásárhelyiben a puritánusok egyik képviselőjét is siratja. A puritánusokat szinte egyértelműen a „tudósokkal” azonosító prédikátor tudósfogalma nem csak az igaz vallás tudására vonatkozik: „Mivel nem veszik fontba a’ mostani emberek, PLATO ama’ helyes s’ praxisra melto mondását; ki akkor azt a’ népet mondotta boldognak, mellyen Bölcsek uralkodnak, és igazgattyák azt; Avagy a’ kik azon uralkodnak s’ azt igazgattyák, bölcselkednek, (philosophálnak). De hiszem nem kell a’ pogány bölcsekhez mennünk tanács kérdeni; elég tanácsot adott Isten, mikor veszedelemmel fenyegeti a’ tudományt meg-utáló, kevésre becsüllő népet” (D2v). A romlás előjeleit a *Tanítók* halálában látva, ezek feladatainak és kötelességeinek meghatározásával mutatja be, hogy az országnak, közösségnek milyen mérhetetlen szüksége van rájuk: „az igaz kegyes Tanítók,” próféták intéseinek nem engedni a világosság útjáról való letéréssel egyenértékű, mivel ők Isten akaratának hirdetői, így életükben a szabadulás eszközei, mert Krisztus választottai az ország igazgatására, és ők a „vezérek az örök életre” (D3v). A tudás, „tudósság” ebben az összefüggésben a ki/elválasztottság jele, az ország, nemzet üdvözülésének kulcsa, feltétele. Vásárhelyi/Illyés próféta „elragadtatása”, halála megérdemelten minősíthető a romlás előjelének, életútja bemutatásával fejezve ki eddigi tanításainak applikációját. A prédikáció az *Intő Haszonnal*, a megtérésre való felszólítással zárul.

3. Megrendelt igazságok?

A gyakorlatiságra törekvő prédikátorok a tanítás elméleti részét – amelyet a részekre osztás után következő *explicatio* egysége jelentett – erősen leredukálták, és az alkalmazás területét jelentő *hasznokra* fektették a hangsúlyt. Természetesen, tudatában vagyunk annak, hogy az *applicatio* a prédikációhoz hozzacsatolt, különösen a temetési beszédekben a halott dicséretét tartalmazó részt tartalmazza, de éppen a temetés jelentett olyan különleges alkalmat, amikor az igéből levont következtetések aktuális kérdésekre, problémákra irányíthatják a beszéd gondolatvezetését. Viszont a szónoknak nem, vagy csak ritkán volt lehetősége

arra, hogy ilyen alkalmakkor saját belátása szerint beszéljen. Végakarátában az elhunyt rendelkezett arról, hogy milyen textus alapján prédikáljon a pap, vagy a hozzátartozók döntötték ezt el. Ez nagy részben meghatározta a propagált igazságok körét is, a szónok tehetségén, nem utolsósorban a társadalmi ranglétrán elfoglalt helyén múltott, hogy ennek mennyire engedett, illetve mennyire játszotta azt ki. Tekintve, hogy a „kösség” körében a pap jelentette az egyetlen „médiát,”⁴⁹ a szószékről elhangzott tanítás volt az egyetlen információs forrás számukra, amely országos eseményekről „hiteles tudósítást” adhatott. E tudósítás iránti igény egy olyan korban, amikor a hatalmi-politikai kérdések hatását, következményeit mindenki saját bőrén érezhette, érthetően megnövekedett. S mivel elsősorban a főúriak temetésén elhangzott beszédek maradtak fenn, a bennük megfogalmazott igazságok köre igencsak köthető a megrendelők és körük igazságához, reprezentációjához.

4. Appendix: Verécsi

A világ Verécsi Ferencet sem érdemelte meg; Szathmári egy sorban Medgyesi Pállal, Apáczaival említi őt. Azt a Verécsi Ferencet, akiről az egyháztörténészek mint Medgyesi sárospataki ellenfeléről emlékeznek meg, akit az ortodox táborhoz sorolnak.⁵⁰ A szakirodalomban többször is elhangzott megállapítás, hogy a puritánus–ortodox szembeállítás nem tartható, e kontraszt szerint nem írható le ennek a korszaknak sem irodalma, sem egyházi mozgalma, mert a vegytiszta képletek mindig is általánosításon, sarkításon alapulnak. Célunk nem is ennek bizonygatása; Veréczinnek egyik, ebből az időszakból való beszédét választottuk ki annak bemutatására, hogy az egyházi reformokkal szembeni állásfoglalás gyakorlatilag semmiben nem befolyásolja a szószékről hirdetett igazságok tartalmát és módját: a közösséghez való szólás az uralkodó/hivatalos diskurzus (íratlan) szabályainak megfelelően történik, a propagált igazsá-

49 „Ebben a hírlap nélküli korban a szószék teendői között (...) mindig ott szerepel a közérdekű hírek terjesztésének ósrégi funkciója.” Berg 1942. 42–43.

50 Pl. Nagy Géza: „A konzervatív ellentábor vezérei Miskolci Csulyak István olaszliszkai lelkész és esperes, Tolnai István és Verécsi Ferenc sárospataki lelkipásztorok. Miskolci és Tolnai Heidelbergben tanult. Verécsi meg Leidenben, Franekerben és Angliában, de sem a pfalzi, sem a holland presbiteriánizmus, sem az angol puritánizmus nem tett rájuk érezhető hatást. Konok védelmezői az ortodoxiának, a hagyományos egyházkezelésnek és liturgiának, s az »új reformáció« esküdt ellenségei.” Nagy 1985. 207.

gok, a közvélemény befolyásolása csakis ebben a beszédmódban lehetett hatásos, s a puritánus–ortodox vita nem a közösséghez szóló tanításokban jutott kifejezésre. A puritanizmus jelentéstartalmainak és fogalmainak differenciáltságára is példa Veréczinek ez a szövege: a puritánusok fogalmait és eszméit ismerhetjük fel benne, viszont ezek kissé más szövegelméleti kontextusba ágyazódnak.

Verécsi Ferenc Tarjáni Margit feletti prédikációjában⁵¹ a lelki harc megvívásának szükségességét és módját tanítja. A választott téma jellege és tárgyalása a praxiselvű puritánus gondolkodásmód szellemében reá vall. Elvárásai elméletibb jellegűek az eddigi szövegekben tapasztaltaknál, a megcélzott közönség nem bomlik társadalmi rendekre, a „keresztény lélekhez” intézi mondandóját. Aki Krisztus katonája, annak kötelező a próbatételek kiállása, ez pedig az elválasztás bizonyítéka, az üdvözülés első lépésének megtétele. A vitézség csak a harcban mutatkozhat meg, ennek analógiájára a próbatételekben, a kísértéseknek való ellenállásban nyilvánulhat meg az elválasztottság jele. Csak az nyerheti el az újjászületés esélyét, aki a bűn megölése által megvívja ezt a harcot.⁵² A *mortificatio-vivificatio* terminuspár a puritanizmus gondolkodásmódjára jellemző, sőt: „A kései puritanizmus olyannyira azonosul ezzel a gondolattal, hogy a *penitenciatartás* néha azonos jelentésűvé válik a *megtéréssel*” (Tóth 1999. 212.). A bűntől való megtisztulás sürgetésekor Verécsi nem áll meg elméleti igazságok fejtegetésénél, hanem nagyon is precízen meghatározza a legyőzendő ellenségek mivoltát, a használatos fegyverek mibenlétét. Pontokba szedve, könnyen áttekinthető szerkezettel világos útmutatásokat ad. Az ördög, a világ és a test jelképezi azt a három ellenséget, amely a bűnre való csábítás eszköze. A lélek és a test harca, a lélek testtől való fenyegettségének képzelete már több évszázados hagyományra megy vissza, a

51 *Lelki Hartz, Avagy olly Halotti Praedikátios rövid Tanitas; Melyben a' Keresztvény Léleknek Ellenségivel valo kemény tusakodása, erre valo fegyveri, baj viadallyának modgya, és végre minden Ellenzőin vehetendő igaz győzedelme, szem eleiben adatik.* Várad, 1666. RMK I. 916.

52 „...az halál semmi nem egyéb, hanem a' léleknek Istentől valo el-szakadása mely a' bűn által vagyon, (...) A' hol halottakon nem azokat érti [Krisztus] kik immár a' koporsóban büszködnek: hanem azokat kik a' gonosz világban lattatnak élni, de lelkekben meg-holtak, mert a' bűnnel magokat Istentől el-szakasztották, és mind addig-is meg nem elevenednek, míg az Urnak élesztő igéje által a' bűnből fel nem támadnak.”(53) „... az halál semmi nem egyéb, hanem az hitetlen és poenitentia tartás nélkül meg-halo istentelen embereknek örökké valo halálok (...)” (54) „*Doctrina secundus: Valaki ez életben lelki ellenségein győzedelmet vészen, annak bizonynal és minden kételkedés nélkül örök élete lészen.*” (55)

makro–mikro világ felépítésének analógiája az alapvetően hasonlatokban kifejezhető világ szemléletében jut érvényre. Hasonló megfogalmazással találkoztunk már Tolnainál is, csakhogy Veréczi más összefüggésben láttatja, a teremtésnek nem annyira nagyszerűségére, hanem inkább csapdáira figyelmeztet: „A’ mi lelkünknek leg fellyeb valo vára a’ sziv, ennek külömb külömb keritési bástyái vadnak, külsök és belsek. Első a’ külsök közzül a’ látás, Másik a’ hallás, harmadik a’ szaglás, Negyedik a’ kostolás, Eötödik a’ tapasztalás. A’ belsek közzül, Első az okos értelem, Másik az akarat, Harmadik az indulatok” (32). A megtérés lehetőségét Veréczi Krisztus követésében látja, s ennek lépéseit, az erre való felkészülés módjának tárgyalását teszi ki beszédének nagy része. A teljes szöveg gondolatmenete ennek kifejtésén alapszik, a kérdés–felelet formában való építkezés a felmerülő ellenvetések cáfolatát is lehetővé teszi. A lelki harcban bevethető fegyverek meghatározása és alkalmazásuknak módja is a praktikus tanácsadást szolgálja.

Veréczi az ismeretek átadásában elsősorban az intellektusra apellál, az érzelmekre való hatás ebben a folyamatban másodrangúvá válik. Azok a szövegelméleti megfontolások, amelyeket itt érvényesít, a Gelejiéhez közelebb állnak, mint a Medgyesiéhez. Veréczi modelljéből a befelé forduló, a közéleti szerepléstől elzárkózó, egyéni vallásos cselekvés mintáját látjuk. Ennek megfelelően mellőzi az ostorozó hangnemet, ehelyett sokkal inkább a *docere* megvalósítását célozza.

Veréczinek nem ez az egyetlen beszéde, melyben a puritánus álláspont világos kifejtésével találkozhatunk. Iktári Bethlen Péter felett mondott halotti prédikációja is ide kapcsolható, az „üdvbizonyosság külső jeleiről” mondottak alapján pedig nemcsak a puritánus meggyőződésre következtethetünk, hanem a puritanizmus jellege is világosan áll előtünk” (Kecskeméti 1998. 157.).

Veréczi szövegei tehát igen releváns példái annak, hogy a puritanizmus lényegi sajátosságai nem feltétlenül csak az egyháztörténeti szempontból puritánusnak minősített szerzőkre jellemzőek. Veréczi kortárs megítélése – úgy tűnik – rugalmasabban kezelte a besorolást, az egyházszervezeti reformokkal szembeni állásfoglalást nem tekintette a megítélés egyedüli mércéjének.

SZAKIRODALOM

BÁN Imre

1958 *Apáczai Csere János*. Budapest, Akadémiai

BARTÓK István

1981 Medgyesi Pál: Doce predicare. Az első magyar nyelvű egyházi retorika. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 1–14.

1998 „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között. Budapest, Universitas

BENE Sándor

1999 *Theatrum politicum*. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

BERG Pál

Angol hatások XVII. századi irodalmunkban. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum OSZK.

BODONHELYI József

1942 *Az angol puritánizmus lelki élete és magyar hatásai*. Debrecen

CZEGLE Imre

1980 A puritánizmus szociáletikai tanításának teológiai megalapozása. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 33–38.

CSORBA Dávid

A 17. századi protestáns kegyesség megítélése az újabb nemzetközi szakirodalomban. *Protestáns Szemle* 10. 1. 16–26.

GYŐRI L. János

1999 Izrael és a magyar nép történetének párhuzama a XVI–XVII. századi prédikátori irodalomban. In: G. Szabó Botond–Fekete Csaba–Bereczki Lajos (szerk.): *Egyház és művelődés*. 29–53., Debrecen

IMRE Mihály

1987 Nemzeti önszemplélet és politikai publicisztika formálódása egy 1674-es prédikációskötetben. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1. 20–45.

2001 A XVII. századi retorika és irodalomelmélet kutatásának műhelyében – gondolatok Bartók István könyvéről. (Bartók István: „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk.” Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között). *Irodalomtörténet* 1. 131–149.

KECSKEMÉTI Gábor

1998 *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a XVII. században.* Budapest, Universitas

KORMOS László

1978 A magyar puritánok istentisztelete. *Theológiai Szemle* 374–378.

LUFFY Katalin

Tények metamorfózisa. Kórkép a XVII. században: Komáromi Csipkés György Pestis pestise. *Lk.k.t.* 5. 21–30.

LUKÁCS Tibor, Zs.

1995 A korabeli propaganda és II. Rákóczi György megítélése. *AETAS* 1–2. 68–93.

MAKKAI László

1978 A magyar puritánok történelemszemlélete. *Theológiai Szemle* 342–344.

NAGY Géza

1986 *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből.* Budapest.

ŐZE Sándor

1991 „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. Budapest

SPIJKER, W. van 't –BISSOP, R.–HOF, W. J. op 't

2001 *Het puritanisme. Geschiedenis, theologie en invloed.* Uitgeverij Boekencentrum, Zoetermeer.

TÓTH Zsombor

1999 Bethlen Miklós Imádságoskönyvének puritánus sajátosságai. *Erdélyi Múzeum* 61. 3–4. 210–221.

VÁRKONYI Ágnes, R.

1987 Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In: Makkai László–Szász Zoltán (szerk.): *Erdély története 1606-tól 1830-ig.* Budapest, Akadémiai. 784–972.

**A XIX. SZÁZAD
JELENTÉKENY ERDÉLYI LAPJAI**

KEGYELET ÉS KULTUSZ.

Mikó Imre emlékezete

A XX. századi irodalmi kultusz kutatás, amelynek intézményesült keretei az MTA Irodalomtudományi Intézetében teremtődtek meg,¹ több olyan jelenségre derített fényt, amely már túlnő a textuális típusú irodalomtörténet-írás keretein, s tág társadalmi-politikai, kulturális kontextusban válnak igazán értelmezhetőkké és értékelhetőkké. A Petőfi-kultusszal kapcsolatban derült ki például,² hogy a különböző szövegekben a politika, költészet és vallás szimbólumainak, a hazafias, irodalmi és szakrális motívumoknak a keveredése a kultikusság mellett – többek között – a személyes és intézményes hatalom legitimálásának céljait is szolgálta. Vagy említhetnők az 1859-ben megrendezett Kazinczy-emlékünnap kulturális indítékainak hátterét,³ Kisfaludy Sándor szobra felállításának körülményeit⁴ stb.

Ilyen és hasonló szempontok és kutatási elvek szerint többen vizsgálták már a XIX. század kiemelkedőbb egyéniségeihez való kultikus viszonyulást,⁵ erdélyi vonatkozásban kevésbé. Ezért találtam gróf Mikó Imre (1805–1876) kapcsán még nem vizsgált, újszerű jelenségnek, hogy az alakjához fűződő viszonyulások, a vele kapcsolatban alkalmazott nyelvhasználat és beállítódás a *kegyelet és kultusz* erőterébe vonják a kutatót. A Mikó-kultusz objektívációit próbálom meg tehát körvonalazni, valamint más, ehhez kapcsolódó vonatkozásokat megragadni,⁶ utóbbiak szintén jelentős alkotóelemei lévén a vizsgált problémakörnek.

A kultikus beállítódás tulajdonképpen a nyelvhasználatban, a beszédmódban ragadható meg, ez pedig szerves része a szokásrendnek.

1 Itt szerveződött Dávidházi Péter vezetésével a *Kukucs*, vagyis a kultusztörténeti kutatócsoport.

2 Dávidházi 1998. 174–206.

3 L. ehhez Kalla 1997. 181–217, ill. Praznovszky 1998. 47–69.

4 L. ehhez Praznovszky 1998. 69–87.

5 Például a Petőfi-kultusznál l. Dávidházi 1998. 174–206, a Kazinczy-kultusznál l. Kalla 1997. 181–217, ill. Praznovszky 1998. 47–69, Kisfaludy Sándorral kapcsolatosan l. Praznovszky 1998. 69–87.

6 Például az erdélyi magyarság sajátos státus- és szerepértelmezései.

Ezért építettem a Mikóhoz való (kultikus) viszonyulás vizsgálati módját a bizonyos momentumok köré szervezhetőség elvére. Így három nagyobb mozzanatot emelnék ki:

1. hogyan viszonyult(ak) Mikóhoz még életében az erdélyi (és nem csak erdélyi) közösség, valamint egyes személyek;
2. a Mikó halála köré csoportosítható jelenségek;
3. halála utáni megnyilvánulások (nevezetesen és leginkább hangsúlyosan az 1889-es szoboravatási ünnepség értelmezhető e tekintetben).

Mikóval kapcsolatosan még életében egy sajátos szokásrend és beállítódás érvényesül: alapítóként és vezérként emlegetik, s ez eleve pozitív viszonyulást implikál mind Mikóhoz, mind pedig az általa alapított intézményekhez, illetve a tőle származtatott eszmékhez. Természetesen mindehhez hozzárendelődik egy sajátos nyelvhasználat. A halála körüli eseményekben több, kultikusságra utaló momentum érhető tetten, amelyeket leginkább a nyelvhasználat tükröz. Ezért fogok majd a nekrológok elemzésére nagyobb hangsúlyt fektetni. A beszédmód szempontjából szintén érdekes, de leginkább a szokásrend viszonylatában nyújt fontos adatokat a Mikó-szobor felállítása, amely a XIX. századi emlékünnepek, a „szellemdiadal ünnepei”-nek⁷ sorába is beilleszthető⁸.

A fent említett szegmentálás mintegy magától kínálkozott a kultusz fokozatos kialakításának szemléltetésére. Mikó a közösségért vállalt tettek jegyében élte le életét, vállalta a kezdeményező szerepét, s így már ekkor kialakult az erdélyiekben az a meggyőződés, hogy ő a vezér, akit követni kell. Halálakor sokszorossá fokozódnak munkásságának mozzanatai, alapító cselekedeteit a transzcendencia körére utaló kifejezésekkel illetik, halálát generációs veszteségként tüntetik föl. Bő évtized múlva prófétaként, kiválasztottként vizionálják, akinek igazi neve: „vezér”, s akit mintaképként állítanak minden korok embere elé.

A kultikus szokásrend elemei, amelyre már Mikó életében számos példát találunk, leginkább az intézményalapításokhoz és a Mózes-metaforával jelzett vezérszerephez kapcsolhatóak.

7 Praznovszky 1998.

8 A beillesztés minden szempontból nem hajtható végre, hisz a „szellemdiadal ünnepei” a politika terén korábban tehetetlen nemzet közösségi megnyilvánulásai és első-sorban az abszolutizmus elleni tiltakozás jegyét magukon viselő megmozdulások voltak. A Mikó-emlékünnepegy ilyen szempontból nem releváns. A kultikusság az a szál, amely az említett XIX. századi megmozdulásokkal, ünnepségekkel összekapcsolja.

Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc bukása után Mikó házában találkozik és folytat eszmecserét az erdélyi értelmiség. E tény két dologra is következtetni enged: egyrészt – Mikó oldaláról szemlélve – úgy tűnik, maga a gróf vállalja, hogy háza az erdélyi értelmiségiek és hazafiak találkozásainak és eszmecseréinek helyszíne és központja legyen, s e gesztus már nem áll messze a vezérségi státusvállalás kinyilvánításának mozzanatától; másrészt – a közösség szempontjából – ez a kis erdélyi csoport méltónak találja Mikót arra, hogy házában összegyűlve ráfigyeljen, s ezt a nagy műveltségű embert vezérének tekintse. E közösség (szellemi) vezető igényel magának, akinek eszméit, ötleteit, terveit feltétel nélkül elfogadja és megvalósításukhoz támogatását nyújtja, az érdemet viszont egyedül a vezetőnek tulajdonítja. Mikó vezérszerepe tehát nemcsak a maga érdemeinek természetes következménye, hanem nagy szerepe van e státus kialakításában az erdélyi közösségnek, amely Mikóban vélt rátalálni az ideális vezérré, akihez minden körülmények között pozitívan viszonyult. A tévedésmentesség és feltétlen elfogadás a vezér és közössége közti viszony két fontos jellemzője, ami már a kultikusság irányába mutat.

A vezérszerep betöltésének közösségi igényével függ össze egy másik, a kultikussághoz szintén szorosan kapcsolódó tevékenységkör: az intézményalapítás (amelyre a gróf életéből számos példát idézhetünk). Az abszolutizmus éveiben (és általában 1849 után), „a pozitivizmus korában Európa-szerte új értékrend alakult ki a szellemi életben, melynek közvetlen gyökerei mélyen 1849 előttre [...] nyúlnak vissza” – állítja Szajbély Mihály⁹. Mind az európai, mind pedig a hazai viszonyok kedvezőtlené váltak a szubjektív érzelemnyilvánítás műfajai számára. 1848 után „a politikai illúziók elvesztésével párhuzamosan a szellemi élet minden terén uralkodóvá lett a »reák«”,¹⁰ Császár Ferenc szavaival „most a tudományos vizsgálódásoknak jött el az ideje”.¹¹ E kor szellemében próbálta gróf Mikó közösségét a tudományosság és közművelődés terén előmozdítani,¹² s a *Kolozsvári Közlöny*¹³ mellé csatolt heti melléklet, a tudományos és szép-

9 Szajbély Mihály gondolatát l. Németh G. tanulmánykötetében. Németh 1988. 77.

10 I. m. 64–65.

11 Uo.

12 Amint maga írja végrendeletében: „Életem egyik fő törekvése oda irányult, hogy forrón szeretettel szülőföldemen a közműveltség és vallásos érzület emelésére, székely hazámfiainak *szellemi fejlődésére* hozhassak bármily csekély áldozatot” – *Kelet* VI. évf. [1876.] 213. sz. 841. (Kiemelés tőlem: U. Zs.)

13 „az erdélyi részekben a magyarországi nemzeti politikát támogató politikai hírlap” ez (*Vásárnapi Ujság* XXIII. évf. [1876.] 39. sz. 610.), amely létét szintén a grófnak köszönheti.

irodalmi jellegű *Erdélyi Múzeum* 1856. április 3-i (első) számában sürgető szavakkal indítványozza az Erdélyi Múzeum-Egylet megalapítását. A vezér kezdeményező szavai pozitív visszhangra találnak, a közösség a Mikóhoz való kultikus viszonyulás elemeit magára az alapítandó intézményre is átviszi, így nem telik el sok idő, s „1859. nov. 23-án lelkesült ünneplő közönség előtt elhangzott gróf Mikó Imre ajkairól az alapító »Legyen« szó, melynek az Erdélyi Múzeum-Egyesület¹⁴ létét köszönheti. Nagy célok lelkesítették azt az előkelő közönséget, mely a kolozsvári Vigadó nagytermében összegyűlt: egybehordani a szép Erdély ritkaságait, [...] és egy táborban egyesíteni azokat, kik a tudomány örök céljaiért dolgoznak és lelkesednek. Az alapító világos szavai szerint: »A mi célunk a tudományosságunk egy új templomot alkotni egyesületi úton.«¹⁵ A tudományművelés célkitűzése mellett az egylet azt a kötelezettséget is felvállalta, hogy „a maga tudományos működéséről időről időre kibocsátott nyomtatványokban értesíteni fogja a közönséget,”¹⁶ s főleg a kolozsvári tudományegyetem megalakítása után merült fel az ötlet: „alapítani kellene egy *közlönyt*, a mely komoly, tudományos irányban szerkesztve kiválóan az egyetemi tanároknak nyitna tért tudományos működésükről értesíteni és e működés sikeréről meggyőzni a közönséget.”¹⁷ A tudományosság tehát, mint követendő cél, többször is kimondatott, a nagyközönség támogatásának és érdeklődésének hiánya azonban lehetetlenné tette volna a kívánt *közlöny* megjelentetését, ha gróf Mikó Imre az Erdélyi Múzeum-Egylet nevében közbe nem lép, s a kiadás költségeit, valamint az írói tiszteletdíjak biztosítását magára nem vállalja. Mindebből következik, hogy az alapítandó *közlöny* nézeteinek és eszméinek egyeznie kellett az Erdélyi Múzeum-Egyesület célkitűzéseivel, s ezáltal az alapító nézeteivel is. A célként felállított tudományművelés az egyik legfontosabb szál, amely az intézményt és lapját összekapcsolja, egyúttal a lap pozitív önszemléletének kereteit szolgáltatva.

A „líraellenesség” kora¹⁸ a gyakorlati tudományosságot részesítette előnyben, így az épp megalakuló *Erdélyi Múzeum* célja sem lehetett más, minthogy az Erdélyi Múzeum-Egylet szócsöveként „a hazai tudományos-

14 Az intézmény hivatalos neve megalakulásakor Erdélyi Múzeum-Egylet, később veszi fel ugyanis a ma is ismeretes Erdélyi Múzeum-Egyesület nevet. Mivel a szakirodalom mindkét intézménynevet egyenértékűként használja, én is hasonlóan járok el.

15 György 1937. 3. (Kiemelések az eredetiben.)

16 *Erdélyi Múzeum* I. évf. [1874.] 1. sz. 3.

17 *Erdélyi Múzeum* I. évf. [1874.] 1. sz. 4.

18 Németh 1988. 58–78.

ságot előmozdítani, a tudománnyal foglalkozóknak tekintet nélkül különbeni állásukra tért nyitni”¹⁹ törekedjen. Maga a folyóirat címe már megindulásakor közkeletű és népszerű volt,²⁰ a tudományos gyűjtemények Múzeum névvel való jelölése még a XIII. századból eredő nyelvszokás lévén. Az erdélyi részek első tudományos folyóirata, amely sajnos rövid életű volt,²¹ az Erdélyi Múzeum nevet viselte, s e régi folyóiratcím emlékezetében élt nemcsak az Egyletet megalapító Mikó Imrének, hanem a szintén Mikó támogatása által keletkezett *Kolozsvári Közlöny* szerkesztőjének, Vida Károlynak is, aki a lap mellé csatolt heti mellékletet Erdélyi Múzeum címmel látta el. Később Vida az általa szerkesztett *Magyar Futár* mellékleteként jelenti meg az *Erdélyi Múzeumot*. „Az is igen érdekes, hogy 1857-ben két újságíró, kászonzfeltízi Balázs Sándor és Szabó Richárd, részben erdélyi, részben magyarországi írók erdélyi tárgyú műveiből egy szép kiállítású testes almanachot szerkesztett, s ugyancsak Erdélyi Múzeum címmel bocsátotta közre. Könyvüket hídvégi gróf Mikó Imrének, galántai gróf Esterházy Lászlónak és gyerőmonostori gróf Kemény József emlékének ajánlották »az Erdélyi Múzeum körül szerzett érdemeikért.«”²² Az alakuló egyesület nem is választhatott más címet, mint a már „többszörösen kipróbált és a köztudatba is belemélyült hagyományos Erdélyi Múzeumot,”²³ egyúttal az Egylet folyóiratának tekintett közlöny neve is adott lévén.

Nemcsak a közlöny címét implikálta e viszony, hanem az *Erdélyi Múzeum* profilját is, ugyanis az Egylet „határozatilag kimondotta, hogy a hitágazati hittan és a napi politika kivételével semmiféle tudományág e közlöny keretéből nem lesz kizárva,”²⁴ az *Erdélyi Múzeum* tehát a gróf Mikó által az Egylet alapításakor kimondott tudományosság felvállalását igyekezett követni a széles spektrum körvonalazásakor. Az Egylet és az *Erdélyi Múzeum* közti szoros kapcsolatot (mondhatni függőségi viszonyt) jelzi az a tény is, hogy a folyóirat minden számának címlapján megjelenik: „AZ ERDÉLYI MÚZEUM-EGYLET IGAZGATÓ VÁLASZTMÁNYA MEGBIZÁSÁBÓL szerkeszti Finály Henrik”.²⁵ Mindezek következménye

19 *Erdélyi Múzeum* I. évf. [1874.] 1. sz. 5.

20 E gondolatot, ill. a következő adatokat l. György 1988. 290–292.

21 A Döbrentei Gábor által szerkesztett tudományos folyóirat 1813 februárjától 1818-ig jelent meg.

22 György 1988. 291.

23 György 1988. 292.

24 *Erdélyi Múzeum* I. évf. [1874.] 1. sz. 4–5.

25 I. m. 1.

egy meghatározott viszonyulási mód az *Erdélyi Múzeum* részéről az Egy-lethez és annak alapítójához: a beszédmód és a vele kapcsolatos beállítódás csakis pozitív lehet, a sajátos kapcsolat egy sajátos attitűdöt implikál. Az *Erdélyi Múzeum* közli az Egylet tartandó közgyűléseinek tárgysorozátát, beszámol a gyűléseken előterjesztett titkári, könyvtárnoki stb. jelentésekről (vagy legtöbbször közli a jelentések teljes szövegét), s nem utolsósorban adja az elnök megnyitó beszédét, utal az alapító és támogató Mikóra (például 1874-ben a szerkesztő Finály szavai: „a hazafiak, akik gróf Mikó Imre vezetésével megalkották az erdélyi muzeum-egyletet”²⁶), vagy – halála után – megemlékezik róla.

Az intézményalapítás gondolatához visszatérve az Erdélyi Múzeum-Egylet mellett beszélhetünk az Erdélyi Gazdasági Egyesület megszervezéséről mint a szellemi élet anyagiakra való támaszkodása szükségességének a belátásáról. Szintén Mikó volt az, aki a kolozsvári nemzeti színházat újjászervezte, s alapjait ez intézmény elnökeként megerősítette. A sepsiszentgyörgyi – ma már alapítója nevét viselő – gimnázium megalapításához létfontosságú anyagi segítséggel járult hozzá. Mint alapító, kezdeményező vagy (szellemi és/vagy anyagi) támogatást nyújtó hazafi lépett fel mindig Mikó, ezzel is kiérdemelve a közösségben kitüntetett szerepét s önkéntelenül kialakítva a hozzá való kultikus viszonyulás alapjait. Halálhíre emiatt (is) érte „villámcsapásként” Kolozsvár lakóit.

„Villámcsapásként hatott ma reggel egész városunkra [Kolozsvár, 1876. szeptember 16.] a lesújtó hír, hogy gr. Mikó Imre, az erdélyi részek Széchenyije, hosszú és kínos szenvedés után megszűnt élni.”²⁷ Az erdélyi részek nagy vezéregyéniségét látják személyében sírba szállni, akinek nevéhez és személyéhez számos intézményt fűz szoros kapcsolat. Ezek az intézmények mind részt követelnek a fájdalomból és gyászból, amely Mikó halálával az egész nemzetet érte. Nemcsak és nem elsősorban családjának kell őt gyászolnia, hanem minden Mikó által alapított intézmény saját halottjának tekinti az elhunytat – a közös fájdalom kifejezése végett.²⁸

Mielőtt az egyes szövegek elemzésére rátérnék, szeretném egy kissé megvizsgálni a nekrológ műfaját beszédmódja szempontjából, valamint műfaji kötöttségeit illetően.²⁹ Takáts József az emlékbeszéd műfajával kapcsolatban vázolja a halotti beszéd és a karakterfestés fontosabb jellemzőit. A két utóbbi műfaj nem feltétlenül azonos a nekrológgal. Az

26 I. m. 3. (Kiemelés tőlem: U. Zs.)

27 *Kelet* VI. évf. [1876.] 212. sz. 837. (Kiemelések az eredetiben.)

28 Erre részletesebben a közösségi gyász kapcsán még visszatérek.

29 Ebben segítségemre volt Takáts 2000. 163–175.

Idegen szavak szótára definíciója szerint a *nekrológ* elhunyt kiváló személyiség életét és munkásságát méltató cikk vagy beszéd; *Révai Nagy Lexikona* szerint a *nekrológ* valamely elhunytnak rövid életrajza vagy ilyen életrajzok gyűjteménye; a *Franklin Kézi Lexikona* pedig valakinek halála alkalmából kiadott életrajzként definiálja; a *Czuczor–Fogarasi Nagyszótár* nem tartalmazza e kifejezést; az általam használt nekrológfogalom felölel mindenféle gyászjelentést, gyász hírt, életrajzot, amelyek Mikó halálakor íródtak.³⁰

A két említett műfaj bizonyos tulajdonságai mutatis mutandis a nekrológokra is átvihetőek. A halotti beszédnek nem az elhunyt életrajza a tárgya, „hanem életének csak azon válogatott részletei, amelyek alkalmassak arra, hogy meghatározott eszméket és viselkedésmódokat szemléltessenek: az elhunyt erényeit”,³¹ míg a „... karakterfestés sajátja abban áll, hogy az valamely vezérideát veszen alapul, mellyet a személy előadott élete által érzékenyen megbizonyít.»³² A retorikák szerint a halotti beszéd a dicsérőnek vagy bemutatónak nevezett beszéd fajtához tartozik, a jellemrajz a történetíráshoz, s mindkettő egyik lehetséges előképül az antik klasszikusok által írt életrajzok tekinthetőek. Ezekben fontosnak tűnik az elrendezettség normája, a helyénvalóság és összhang szabályai ugyanúgy „érvényesülnek a szép életben, mint a szép beszédben”.³³

Úgy gondolom, ehhez hasonló a nekrológok kifejezőmódjának öntörvényű logikája. A magasztaló beszéd retorikai szabályaihoz igazodva a gyászjelentésekben, gyász hírekben az elhunyt azon tetteit emelik ki, amelyeket a dicsérendő személy elsőként vitt végbe embertársai közül. A gazdagságot mint az egyénhez tartozó külső javakat nem önmagáért, hanem az erényes tettek miatt említik. Ugyanakkor az életrajzok írásában is hasonló szabályok érvényesülhettek. A személy egyes tettei egy nagy egész részei, Mikó esetében például majd minden lépését és cselekedetét a közösségért végzett munka körébe utalják, amely mellett irodalmi munkássága alig tűnik említésre méltónak. A közösségért vállalt áldozatok, az erkölcsi nagyság és a pozitívumok kiemelése a beszédmódból és a dicsé-

30 Egyrészt azért, mert összegezni próbálom az idézett szótárak definícióit, a hasznosság és a kutatási tematika oldaláról nézve pedig azért, mert ezek a szövegtípusok a kultuszgenerálásban hasonló funkciókat tölt(het)nek be, ugyanakkor felépítésük szintén egyező vonásokat mutat. A legfontosabb, hogy a Mikó halálakor megjelent gyász hírek, gyászjelentések, életrajzok nagyon sok egyezést mutatnak mind beállítódásuk, mind pedig nyelvezetük terén.

31 I. m. 166.

32 Bitnitz Lajos gondolata. Uo.

33 Takáts 2000. 165.

rendő személyhez fűződő viszonyból adódónak látszik. Ha szellemi vezérként, kiválasztottként beszélnek Mikóról, minden tétével egyet kell érteniük. Másrészt e kultikus beállítódás csak bizonyos jól meghatározott műfajokat részesít előnyben; ritka például a bíráló mint kultuszgeneráló műfaj – ezzel szemben az életrajzok, gyászjelentések, ódák (amelyekre mind találunk példát Mikóval kapcsolatban) sokkal alkalmasabbnak tűnnek a kultikus beállítódás megtestesítésére.

„Természetesen mindenkiről megjelent elhunytakor híradás, de nem mindegy, hogy milyen terjedelemben, s ki írja. S az is szembetűnő – ám bár itt a laptípusok is figyelembe veendő –, hogy ezek a gyász hírek milyen tipográfiai megoldással készültek”³⁴ – s ami a legfontosabb: a szövegek tartalma, nyelvezete.

A különböző nekrológok szövegeit,³⁵ főként a kultikusság mozzanatait figyelve, a következő szempontok szerint tartom leginkább elemezhetőeknek:

1. Mikó Imre – szerepek és metaforák tükrében;
2. Mikó Imre – tettei tükrében;
3. Mikó Imre – különböző viszonyok tükrében:
 - a) viszonya a nemzethez, a hazához, ezen belül Erdély, az erdélyi magyarság státusa;
 - b) az erdélyi közösségi gyász.

A választott szempontok közt természetesen nem húzhatóak éles határvonalak,³⁶ hisz a kategorikus elkülönítés szinte lehetetlen. A szövegekben annyira összefonódnak ezek a szálak, hogy egy-egy mondat sokszor két-három szempontból is nyújt releváns adatokat. Nem a tökéletes

34 Praznovszky 1998. 37. A tipográfiát illetően az *Erdélyi Múzeum* nekrológia a leggazdagabb. Kivitelezés szempontjából a *Vasárnapi Ujságé* a legesztétikusabb. A terjedelmet illetően a *Keleté* a vezető szerep. A szerzőség szempontjából Finály Henrik – EM (Valentiny–Entz 1942 pontosít), Szász Károly – VU (a Gulyás-féle álnévlexikon feloldása szerint) és Gr. Bánffy Béla – K neve említhető.

35 Ezek a textusok a következő újságokból valók:

- *Erdélyi Múzeum* III. évf. [1876.] 8. sz. 123–129.
- *Kelet* VI. évf. [1876.] 212. sz. 836–837; 213. sz. 840–841.
- *Vasárnapi Ujság* XXIII. évf. [1876.] 39. sz. 609–611.
- *Nemzeti Hírlap, Pesti Napló, Kelet Népe, Ellenőr, Kelet* (VI. évf. [1876.] 213. sz. 840.) lapszemléje alapján.

A következőkben az idézett szövegrészek után zárójelben a lap rövidített címét jelzem (például EM, K, VU stb.).

36 A tettek például szorosan kapcsolódnak a vállalt szerepekhez, a betöltött funkciókhoz stb.

elkülönítés a cél itt, hanem magára a beszédmódra való odafigyelés, amely a kultikus beállítódás megnyilvánulásait próbálja tetten érni.

Az első szemponthoz hozzárendelhető szövegrészek közül nagyon sok Mikó intézményben betöltött státusaira utal: „Főalapítója és az [Erdélyi Múzeum-] egyletnek megalakulása óta szeretve tisztelt felejtethetlen elnöke” (EM), „az intézet [kolozsvári nemzeti színház] főpártfogóját látta benne” (K), „a kolozsvári nemzeti színház második megalapítója, úgyszólván új életre támasztója” (K), „az elnöki széket [a státus főgondnokságát] senki sem töltötte be úgy mint ő” (K), „az [erdélyi gazdasági] egylet ujjá alkotója és 1854 óta fáradhatatlan érdemdús elnöke” (K), „vezérszerep jutott neki a közmívelődés terén is” (VU).

Mindenik kiemelő jelzőkkel vagy szuperlativuszokkal próbálja körvonalazni a szerepet, a vezérről beszélnek, akihez hasonló nem volt és nem is lesz, mert „ő egyetlen és pótolhatatlan volt” (PN). Mikó írásai nem fontosak a Mózes-metaforával is jelezhető vezérszerep kontextusában, csak irányító szerepe emelődik ki, a közéleti mozgásra terelődik a figyelem. A vezérség motívuma egyrészt azt a látszatot implikálja, mintha minden Mikó érdeme lenne, mert ő a közössége élén álló Mózes, s ez a fajta vezérség nem tűri el más vezérek jelenlétét; másrészt szerves következménye egy olyan beszédmód, amely a feltétlen egyetértés és követés kifejeződése. Félistenként néznek föl rá, csodálattal beszélnek különböző érdemeiről (l. például a kolozsvári színház „új életre támasztója”). Politika, egyház, kultúra, művelődés terén egyaránt vezéreként vizionálják. Mikó életének minden állomására úgy tekintenek vissza, mint amelyek szerves láncszemei „az érdemdús hazafi” (K) vezérségi szerepkörének: „emelkedett, fokozatosan a közlegénységtől a vezérségig,³⁷ miben – ha volt is valami része születésének, mindenesetre több és döntő érdemeinek” (VU). A kultikus beszédmód logikája követeli meg, hogy mindent a „nagy halott” (EM) érdemeinek következményeiként tüntessenek fel, születési és vagyoni körülményeket kizárva. Utóbbiak csakis a közösségi céloknak alárendelve válnak értelmezhetőekké: „amit neki születés, sorsajándék, vagy saját munkája s eszélye adott: ő azt nem tekinté sajátjának,

37 Ezt életrajzi adatok is bizonyítják: a marosvásárhelyi joggyakornokot 1826-ban Erdély főkormányzékéhez tiszteletbeli jegyzővé, 1831-ben tiszteletbeli fogalmazóvá, 1834-ben tiszteletbeli titkárrá, 1835-ben udvari titkárrá nevezik ki, majd 1837-ben kormányzékai tanácsossá és kincstárnokká. 1838-ban a nagyenyedi főiskola főgondnokává, 1840-ben az erdélyi ev. ref. státus egyik főkurátorává (világi elnökévé) választják. 1865-ben Kolozsvár képviselőjeként jelenik meg az országgyűlésen, a minisztériumban a közlekedési tárcát vállalja el stb.

melyben kénye-kedvére dúslakodjék, hanem a hazáénak s a közügy oltárraira szánt áldozatnak” (VU). Egy másik kultuszképző elemre is felfigyelhetünk itt: a vallási és politikai kifejezések keveredésére, mint olyanokra, amelyek a világi hatalom státusnövekedését szolgálják, ugyanakkor próbálják zárvánnyá tenni az újraértelmezhetőséget vagy az esetleges negatív viszonyulási módokat. A következő metaforák illetve metaforaszzerű kifejezések használata hasonló funkciókat tölthetett be: „nap, a mely mint sulypont összetartott” (EM), „nagy férfit”, aki „a vértanuságig” szenvedett (EM), „az erdélyrészi társadalom anynyiféle osztályra és rétegre vált testében egy központi sulypont volt” (EM), „háza, mint a mesebeli Artus király kerek asztala, gyűlhelye volt a jeleseknek” (EM), „katoná, ki nem nézi az állás veszélyeit, melyeknek kitéve van [...] csak győzzön az ügy, melynek védelmére szolgál fegyverével” (K), „Háromszék hálafeliratában a székelység atyjának nevezte” (K), „óriási oszlop volt ő” „a közügy épületében” (K), „a haza és nemzet nagy férfija” (K), „Tanítója s egyik vezére volt honfitársainknak” (PN), „Erdély Széchenyije” (NH, VU).

Ezekben két szerepkör a domináns: a vezéré és a hazafié, bár az utóbbi beleolvasható az elsőbe, ha azt feltételezzük, hogy jó hazafiként el kell(ett) fogadnia azt a szerepet – itt a vezérséget –, amelyet közössége felkínál(t) neki. „(...) ország és fejedelem egyaránt bízott” (K) Mikóban, így a szerepvállalás és az ezzel járó kötelezettségek elutasítása az egész nemzet elutasítását jelenthette volna. De Mikó „egész életét a közügyeknek, hazájának szentelte” (NH), „hazájának adta mindazt, mivel ő birt” (K). Ez a feltétel nélküli áldozatvállalás követeli, hogy egész egyéniségét példaként állítsák mindenki elé – „lebegjen szemünk előtt az ő mintaképe” (EM) –, és újra a kultikusság vonzáskörére utaljanak: „Mikó Imre személye, jelleme, egyénisége *felül áll minden gyanusításon* és tiszteletet parancsol, mint egy *szent!*” (EM).³⁸ Ki is mondják tehát, hogy „a nagy ember” (K) személyéhez való viszonyulás csakis a kegyelet és/vagy kultusz jegyében történhet: példakép ő, akit szentként tisztelni és követni minden egyes hazafinak kötelessége.

A második szempont köré csoportosítható szövegrészek nagy hányada arról számol be, miként töltötte be Mikó vezérségi státusát, milyen tetteket lehet felsorakoztatni az elhunyt életéből közösségi vezérszerepe jelentőségének szemléltetésére. Elsőként az *Erdélyi Múzeumból* idéznék: „Nem! mi nem a társadalmi bévett szokást követjük, a mikor e sorokat írjuk; szívünk

38 (Kiemelések tőlem: U. Zs.)

mély fájdalomja mondja tollunk alá a szavakat, és könyeink áztatják a papírt. [...] úgy képzeljük magunkat, mint egy naprendszer központot és irányt vesztett bolygóit, mert kialudt az a nap, a mely mint sulypont összetartott, a mely vonzásával irányt jelölt nekünk, a mely fényével világított nekünk, a mely jótékony melegivel ápolt és termékenyített” (EM).

Minden lap fontosnak tartotta Mikó személyét a Mózes-metaforával összekapcsolni. Az *Erdélyi Múzeum* kétszeresen és kötelelességszerűen tette meg ezt, hisz gróf Mikót a legerősebb szálak az Erdélyi Múzeum-Egyesület lapjához fűzték. Ezt hangsúlyozandó, Finály két alapviszonyra építi a nekrológ szövegét: a *mi* (Erdélyi Múzeum-Egyesület) és az elhunyt Mikó, illetve a *mi* és a *más* (-ok/-ik) viszonyára. A *mi* elhatárolja magát a *mástól*, általában véve a társadalomtól. Az egész nemzet és ország gyászolja Mikót, az Egyesület azonban másként fejezi ki „sokszoros” (EM) fájdalmát. Mindenki sír a nagy halott felett, de az Egyesület fájdalommal nem követi a megrögzött szokásokat, nem képmutatás a nagy bánat, hanem „a megmérhetetlen veszteség lesújtó sulya alatt” (EM) érzett gyász. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület s ezáltal az *Erdélyi Múzeum* társadalomtól való elhatároltsága a másik viszonyból fakad: „Oh sirjunk! sirassuk nagy halottunkat! Sirassuk különösen *mi*, a *z e r d é l y i m ú z e u m e g y l e t* (...) az ő elköltözésével elsősorban árvaságra jutott édes gyermeke!” (EM)³⁹ A *mi* – Mikó-kapcsolat családiassá tétele eggyel több jele a kisajátításnak.⁴⁰ A nagy Mózes ő, aki nemcsak általában véve a közösség előtt és fölött áll, hanem különösen hangsúlyos az Egylet keretében betöltött státusa. Alakja körül mindenki eltörpül, ő a központ, ő az irányt és helyes utat mutató, a fényt és életet adó. Az Erdélyi Múzeum-Egyletet ő alapította, hozta létre, az *Erdélyi Múzeum* is sokat köszönhet neki, ezért érzi úgy a *mi*, hogy a Mikóhoz fűződő viszonya sajátos, s ezért lel itt hangsúlyosabb szerepet a vezérség metaforája.

Más lapok nekrológjaiban a vezér és alapító tetteinek felsorolása egy sajátos célt tűnik szolgálni, tudniillik annak példázását, hogy Mikó a közélet minden területén vezér volt – a *Nemzeti Hírlap* szavaival: „Minden téren első, hol tenni, áldozni, munkálkodni kellett”. Az abszolutizmus éveiben ő volt, aki „társadalmi téren gyűjté össze a szétzüllött erőket” (K), az anyanyelv iránti ragaszkodás kinyilatkoztatása végett „állandó színházat teremtett” (K) Kolozsváron, szintén „ő teremtette” (K) az Erdélyi Gazdasági Egyletet, egy erdélyi önálló hírlapot alapított, a

39 Kiemelés az eredetiben.

40 Erre a közösségi gyász kapcsán még visszatérek.

nagyenyedii kollégium „hamvaiból való feltámasztása” (VU) az ő nevéhez fűződik. A Múzeum alapításának ténye minden lap nekrológiájában elhangzik, viszont nem oly kitüntetett helyen, mint az *Erdélyi Múzeumban*. Előbbiekben a Mikó teremtő és alkotó tehetségének megnyilvánulásai általában egyenlő fajsúlyúak. A lényeg azon van, hogy „minden nemes eszme, minden életrevaló törekvés vagy tőle indult ki, vagy általa karoltatott fel, ápolgatott s jutott sikerre” (VU). Ezek a szavak a „kultikus beállítódástól ösztönzött kivételező bánásmód mesterfogásai”.⁴¹ Mikónak mindenekfelett kitüntetett szerepet szánnak, a feltétlen hódolat módján közelítenek hozzá. A mérlegelő kritikai beállítódás nem sajátja a kultikusságnak. Arról próbálnak tehát meggyőzni mindenkit, hogy Mikó tettei kívül esnek a cáfolat, kritika, hitelességvizsgálat – egyszóval mindenféle negatív viszonyulási mód körén. A kultikus beállítódáshoz az is hozzátartozik, hogy néha bizonyos dolgokat vagy jelenségeket eltúlozva, felnagyítva exponálnak. Ilyenként tartom értelmezhetőnek azt a tényt, hogy mindenfajta kezdeményezést, áldozatvállalást, intézetalapítást stb. Mikóra vezetnek vissza, és hogy a gróf központi figurája mellett mindenki eltörpül. Másként ehhez az attitűdhez kapcsolhatóak azok a szövegrészletek, amelyekben a hitében soha meg nem ingó, a Jézus példáját követő Mikót láttatják, aki minden tétével Krisztus követőjének akar bizonyulni: „áldozott, túrt, szenvedett” (EM), „*a hazafiságot a hitet és az emberszeretet,*” (K)⁴² egyaránt gyakorolta, és ez utóbbit nem akárhogyan, hanem „az isteni nagymester, a szent megváltó értelmében” (EM). A szeretet jegyében „munkált, buzdított, áldozott mindenre” (EM), segített a hozzá kéréssel folyamodókon. Tetteinek és magatartásának ilyen körvonalazása által arra próbálják helyezni a hangsúlyt, hogy Mikó más volt, *több volt*, mint embertársai, „arczán, szavaiban, egész magatartásában látszott, hogy lelkét nemes gondolatok s egy nagy cél elérésére való törekvés foglalták el” (K).

Az erős hit, a dolgok lényegének meglátása, a legproblémásabb helyzetek megoldásának képessége, a könyörületesség, igazságszeretet, túlzott szerénység stb. azok a tulajdonságok, amelyek kiemelődnek, s mindmind a tettek tükrében láttatják Mikót. Három hasonló szöveg halála pillanatához kapcsolódik: „Legutolsó nagy tényei is, már halálos ágyán, egyházának voltak újabb áldozatok” (VU); „szemben a halál bizonyosságával (...) ő újabb áldozatok tételére gondolt” (VU); „Ekkor már ő is jól

41 Dávidházi 1989. 6.

42 (Kiemelések az eredetiben.)

érezte, hogy földi pályája végéhez ért, a fájdalom, hogy meg kell válnia hőn szeretett honától és felekezetétől, feltört kebléből, sűrű könnyek toltak szemébe s rebegő szavakkal kötötte látogatójának szívére a közügy iránti hűséget s különösen felekezete belbékéjének helyreállítását” (K).

Takáts idézett tanulmányában kiemeli a halál mozzanatának jelentőségét, mint olyat, „honnan megítélhető a leélt élet jelentése és szépsége”.⁴³ Az elrendezettség normája megköveteli, hogy az emberi élet felépítése megfeleljen a klasszikus tradíció szerint elképzelt költészeti alkotásnak: legyen kezdete, közepe és befejezése.⁴⁴ Az egyes ember élete a halállal nyeri el kerekességét – például Toldy Révai hatása alatt kezdte életpályáját s akként is zárta (ugyanis halála bekövetkezte előtt a Révai életét tárgyaló munkáján dolgozott).⁴⁵ Ekként tekintve Mikó tetteit, a halála körüli tényeket, láthatóvá válik életének jelentősége és értelme: már fiatalon (alig húszéves!) látják a benne rejlő nagy hazafit, s kiemelik hatalmas munkakedvét,⁴⁶ „egész életét a közügynek, hazájának szentelte” (NH), „különböző korszakokban egyenlő hűséggel szolgálta hazáját s nemzete ügyét” (VU), s halála pillanatában is közössége problémái aggasztották. Minden cselekedete újabb áldozat volt közössége érdekeiért, nemzetéért és hazájáért. E tettek végül sajátos értelmet és rendeltetést nyernek: „Az ő poraira, az ő emlékére nem kell áldást kívánni. *Áldottak azok tettei által*; áldozatainak füstje az egekbe hat; jellemének példája örök marad itt alatt” (VU)⁴⁷ – tehát mintegy önértelmezőként tüntetik fel életét.

A kultikusságra jellemző tulajdonság, amelyre már többször utaltam, a vallásos fogalomrendszer átvétele és sajátos célokra való alkalmazása: a vallási nyelvezet beszüremkedése a nekrológok szövegvilágába a tévedésmentesség és feltétlen elfogadás hangsúlyozását szolgálja, ugyanakkor mintha az elhivatott prófétát körvonalazná e szöveg, aki „Patronus és Maecenás” (VU), az a kiválasztott, aki ég és föld között kapcsolatot te-

43 Takáts 2000. 164–165.

44 L. például a VU nekrológjának felépítését.

45 Takáts (2000. 164.) Gyulai Toldy-émlékbeszédéből veszi az adatokat.

46 Példa erre egy 1825. márc. 19-én keltezett levél, amelyet Székely Mihály tudós és író, a marosvásárhelyi királyi tábla elnöke ír Mikó nagyapjának, gróf Mikes Zsigmond háromszéki főkirálybíróknak: „Nem tehetem, hogy az öcséim magaviseletével megelégedésemet ki ne nyilatkoztassam (...) Imrének igen szép készülete s a mellett passiója a munkához, igaz Geschäfsmannak termett mivel ember, kár volna neki egy órát is elveszteni illetén készülete nem használásával. Öröme lehet a méltóságos gróf urnak, s én nem kevésbé atyafiság és barátság, mint hazafiui érzésnél fogva osztozom örömeiben.” *Kelet* VI. évf. [1876.] 212. sz. 835.

47 (Kiemelés tőlem: U. Zs.)

remt, Isten és emberek közt közvetít *tettei* által. A közösség és a haza, nemzet Mikó áldozatos tetteinek csak egyik oldalán álltak. Másik végén a transzcendens lény helyezkedik el, aki mindvégig erőt adott Mikónak, általa viselt gondot a közösségre. E közösség Mikó halálával megcsonkulva érzi magát: „ugy érzünk, a mint érezne, ha volna saját érzése, az egyes tag, a mikor a lélek elköltözése pillanatában megszűnik létezni az a központi erő, a mely őt éltette és mozgatta” (EM).

A harmadik szövegmontázs bemutatásával azt próbálom megvizsgálni, milyen státust szán magának az erdélyi közösség, a nagy hazához és a teljes nemzethez viszonyítva hogyan definiálja szerepeit, s mindezekhez hogyan kapcsolódik Mikó figurája, szellemi vezérsége, *tettei*, illetve hogyan helyezkedik el ez a sajátos erdélyiség a komplex viszonyrendszerben.

A vázolt viszonyokat maguk a szövegek két szegmentumra tagolják, vagyis kettős látószögből nyilvánul meg a különböző kapcsolatok rendszere. Egyrészt az erdélyi (kolozsvári) sajtó szövegei, másrészt a fővárosi lapok nekrológjai szolgáltatják a viszonyítási alapot. Ez a dichotómia nem alapul egyik oldalon sem a másik feltétlen kizárásának vagy elutasításának elvére. Erdélyi részről megfigyelhető egy sajátos státus- és szerepértelmezés, amelyet Mikóból kiindulva vetít magára az erdélyi közösség, a másik oldal pedig mintha átvinné ezt a beszéd- és viszonyulási módot. Az erdélyi lapokban megfigyelhető néha egy kis részrehajlás, amikor például „*az ország és Kolozsvár nagy halottja*”-ról (K)⁴⁸ beszélnek. Mikó „*úrt hagyott maga után széles e hazában*” (K), de a távozása okozta hiány Erdélyben mintha hangsúlyosabb lenne: „*Látott az ország sok jelest sirba szállni, de oly halottja mint gróf Mikó Imre rég nem volt Erdélynek és sokáig nem lesz*” (EM).⁴⁹ Az egész ország gyászolja a nagy halottat, az erdélyiek gyásza azonban különb, mert Mikó „*ez országgrész legtiszteltebb fia*” (K), „*kinek élete egy az erdélyi részek életének ujabbkori legszebb napjaival, ez ember, ki személyében tudta egyesíteni egy országgrész negyedszázados történetét, ez ember ki szívében hordozta egy országgrésznek minden fájalmát és minden örömét*” (K).⁵⁰ Hasonló ez a reláció az Erdélyi Múzeum-Egylet és a *mások* viszonyához: amint az Egylet közelebb érezte magához az elhunyt szellemét, nagyobb részt követelve magának a gyászból és fájdalomból, úgy vetítődik rá ez a magatartás Erdélyre – Magyarországgal szemben. Szintén az *Erdélyi Múzeum* mondja ki, hogy a nagy fájdalom indítéka abban keresendő, hogy „gyászunk

48 (Kiemelések tőlem: U. Zs.)

49 (Kiemelés az eredetiben.)

50 (Kiemelések tőlem: U. Zs.)

sokszoros, hiszen nem csak egyenként magunkért, hanem nemzetünkért, hazánkért, jelenünkért és jövőnkért gyászolunk”. Az erdélyi magyarságnak különbül kell gyászolnia a nagy halottat, hogy mindenki láthassa: gróf Mikóra igazán büszkék, mert ő *Erdély* szülöttje.

Az „Erdély Széchenyije” kifejezés épp ezt a sajátos erdélyi magyarságot próbálja hangsúlyozni: ez országrész embere a magyarországihoz hasonlítva definiálja magát és intézményeit. Ha Magyarországnak volt egy nagy Széchenyije, úgy hát van, kell lennie, Erdélynek is. „A nemzet erejét, igaz, egy fiának, bár mi nagy, bár mi jeles legyen is, elvesztése nem töri meg. A magyar nemzet túlélte egy Hunyadi, egy Mátyás, egy Széchenyi elvesztét!” (EM)⁵¹ A nagy magyar nemzet túléli tehát a veszteséget, amely Mikó halálával sújtotta, „[d]e egyet nem fog egyhamar találni hazánk a királyhágón [!] inneni része, a mit gróf Mikó Imrében elvesztett” (EM).

A gróf személye köré csoportosítják a régió sajátos státusértelmezéseit: „midőn a magyar itt Erdélyben csak *volt*-nak tekintetett, midőn a villám által szétforgácsolt törzs módjára, szét volt robbantva a társadalom s a politikai élet halálos dermedtségbe esett: akkor maga körül gyűjté ő azokat, kikben az elveszett szabadság feletti kétségbeesés nem volt akkora, hogy a haza jövője iránti hitöket megingassa, s a társadalmi téren gyűjté össze a szétzüllött erőket, arra, hogy nemzeti létünkről életjelt adjanak” (K), „létesítette azon örökbecsű műveket, melyek mint a csillagok a tejutat, akként ragyogtatják be 1851-től 1861-ig terjedő pályáját, s Erdély műveltség-történetében a legragyogóbb momentumokat képezik mindörökké” (K), „1867–70-ki minisztersége is, melynek egész Magyarországra elvitázhatlanul áldásos eredménye: vasut-ügyünknek ezer akadály mellett is nagy mérvű előhaladása, Erdélyre nézve pedig az Unio-törvény és Nagyvárad–Kolozsvár közötti vasutvonal megnyitása, mely által az elgyöngült Erdély az erősb anyaországgal szorosb politikai kapcsolatba lépven: mindkettőnek emelkedő megerősödése s nemzetünk befolyásának az erdőn inneni földön biztosítása lőn eszközölve. Gróf Mikó befolyását mindkét kérdés szerencsés megoldására tagadni lehetetlen” (K).

Mindenki magyar és jó magyar, az erdélyi azonban valahogyan jobbnak vagy mindenképp másnak érzi magát. Miniatúr képben próbálja imitálni a magyarországi állapotokat és viszonyokat, ugyanakkor ezt az attitűdöt oldja és palástolja is bizonyos kifejezésekkel: a gróf halála generációs veszteségeként jelenik meg, s a nemzet és a haza azok a kategóriák, amelyek az esetleges feszültség feloldását szolgálják.

51 (Kiemelés az eredetiben.)

A magyarországi sajtó magatartása hasonlít ehhez. Külön beszélnek Mikóról magyarországi és külön erdélyi viszonylatban, vagyis igyekeznek a régióhoz tartozást a nagy országhoz való kapcsolással kiegyenlíteni. A *Pesti Napló* úgy látja, „mintha az erdélyi hazarész jóságos, gondos atyát veszített volna el, s a veszteség az egész magyar nemzet vesztesége”, a *Kelet Népe* szerint az egész ország gyászolja Mikót, nemcsak Erdély. Az említett kiegyenlítési szándékot legjobban a *Vasárnapi Ujság* és az *Ellenőr* szövegrészei illusztrálják azzal, hogy Mikót egyrészt a székelységhez, másrészt a teljes nemzethez, az egész hazához kötik.⁵² Az erdélyi közösség s ezáltal a sajtóorgánumok mintha mégsem lennének a teljes kiegyenlítődésként hívei. A nagy nemzet gyászában kitüntetett helyen kívánnak szerepelni, s ezt különböző megnyilvánulási formákban érhetjük tetten. A teljes város mély gyászt ölt, a középületeken és egyes magánházakon gyászlobogók kitűzése jelzi Mikó halálát, az egész sajtó megemlékezik az elhunyról, a kolozsvári színház második alapítója tiszteletére annak halála és temetése napján zárva tart; „Gróf Mikó Imre őnmaga [!] halála alkalmából a városi képviselő ma délelőtt 11 órakor gyűlést tartott [...] [A] polgármester indítványozza, hogy a közgyűlés mondja ki, miként 1.) a város a nagy halottat saját halottjának tekinti, 2.) a muzeum- s a gazdasági-egylet választmányaival egyetértőleg mindent megtesz, hogy a végtisztesség minden tekintetben fényes legyen, 3.) a kopórsóra az első babér-koszorút a város helyezi, 4.) a város szomorú-jelentéseket nyomtat s küldöz szét, 5.) a közgyűlés jegyzőkönyvének egy gyász-szegélyű lapjára a város fájdalom érzete igtattassék[!] be” (K).

A közösségi gyász a kisajátítás mozzanatában csúcspontot ér el: Kolozsvár városa, az Erdélyi Múzeum-Egylet és az Erdélyi Gazdasági Egylet kéri a családtól Mikó holttestét, „hogy saját halottjának tekinthesse” (K). A szerető „atya” elvesztése miatti fájdalom egyéneknél külön-külön elviselve túl nagy lenne. Együtt kell tehát a gyász terhét viselniük, az egész városi közösségnek részt kell vállalnia a veszteség feletti szomorúságban. Az intézmények és vezetőik példamutatással járnak elöl, külön szervezőbizottságot állítanak össze, hogy az a végtisztesség lerovásának módozatát elősegítse, a temetési szertartás sorrendjét a sajtó pontról pontra közli (*Kelet*), s vége-hossza nincs a nagy előkészületeknek. A temetés különböző momentumai⁵³ a közösség minél nagyobb fokú aktiválását és

52 „gróf Mikóban Magyarországnak egyik kiváló, Erdélynek ez idétt legérdemesebb életű, legáldásosabb emlékü fia hunyt el” (E), „nem lévén már fia – mint Epaminondasnak – fiává fogadta az egész székelységet, örökösévé tette nemzetét, hazáját” (VU).

53 L. ehhez a *Kelet* [1889] 213. számát.

bevonását szolgálják, hisz a régió mutatkozik meg ezáltal. Egy olyan homogén közösség képét kell nyújtania, amely *együtt* tud nemcsak ünnepelni, hanem gyászolni is.

A közösségi jelleggel kapcsolatban megemlíthető egy másik aspektus. A Kazinczy-emlékünnepekkor ugyancsak egy közösség mutatkozik meg, de a „Kazinczy-ünnep egyértelműen politikai esemény volt, s ha eredeti szándékában még 1857-ben irodalmi ünnepnek indult is, 1859-re ez a cél másodlagossá vált”.⁵⁴

A Mikó temetése alkalmából megmozdult közösségnek nem voltak politikai jellegű okai vagy indokai. Az adott közösség nyilvánította ki tiszteletét a nagy halott előtt: „az e célra egyesült dalegyletek” (K) énekelnek, a polgármester beszédet mond stb. A gyász az, ami összetartja a Kolozsváron összegyűlt alkalmi közösséget.

Ebből a párhuzamból kiindulva vizsgálható az 1889-es Mikó-emlékünnap is.

Az 1859-es Kazinczy-emlékünnap hatalmas tömegeket mozgatót meg, a költő születésnapjának századik évfordulójára több célt tűzött ki az akadémia nyelvtudományi osztályának e célból alakult különbizottsága: „ünnepi közgyűlés, amelyen emlékbeszédek és dicsőítő versek hangzanak el, emlékkönyv kiadását eszközlik, amelyben ezek a beszédek jelennek meg és Kazinczy Ferenc arcképének elkészítése, márványszobrának felállítása, emlékpénz (érem) kiadása”.⁵⁵

A Mikó-ünnepély, bár érthetően szűkebb keretek között, hasonló célkitűzéseket valósított meg. Az emlékünnap körülményeit a kultikus beállítódás, szokásrend, és az ezt kinyilvánító nyelvhasználat szemszögéből vizsgálva három kisebb mozzanatra tagolom.

Az ünnep előtti megnyilvánulásokat illetően az Erdélyi Múzeum-Egylet „szép számú tagok részvétele mellett”⁵⁶ tartotta meg közgyűlését 1889. június 8-án, amelyen az ülést megnyitó gróf Esterházy Kálmán „magvas és lendületes beszéddel”⁵⁷ köszöntötte az egybegyűlteket. Első szavaiban a Múzeum-Egyletnek Erdély kulturális és művelődési életében betöltött centrális szerepére utal, reflektálva az alapítási szándéokra és célkitűzésre. Nem ez az egyetlen közgyűlés, amelyen a nagy alapítóra és felejtethetetlen elnökre emlékeznek, mégis itt sajátos kontextusú az emlékezés, ami a következőkből tűnik ki: „Örvendetes és nagy megnyugvá-

54 Praznovszky 1998. 62.

55 Praznovszky 1998. 50.

56 *Kolozsvár* III. évf. [1889.] 133. sz. 2.

57 Uo.

sunkra szolgál, hogy sikerült végrehajtani előmunkálatait azon kegyeletes ünnepélynek, amely maradandó emlékében mintegy zárköve az egylet harmincz éves eredményes multjának. Az alapító Mikó Imre grófnak emelt szobor ünnepélyes leleplezése *dicsősége az elhunyt emlékének; de a haszon a hazáé!*⁵⁸

Két aspektusát hangsúlyozzák ki az ünnepélynek: a dicsőség és hasznosság vonatkozását. Már a Mikó-nekrológok szövegében volt példa annak kiemelésére, hogy Mikó nem önmaga dicsőségéért tett és áldozott, hanem a haza és nemzet hasznáért.⁵⁹ Egyáltalán nem csoda tehát, ha az Egylet alapításának harmincadik évfordulóján az alapítóra való emlékezés gesztusa újra a hasznosság körébe utalódik. Később a másik aspektus válik dominánssá, s a Mikó dicsősége kiérdemli a közösség dicsőítését. A *Kolozsvár* idézett számának egy másik cikke (*Mikó Imre gróf* cím alatt) ennek jegyében emlékezik a nagy elődre, s mintegy a dicsőítés módozatainak, a kegyeletes emlékezés mikéntjének körvonalazására vállalkozik. Bár a Múzeum-Egylet alapító szavai 1859. november 23-án hangzottak el, a kolozsvári közösség méltóbb ünneplési időpontnak tartja június 10-ét, a „Szentlélek kitöltetésének ünnepe”-n⁶⁰ szándékozik leleplezni az Erdélyi Múzeum-Egylet „dicső megalapítójának emléksobrát”,⁶¹ örömet szerezve ezzel nemcsak az Egyletnek és a városnak, hanem az egész hazának és nemzetnek. Azért is megfelelőbb nap június 10-e, mert ez is összekapcsolja Mikót a kiválasztottság fogalomkörével. Az a csodás tűz, amely egykor lángnyelvekben szállt a hívók fejére, ma is ég, „de koronként egy-egy választottban oly kiváló erővel nyilatkozik meg, hogy az ilyenekből s tetteikből, alkotásaikból áradó fény hosszú időszakokat, korszakos éjszakákat bir megvilágítani s vezérfáklyául szolgál koroknak, millióknak. Mikó Imre [...] azok sorába tartozik, a kik, mint választottak... ily kimagasló példaként igazolják az általános tételt”.⁶² A kultikuság határozza meg azt az attitűdöt, amely ilyen beszédmódot és beállítódást alakít ki. Mikóban egy Isten által kiválasztottat és egy általa küldöttet látat. Ha a Szentlélek tüze által Isten prófétájának választotta őt, nem lehet róla bárhogyan beszélni. Másrészt meghatározó elem e vi-

58 Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

59 Álljon itt példaként egy rövid textus a *Vasárnapi Ujság* nekrológiájából: „bár legtöbbet tett és áldozott, az ő szereplése minden zaj és feltűnés nélkül, csak az eredmény felé sietett s a sikerből magának még a dicsőséget sem követelte”.

60 *Kolozsvár* III. évf. [1889.] 133. sz. 1.

61 Uo.

62 Uo.

szonyulás kialakulásában és fejlődésében az „a távolság, melyből e kimagasló alakot ma már tekinthetjük”.⁶³ E távolság eredménye dichotómia: a ma embere csak epigonként definiálhatja magát a nagy elődhöz viszonyítva, másrészt az „alantabb s távolabb állók”⁶⁴ módján. A kultúrának vannak emelkedő, magasra törő és süllyedő, lefelé tartó korszakai. Ebben a hierarchiában csak nagy elődről és esetleges utódról beszélhetnek. A múlt aranykorként való szemlélete is ide kapcsolható, s ez természetesen a Mikó korához és szelleméhez kötődik. Amikor még élt a gróf, volt lelkesítője és buzdítója, vezére a közösségnek. Az a kor igazibbnak és magasabb értékűnek bizonyul a ma szemszögéből nézve, mert – bár a politikai helyzet akkor szűkebb körű megnyilvánulásokat tett lehetővé az élet legtöbb területén – termékenyebbnek tűnik, mint a ma. Így kerül eszményképként gróf Mikó a hierarchia csúcsára, s tetteit egy nagy egész arányos részeiként, valóságos csodákként szemlélik.

A Kazinczyra emlékező magyarság minden tagja egy nemzetként ünnepelte az író születésének évfordulóját. Ez 1859-ben (még) érthető volt. Mikó ércszobrának leleplezése alkalmából viszont (a *Kolozsvár* tudósítása szerint) „az ünnepély iránt a nagy közönség részéről *feltűnő csekély érdeklődés* mutatkozott”.⁶⁵ Ha nem gyűlt is össze hatalmas emlékező gyülekezet a városház nagytermében, a gyülekezési helyen, de „Kolozsvár város tudományos világának előkelői (...) ott voltak nagy számban”, s az „ünnepies hangulatban”⁶⁶ felvonuló közönség végül teljesen megtöltötte a termet. Kolozsvár és Erdély minden fontosabb testülete képviseltette magát. Az ünneplés szellemében igyekeztek tehát a budapesti megemlékezésekhez hasonlóan leróni hálájukat – vagy ahogy az Egylet alelnöke, dr. Brassai Sámuel megnyitó beszédében a „lelkes közérzület”-től áthatott megjelenteknek mondta, „a végett [gyűltünk össze], hogy az érdemnek – ha netalán későn is – nyujtsuk oda az elismerés koszoruját, hogy a hazafias erénynek vigyük azt a méltó, sőt kötelező áldozatot, melynek tüzeinél lelkesülnek a jóra, szépre és nagyra fogékony keblek”.⁶⁷ Arra a Mikóra emlékeznek, folytatta, akinek élete „dicsően, bámulatosan emelkedett ki a mindennapiasság teréről”. A nagy elődhöz való viszonyt valamiképpen itt is definiálni kell. A kultusz jegyében „ama szép példaadás” keretei szolgáltatják a relációt, illetve az a hit – amelyet Mikó mindvégig fenntartott és érte har-

63 Uo.

64 Uo.

65 *Kolozsvár* III. évf. [1889.] 134. sz. 1. (Kiemelés az eredetiben.)

66 Uo.

67 Uo.

colt, küzdött, áldozott –, hogy a nemzetetre jobb jövő vár. E reményteljes szebb jövő kialakítására törekszik a jelenkor embere is, akárcsak a nagy előd tette. A törekvés bizonyítékául maga az ünnepély szolgál. Brassai véleménye szerint a város nagy szülöttjéhez az a helyes viszonyulás, ha elismerő gesztussal adóznak emlékének. Ez a fajta megközelítés eleve zárvánnyá teszi a viszonyulás- és beszédmódot: a hála és a kegyelet magasztaló hangjai azok, amelyek a kultusz jegyében helyet kapnak.

Az agg tudós beköszöntő beszédét a Múzeum-kertben tartott ünnepély követte. A XIX. század jeles emlékünnepeihez hasonlóan a himnusz elénekelésével nyílt meg az ünnepség. Ezután a díszmagyarba öltözött gróf Esterházy Kálmán a szobor előtti emelvényről elmondta ünnepi beszédét.

Az emlékbeszéd műfajára jellemző, hogy benne „általában egy adott közösség képviselője beszél magának a közösségnek a közösség egy elhunyt tagjáról”.⁶⁸ Gyulai emlékbeszédeihez hasonlóan, amelyekben a szerző „inkább életeszményt és jellemvonásokat kanonizál, mintsem irodalmi műveket,”⁶⁹ gróf Esterházy emlékbeszéde is a közösségért, az egész nemzet és haza jövőjéért mindig áldozatra kész Mikóról szól. Ez az emlékbeszéd, műfaji karakterisztikumaiban a már említett halotti beszédhez és jellemrajzhoz hasonlóan, az elhunyt életének azon mozzanatait emeli ki, amelyek a kifejtendő eszme alátámasztására szolgálnak (ugyanakkor magának a beszédnek nem sajátja a bíráló hangnem). Mikóról tehát nem irodalmi munkásságát illetően beszél gróf Esterházy sem, hanem a Múzeum-Egylet alapításának körülményeit a hazaszeretet és áldozatkészség tág fogalomkörébe olvasztja bele, gróf Mikó személyét olyan erkölcsi magaslatra helyezvén, amelyhez az elutasítás vagy el nem fogadás veszélyének még csak a lehetősége sem férhet. Abból a tényből, hogy Mikó alkotásainak eredményei még ma is (azaz 1889-ben – U. Zs.) változatlanul fennállanak és a jövőben is fenn kell maradniuk, szervesen következik a hozzá való pozitív viszonyulás és a már kultikusnak tekinthető szokásrend, amely a szoboravatás eseményét végigkísérte. A beszéd elhangzása után ugyanis dr. Szász Béla szavalta erre az alkalomra írt ódáját.⁷⁰ Ismét a műfaj maga az, amely a kultikus viszonyulás alapjait kínálja, s a szerző e lehetőséget majdhogynem a végletekig fokozza. A megszólító személyes névmások, a metaforák mind nagybetűsek („Látnok”, „Ő”, „Nagy”, „Szellem Árny [!]” stb.), próféciai, a hatalmas áldozatvállalás és hazafiúi szeretet tényeinek felfokozása oly magas fokú tisztelet, megbecsülés tárgyává emelik Mikót, hogy szelleme

68 Takáts 2000. 168.

69 Takáts 2000. 171.

70 Az óda szövegét lásd a függelékben.

halhatatlanná válik, nagy neve „Minden magyar szivben örökkön él!” A dicsőítés hangneme a meghatározó, s a huszonegy nyolcsoros strófa summázza tulajdonképpen a Mikó-kultusz megnyilvánulásának főbb elemeit: prófétaként, jósként, látnokként vizionálja; a sajátos erdélyiség Mikó személyével kapcsolódik össze, ugyanakkor ezt feloldja a Mikóhoz való viszony; a Mózes-metaforával jelzi Mikó vezérszerepét; az Úr hű szolgájaként, csakis Isten küldötteként lehet elképzelni, mert egy hétköznapi ember nem bír annyi erővel és energiával, mint amennyi Mikóban összpontosulni látszott; az utódok szükségszerű pozitív viszonyulását tetteinek szerves következményeként tünteti fel.

Az óda mottója azért hívja fel magára a figyelmet, mert az idézett latin mondatot Mikó jelmondataként definiálja. Az idézett emlékező szövegek viszont, s magára a szoborra Mikó jelmondataként vésett szöveg – „Peragit tranquilla potestas, / Quod violenta nequit” – hosszú élettörténetre tekint vissza.⁷¹ Egy Claudianus-idézet ez, amely a szabadságharc leverése után az *Új Magyar Múzeum* mottójaként a jobb jövőbe vetett hit reménysugarává válik. Toldy Ferenc, a folyóirat felelős szerkesztője „öszönösen érezte, bár egyelőre óvakodott programszerűen kifejtetni, hogy a folyóirat címdalára (minden jel szerint általa, de legalább az ő helyeslésével) kiválasztott idézet milyen átértelmeződésekkel válhat hamarosan felrázó és mozgósító jelszóvá, sőt a passzív rezisztencia gondolatának nagy hatású ellenpárjaként a levert szabadságharc utáni nyomasztó évtized másik szellemi erőforrásává.”⁷²

Gróf Mikó ismerte mind a tudományos folyóiratot, mind pedig annak mottóját, mert 1852 telén ezeket mondta lelkesen Jakab Eleknek az *Új Magyar Múzeum*ról: „Egy ügyes magyar vállalat devis-ét olvasom fel, a minél én okosabbat s a mostani időkre nekünkvalóbbat nem olvastam, valóságos Széchenyi-elv »Peragit tranquilla potestas, / Quod violenta nequit«[...] Ezt kellene minden magyar embernek medaillonban magával hordozni, vagy tárcájában, heves népünknek pedig a Lőcsei vagy István bácsi kalendáriumába a legelső fehér lapra beírni, és aztán minden gondolatjánál, szavánál, tervezésében és cselekvésénél követni!”⁷³

Alighanem ez lehetett az oka, hogy az utolsó nagy római költő verséből kiragadott sorokról Erdélyben Mikó jelmondataként beszéltek. Az erdélyiség ismét megmutatkozik ebben: ahogy Magyarországon Toldy Ferenc – folyóirata által – a *tranquilla potestas* jegyében „Claudián szép szavaival,

71 L. erről Dávidházi tanulmányát in: Cséve 2001. 147–170.

72 Cséve 2001. 147.

73 Cséve 2001. 159.

biztatólag emlékeztetve a nemzetet a csendes, de állandó és kitűző munka hatalmára az erőszak irányában, tíz éven át minden lépten az erkölcsi míveltségi és nemzetiségi érdekek előmozdítását sürgette, annak végcéljaképpen a nemzet megerősödését s megelőzhetetlen diadalmát elég érthetőleg hirdette (...) s így emelkedésünk ügyét egy egész évtizeden át híven s haszonnal szolgálta – az egyiptomi fogság végéig”,⁷⁴ hasonlóképpen gyűjtötte közösségét maga köré Erdély Széchenyije a *tranquilla potestas* jegyében, irányt, helyes utat és példát mutatva számára. Érdekes tehát a jelenség, hogy míg az erdélyi közösség általában a Claudianus-idézetet tekinti Mikó jelmondatának, az ódaíró Szász Béla az „Et facere, et parti fortia” jelíget tulajdonítja a grófnak, sajnos azonban e dolgozat keretei nem adnak lehetőséget e jelenség okainak és mélyebb összefüggéseinek vizsgálatára.

A *Kolozsvár* cikkírója az ünnep után arra „a sértő különbségre” mutat rá, amely a mostani és az alapítás körüli ünneplési viszonyokat illeti; nincs megelégedve az emlékünnepet ülő közösséggel. Mindezek ellenére a jelen voltak lelkében még mindig „zsonganak (...) a hála és kegyelet érzelmei”, melynek jegyében a „nagy férfiu”-ra emlékeztek. Úgy jelenítik meg Mikót, mint minden dolog kezdetét és végét: „minde végeredmények túlnyomó része egy közös forrásra vihető vissza: a Mikó Imre gróf működésére, hogy mindez alkotások terve és kezdete az ő nagy nevével áll kapcsolatban”.⁷⁵

A három mozzanat (ünnep előtt, maga az ünnepély, ünneplés utáni megnyilvánulások) egységében azt jelzi, hogy a kis közösségnek mégis sikerült Erdély nagy szülöttje előtt méltó módon lerónia háláját.

A Mikóval kapcsolatos beállítódás, a hozzá fűződő viszonyulási módok, a róla való beszéd nyelvi kifejezéselemei arra engednek következtetni, hogy az erdélyi közösség ilyenfajta megnyilvánulások módján próbálta kifejezni a tiszteletet és elismerést, amelyet hídvégi gróf Mikó Imre iránt tanúsított. Ez a kegyeletnyilvánítás – mint láttuk – átnyúlik már a kultikusságba.

Nemcsak a nagynevű és nagyérdemű elődhöz viszonyulnak így, hanem már életében ekként vizionálják. Így válik Mikó a mindenkori nagy vezérré, és szellemével mindenkor jelenlévővé az erdélyi közösség számára. A dolgozat három nagy egysége azt a fokozódást próbálta érzékeltetni, amely a kultikus viszonyulás tulajdonképpeni kialakulásához vezetett, egyúttal kis betekintést nyújtva Erdély szellemi és kulturális életébe a XIX. század második felében.

⁷⁴ Toldy szavai. In: Cséve 2001. 158.

⁷⁵ *Kolozsvár* III. évf. [1889.] 134. sz. 1.

FÜGGELÉK

Szász Béla:

Gróf Mikó Imre emlékezete

Et facere, et parti fortia.
Gr. Mikó jelmondata.
Oh Látnok, kinek ihlett jósszavára
Csak félve kél most visszhang ajkamon,
Profécziád milyen hiven bevála,
Mit akkor sejtőn, ha értett a hon –
Im' ama kéz, mely csak dicsfény-övezte
Neveknek juttat érczlapján helyet,
Az Ő dicső nevét is följegyezte,
Kit minden öltő fönnen emleget!
– A vakmerő lelkeknek lázas álma
Dicsőség koszorujával hitet;
De, ah, vértől virít a harczy pálma
S egy év lerontja, mit száz épített;
Más gyűjt magának hirt, kincset, hatalmat
S gátan s a másén vaktán törtet át –
Bár sikerére milljón térdet hajtnak:
Csak ércz vagy márvány, ha jelzi porát.
De, ki nevét hálás szivekbe véste,
De, kit szivébe egy nemzet fogad,
Ha alkotásinak nincsen enyészte,
Mert élnek s hajtnak új s új sarjakat;
Ki a jelent jövőre szögzett szemmel
Türte, izzadta s szántott, boronált:
Neve nem húny ki a tűnő jelennel
És áttöri a sirt fedő homályt.
E kisdéd fészek, ez a szegény Erdély,
Kit úgy szeret, mert úgy ver istene,
E kisdéd nép, mely egy marokban elfér,
Ez látta őt: miből s mivé leve;
S ezt nézte Ő, némán s hallgatózva,
A vergődő sziven tartván kezét...

... Magas, meredek a Király-hágója...
S hogy vágyuk egy: e nép s Ő érezék.
S mindazt, ki hú, magyar, igaz nemes volt,
Mind, mind egygyé forrasztá ez a vágy,
(Bár sok a táj, fölöttük egy a menybolt...)
Ennek szenteli mindenik magát:
Földjét, ki szántja és, ki alkot törvényt,
Ki várfalával őrzi műhelyét
S az is, ki mint Ő, bölcs tanácsló őrként,
A trónhoz bátran, mert kegyelve, lép.
S hogy a soká elszakított két testvér,
Egymást öelve, végre összeforrt,
Zajt, fényt, oh Nagy, te akkor sem kerestél
Ünnepet ülni nem láttak seholt;
De láttak Agyagfalva zajgó síkján,
Harminczezernyi székely közepett,
A fölgyult szenvedélyt is elcsitítván
Ez egyetlen szó: törvény-tisztelet!
S aztán nem láttak, mert jog szent nevében
Ott fönn kerested néped igazát,
Hol akkor – oh, jaj! káromlás ne legyen...,
Gaz hitszegőnek nézték e hazát;
Hol a pribékek túszerként lefogva:
Ott szólnod s itt tenned nem adatott,
Hogy amaz ádáz, szörnyő vész- napokba'
Emészszén, vad keselyként, bánatod.
S talán jobb is volt, Olmütz várfokáról
Földult hazádat meg nem láthatád,
Gyöngéd kezekkel elfödé a távol
A vér folyókat s vérszín láthatárt...
S el a setét sírt, melybe m á s o k tették,
Kit lelked édes lelkéül talált
S kinek képére oly dicsően festéd
Számunkra, majd a női ideált...
– S hogy megjövé, ijesztőn pusztá minden,
Oly sok – még a remény is halva tán...
A legerősb szív is meging a hitben,
A szörnyü némaságnak hallatán.
De Te, választott jelszavadhoz hiven,

Nagyot teszesz s türöd nagy terhedet,
Kezed meging a félhalt nemzet-sziven
S hogy mire mozdul: Te kiérezed.
Ép' csak a föld, mi megmaradt a honból
E romfödött, vérázott ősi föld
És im' elméd – tán Anteusra gondol –
Éjt-napot e szent rög gondjába' tölt;
S a jobbak is, kiket hívsz, ébredeznek,
A szerteszort nép ismét összetart,
Hogy innen vívja vissza, a mit vesztett:
Megint tettekre hívod a magyart.
És egyszer így, e földnek vetve lábad',
A vágyban égő sziv meg nem pihent;
Elméd kohában új s új eszme támad
– S észszel áztatva el az idegent:
Beköltözik a számüzött magyar szó
Az első magyar színre, újlag
S a rejtett tűz, a sziv mélyén viharzó,
A művelt múlt képén új lángra kap.
Író, tudóst például vonz verseny-térre
– Jól értik Irányeszméid szavát –
A múltak, könyveidben újra élve,
Feddőzve intik meg az unokát;
A rejtező költőt is fölkeresve
Dédósink harcziról daloltatod,
Hogy az új öltő sziv szerint érezze,
Mik voltunk egykoron mi magyarok!
És hogy az áldás, mely csak fenről szállhat,
E sürgő munkán bőv s gazdag legyen:
Hű szolgájaként az Úr templomának
Elsők közt elsőnek jársz kegyesen.
Mozdul a rom, gyűlnek a szétszort csontok,
Megújhodik a múzsák hajloka,
Ezer gondod közt ez is a te gondod
S őrzni neved, hány templom, iskola!
S midőn már így a földet, szivet, elmét
Elkészítéd a dús termés alá
Csöndben fogan: ó lelked nem pihen még,
Legdicsőbb tervét akkor alkotá:

Szerezni tükröt, a mely nem törékeny,
Melyben mind csak való, mit visszaád,
Mely mindig, egyre, mind telibb teljében,
Mutassa meg a honnak e hazát.
S az egyetérző két sziv összedobban,
Érti, fogadja hívó szózatod;
Gazdag, szegény gyűjti, hordja halomban,
A sok, sok drága tükör-darabot
Mit magyar író csak gondolt, vagy érzett,
Mit őriznek a csodás kis betük –
Mikben a multak a jövőbe néznek,
Hogy örököljön lelkük, életük;
A mit e föld csak termett holtat, élőt,
Százvezrek óta, vagy csak az imént,
Mesés időkről némán is beszélőt,
Örökkön élő csoda-regeként;
A természet varázsos alkotását
S az ember-kéz kontár utánzatát:
Itt gyűjtéd egybe s egyik, mint a másik,
Rád emlékeztet, oh Nagy, mind Terád!
S pedig, még itt sincs vége tetteidnek,
Miket a m a k é z hiven följegyez,
A hol csak a hívó közélet intett,
Vonz a magány, de, mégis, rendel ez:
Helyt állsz ama rövidke derületben
S hogy elborúl: Kegye fénye nem maraszt,
Szentnek vallod a törvényt rendületlen
S urad csak az, ki véled vallja azt...
S midőn, elvégre, győz a jog, igazság
S egünkön teljében ragyog a nap,
Midőn a kegyes végzetek megadják,
Hogy fölvirradjon a nagy béke-nap
És szent kötést köt a Nemzet s Királya
– Isten nevére szól az eskü-szó! –
S bölcsök tanácsa a trónt körülállja:
Ott állsz Te is: az Élő Unio!
– Oh Szellem Árnny! Mert, érzem itt lebegsz te,
Honnan meritél annyi szent erőt,
Szived', elméd', mi volt, mi úgy megedzte,

Hogy így fénylhettél nemzeted előtt?!
Az a sok köny-e, melyet annyi sirra,
Aráért, nőért, lányért, fiakért
Ejtettél – nem csak önmagadért sirva:
A névért is, mely benned véget ért;
Az a sok gyász, mely árnyalá hazádat,
Nehéz próbákra téve nemzeted;
Vagy az a tűz, mely csak felülről szállhat
Annak lelkébe, a ki küldetett?
Kit áldásúl ad istene a népnek,
Hogy a pusztában ő legyen vezér,
Ki gondban, kínban, munkában eléghet,
De megy, mert tudja: népe céljához ér!...
– Te tettél, türtél, célodat elérted:
Szolgálva hűn istent, királyt, hazát –
Önszabta kötelesség volt a vérted,
Melylyel magadat megacézélozád.
Bár nem maradt fiú nemzetségedből,
De Te annyit és olyakat tevé,
Hogy nagy neved, mit a m a k é z jegyzett föl,
Minden magyar szivben örökkön él!!

SZAKIRODALOM

CSÉVE Anna (szerk.)

2001 *A forradalom után. Vereség vagy győzelem?* Tanulmányok a forradalomról. Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum

DÁVIDHÁZI Péter

1998 *Per passivam resistentiam*. Változatok hatalom és írás témájára. Budapest, Argumentum

GYÖRGY Lajos

1988 *Az anekdota*. A magyar regény előzményei. Tanulmányok. Bukarest, Kriterion

GYÖRGY Lajos (szerk.)

1937 *Az Erdélyi Múzeum-Egyesület háromnegyedszázados tudományos működése 1859–1934*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület

KALLA Zsuzsa (szerk.)

1977 *Kegyelet és irodalom*. Kultusztörténeti tanulmányok. Budapest

NÉMETH Béla, G. (szerk.)

1988 *Forradalom után – kiegyezés előtt*. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában. Budapest, Gondolat

PRAZNOVSZKY Mihály

1998 „*A szellemdiadal ünnepei*”. A magyar irodalom kultikus szokásrendje a XIX. század közepén. Budapest, Mikszáth

TAKÁTS József (szerk.)

2000 *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Budapest, Kijárat

VALENTINY Antal–ENTZ Géza

1942 *Az Erdélyi Múzeum név- és szakmutatója 1874–1917 1930–1937*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület

IRODALMI KÁNON

A NEMZETI IDENTITÁS SZOLGÁLATÁBAN.

Egy kiegyezés utáni erdélyi lap kánonszerkezete

1. Ellenzéki lap a kiegyezés után

„Független szabadelvű lapot akar ön kiadni, lapot, melynek [...] szükségét oly rég érezzük, melynek létesítése azonban, eddig, többszöri kísérlet daczára, nem sikerült.”¹ Ezzel az üdvözlettel indul 1867. március 17-én Kolozsváron a balközép lapja, a *Magyar Polgár*. A kezdetben hetente kétszer, majd háromszor, végül 1870. augusztus 1-től naponta megjelenő lapnak megjelenésekor mindössze huszonnyolc, 1869 végén már ezer előfizetője volt. Olvasták Erdélyben, a Monarchia többi területén, Romániában, járatta többek között Kossuth is. Az első szám négy „fiók-kiadó-hivatalt” említ: „Deésen: Krémer Sámuel; Enyeden: Vokál János; Tordán: Papp Lukács és fia; Szamosujvárt: Csausz testvérek”² vezetése alatt.

A főszerkesztő a kereskedő, nyomdatulajdonos, kiadó, politikus, városi vezető és történész K. Papp Miklós, aki „Kolozsváron kezd el írni a Kolozsvári Közlönynek, a Korunknak állandó munkatársa, a Színházi Közlöny szerkesztője, néhány lapnak (*Magyar Polgár*, *Jónás Lapja*, *Történeti Lapok*, *Hölgyfutár*) alapítója. Hírlapi cikkeken kívül írt regényt, elbeszélést, színdarabot és történelmi tárgyú tanulmányokat”³, így az akkori kolozsvári közélet ismert személyisége volt.

A lap munkatársaiként az első évfolyamban megjelent előfizetési felhívásban a következőket nevezi meg a főszerkesztő: „Belmunkatársaink, mint Brassai, Falk Miksa, Buzogány Áron, Benedek K., Fekete M., Gyertyánffy István, Hermann Ottó, Kriza János, Lázár Kálmán, Mentovics, Medgyes, Nagy István, Pávay Elek, Sámi László, Szabó Károly, P. Szathmári Károly, Szász Gerő, Szilágyi Sándor, Tisza László, Torma Károly, Vas József, Vas Tamás stbin kívül legközelebről Jámbor Pál, Jókay Mór

1 Tisza László levele. *Magyar Polgár* (a továbbiakban M. P.) 1867. 1. évf. 1.sz. 1.

2 M. P. 1867. 1. évf. 1. sz. 1.

3 Kozma 1972. 46.

[Sic!]⁴, Podmaniczky Frigyes és Váradi Gábor képviselőket nyertük meg lapunk mellé [...] s ezen kívül rendes levelezőink lesznek Bécs, Bukarest, Florencz, Genf, Páris és Turinból”.⁵ A munkatársakat többnyire politikai meggyőződésük szerint választja ki. Közli a balközép tagjainak hírlapi cikkeit, parlamenti beszédeit, valamint „a szélsőbal tagjainak beszédeit, sőt a jobboldali azon beszédeket is, melyek a helyzetnek az olvasó általi megérthetéseére okvetlen szükségesek”.⁶ Ebből kifolyólag jól követhetőek az újság hasábjain a parlamenti viták, a belpolitikai helyzet alakulása. Az országhatáron kívül történekről is igyekszik teljes képet nyújtani. Egy előfizetési felhívásban programszerűen meghatározza a szerkesztő a lap törekvéseit külföldi tudósítások közlésére: „A »Magyar Polgár« igyekezni fog, hogy lépést tarthasson a külpolitikai eseményekkel is, s ezért gondoskodtunk, hogy eredeti sürgönyöket kaphassunk, melyeket, ha rendkívüli időben érkeznének, külön mellékletben is kiadjuk s vidéki előfizetőinknek postai uton küldjük meg”.⁷ Jól látható e törekvés sikere a porosz–francia háború alatt megjelent számokban. Külön rovat indul, amelyben részletes tudósítások jelennek meg a harcok állásáról, a közhangulatról a különböző frontokon, a csapatok állapotáról, egyszóval sokoldalú képet nyújt az újság a zajló eseményekről.

Állandó rovatok a vezércikkek mellett: *Belpolitikai szemle*, *Erdélyi közélet*, *Hirharang*, *Városi közügyek*, *Megyei Közélet*, *Levelezés*, *Tárcza*, *Közgazdaság*, *Országgyűlési tudósítások*, *Mi újság tul a Királyhágón?*, valamint számos, évfolyamonként változó rovat. Az utolsó, illetve 1870 júliusától az első és utolsó oldalakat hirdetéseknek szentelik. A címdoldalon közölt hirdetések a magyar sajtóban páratlan újításnak számítanak, melyet *A magyar sajtó története* szerint a *Times* ihletett.⁸

Jelen tanulmány a továbbiakban az 1867–1871 közötti időszak anyagával foglalkozik, elsősorban az irodalmi anyag nyomán kirajzolódó irodalmi-művészeti kánonra figyelve, rövidebben érintve a társadalmi, politikai témájú cikkekben körvonalazódó problémaköröket, jellegzetességeket.

A lap figyelmét elsősorban Erdély politikai, gazdasági, társadalmi helyzete kötötte le. E tekintetben Erdélyt általában régióként definiálják.

4 Az idézetek helyesírását minden esetben megtartjuk.

5 K. Papp Miklós: *Előfizetési felhívás a „Magyar Polgár” című politikai lapra*. M. P. 1. évf. [1867.] 4. sz. 13.

6 Szerkesztői jegyzet Farnos Elek cím nélküli cikkéhez. M. P. 2. évf. [1868.] 11. sz. 42.

7 K. Papp Miklós: *Előfizetési felhívás a „Magyar Polgár” című politikai lapra*. M. P. 1. évf. [1867.] 4. sz. 13.

8 Vö. Szabolcsi 1985. 51.

A párizsi világiállításról tudósító Gyertyánffy István például így látja Erdély helyzetét: „És nekünk a Királyhágón innenieknek kiválóképpen életbevágók a párisi világiállítás által nyújtott kultur előnyök: először hátra maradásunk és szegénységünk nagy mérvei – másodsor közlekedési elszigeteltségünk miatt. Nekünk, mint a félreeső falusi lakosnak a vásárban”⁹ különösen oda kell figyelnünk arra, milyen lehetőségeket rejt ez az esemény. „Azért – folytatja a cikkíró – vinni is szükség nekünk arra a vásárra az igaz, de még inkább hozni onnan.” Az előbbinél explicittebb a régió öndefiníciós képe Farnos Elek *Mit adott a „szabad kéz”?* című cikkében: „[...] nem látunk, a koronás király által is, külön elismert egy Magyarország területének ezen részén megszüntetve semmi hivatalos közeget, mely ne bizonyítaná, hogy Erdély még mind: *provinczia*”.¹⁰ Hasonlóképpen keserű hangnemben jegyzi meg a 2. évfolyamban (1868) egy nevét fel nem tüntető cikkíró: „Vérünkről és pénzünkről szabadon nem rendelkezhetünk! A mivelt népekkel követek által összeköttetésben nem lehetünk! Nem állam vagyunk, csak provinczia!”¹¹ Ennek az állapotnak a megszüntetésére tett kísérletek támogatója az újság, ennek jegyében foglalkozott mindennel, ami az erdélyi állapotok javítását szolgálta: az országrész közigazgatásának átszervezésével, a különböző erdélyi megyékben lezajló képviselőválasztásokkal, a kolozsvári munkásság egyleti mozgalmával, a kolozsvári színház és a vidéki társulatok előadásaiával, az alakuló olvasóegyletekkel, Erdély fürdőhelyeinek állapotával és forgalmával. Az öntudatos polgári hangnem, amit *A magyar sajtó története* is kiemeli¹², szintén e törekvésekhez köthető. Több cikkben szót emel az újság a társadalmi élet reformjának, a polgárosodásnak az érdekében: „Kétségtelen tehát, hogy ezen osztálynak [ti. a polgárságnak] melegebb hazafiság és közérzet által kell emelkednie a középpont felé: míg a főuri rendnek nagyobb polgáriasság és a szellemi hazafi tulajdonoknak minden osztály körében föl- és elismerése által kell közelednie »polgártársaihoz«”¹³. A polgárosodás szellemének megfelelően látja a szociális feszültségek problémáját is. A másnyelvűséggel, a különböző etnikai csoportokkal szembeni viszonyulást abból a szempontból értékeli, hogy az ország, a város valamely polgára mennyire részesül azokban a jogokban

9 Gyertyánffy István: *Miként lesznek a Királyhágón inneni részek képviselve a párisi világiállításon*. M. P. 1. évf. [1867.] 5. sz. 17.

10 M. P. 1. évf. [1867.] 32. sz. 131.

11 M. P. 2. évf. [1868.] 9. sz. 34.

12 Vö. Szabolcsi 1985. 50.

13 *Pár eszme társadalmi életünket illetőleg*. M. P. 1. évf. [1867.] 4. sz. 13–14.

és abban a figyelemben, amely őt megilleti, illetve mennyire járul hozzá a közállapotok javításához. Különösen a románokhoz, ritkábban a zsidókhöz való viszonyulásnak szentel figyelmet. Annak ellenére, hogy a rendszeres román sajtószemlék között többet találunk, amely az erdélyi és romániai lapok (*Patria, Telegraful Român, Gazeta de Transilvania, Federațiunea, Albina* stb.) magyarelles hangoltságára hívja fel a figyelmet, az odafigyelés és elfogadás jegyében íródnak a román kultúráról szóló cikkek, és ugyanez a viszonyulás tételezhető fel azon szerkesztői megfontolás mögött is, hogy rendszeresen teret kapnak a tárcarovatban román népköltészeti alkotások fordításai. Tanulmányok jelennek meg a dojnáról, a román népballadáról, tudósítások a Román Tudományos Akadémia tevékenységéről. Jellemző e tekintetben Benedek Károly állásfoglalása a román irodalomról szóló cikkében: „E cikknek veleje oda megy ki édes magyar olvasóm, hogy ha politikai hibás felfogásod szerint, nincs szükséged a román nyelvet megtanulni, meg fogod azt tanulni a tudomány érdekében”.¹⁴ A zsidókkal szembeni viszonyulást is a nyitottság és odafigyelés jellemzi. Teret adnak pl. a *Nyílttér* című rovatban Schwarz József „izraelita polgár” azon panaszának, hogy etnikai diszkriminációval szembesült a magyar törvényszéken, Brătianu politikáját zsidóellenessége miatt ítéli el egy önmagát *d*-vel jelölő cikkíró;¹⁵ „az „izraeliták új Hitközségét” „a haladás eszméjének” megtestesítőjeként üdvözli egy Dr. F. L. monogram mögé rejtőző szerző”¹⁶.

Az irodalmi anyag többnyire csak a *Tárczában* kap helyet. Vizsgálatát Szajbély Mihály, a *Figyelő* kánonszerkezetét vizsgáló tanulmánya¹⁷ mintájára a nyílt kánon, nyílt ellenkánon, negatív és lappangó kánon fogalmi mentén végzem. A lap kevés irodalmi témájú cikke alapján kíséreltem meg az irodalom rendszerének „sajátos működés[é]re vonatkozóan hipotéziseket felállítani, *kitalálni*, hogyan is működik az irodalmi folyamat”¹⁸ abban a kultúrkörben, amelynek tagjai a *Magyar Polgár* olvasótáborát alkotják.

14 Benedek Károly: *Még egy szó a román irodalomról*. M. P. 1. évf. [1867.] 54. sz. 222.

15 „Brătianu jobban cselekedett volna, ha bevallja nyomorult politikájának azon irányelvét, hogy a zsidók elnyomása által törekszik a nép kegyének megnyerésére.” (-d. Bukarest, ápr. 18. M. P. 2. évf. [1868.] 50. sz. 201.)

16 Dr. F. L.: *Az izraeliták új Hitközsége*. M. P. 1. évf. [1867.] 7. sz. 27–28.

17 Vö. Szajbély 2000. 177–210.

18 Kálmán C. 1998. 259.

2. A nyílt kánon

„A nyílt kánon egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánonját jelenti [...] Feladata az irodalom szerepének meghatározása, illetve annak körülírása, hogy e szerep betöltéséhez milyen tulajdonságokkal rendelkező művekre van szükség. Megjelöli tehát az irodalmiság kritériumait, és ennek megfelelően húzza meg a kanonizált és a kánonon kívül maradó határát. Kialakítja a kanonizált kereten belül helyet foglaló művek korpuszát, a *szövegkánont*, és hozzájuk rendeli a relevánsnak tartott elvárásai és megközelítési szempontokat, az *értelmezési kánont*”.¹⁹ Az irodalom szerepét a kiegyezés előtt kialakult és közvetlenül a kiegyezés után lényeges módosítások nélkül érvényben maradó kánonnak megfelelően jelöli ki a *Magyar Polgár* 1867-től 1871-ig terjedő anyaga. „E kánon alapvetően a nemzet modern fogalmának kialakulásával egyidős, szerkezetét a nemzeti elvárásoknak való mindenkori megfelelés alakította.”²⁰ A művek szerepe az újság irodalmi jellegű cikkeiben körvonalazódó elvárásoknak megfelelően az erkölcs „nemesítése”, a nemzeti identitás erősítése, a társadalom életének befolyásolása: „Tagadhatatlan [...], hogy a költészetnek, mint a »művészetek művészetének«, az emberi teremtő elme legnemesebb, de egyszersmind legfelségesebb termékének is mindig volt része az egyes népek és nemzetiségek társadalmi és állami fejlődésében, mindig volt befolyása a népiségek szellemi, mint anyagi mozzanataira. [...] Nagyon természetes tehát [...], hogy nemzetünkre is volt hatással a költészet s volt – legalábbis kellett lenni – ujjászületésünk nehéz, de dicső korszakában.”²¹ A hatás vagy erkölcsi, vagy politikai sikon érhető tetten: „Nézetünk szerint a költészetnek igen gyakran nemes hivatása, legszebb feladata: karöltve járni a kort mozgató eszmékkal, fáklyavivőként haladni a felvilágosodás, az emberiség szent érdekeinek uttorói előtt. A költészet azonban csak úgy oldhatja meg e feladatát, ha mindig szemei előtt tart egy *ethicai czélt*, ha soha nem téved le a *moral* utjáról.”²² Irodalom és társadalmi élet egységét, összefüggését vallja *A classicismus bukása* című cikk L...fy A...l monogram mögé rejtőző szerzője is. Az irodalmi irányzatokat a társadalmi feltételekkel magyarázó cikk a következő kijelentéssel kezdődik: „A francia

19 Szajbély 2000. 184.

20 Szajbély 2000. 189.

21 Eötvös Lajos: *Századunk költészetének befolyása a magyar nemzet politikai életére*. M. P. 2. évf. [1868.] 22. sz. 86.

22 Molnár Antal: *A háboru költészete*. M. P. 5. évf. [1871.] 85. sz. 258.

szokások története egyszersmind Franciaország miveltségének, alkotmányának és irodalmának is története.”²³ A cikkíró a klasszicizmus „bukását” éppen azért látja természetesnek, mert ez az irányzat nem vette figyelembe a nemzeti igényeket, a művészetre, s különösen a drámára vonatkozó elvárásait nem a nemzeti identitás alakítása formálta. A klasszicizmus hívei a cikkíró szerint hibát követtek el „midőn a drámát meghatározott törvények közé szoríták, s azontul egy lépést sem engedtek meg maguknak, s így minden nemzeti elemet és sajátást nélkülözve, terök a nemzeti szellemen kívül, sőt gyakran az életen is tulesvén, kihalt, kopár volt”.²⁴ Az irodalmat, a korszak gondolkodásmódjára jellemzően, a nemzet életében betöltött szerepe alapján legitimálja Molnár Antal *A német „Marseillaise”* című cikkében: „Találkozunk a nemzetek életében oly pillanatokkal, melyekben a nép tettereje, hogy egész nagyságát kifejttesse, szükségét érzi a költészet és dal lelkesítő, fölgujtó befolyásának”.²⁵ Még tovább megy az irodalom szerepének értelmezésében Harrach József: „Korunkban a vallási érzelem helyét a művészet érzelme foglalá el, az ember nem rajong többé természetfölötti érzelm- és elvekért; a művészet szárnyain emelkedik az eszményiség honába”.²⁶ Jól érzékelteti ez a megállapítás a nemzeti identitás alakításában az irodalomnak szánt konkrét szerepet, azt, hogy „a századközép magyar szerzői a nemzeti irodalom feladatát a vallás korábbi integratív szerepének az átvételében, egy új, a nemzeti identitás jegyében kialakuló egység megeremtésében jelölték meg”.²⁷ Az irodalomnak a kultúra többi elemeivel alkotott egysége és ezek egymásra utaltsága feltételezi az olvasás fontosságát a nemzet „fejlődésének” szempontjából.

Szajbély Mihály a *Figyelő* című lap 1871–76 közötti időszakának alapproblémájaként a „nem jót olvas” kérdéskört jelölte ki. Az 1867–71 közötti időszakban a *Magyar Polgár* irodalommal foglalkozó munkatársai, noha reflektálatlanul, a „nem olvas” problémájával szembesülnek. Egy decemberi számban „Egy nevelő” arra panaszkodik, hogy „százával áll a legkitünőbb terméke a gyermek-irodalomnak, s mégis alig gondol reá valaki”²⁸ a karácsonyi ajándékok vásárlásánál. A cikkek gyakori témája a gyerekcipőben járó népiskolák ügye, Sámi László pedig arról számol be 1869-ben, hogy *Corvi-*

23 L...fy A...l: *A classicismus bukása*. M. P. 3. évf. [1869.] 5. sz. 17.

24 Uo.

25 M. P. 4. évf. [1870.] 102. sz. 505.

26 Harrach József: *A tánczoló dervisek mysticismusa*. M. P. 5. évf. [1871.] 100. sz. 303.

27 Szajbély 2000. 196.

28 Egy nevelő: *Mit vegyünk a gyermekeknek ujévi ajándékba?* M. P. 1. évf. [1867.] 93. sz. 378.

na néven új részvénytársaság alakul, melynek „czélja [...] olcsó és népszerű olvasmányok kiadása és terjesztése által a nép ösztönét nemesíteni, erkölcsét javítani, [az] ember méltóságérzetét kifejezni”.²⁹ Az irodalmi témájú cikkekben körvonalazódó nyílt kánon társadalmi szerepvállalása a nemzeti identitástudat ápolása mellett tehát az olvasás népszerűsítését is szem előtt tartja, amely esetenként a kanonizáció önmagában is elégséges feltétele lesz. Jó példa erre Kisfaludy Sándor költészetének értékelése: „amaz egyszerű, de könnyü folyamatu versek – Himfy és a Regék – ha nem is az irodalmat *általában*, legalább az olvasást”³⁰ sok nemessel megkedveltették. „Hány nemes látkörét terjesztették ezek tul az egyedül ismert Corpus Jurison, vagy a leoninus Gyöngyösi Jánoson, Mátyási József- és Édes Gergelyen?! [...] A költő remekül oldá meg a feladatot [...] s teljesen elérte a kitűzött magas czélt: költészetének hatása oly nagy, oly általános lett, hogy Kisfaludy Sándort méltán az első nemzeti költőnek nevezhetjük.”³¹

Célszerűnek látszik Hász-Fehér Katalin „nyilvános irodalom” fogalmát bevezetnünk az így értelmezett irodalomfogalom jelölésére, amely „csak részben azonos az eddig használt népszerű (populáris) irodalommal, illetve a »közköltészettel«, mert éppen a felvállalt kulturális, irodalomterjesztő, erkölcsnevelő, illetve politikai feladatok következtében, a széles körű olvasottságot célul kitűzve, magába olvasztja egyfelől a népi irodalom, a vallási-közösségi élet és az iskolás műveltség, másfelől az ún. magaskultúra elemeit is”.³² „A nyilvános típusú irodalom közösségében – legalábbis az írók hite és szándéka szerint – közvetlen kapcsolat létezik szerző és olvasója között.”³³ A kapcsolat fennállásának feltételei közé tartozik a közönségre, a másságra való odafigyelés, illetve a közvetlen hangnem. A *Magyar Polgár* vizsgált időszakában törekvés történik mindkét említett irányban. A *Történelmi és irodalmi apróságok* című rovatban *Régi jóslatok* címmel Eötvös Lajos a népi mágia ezen ágára a következő indokkal hívja fel a figyelmet: „Nem azt mondjuk ezzel, hogy ama jövődölések beteljesülésében higyjünk, hanem mondjuk igenis azt, hogy *azok is egy adatot szolgáltatnak a nép gondolkodásmódjának kiösméréséhez*,³⁴ *a mely szempont aztán valóban figyelemre méltó*”.³⁵ Az utóbbi törekvés a

29 M. P. 3. évf. [1869.] 3. sz. 11.

30 Eötvös Lajos: i. m. M.P 2. évf. [1868.] 23. sz. 90.

31 Uo.

32 Hász-Fehér 1998. 213.

33 Hász-Fehér 1998. 212.

34 (Kiemelések az eredetiben. – D. Á.)

35 M. P. 2. évf. [1868.] 50. sz. 200.

cikkek hangneme mellett főként a szerkesztői jegyzetekben érhető tetten, melyeknek látszólag redundáns megjegyzései az olvasóval való közvetlen kapcsolat látszatát hivatottak megteremteni. Egy Petőfi emlékének szentelt vershez például a szerkesztő a következő jegyzetet látta szükségesnek hozzáfűzni: „E csinos költeményt, mely a nemzet elvesztett nagy költője Petőfy emlékének van szentelve, ajánljuk olvasóink figyelmébe. Szerk.”³⁶ Petőfi *A királyokról* című versével kapcsolatban a szerkesztői jegyzet a következő megjegyzéseknek ad teret: „Petőfinek e költeményét csupán mint irodalomtörténeti emléket közöljük. Forradalmi költeményei között ezt a leggyengébbnek tartjuk”.³⁷

Az irodalomfogalom ezen tág keretébe illeszkednek a színház és a zene hasznáról, céljáról szóló cikkek is. *A szinpad és feladata* című cikk Ratio álnév mögé rejtőző szerzője szerint „Minél nagyobb szükség van a nézőknek a mivelődésre, annál elodázhatlanabb kötelessége a szinpadnak, a tömegre nemesítőleg hatni; mert a színház célja nem maga az élvezet, hanem élvezet által mivelni. Ilyen értelemben a színház valóságos mivelődési képzőintézet, s mint ilyen az oktatási ministerium ressortjába tartozik”.³⁸ *A Zenészeti levelek* önmagát O. monogrammal jelölő szerzője szerint „a valódi zene nemcsak arravaló, hogy a »Rákóczy«, »Marseillaise«, »Dessauer« stb. nemzetiség szerint lelkesítsen, hevítsen, s talán igazasson, hanem arra is, hogy a szenvedélyt megnyugtassa, szóljon a szívhez s költse fel benne a szelidebb érzelmeket is”.³⁹ Dobál Antal a Kolozsvárott megalakult Dalkör feladatkörét abban látja, hogy „előadásaival a mivelő közönséget az erkölcs nemesítő műelvezetek iránt fogékonyabbá teszi; hangversenyek, dalestélyek, jótékony és üdvös czélokrai közreműködése által a közszellemet ébreszti”.⁴⁰ Az „erkölcs nemesítő műelvezetek” körébe feltételezhetően a többi művészeti ág alkotásainak befogadása is beletartozik, amelyek feladatát az újság munkatársainak köre ugyanabban látja, mint az eddigiekét, s így ugyanabba a keretbe sorolja. Az irodalomnak a kultúrában elfoglalt helye, úgy tűnik, ismét a „nyilvános irodalom” fogalmához vezet, amelynek a nemzet életében elfoglalt helyéről Bessenyei, majd Batsányi akadémiai tervezete enged néhány dolgot sejteni. Ezek szerint a kritikus „tekintve, hogy [...] elsődleges célja éppen a tudományok »közhasznúvá tétele« lenne, [...] nem

36 M. P. 1. évf. [1867.] 75. sz. 306.

37 M. P. 5. évf. [1871.] 11. sz. 55.

38 M. P. 5. évf. [1871.] 9. sz. 31.

39 O.: *Zenészeti levelek*. M. P. 3. évf. [1869.] 4. sz. 13.

40 Dobál Antal: *Kolozsvár. dec. 22. 1867.* M. P. 1. évf. [1867.] 91. sz. 371.

emelné ki az irodalmat a többi tudomány, illetve a társadalmi és a nemzeti élet egészének a köréből”.⁴¹

2.1. Az értelmezési kánon

Az irodalom helyét és funkcióját meghatározó elképzelésnek megfelelően alakulnak a kritikai szelekció kritériumai is, kánon és értelmezés ugyanis „vagy egyszerre születik, vagy maga a kánon jelöli ki az egyes művek értelmezésének és értékelésének jellegét”.⁴² Az értelmezési kánon vizsgálatát elsősorban annak alapján kíséreltem meg, hogy mit tekintenek a lap irodalmi munkatársai említésre méltónak a kritikában, illetve hogy milyen szempontok szerint értékelik az irodalmi művet ezek az írások.

Az irodalom és a társadalmi élet szoros kapcsolatának képzetét fenntartó kánonnak megfelelően az a mű minősül kritikai vizsgálatra, ismeretetésre méltónak a múlt irodalmából, amely szervesen beilleszkedik a kor politikai, gazdasági, irodalmi életébe, és ennél fogva képes annak hű tükrévé válni a jelen számára. Ez a kritikai elv tűnik ki a *Magyar Polgár* legtöbb irodalmi értelmezéséből, recenziójából. Ilyen alapon kerül sor például Tótfalusi Kis Miklós *Mentségének* bemutatására: „Nem curiosumból teszem ezt [ti. a mű bemutatását]. E könyv [...] érdekes világot derít a korra, Erdélynek a XVII-dik század végén volt zürzavaros belügyeire, az akkori irodalmi és társadalmi életre [...]”.⁴³ Homérosz eposzait azért tartja rendkívül érdekesnek és jelentősnek Eötvös Lajos, mert „nemcsak puszta mondákat regélnek el, soha el nem évülhető költői nyelven, nemcsak történetét adják elő a görög földnek, hanem megismertetnek a hellének családi, harci, állami életével; bevezetnek a görög tudományosság, művészet, vallás akkori épületébe, feltárják előttünk ismereteiket, például a csillagászat, természettudomány, bölcsészet és egyéb tudománynevekben”.⁴⁴ A korrajzzal bizonyos korszakok esetében szűkséggé válik együtt jár a kritikai szellem. Molnár Antal azt méltányolja Dickens életművében, hogy felmutatja a kor hibáit: „E festészeti tehetségével a költő akkor remekel leginkább, midőn nem annyira képzelmenek ragyogó, mint inkább a valónak sötét alakjait tárja föl szemeink előtt, midőn rámutat socialis viszonyaink rut kinövéseire, midőn lerántja a leplet

41 Hász-Fehér 1998. 208.

42 Bezeckky 1998. 265.

43 Eötvös Lajos: *Tótfalusi Kis Miklós „Magamentsége”*. M. P. 4. évf. [1870.] 62. sz. 289.

44 Eötvös Lajos: *Századunk költészetének befolyása a magyar nemzet politikai életére*. M. P. 2. évf. [1868.] 22. sz. 86.

a közélet ferdeségeiről: szóval midőn egész undokságában leírja a sebet azért, hogy lehetővé tegye annak meggyógyítását”.⁴⁵ E „meggyógyításnak” a funkcióját ellátó elemként értelmezhető az erkölcsi „tanítás”, mivel a boldog, a cikkíró fogalmi szerinti „egészséges” élet titkáról árul el valamit az olvasónak és figyelmezteti őt a kor „sebeinek” veszélyeire. Az erkölcsi célzatosság ezért ugyanolyan fontos, az előbbiekből logikusan következő szempontja az irodalmi kritikának, mint a korrajz és a kritikus szellem. Dickens műveiben Taine nyomán az alábbi „moralis tendenciákat” találja rendkívül értékesnek a cikk szerzője: „legyetek jók és szeressétek egymást; csak a sziv fölmelegüléseiben van a valódi boldogság [...]; legyetek könyörületesekek az alázatos nyomor iránt”.⁴⁶ Sámi László a „növendékeknek” szánt művek csoportjában „a világ-irodalom egyik remeké”-nek nevezte Macé *Egy falat kenyér története* című művét, mert célja, melyet szerinte tökéletesen meg is valósít: „szép, hasznos és századunkhoz illő erkölcsi, társadalmi, sőt még politikai elvekkel is”⁴⁷ gazdagítani az olvasót. Az erkölcs „nemesítése”, az egyéni életek jobbítása az egész nemzet életének folyamatába épül bele, melyet bármilyen szándékú és témájú irodalmi mű esetén szem előtt tart a kritika. A hazaszeretet megverselése, a nemzet életét befolyásolni kívánó szándék olyan szempont, melyet, az irodalom szerepére vonatkozó elképzelés alapján rendkívül fontosnak tartanak a *Magyar Polgár* említett időszakában közölt kritikai írások. Czuczor műveiben azt méltányolja Eötvös Lajos, hogy „a felkelés terére lépett, felrázni akarva a nemzetet tespedtségéből s megmutatni az »ösi dicsőség«-nek mindinkább elhalványuló fényét”.⁴⁸ Ez a szempont néha nem kanonizált művek bemutatásának is teret biztosít a kritikában. Egy 1674-ből származó „politikai versről” a következő indokkal esik szó: „De ha nem mindenütt érthető és az első kidolgozás darabosságát jelző is e kis munka: a hazaszeretet melege kisugárzik annak minden sorából. S bármily gyarló volna is versnek: tartalma s az ebben kifejezésre hozott érzelem megérdemli a méltánylást”.⁴⁹ A „hazaszeretet melege” azért lesz rendkívül fontos kritikai szempont, mert az irodalom történetének feldolgozását a nemzeti identitás kialakításához való hozzájárulásnak tekintik a korszak kritikai kánonja.⁵⁰ A így kialakított szövegvázlaton létreho-

45 Molnár Antal: *A humor költőkirálya*. M. P. 4. évf. [1870.] 74. sz. 349.

46 Molnár Antal: i. m. M. P. 4. évf. [1870.] 76. sz. 357.

47 Sámi László: *Egy falat kenyér története*. M. P. 1. évf. [1867.] 1. sz. 2.

48 Eötvös Lajos: i. m. M. P. 2. évf. [1868.] 25.sz. 97.

49 Eötvös Lajos: *Politikai vers 1674-ből*. M. P. 4. évf. [1870.] 171. sz. 796–97.

50 Vö. Szajbély 2000. 191.

zásának célja hasonló a szent szövegek kánonjának megalkotásához, melyek esetében „egy adott hagyomány megszentelése mindig egy adott közösség megszentelését célozza. Ily módon a kánon semleges orientációs eszközből a kulturális identitás túlélési stratégiájává válik”,⁵¹ annak kijelölése pedig „nemzetkonstruáló” aktus.

Felmerül a lap hasábjain az értelmezés és értelmezői kánon nyelvi és kulturális megkötöttségeinek kérdése is, a nemzetközi kánon kialakításának azon problémája, hogy „aki anyanyelvén olvas, más értelmezési eljárásokat követ, mint aki fordításban vagy idegen nyelven közelít valamely irodalmi műhöz”, így „ugyanaz a szöveg remekmű lehet egyik, de korántsem szükségszerűen a másik közösség számára”.⁵² Petőfi műveivel kapcsolatban merül fel a kérdés, hogy Spielberg Ottó, a *Deutsches Muzeum* munkatársa mennyire jogosan zárja ki az itthon kanonizáltaknak tekintett szerzőt egy általánosabb érvényű, a nemzeti kultúra keretein túlnövő kánonból: „Ez az ember Petőfi költeményeit a Szarvadi és Hartmann német fordítása után ismeri, mely itt közkézen forog. Tudva van, hogy Petőfi költeményei német fordításban elvesztik zománczukat, s ha meggondoljuk, hogy az említett német fordítás gyenge, csoda-é, hogy a mi német ítésszünk nem gondolva meg azt, hogy költeménynek, s éppen a magyarok szellemét a fordítás csak halvány világításban tünteti föl, ily badar dolgokat beszél”.⁵³ A korszak kánonképző tevékenységének egy önreflexív pillanatával állunk szemben, melynek gyökerei a magyar reformkor gondolkodóinak az anyanyelv használatával kapcsolatos dilemmájában keresendők. „A magyar írók és lapszerkesztők e korban [...] gyakran hangoztatták, hogy az a korszak köszöntött be nálunk is, amikor a magyarok nem csak kardjuk, hanem pennájuk és tudományuk révén is hírnévre tesznek szert. De az is egyre világosabbá vált, hogy minderről a kedvező változásról a külföld – főként a nyelvi elszigeteltség miatt – alig vehet tudomást”.⁵⁴ A hazai kritikai kánon egyrészt önmagát, másrészt az alakuló nemzetközi kánont vizsgálja felül az e cikkhez hasonló értekezésekben, ugyanakkor öntudatosan fejezi ki nemzeti irodalmának és kultúrájának létjogosultságába vetett hitét.

51 Assmann 1999. 126.

52 Szegedy-Maszák 1998. 13.

53 *Egy magyar költő*. M. P. 2. évf. [1868.] 12. sz. 46.

54 Kókay 1996. 245.

2.2. Egy kiemelt műfaj

A lap irodalmi témájú cikkei általában kerülnek a műfajokra vonatkozó konkrét elméleti megállapításokat. Egyetlen műfaj mutatkozik méltónak arra, hogy elméletével is foglalkozzanak: ez a viszonylag újkeletű történelmi regény. Ennek egyik oka az lehet, hogy a történelmi regény megtestesíteni látszik azt az elvárásrendszert, amelyet általában az irodalommal szemben szem előtt tartanak a lap irodalmi munkatársai. Egy önmagát -r.-rel jelölő szerző a korrajzot tekinti a regény egyik alapvető műfaji követelményének: „Nincs egyetlen ága sem az irodalmi tevékenységnek, mely annyira visszatükrözné a társadalmat, annak erőit és bűneit, mint az, melyet regénynek szoktunk nevezni [...] a regény egy darabja a jelennek, tükör, melyben író és olvasó önmagára, saját környezetére ismer [...] nélkülözhetetlen arra nézve, ki az ember szellemét a socialis fejlődést jelenségeiben akarja figyelemmel kíséreni”.⁵⁵ Hasonlóan nyilatkozik egy Y. álnév mögé rejtőző szerző is: „A jobb rész [ti. a kritikusok közül] [...] a történelmi regényben főkéül [...] korrajzi háttérét, alapját tekinti”. Nem tartja sikerültnek azt a regényt, melynek „alakjain semmi közös típusa ama kornak, a század légkörét, világát, társadalmi életét, felfogását [...] ki nem tanulná ismerni” az olvasó. Emellett azonban azt is megjegyzi, hogy „a regény története, meséje [...] a költő eszményi színezése nélkül nem is lesz regény, csak krónika”.⁵⁶ Az általa gyengének ítélt *Oláh Judith* című regénnyel kapcsolatban pedig megállapítja: „A jellemalkotás mestere szerencsés elbeszélő tehetséggel, emelkedett képzelemmel s a színező styl bűbájával sikerült regénynyé kerekithette volna ki »Oláh Judith«-nak e szegényes, egyhangu meséjét is [...] Hol itt a regény meséjének gazdagon elágazó szövedéke, mely szálaival szingazdag episodokat sző egybe, hol egy jellem, mely a lélektan örök törvényei szerint működve a mese menetével egybefűződnék.”⁵⁷ Az is fontos tehát, hogy az olvasó ne csak a kor általános hangulatában ismerjen magára, vagy érezze a regény által közvetlenül megtapasztalhatónak azt a korszakot, melyben a regény cselekménye játszódik, hanem a jellemek rajza is legyen elég hiteles ahhoz, hogy azonosulni tudjon velük, s így teljesen lekösse a figyelmét az, amit olvas. Ugyanakkor a „szerencsés elbeszélő tehetség”, a „színező styl” és a sokszínű „mese” azt a célt is szolgálja, hogy az olvasó jól szórakozzon, ami rendkívül fontos követelmény egy olyan irodalmár szá-

55 (-r.): *Egy francia regényből*. M. P. 2. évf. [1868.] 101. sz. 410.

56 (Y): *Oláh Judith. Történelmi regény*. Irta Dózsa Dániel. M. P. 2. évf. [1868.] 22. sz. 85.

57 (Y): i. m. M. P. 2. évf. [1868.] 23. sz. 90.

mára, aki a „nem olvas” problémájával szembesül, s ezért célkitűzései közé tartozik többek között az olvasás népszerűsítése is. Eötvös Lajos „igen lényeges jelenség”-ként értékelte Jósika munkásságát, éppen mert művei jelentős mértékben növelték az irodalom olvasótáborát. A cikkíró szerint „ha tett valaha bármi is – lassu bár, de biztos – benyomást egy nemzet életére: úgy Jósika működése tette ezt a magyaréra. [...] Már csak azért is akadt sok olvasójuk, mivel előtte nem ösmerték a magyar történelmi regényt, de maga a nyelv is oly kedves, oly szép volt, hogy kapva kapta mindenki, mint ujdonságot”.⁵⁸ A történelmi regény ilyenformán a „nyilvános irodalom” képzetének tökéletesen megfelel, mert úgy nevel, hogy közben szórakoztat, ugyanakkor a szórakoztatás által az aktuális „nem olvas” probléma megoldásához is hozzájárul. Annak azonban, hogy a lap munkatársai kivételes műfajnak érezhették, mely egyedül érdemli meg, hogy lapjuk hasábjain elméleti fejtegetések szintjén is foglalkozzanak vele, más oka is lehet, mint a fent említett irodalomképzetnek való megfelelés. Érdekes adatot szolgáltat e tekintetben Bajza egy kritikai írása, amely harmincnégy évvel az újság indulása előtt jelent meg *A román-költésről* címmel. A szerző ebben összefüggést teremt a Kölcseytől is ismert nemzetélet-fogalom (ti. a nemzetek életének az emberi élethez hasonló korszakolása) és az irodalmi műfajok között. Eszerint a nemzet gyermekkorát ábrázoló műfaj a pásztorköltemény, az ifjúkor tükre a hősköltemény, az érett koré pedig a „román”. „A valódi románnak [...] – írja Bajza – nagy, nemes czélja van: az emberiség karakterének ábrázolata.”⁵⁹ A nemzeti identitás fogalma köré épülő irodalomfelfogás keretébe jól illeszkedik a regénynek mint kiváltságos műfajnak a felfogása, amely alkalmas arra, hogy az érett korúnak számított nemzet önismeretét biztosítsa. Ilyen értelemben az ún. „nemzeti narratíva” megalkotásának tendenciájába épül bele. Ez a „virtuális elbeszélés a XIX. századi kánonképződés területén meghatározó szerepet játszott, és uralomra jutott az irodalomra vonatkozó kánonképződés területén is”.⁶⁰ A történelmi regény, illetve a regény általában az eposz helyét veszi át. A nagyepikának egyre inkább az eposznál korszerűbbnek számító műfaja lesz, mert olvasmányosabb, s az olvasótáborra gyakorolt vonzóerő rendkívül fontossá válik, amikor azt a problémát kell az íróknak és kritikusoknak megoldaniuk, hogy nincs olvasótábor, illetve a meglévő nagyon szűkkörű. Azon irodalmárok számára, akik a fent körülírt irodalomfogalom szemszögéből nézik a műveket, a történelmi

58 Eötvös Lajos: *Századunk költészetének befolyása a magyar nemzet politikai életére*. M. P. 2. évf. [1868.] 26. sz. 102.

59 Bajza 1833. 34.

60 Szajbély 2000. 191.

regény azért válhatott az eposznál több figyelmet érdemlő irodalmi műfajjá, mert Vörösmarty *Zalánjának* recepciója részben arra ébreszthette rá a kritikát, hogy a nemzet hőskorának ismertetését, melyet a nemzeti eposz céljául tűzött ki a korszak irodalmi kánonja, nehezen biztosíthatja egy kortárs szerző alkotása. Ennek legnyomósabb oka az, hogy az e kornak tökéletes tükröt tartó naiv eposz elveszett. Jellemző e szempontból Erdélyi és Arany véleménye. Erdélyi azt kifogásolja a *Zalán futásában*, hogy „őseink vallása, vagy e körüli meggyőződése, fogalma, nézlete annyira kifelejtették a költeményből, hogy ha minden egyéb jó volna is, ennek hiánya elegendő Zalán futásának másodrangba süllyesztésére”.⁶¹ Arany így nyilatkozik a nemzeti eposz költőjéről: „a költő, mondják, azért költő, hogy teremtsen: kort és viszonyokat, hősöket és jellemeket, isteneket és mythológiát, szóval mindent, mindent; ez fog a phantasia próbaköve lenni. Szép feladat, de még nem ismerem oly nagy epicust, ki ezt megoldotta volna.”⁶² A nemzeti eposz kérdése azért ennyire bonyolult, mert a nemzeti identitás kialakításán dolgozók hamar felismerik, hogy „a nemzeti narratívának hitelesnek kell lennie”.⁶³ Szajbély Mihály Anthony D. Smith-re hivatkozva a nemzeti narratíva egyik alapfeltételeként az „aranykor” hiteles festését emeli ki: „Nacionalis fércművek, mondja Smith [...] arathatnak ugyan pillanatnyi sikert, de lelepleződésük elkerülhetetlen, »...és cinikussá vagy apatikussá teheti az embereket a nemzeti ügy iránt. Ahhoz, hogy csodálatot váltson ki és követésre ösztönözzön, az aranykornak jól igazolhatónak és történelmileg ellenőrizhetőnek kell lennie.« Azt, hogy végül is mi fér bele a nemzeti narratívába, a róla kialakult nyílt kánonnak kell meghatározni, a köréből kizártat a negatív kánon nevesítheti, módosítására pedig a nyílt ellenkánon tehet javaslatot”.⁶⁴ A *Zalán futását* kifogásoló értelmezési kánon szempontjai a történelmi regény felé mutatnak, e szempontrendszerben ugyanis „szervesen összekapcsolódik [...] Kölcsey normája – nemzeti irodalom akkor jön létre, ha a hősi korból származó hagyomány alapján a történelmi-kulturális közösség egészének nyújt világképet, nem csupán a tanultak szűk körének szórákozást – Erdélyi tételével, amely szerint az egyéni fantázia tevékenységének alárendelt szerepet kell kapnia a hagyományhoz képest”.⁶⁵ A történelmi regény, stílusánál, nyelvénél fogva alkalmasabbnak tűnhetett arra, hogy a nemzet egészéhez szóljon, mint a fennkölt, nehezkesebb stílusú eposz,

61 Erdélyi: *Vörösmarty Mihály minden munkái*. Idézi S. Varga Pál 2000. 137.

62 Arany *Zandirhám-bírálatából* idézi S. VARGA Pál 2000. 138.

63 Szajbély 2000. 191.

64 Szajbély 2000. 191.

65 Varga 2000. 138–139.

ugyanakkor korrajzi háttére révén alkalmas volt arra, hogy a hagyomány körét a nemzet „érett korának” korszakaival tágítsa.

2.3. A szövegkánon

A kanonizált szövegek csoportja rendszerint „kötelező érvénnyel felruházott, életalakító, »nemzeti« szabású hagyományok kizárólagos és válogatott gyűjteménye”. A művek „az időtlen érvényesség példás és feltétlen követésre méltó megtestesülései”.⁶⁶ Ennek a gyűjteménynek a szelekciós kritériumai koronként változnak, aszerint hogy az érvényes irodalmi kánon hogyan határozza meg az irodalom szerepét. A *Magyar Polgár* említett időszakának irodalmi tárgyú cikkeiből körvonalazódó, nyilvános irodalomként definiálható irodalomfogalom nem ad egyértelmű szempontokat a kanonikus szövegek kijelölésére. Az erkölcsi, politikai szerepvállalás és az olvasás népszerűsítésének feladata nem zár ki egyetlen művet sem, amely nem erkölcsromboló, hazafiatlan vagy unalmas. Jól érzékelteti ezt a bizonytalanságot a Paul de Kock halálakor íródott, általános ismertetésnek szánt cikk. A szelekcióra nagy hangsúlyt fektető *Figyelő*⁶⁷ munkatársai „a könnyű irodalom körébe tartozó alkotásokat, mindenekelőtt a divatos francia regényírók (Paul de Kock, Ponson du Terrail stb.) munkáit a közönség ízlését rontó mételynek tekintették”.⁶⁸ A *Magyar Polgárban* megjelent cikk ezzel szemben azt állítja, hogy Kock prózája „sikamlós és kétértelmű, de azt nem lehet ráfogni, hogy erkölcstelen. [...] Mint elbeszélő, Kock egyike a legvonzóbbaknak. Igazi francia kedély, telve elevevénnyel, könnyűséggel. Egyetlen olvasója sem panaszkolt még, hogy unalmas”.⁶⁹ Nem sokat árulnak el a kanonizáltaknak tekintett szövegekkel kapcsolatban használt megszokott szuperlatívuszok (*legnagyobb, legjobb, kiváló* stb) sem arról, kit tekintenek az újság irodalmi munkatársai kanonikus szerzőnek. A minősítéseket nem átgondolt rendszer, hanem az alkalom szüli, így előfordulásuk ritka és esetleges. Molnár Antalt Dickens halála készítette arra, hogy többrészes cikksorozatban mutassa be az angol szerző életművét és kijelentse: „Az angol irodalom egéről a legfényesebb csillagoknak egyike hullott le: Dickens Károly”.⁷⁰ Egy önmagát meg nem nevező szerző Gyulai Pál költeményeinek kiadásáról szóló tudósítását kezdi a következőképpen: „Gyulai

66 Assmann 1999. 119.

67 Vö. Szajbély 2000.

68 Szajbély 2000. 181.

69 *Paul de Kock meghalt*. M. P. 5. évf. [1871.] 201. sz. 615.

70 Molnár Antal: *A humor költőkirálya*. M. P. 4. évf. [1870.] 72. sz. 339.

Pál költeményei, az alaki csin, művészi forma s a nem erős, de mindég igaz érzelem mintaképei”.⁷¹ Nem pontosított a *klasszikus* minősítés használatát sem. K. Papp Miklós a *Kolozsvári Közlöny* egy színikritikuskával száll vitába afölött, megérdemli-e Szigligeti *Zsidó* című darabja a klasszikus minősítést: „Ez egyike a legrégebb hatásos és nagyon híres daraboknak, mely egykor nagy tetszést vivott ki, [...] nem árt az ilyen classicus daraboknak koronkénti színrehozatala” – idézi a *Közlöny* kritikuskát, majd megjegyzi: „Ha ön a Szigligeti »Zsidó«-ját is classicus darabnak tartja, engedje kérdenem, hogy a nagy britt költő [ti. Shakespeare] művei mik akkor? Göthe[!] és Schiller remekeit mihez hasonlítja?”⁷² Arról azonban, hogy ki mit ért a *klasszikus* fogalmán, és kinél hol húzandó meg a határ klasszikus és nem klasszikus művek között, nem esik szó. Eötvös Lajos magyar irodalmat áttekintő tanulmánya, melynek szelekciója az említésre méltó szerzőket illetően szintén nem egyértelműen követhető, gyakorlati szempontokat érvényesít: „Meggyőződésünk szerint egy ily fejlődési processus [ti. a nemzet »fejlődése«] nagyban hasonlít az összetett gép működéséhez, mert valaminthoz ebben nem pusztán a nagy kereknek, hanem a legkisebb szegnek is megvan a maga rendeltetése”.⁷³ A „nyilvános irodalom” kereteihez vezet a megállapítás, ebben a rendszerben ugyanis a kanonizált művek csoportjába beleférnek olyan szerzők művei is, akik „nem a jövőnek, hanem a jelennek akartak írni, felvállalták a felvilágosodás civilizáló és nemzetformáló feladatait, a közönség egész életére kívántak hatással lenni, vagy ha nem, akkor egyszerűen csak társasági igényeket szerettek volna kielégíteni, a műveikért kijáró népszerűséget pedig jutalomként fogadták”.⁷⁴ Ez az elméleti cikkekben implicite kifejeződő irodalomfelfogás magyarázatul szolgálhat arra a jelenségre, hogy feltűnően sok a *Magyar Polgár* tárcarovatában az olyan politikai célzatú költemény, amely egy, a *Figyelőhöz* hasonló irodalmi lap hasábjain valószínűleg nem jelenne meg.⁷⁵ A magyarázatot nem csak abban vélem felfedezni, hogy a *Magyar Polgár*, politikai lap lévén,

71 Gyulai Pál költeményei. M. P. 3. évf. [1869.] 139. sz. 585.

72 (K. Papp Miklós) Jónás: A „K. Közlöny” referense glâce kesztyüsen. M. P. 1. évf. [1867.] 91. sz. 371.

73 Eötvös Lajos: Századunk költészetének befolyása a magyar nemzet politikai életére. M. P. 2. évf. [1868.] 28. sz. 110.

74 Hász-Fehér 1998. 210.

75 Rajka Teréz: A megtalált sir. (Petőfiről) M. P. 1. évf. [1867.] 75. sz.; Hiador: Egy száműzött fia születése. M. P. 1. évf. [1867.] 29. sz.; Medgyes Lajos: A haza árvái M. P. 3. évf. [1869.] 117. sz.; Székely Márton: Egy gyűlöltéhez. (Haynauhoz, az eperjesi vérebhez). M. P. 3. évf. [1869.] 112. sz.; Medgyes Lajos: A francia köztársaság kikiáltása. M. P. 4. évf. [1870.] 127. sz. stb.

profiljának megfelelően közölhetőnek minősítette ezeket az inkább politikai, mint irodalmi hatást célzó költeményeket, hanem abban is, hogy az újság irodalmi munkatársai által közölt cikkek bátoríthatták az ilyenfajta költészetet. A művek ugyanis általában „valamilyen kánonnal szembeni viszonyban jönnek létre.[...] Ez a kánon már mindenkor létezik az alkotó horizontjában – műfaji, beszédmódbeli, tematikai, általában vett nyelvi értelemben – de nem közvetítés nélkül!”⁷⁶ Az irodalom és politikum szoros összefüggését hangsúlyozó elmélet így természetesen a politikai szerepválalást az esztétikum szempontja elé helyező műveket is eredményezhet.

A lap azonban nem csak ilyen irányú mozgást provokált az irodalmi életben. Hozzájárult például a ma is kanonikusként számon tartott szerzők – mint Petőfi, Csokonai – kanonizációs folyamatához. *Petőfy egybe nem gyűjtött műveiből* címmel rovatot indít, melyben a közölt versekhez a szerkesztő vagy a gyűjtő lábjegyzetben fűz megjegyzéseket.⁷⁷ *A király esküjéhez* fűzött szerkesztői jegyzet például arról tudósít, hogy „E költemény csak csonkán látott eddig világot”.⁷⁸ Mátray Ernő a következő megjegyzéssel közöl egy, a *Martius Tizenötödike* hasábjain napvilágot látott cikket: „Petőfy »Vegyes Művei« nek kiadója, Gyulai Pál lehet nem kapta kéznél”, vagy „nem közölhette ez apróságokat, mik ha nem is szaporítják a költő babérait, mint a nagynak szellemi képét kiegészítő jellemző vonások pszichológiai, s a magyar költőfejedelem műveiként irodalomtörténeti érdekűek”.⁷⁹ K. Papp Miklós egy Petőfi-levelet hasonló lábjegyzettel közöl: „Gyulai Pál kifeledte a költő összegyűjtött »Vegyes Munkái« közül”.⁸⁰ Csokonai egy levelét a költő emlékszobrának leleplezése alkalmával közli K. Papp Miklós a következő megjegyzés kíséretében: „bizonyosan közérdekű lesz az olvasó közönség előtt az alább következő levél, melyet Derecskéről 1804. December 10-én irt, s mely ezuttal kerül először nyilvánosságra”.⁸¹

76 Rohonyi 2000. 14.

77 A Petőfi-életmű ismertetésének szándékát egy kiadástörténeti mozzanat magyarázza, a Gyulai-féle kiadás nyomán keletkezett polémia, amelynek tárgya a kiadandó művek szelekciója.

78 M. P. 5. évf. [1871.] 2. sz. 10.

79 M. P. 3. évf. [1869.] 146. sz. 614.

80 M. P. 3. évf. [1869.] 107. sz. 457.

81 K. Papp Miklós: *Csokonai Vitéz Mihálynak ismeretlen utolsó levele*. M. P. 5. évf. [1871.] 231. sz. 306.

3. A nyílt ellenkánon hiánya

„A nyílt ellenkánon a nyílt kánonnal szemben fogalmazódik meg, közvetlen célja a már érvénytelennek ítélt kánonnal szemben egy alternatív ellenkánon megfogalmazása, végső célja a nyílt kánon leváltása és önmaga nyílt kánonná emelése.” A működőképes nyílt ellenkánonnak teljesen le kell képeznie a nyílt kánon szerkezetét: „meg kell határozni az irodalom (új) szerepét, körül kell írni, hogy e szerep betöltéséhez milyen tulajdonságokkal rendelkező művekre van szükség, mindezek után pedig újra kell húzni a kanonizált és a kanonizálatlan határát, s ki kell jelölnie a maga szöveg- és értelmezési kánonját”.⁸² Noha léteztek csoportosulások, amelyek felfogása nyílt ellenkánonok kialakulása felé mutat, a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában „nem alakult ki igazán karakterisztikus ellenkánon”,⁸³ elsősorban azért, mert az ország politikai helyzete még alig stabilizálódott, a nemzetföltés hangjai csak ezután kezdhettek elcsendesedni, az író még nem merte megengedni magának azt a „luxust”, hogy egy öncélú(bb) irodalomfogalom felé irányuljon. Az Erdélyt elmaradott provinciának látó *Magyar Polgár* munkatársainak figyelmét még jobban lekötötte a nemzet boldogulása, s így az újság említett időszakában közölt irodalmi témájú cikkekből sem körvonalazódik nyílt ellenkánon. Ennek oka az említetteken kívül abban is kereshető, hogy az esetlegesen kialakulófélben levő ellenkánon-csoportosulások többnyire más politikai nézeteket is implicáltak,⁸⁴ s egy politikai profilú lapnak a hasábjain természetesen nem kaphattak hangot olyan cikkek, melyek ellentmondtak az újság politikai irányultságának.

4. A lappangó kánon

A lappangó kánon körébe sorolható „mindaz, ami az olvasóknak kedves, amit pihenésképpen, a karosszékben hátradőlve, vagy este, elalvás előtt az ágyban vesznek a kezükbe. Nincs elmélete, csak gyakorlata, nem foglalkozik önmaga leírásával, nem foglalkozik önmaga szövegkorpuszának expressis verbis kijelölésével és értelmezésével sem.” Ezt a szövegkorpuszt „az olvasók (különböző jellegű és szintű) szórakozás iránti igénye szervezi, melynek kielégítésére szabadon válogatnak a kanonizált

82 Szajbély 2000. 185.

83 Szajbély 2000. 197.

84 Vö. Szajbély 2000. 196.

és a kanonizálatlan köréből”.⁸⁵ A határt nyílt és lappangó kánon között a *Figyelő* irodalmi munkatársai a szórakoztatási szándékban látták. A *Magyar Polgár* irodalmi munkatársai a cikkek tanúsága szerint nem tartották összeegyeztethetetlennek az *értékes*, illetve *szórakoztató* minősítést. A lap tág körű, a „nyilvános irodalom” fogalmának megfelelően szelektáló értelmezési és szöveggánona nem láttat egyértelmű határt nyílt és lappangó kánon között. Jól mutatja ezt a másutt a lappangó kánon körébe sorolt Kockhoz való viszonyulás, illetve azok a szuperlatívuszok, melyek a lap kritikai írásaiban esetlegesen kerülnek az egyes szerzők neve mellé. Az ok valószínűleg abban rejlik, hogy a „nyilvános irodalom” fogalmának megfelelő irodalomképzet voltaképpen a korszak nyílt és lappangó kánonát ötvözi. A nemzeti identitás köré szerveződő nyílt kánon társul itt a szórakoztatás igényével. Ennek egyik legnyilvánvalóbb bizonyítéka a kritikai kánon műfajpreferenciája, az erkölcsi és hazafias nevelést a könnyed, élvezhető stílussal társító történelmi regény, amelyet előnyben részesítenek kifejezetten a nyílt kánonhoz tartozó, de valószínűleg kevésbé szórakoztatónak vélt eposszal szemben. Érdeklí az, hogy a szórakoztatás milyen módon valósul meg, s úgy tűnik, a lap a lappangó kánonra jellemző eljárással „a szórakoztatás minősége szerint (is) [...] kanonizál”.⁸⁶ Ennek a szórakoztatás szerinti kanonizálásnak fedezhetőek fel a nyomai abban a néhány cikkben, amely negatív kritikát tartalmaz a korszak néhány ismert írójáról. Másként vetődnek tehát itt fel a XVIII–XIX. századi irodalmi élet jellegzetes dilemmái, „*népszerűség és esztétikum*, a *nemzeti feladatvállalás és irodalmi autonómia* vélt vagy valós ellentéte”.⁸⁷ Mivel a nyílt kánon irodalomfelfogása e párok ötvözete, a kettősségek nem választatot jelölnek, hanem megvalósítandó szintézist, amelyben többnyire az a fontos, hogy ezek az elemek egyensúlyban legyenek. Ez a kritikai elv az alapja Mátray Ernő Dumas-kritikájának. Mátray szerint „Dumas a szépirodalom örök elveit összetéveszté a conventio jogosulatlanul felállított axiómaival, s midőn ez utóbbiakat kívánta műveivel megdönteni, vajmi gyakran az aesthetika való igaz formái ellen vétett”.⁸⁸ Hogy mit ért a „való igaz forma” megsértésén, az az életmű hibájául felrótt elemekből derül ki.

85 Szajbély 2000. 186.

86 Szajbély 2000. 187.

87 Hász-Fehér 1998. 200.

88 Mátray Ernő: *Dumas, le père*. M. P. 4. évf. [1870.] 163. sz. 765.

5. A negatív kánon

A nevesítve elítélt vonások már a negatív kánon fogalmához vezetnek, amely „a valamilyen formában kanonizált bizonyos elemeinek a nevesítve elítélését jelenti [...]. A nevesítve elítélt elemek egyrészt a lappangó kánon, másrészt a nyílt kánon, illetve a nyílt ellenkánonok területéről kerülhetnek ki – annak függvényében, hogy az adott negatív kánon megfogalmazói a nyílt kánon vagy valamely nyílt ellenkánon képviselői-e”.⁸⁹ A negatív kánon elemei engednek egyedül következtetni a *Magyar Polgár* első öt évének időszakában megjelent cikkekben arra is, mit tekintenek a lap irodalmi munkatársai a lappangó kánonhoz tartozónak, a negatív kritikák ugyanis azokról a művekről születnek, melyek az adott korszakban népszerűek voltak, de az általuk is fenntartott nyílt kánonnak nem feleltek meg. Mátray Ernő említett cikke azt kifogásolja Dumas stílusában, hogy erkölcsi nevelő célzat helyett a nyers szenvedélyeket festi, s így „a realizmusból gyakran a realismusnak ad absurdum reducálásába tévedett. Emberek helyett emberi alakba bujtatott állatokat rajzolt. A szenvedélyt nem pszichológiai motívumaival, emberi mivoltában, [hanem] természetes gyökerétől elszakasztva állítá elő”.⁹⁰ A Dózsa Dániel regényét kifogásoló, Y álnév mögé rejtőző szerző a pszichológiailag hiteles jellemeket és a színes elbeszélő stílust hiányolja, ezenkívül pedig a politikai eszmék és a regény fordulatossága közötti összhang megbontásával bizonyítja a regény elhibázott voltát: „De az ily részletező descriptiók még sem állítják meg annyira a mese menetét, nem csorbitják annyira a szerkezet szabatoságát, a mű egész kerekdedségét, mint a Dózsának tárgyától messze barangoló, bőbeszédű reflexioi. Mi helye egy regényben vezérczikkezni Vásárhely hadtani fontosságáról, nemzetgazdasági állásáról, a nyilvános kivégzés erkölcsrontó hatásáról, avagy a gróf Hallerék kerelőszent-páli szakállszáraztójáról?”⁹¹ Végh Antal az angol irodalomról szóló cikkében a szépirodalom hanyatlásáról beszél, mert olyan szerzőt lát népszerűnek az angol olvasótábor körében, aki túlságosan nagy hangsúlyt fektet a mű politikai oldalára: „A szép irodalom egy év óta sülyedni látszik. Vagy nem a hanyatlás jele-e az, hogy kénytelenek vagyunk e téren Disraeli »Lothar«-ját első helyre tenni? Igaz, hogy e munkát mohón olvasták a nagy közönség (innen van, hogy egymás után annyi kiadást ért), hogy

89 Szajbély 2000. 187–188.

90 Uo.

91 (Y.): *Oláh Judit*. Történelmi regény. Írta Dózsa Dániel. M. P. 2. évf. [1868] 23. sz. 1.

a valódi angol életből van merítve tárgya; de az is igaz, hogy a példátlan feltűnést az író politikai állás[a] okozta”.⁹²

A negatív kánon tehát azokat a műveket foglalja magába, amelyek a cikkírók szerint a „nyilvános irodalomnak” megfelelő vonások egyikét a többi kárára eltúlozzák, megbontva ezzel a műalkotástól elvárt sajátos harmóniát, s így vagy az olvasást nehezítik túlságosan meg, vagy az olvasók ízlését rontják, vagy rosszra nevelnek. A példák éppen a kitüntetett műfaj köréből valók, valószínűleg azért, mert úgy láthatják, hogy a legszélesebb körű olvasótábort vonzani képes, a nemzeti identitást a legnagyobb mértékben befolyásolni tudó műfaj árthat a legtöbbet annak a nemzetnek, amelynek még kialakulófélben van öntudata, amely még megfelelő nevelésre szorul e téren.

6. Összegzés

A *Magyar Polgár* hasábjai, úgy tűnik, annak a jelenségnek a szemléltetőivé válnak, hogyan befolyásolja az irodalomról való gondolkodást a politikai, társadalmi életéről formált vélemény. A lap Erdélyt elmaradott provinciának látó munkatársai a század kanonizációs elveiből az országrész helyzetének érdekei szerint válogattak. Az elmaradottság, az egyenlőtlenség érzete egy „kialakulatlan”, „éretlen” nemzet fogalmát eredményezhette, mely még nem eléggé homogén közösség ahhoz, hogy egy félreeső országrész lakóit a nemzet „törzsétől” való lemaradásától hatékonyan megvédhette volna. Eme lemaradás ellen emelnek szót a lap politikai és gazdasági témájú cikkei, ennek jegyében szentelnek akkora figyelmet az erdélyi megyékben zajló képviselőválasztásoknak, Erdély közigazgatási átszervezésének, az erdélyi gazdasági élet külföldi visszhangjának, s ebbe az eszmrendszerbe épülnek bele az irodalmi rovat cikkei is. Az irodalom feladatának az mutatkozik, hogy a még nem kiteljesedett nemzeti öntudatot tovább alakítsa, folytassa azt a munkát, melyet a reformkor irodalma vállalt magára. A kanonizációs elvek rostáján így többnyire azok az elképzelések jutottak túl, amelyek valamilyen módon kapcsolatba hozhatóak voltak a nemzeti identitás alakításával. Sokatmondóak ebből a szempontból azok az érvek, amelyekkel a romantika elfogadhatóságát mérlegelik a cikkek. A L...fy A...l monogram mögé rejtőző szerző kifogásolja a romantikát, a „tulhajtások és féktelenségek” irányzatát látja benne: „Felkeltek sirjaikból a titokteljes

92 Végh Antal: *Az angol irodalom 1870-ben*. M. P. 5. évf. [1871.] 60. sz. 179.

aranycsinálók, korbély troubadurok, az erényhősök s az inquisitio kinvallásai, egyszóval, minden borzadalmas szereplői a sötét középkornak”.⁹³ Az elutasítás a jelek szerint a romanitkus szerző elvágyódásának szól, annak a jelent elutasító, időnként miszticizmusba hajló attitűdnek, melyben a nemzetet féltő és a nemzeti identitás alakításán munkálkodó értelmiségi semmi hasznosat nem lát. Nem utasítja viszont teljesen el az irányzatot, mert meglátja benne annak nemzeti vonulatát. Ennek alapján elismeri a francia romantikával kapcsolatban, hogy a „tulhajtások és féktelenségek dacára is a francia irodalom ezen iskolával igen sokat nyert”⁹⁴. Eötvös Lajos is méltányolja a romantikának ezt a nemzet javára fordítható oldalát. Ő Jósika és Katona műveiben látja a romantika magyar sikereit, melyeknek „méltányoltatásával” egyidőben a nemzet is „ébredez”⁹⁵.

Ez az „ébredezés”, a nemzet öntudatra ébresztése volt a *Magyar Polgár* munkatársai számára a cél, amelynek érdekében ennyire igyekeztek az újság rovatait politikai jellegének megfelelően összehangolni. Ennek a célnak megfelelően az irodalomban sem az egyes művek érdekelték őket, hanem, úgy tűnik, inkább az irodalomnak mint valamiféle egységnek a gyakorlati szerepvállalása. Ilyenformán nem a szövegekön kijelölése kerül a kánonalakítási folyamat előterébe, hanem az irodalmat mint egységes narratívát meghatározó képzet kivitelezése. Ebben a folyamatban egyaránt helyet kapnak a politikai hatást célzó, a publicisztikához közelítő költemények, melyeknek irodalmi értékét már a kortárs irodalmi lapok megkérdőjelezték, valamint a ma is kanonikusként számon tartott műalkotások. A megalkotandó nemzeti narratíva kivitelezhetőségét a korszak gondolkodói az irodalomtörténet megírása által látták biztosítottnak. Eszerint értelmeződik a kritika szerepe is. Mivel az irodalomtörténet megírását a kritikai írások alapozzák meg, különösen fontosnak tekintették azt, hogy a „nemzet érdekeinek” megfelelően válassza ki a kritikus a megemlítendő műveket. Azokról a művekről esik szó a lap hasábjain, amelyek vagy a nemzet önismeretéhez járulnak hozzá, úgy, hogy tükröt tartanak a különböző korszakok szellemének, vagy olyan állásfoglalásra, illetve tette készítenek, amely elősegíti a fent említett nemzetfogalom megvalósulását. A lap munkatársai ugyanakkor tisztában voltak azzal, hogy a reformkorban elkezdett, az olvasást népszerűsítő munka is befejezésre vár, növelni kell az irodalom olvasótáborát ahhoz, hogy az irodalomnak szánt szerep működőképes legyen. Vállani kellett tehát nívó és

93 L...fy A...l: i. m. M. P. 3. évf. [1869.] 5. sz. 17.

94 Uo.

95 Eötvös Lajos: *Századunk költészetének befolyása a magyar nemzet politikai életére*. M. P. 2. évf. [1868.] 27. sz. 106.

népszerűség összeegyeztetését, egy tág körű irodalomfogalmat, amely a nemzetnek használni kívánó és a szórakoztató szándék ötvözetéből jött létre. A politikai lap hasábjain viszonylag ritkán közölt, egymástól látszólag teljesen különböző ízlésű és gondolatmenetű irodalmi cikkek így alkotnak egységet és épülnek bele a korszak magyar irodalmi életének kanonizációs folyamatába, a nemzeti narratíva megalkotásának tendenciájába, miközben megőrzik különbözőségüket egy sajátos, az irodalmi lapokénál tágabb irodalomfogalom, a „nyilvános irodalom” fogalma révén.

SZAKIRODALOM

ASSMANN, Jan

1999 *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz

BAJZA József

1833 A román-költésről. Pest, *Kritikai Lapok*. 3. Füzet. 3–65.

BEZECZKY Gábor

1998 Kánon és trópus. *Helikon. Irodalomtudományi szemle. Kánonok a kis népek irodalmában.* 64. 3. 261–267.

HÁSZ-FEHÉR Katalin

1998 A nyilvános és a magános irodalomról (Utak Fáy Andráshoz és A Bélteky házhoz). *Itk* 5–6. 200–224.

KÁLMÁN György, C.

1998 A kis népek kánonjainak vizsgálata. – Néhány módszertani megjegyzés. *Helikon. Irodalomtudományi szemle. Kánonok a kis népek irodalmában.* 64. 3. 251–260

SZABOLCSI Miklós (szerk.)

1985 *A magyar sajtó története.* II./2. 1867–1892. Budapest, Akadémiai, 47–52.

KOZMA Dezső

1972 *A valóság igézete.* Kolozsvár, Dacia

KÓKAY György

1996 A nemzeti fejlődés és az európai integráció kérdései a XVIII. század végi magyar irodalomban. (Anyanyelvűség, műveltségközvetítés, elszigetelődés.) In: Debreczeni Attila (szerk.): *Folytonosság vagy fordulat? (A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései).* Debrecen, Kossuth, 243–250.

ROHONYI Zoltán

2000 Kánon és kanonizáció. A XIX. századi irodalom értelmezési kereteihez. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Budapest, Kijárat, 7–17.

SZAJBÉLY Mihály

2000 Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században.* Budapest, Kijárat, 177–210.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály

1998 *Irodalmi kánonok*. Debrecen, Csokonai

VARGA Pál, S.

2000 Hagyományközösségi szemlélet és irodalmi kánon. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*.

Budapest, Kijárat, 125–144.

MIRŐL ÉS HOGYAN BESZÉL PETELEI KOLOZSVÁRJA.

Liberalizmus, ellenfélteremtés és irodalom
egy XIX. század végi erdélyi politikai napilapban

Mottó:

„Két régi, sok érdemet szerzett újság adott tért, hogy a Kolozsvár, mely iránt a közönség érdeklődését kéri e sorok – megszülessék. (...)

E két lap a Magyar Polgár és a Kolozsvári Közlöny most átadták a tért nekünk. Gazdag örökségünk az az erő, melyet az ő múltjokból, tiszteletre méltó harcaikban nyert diadalaikból merítünk. Élénken érezzük azonban a felelősséget is e hagyomány átvételével. Elfogadására csak az bátorít, hogy becsületes buzgalmunk ez országrész érdekeinek védelmében nem kisebb, mint az övék volt.

A fegyverek egyike, melyet átveszünk, hogy tiszta kézzel s minden erőnkkel forgassuk az erdélyi részek javára: az igaz liberalizmus. Ez az ige százados hagyománya az erdélyi részek magyarságának. Vérével írt lapokat a történelemben e jelszó alatt. Egyet jelentett az igazi szabadság szeretetével. Liberalizmus másoknak a jogai iránt, féltékeny óvása a magunk jogainak. Az a nagy párt, mely ma a parlamentben Magyarország sorsát tartja kezében, azon az alapon bírja az erdélyrészi magyarság java részének bizalmát, mert a mi régi, a mi vérünkbe átöröklött jelmondatunk alatt végzi egy ország szebb jövőjének érdekében a munkáját. Ószinte meggyőződéssel a követett irány helyessége iránt, hittél a sikerben, valljuk a Szabadelvű Párt programját. (...) Valljuk, hogy az az út vezet egyedül a fokozatos, a biztos javulásra, melyen a Szabadelvű Párt halad.”¹

„A M. Polgár és K. K. örököse hosszú programot ad, mely már napok óta díszíti az új lap homlokát.

¹ Kolozsvár 1. évf. [1886.] 1. sz. 1.

Az egész hitvallás meglehetősen fölösleges egy dolog. A lap címe alatt ott ékeskedik kisebb, de még mind jó vaskos betűkkel, hogy:

Egyesült Magyar Polgár és Kolozsvári Közlöny.

Ez a cégjegyzés már eléggé jelzi és jellemzi az új firmát is. Minden további jelzés fölösleges. Legfeljebb ad captandam benevolentiam szolgálhat.

A Kolozsvár programjában is ilyen captatiót látunk mi, s ezért veszünk magunknak fáradságot, egy kissé elemezni Petelei úr előfizetési felhívását.

A program erősen hangsúlyozza, hogy az új lap a »Szabadelvű« Párt közlönye. Talán érthetőbb és őszintébb lett volna, egyszerűen azt mondani: a Kolozsvár a kormánypárt orgánuma. Nem kell szégyellni a dolgot, és a maga igaz nevének kell nevezni a gyermeket.

A két dolog nem azonos. A Tisza Kálmán által vezetett pártnak sem programjában (...) sem múltjában és tényeiben nincs semmi, ami a szabadelvű cím használatára jogosítaná.

Ne játsszunk a szavakkal! Ne zavarjuk össze a közélet minden fogalmát és ne vetkőztessük ki való értelméből a szavakat.”²

„Ne játsszunk a szavakkal! – azt mondja az Ellenzék. Jó. Ne játszunk. A »liberalizmus« fogalma az, hogy amely párt e jelszó alatt csoportosul, az törekvéseiben a szabad haladás irányzatainak hódol. Nincs liberalizmus a Szabadelvű Pártban? (Vagy legyen hát: »kormánypárt«. Hiszen az igaz, hogy kormányon van, és mi ezt nem is szégyelljük egy cseppet sem.) Hát a mi jelenlegi parlamentáris életünkben van-e egyáltalán más szereplő párt, mint liberális – kivéve az antiszemiták csekélyke töredékét? Nem mindnyájan a szabad haladás hívei vagyunk-e, és amennyiben nem volnánk azok, akkor a konzervatív vagy a radikális lappangó elemeket nem a mérsékelt ellenzékben vagy a szélsőbalon kell-e keresnünk? (...)

Nem vagyunk szabadelvűek? Istenem, Uram – hiszen majdnem a reprezentatív demokrácia országa vagyunk. Akkorák a szabadságaink, politikailag annyira gátolatlan a fejlődésünk, hogy néha sok is a jóból. És ami haladásunknak erejéből, intenzitásából még hiányzik, azt bizony nem lehet megszerezni közszabadságok kiterjesztésével vagy összevonásával, eszméknek lobogókra festésével, frázisoknak versbe, vagy prózába szedésével – hanem csak egészen közönséges, mindennapias munkával.”³

2 Ellenzék 7. évf. [1886.] 296. sz. 1.

3 Kolozsvár 1. évf. [1886.] 4. sz. 1.

„...A jó és helyes politikának szerintünk nem föltétele sem a liberalizmus, sem a konzervativizmus. Mindig készen állanánk arra, s ebben bizonyára támogatna a »Kolozsvár« is, hogy a középkor avult osztálykülönbségeit, zárt társadalmi szerkezetét, jogegyenlőtlenségét és egyéb káros és sötét intézményeit lábra kapni ne engedjük. Szóval ellenségei vagyunk a reakciónak. De ítéletünket és cselekedetünket nem szabályozzák sem a szabadelvűség, sem a maradiság elvei. Szerintünk a politika a konkrét viszonyok elintézésének tudománya. Az egyes kérdések megvitatásánál nem kérdezzük, hogy megfelelő-e a liberális tanoknak, vagy nem; hanem kérdezzük, hogy segít-e a fennforgó bajon, megfelel-e a magyar államiság követelményének, megbírjuk-e terheit, arányban áll-e a szükségletekkel és tehetségünkkel? Ha igen, akkor jó; ha nem, akkor nem jó.

Ez lévén nézetünk, a kormánypártot sem hibáztathatjuk csak azért, hogy egyik-másik intézkedése nem szabadelvű. De hibáztathatjuk azért, hogy szabadelvűnek mondja magát, holott nem az. Hibáztatjuk azért, hogy cifrán hangzó szavakkal kívánja e megdolgozott nemzetet rászedni. Hibáztatjuk a hipokrizisért, mely beszédjében és cselekedetében nyilvánul.”⁴

1. Mi a liberalizmus? Egy politikai diskurzus körvonalazásának előmozdanatai

A kérdésre, hogy mi értendő a liberalizmus fogalmán, nincs egyetlen válasz, csak válaszok vannak. Nem ismeretes ugyanis a liberalizmusnak egyetlen olyan definíciója sem, amely az összes változatának minden szükséges és elégséges feltételét teljesítené.⁵ A fogalom jelentésmezőjének megközelítése mégsem lehetetlen, hiszen szorosan kapcsolódik olyan más fogalmakhoz, amelyek minden liberalizmusverzióban fellelhetők, és amelyek többé-kevésbé egységes képet adnak arról, amire akkor gondolhatunk, amikor a liberalizmus kifejezéssel találkozunk. Ezeket a fogalmakat a liberalizmus alapértékeinek is szokták nevezni. Olyan értékekről van szó, mint pluralizmus, szabadság, egyenlőség, emberi jogok és autonómia. Ezen fogalmak kontextusában a liberalizmus nem más, mint olyan politikai intézmények létrehozása és működésének biztosítása, amelyek ezen értékek meglétére és mozgására feltételeket biztosítanak. „...a liberalizmus lényegi jellemvonása a diktatúra, az intolerancia, az elnyomás, az ül-

4 *Ellenzék* 7. évf. [1886.] 298. sz. 1–2.

5 Vö. Kekes 1999. 17–18.

dőzés, a törvénytelenység erkölcsi bírálata, s a magukat valamilyen ortodoxia mögé elsáncoló egyének peremre szorítása.”⁶ Egyben egyfajta olyan politikai jövőkép felé való elmozdulást is jelent, amely minden önkényuralmi hatalom elleni alternatívaként is megragadhatóvá válik.

A latin eredetű *liberális* szó klasszikus jelentései: „valaki szabadságát illető, szabad emberhez illő, illendő, nemes, tisztességes, nemes lelkű, jobb, magasabb, jó, kegyes, megelőző, nyájas, adakozó, bő, gazdag, csinos, takaros, kedves.”⁷ Az európai kultúrnemzetek nyelvében az 1800-as évektől használatos a szó új, politikai jelentésében, a magyarban pedig az 1832–1836-os országgyűlés hozza a változást, ami egyrészt a magyar kulturális elitben való nemzedékváltásnak tulajdonítható, másrészt pedig az 1830 körüli európai forradalmi és nemzeti mozgalmak következményeként értelmezhető. A német nyelvből átvett, a frei- előtagú szavak mintájára képzett *szabadelvű* szó később kezdi pályafutását, de jelenléte az 1840-es években már bizonyítható.⁸

E rövid fogalomtörténeti vázlat nem csak azt a célt szolgálja, hogy vázlatos betekintést nyerjünk a liberalizmus – szabadelvűség – fogalmkörbe, hanem, hogy azt is egyértelművé tegye: jellegzetesen politikai jellegű magatartásról és verbális megnyilatkozásról is szó van a liberalizmus tisztán *eszmekör* és *politikai program* jellegén túl. Arról is szó van tehát, ahogyan bizonyos fajta politikai hovatartozás és elkötelezettség a saját beszédmódját és fogalomapparátusát alakítja, illetve ahogyan öndefiníciós képzeteket teremt a *mással szemben*, azért, hogy saját létmódját igazolja.

A Kolozsváron 1887–1898 között megjelenő *Kolozsvár*⁹ című lap liberális politikai napilapnak nevezi magát. Vizsgálódásaim arra vonatkoznak,

6 Uő. 22.

7 Gángó 1999. 327.

8 Lásd még erről Gángó 1999. 331–334.

9 A *Kolozsvár* címet viselő erdélyi politikai napilap 1886. december 24-én indult, és tulajdonképpen két korábbi, szintén erdélyi politikai lap – a *Magyar Polgár* és a *Kolozsvári Közlöny* – összevonása révén keletkezett. Szerkesztője Petelei István 1891 októberéig, amikor betegség miatt visszavonul a lapszerkesztői teendőktől. Az ideiglenes szerkesztő Hegyesy Vilmos lesz, majd 1891. november 2-től Hindy Árpád veszi át szerkesztését a lap 1898-ban való megszűnéséig.

A *Kolozsvár* politikai programját tekintve liberális elkötelezettségűnek, ilyenként tehát a kormánypárt orgánumának vallja magát, és a kor bel- és külpolitikai eseményeit ilyen szempontból próbálja értelmezni, magyarázni, különös figyelemmel kísérvé az erdélyi eseményeket. Állandó rovatai közül az *Irodalom és művészet* című, mint azt már az elnevezése is mutatja, az irodalom és a művészetek különböző területeire vonatkozó rövid híreket közölt. Ebben a rovatban tudósították az olvasóközönséget a legújabb, többnyire kolozsvári (és fővárosi) színházi eseményekről, a megjé-

hogyan alakítja egy liberális politikai napilap saját diskurzusát, milyen liberalizmusképp alakul ki egy jellegzetesen erdélyi dualizmuskori sajtóorgánumban, illetve hogy ez a kép hogyan illeszkedik a dualizmuskori magyar politikai elit liberalizmuskoncepciójához. Kutatásaim az említett lap Petelei István által szerkesztett első öt évfolyamára terjednek ki. A magyar liberalizmus XIX. századvégi elgondolásainak milyen lehetőségei körvonalazódnak a lap hasábjain, hogyan artikulálódik egy bizonyos fajta politikai magatartás egy másikkal, az *e(E)llenzékkel* szembeni oppozíciós viszonyban, illetve milyen irodalomfogalom és irodalommal szembeni magatartás érzékelhető ebben a politikai szövegkontextusban? Ezek lesznek azok a kérdések, amelyek vezérfonalként szolgálnak az elkövetkezendőkben.

2. „A fegyverek egyike, melyet átveszünk: az igaz liberalizmus.”¹⁰ Egy XIX. századi erdélyi napilap politikai beszédmódjáról

A *Kolozsvár* beszédmódjának vizsgálatakor elsősorban arra a négy alapvető mozzanatra kell figyelniünk, amelynek együttes megléte ad most alapot egy liberális diskurzus feltérképezésének lehetőségére. Ez a négy mozzanat a következő négy fogalommal válik megragadhatóvá: 1. erdélyi, 2. politikai, 3. liberális, 4. napilap. Ezek a fogalmak nagyjából átfedik azt a szemantikai teret, amelyen belül a vizsgált lap politikai beszédmódjának fogalmai, témái, mintái, érvelései, előfeltevései stb. megközelíthetővé vál-

lenő új könyvekről, különböző kulturális eseményekről, felolvasóestekről, hangversenyekről stb. Hírrovatában Erdélyre vonatkozó rövid híreket közöltek *Erdélyi részek* cím alatt, legtöbbször megyei közgyűlésekre vonatkozó tudósításokat *Törvényhatóságok* címmel, közgazdasági híreket a *Közgazdaság* című rovatban, illetve bel- és külpolitikai eseményekről való tudósításokat *Hírek a nagyvilágból* címmel. A *Kolozsvár* irodalmi rovatai *Csarnok*, illetve tárcarovata *A Kolozsvár tárczája* cím alatt szerepeltek. Ezekben a rovatokban különböző rövidműfajokat közöltek magyar és külföldi íróktól, ritkábban recenziókat, tudományos konferenciák vagy különböző felolvasóestek anyagát, irodalmi tanulmányokat, néha pedig népköltészeti anyagot.

A politikai, illetve gazdasági jellegű cikkek írói között említhetjük Békésy Károlyt, Dózsa Dánielt, Havas Gyulát, Hegedűs Sándort, Sándor Józsefet és Zeyk Józsefet. A tárcarovat munkatársai: Abonyi Árpád, Bede Jób, Brassai Sámuel, Gyulai Farkas, Gyarmathy Zsigáné (Hory Etelka), Harmath Lujza, Jakab Ödön, Malonyay Dezső, Sebesi Jób, Szász Béla, Timon Sándor.

¹⁰ Petelei István: Előfizetési felhívás a Kolozsvár első évfolyamára. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 1. sz. 1.

nak. Egy történelmileg-földrajzilag mindig bizonyos elkülönítésben meghatározott régiónak az aktuálpolitikában való sajátos állásfoglalásáról van szó az irodalom *modernebb* létezési közegén keresztül. Az erdélyiség nem egyszerűen a *regionalitás* szempontjából válik mérvadó vizsgálódási szemponttá, hanem a regionalitásnak a *centrumhoz* való viszonyában, a Magyarországhoz tartozás tudatának horizontjában.

Az a tény, hogy egy politikai napilap beszédmódjának vizsgálatáról van szó, azt is jelenti, hogy a politikai kontextus történelmi szempontból is eleve megjelöl egy bizonyos korszakot (a dualizmus korát), társadalomtörténeti szempontból a nemzeti megújulás politikai fázisára mutat (a kulturális fázis után),¹¹ de ugyanakkor szükséges előfeltevése és irányadója a témához való közelítésmódnak.

A politikai napilap szintagmában a *politikai* mellett a *napilap* fogalmát érdemes kiemelni, hiszen egy olyan közeggel állunk szemben, amely a XIX. század végén még aránylag új, és a leghatékonyabb eszköze annak, hogy bizonyos politikai (és nem csak) ideológiák széles körben ismertekké váljanak. Éppen ezért a sajtónak és a politikumnak az összefonódása tekintetében az előbbinek mint közvetítő közegnek a szerepét a modern nemzettudat kialakulásával való összefüggésben közelíthetjük meg. Ez a szerep az egységes elemi oktatás révén terjesztett nemzettudat továbbfejlesztése és visszaerősítése.¹² A fejlesztés és erősítés leghatékonyabb útjának egyike lehet ugyanis bizonyos fogalmaknak egy intézményesített kereten belül való terjesztése és népszerűsítése.

Ennek tulajdonítható, hogy a vizsgált politikai beszédmód központi fogalma „az egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet és nemzetállam”. Minden más fogalom ennek alátámasztására szolgál, minek következtében maga a liberalizmus fogalma is sajátos módon alakul:

„Ennek az új Magyarországnak fundamentális sarkköve a törvény, az »egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet«-ről, ez hiszekegyünk, ez a dörgés és villámlás közt kijelentett parancsolat, az evangélium, mit a bitófa kínszenvedéseivel érdemeltünk ki az új Európától s az emberiség

11 A nemzeti megújulás politikai szakaszán az egységes nemzetállami keret megteremtése érdekében folyó törekvések korszakát értem, míg a kulturális szakaszon a nemzeti (irodalmi) nyelvért, a nemzeti nyelven történő oktatásért, a nemzeti történelem megalkotásáért, egyfajta kulturális integrációért folyó küzdelmek korszakát.

12 Itt arra a XIX. századi alfabetizációs folyamatra gondolok, melynek következtében nő az írástudók száma, akik egyben a sajtó közönségévé is válnak, amely befolyásolja általános és politikai szocializációjukat és erősíti az oktatás által közvetített nemzettudatot.

Istenétől. (...) Erre a szilárd sziklaföldre akarjuk mi építeni itt a világ legkiválóbb ellentétes nemzeteinek, az emberiség szelleme szétsugárzó különböző hordozóinak közepette a mintabirodalmat.”¹³ A magyar liberalizmus államelvű, „nemzetelvű” elgondolásának¹⁴ szükségszerű vonzata a nemzeti elvnek és az állam szerepének elsődlegesként való tételezése az egyéni szabadsággal szemben, márpedig a szabadelvűség, a liberalizmus (ellentétben ezzel a nemzetelvű liberalizmussal), éppen az egyéni szabadságból indul ki a politikai diskurzusokban. Ebből is látható, hogy a liberalizmus sajátos értelmezésével állunk szemben, mely azonban nem kizárólag a *Kolozsvár* sajátja, hanem a XIX. századi magyar politikai elit sajátos liberalizmusértelmezése.¹⁵

Az egységes és oszthatatlan politikai magyar nemzet eszméjének megvalósítása a gazdasági, politikai és kulturális fejlődéshez kötött, mely ebben a beszédmódban a liberalizmus *reformszelleme* és *alkotásjellege* révén válik megvalósítható eszménnyé: „A reformszellem, mint ez pár nap előtt tekintélyes oldalról igen helyesen mondatott, hatalmasan dominál szelleme a Tisza-kormányának és a Szabadelvű Pártnak. E kabinet, közel másfél évtizedes kormányzásával, előkészíté az országot arra, hogy már most az alkotás irányzata teljes nyomatékkal előtörjön, oly elementáris módon, hogy magával ragadja egész közéletünket.”¹⁶ A polgárosodás folyamatával együtt járó változásokba, a polgári társadalomba vetett hit azzal a meggyőződéssel kapcsolódik össze, hogy ez csakis egy liberális politikai program révén valósulhat meg: „Őszinte meggyőződéssel a követett irány helyessége iránt, hittel a sikerben, valljuk a Szabadelvű Párt programját. (...) Valljuk, hogy az az út vezet egyedül a fokozatos, a biztos javulásra, melyen a Szabadelvű Párt halad.”¹⁷ Ennek a programnak a kivitelezésében pedig a li-

13 Sándor József: Nemzeti állam. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 105. sz. 1.

14 Itt tartom szükségesnek megjegyezni, és a továbbiakra nézve előrebocsátani, hogy a nemzetállam fogalma nemcsak a liberalizmushoz kapcsolódik, hanem éppen a liberalizmus az, mely a nemzetállam fogalmához kötődik.

15 Szempontomból – a *Kolozsvár* liberalizmusfogalmának vizsgálatakor – rendkívül érdekesnek tűnik, hogy Szűcs Jenő például a történeti magyar nacionalizmus kapcsán beszél a magyar államnemzet fogalmának hagyományáról. A történeti magyar nacionalizmus előzményei között Szűcs szerint „az egykori középkori – nem »nemzeti«, de utólag nemzetinek minősített – állam és annak hagyományait az »idegen« központi hatalommal szemben a továbbiakban is őrző rendiség” játszik nagy szerepet. (Szűcs 1984. 30–31.)

16 ***A munka. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 93. sz. 1.

17 Petelei István: Előfizetési felhívás a *Kolozsvár* első évfolyamára. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 1. sz. 1.

berális elit mint társadalomformáló közeg játszik fő szerepet, az a társadalmi réteg, mely meggyőződéssel vallja, hogy a magyar társadalom felülről alakítható és alakítandó át.¹⁸ Ez a liberális elit a *Kolozsvár* sajátos értelmezésében nem pártokat transzcendáló közeg, nem pártok fölötti, pártokon kívüli értelmiségi réteg, hanem maga is párt. Ezért azonosítja a *Kolozsvár* a liberalizmust a Szabadelvű Párttal, szoros kapcsolatban ugyanakkor a Tisza-kormány hangsúlyozott szerepével.

A társadalom alakítása a régiókként elkülönülő területek elitjének a szellemi javak körforgási folyamatába való bekapcsolását is implikálja, nem feltétlenül egy Budapest központú értelmiségi centrumba való tömörítéssel, hanem éppen a helyi, regionális specifikum megőrzésével és helyi jellegű, de egymással kommunikációs viszonyban álló kultúrközpontok létesítésével. Így igazolják például az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület létrejöttének szükségességét: „A kultúrmozgalomnak éppen ez a nagy haszna és első feladata: összegyűjteni, összehozni, szervezni vidékenként a hazafias előkelő elemet, érintkezésbe hozni a különböző vidékek csoportjait egymással, az érintkezés által földörzsolni, fölvillanyozni a szunnyadó vagy jobban mondva tétlen nemzeti érzést *elsősorban az előkelő osztályban*.¹⁹ Közszellemet teremteni, azt fenntartani, ápolni és fejleszteni, s ily úton mint kovással a téstát mindinkább át és átdagasztani a tömegtest millió lisztszeméit.”²⁰ A kulturális jellegű egyesületek régiónépszerűsítő funkciót is betöltenek, lévén a különböző kultúrközpontok közötti érintkezés eszközei: „Vörös fonalként húzódik az egyesület [EMKE] munkaprogramján át kezdettől máig a kijelentés, hogy országrészünk magunk előtt is, az összhaza előtt is még fölfedezetlen hely, mivégre legelső földadata a világosság elé hoznunk magunkat”.²¹ Erdély „világosságra hozásában” a régióknak a centrummal szembeni azon természetes öndefiniálási igénye fejeződik ki, hogy a globális egészen be-

18 „A polgárosodást, a nemzeti társadalommá szerveződést, a magyar kultúra hegemóniájának fenntartását történelmi küldetéséül kapó »művelt középosztály« vagy »közértelmiség« létrejöttének követelménye már a század közepétől a liberális polgárosodási modellek sarkételévé válva szívárogtak be az értelmiségi köztudatba. E küldetésű láttszott hatalmas támaszt nyerni a kiegyezés időszakában a nemzetállamiság visszaállításával, hiszen az értelmiség európai műveltségű részének tudatában az állam »igen fontos szerepet töltött be.«” (Mazsu 1988. 243–244.)

19 (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

20 Sándor József: Az EMKE lobogója. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 89. sz. 1.

21 [Sándor József] -bp-: Írók lerándulása. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 172. sz. 1.

lül megkeresse, megtalálja helyét. Ez a viszonyulásmód azért is új a korábbiakhoz képest, mert maga a kiegyezés is egy új helyzetet teremt, melyben felerősödik az államiság gondolata, minek következtében a régió számára még inkább szükségletté válik, hogy a nemzetállamon belüli sajátos pozícióját meghatározza, kijelölje. Mindezek mellett a *Kolozsvár* arra is reflektál, hogy Erdély ilyenszerű propagandisztikus népszerűsítését gazdasági érdek is indokolja, hiszen a nyugati (fővárosi) tőke keleten való értékesítésére teremt lehetőséget: „Elvitázhatatlan az európai tőkének ama tendenciája, hogy nyugatról kelet felé törekszik; kétségtelen, hogy az anyaállamban s különösen a fővárosunkban levő tőke keresi tárgyát, melyet tápláljon, s mely által tápláltassék; bizonyos, hogy egyesek vállalkozása anyagot és tért keres. Hol van a pénzügyi szabályok által békjóra [!] nem vert pénznek megelevenedésére jobb terrenum, mint az erdélyi rész hegyeiben és völgyeiben, bányáiban, erdőiben és fürdőiben, iparában és munkaerejében?”²²

A polgárosodás folyamatában vezető szerepet betöltő elit fogalma még sok helyen érintkezik az arisztokrácia, a főnemesség, illetve a középnemesség fogalmával. E fogalmak érintkezése nyilvánvalóan azért válik lehetségessé, mert a bizonyos előjogokat élvező nagybirtokosi, illetve középnemesei réteg már eleve jobb, illetve előnyösebb feltételekkel rendelkezik a társadalmi piramis csúcsától távolabb eső rétegekhez képest arra, hogy a társadalom szervezésében, alakításában vezető pozíciót tölthessen be. Ennek a jelenségnek a másik oldala viszont a liberális polgárosodási-művelődési programot megalkotók azon meggyőződése, hogy a történelmi osztályok *polgárisodása* csak a művelődés útján valósítható meg, és ez az egyetlen út a társadalmi szerkezetben való vezető szerep megtartására is.

A történelmi osztályok átalakulásának folyamatával párhuzamosan jelentkezik a történelmi állam nemzeti állammá való átalakulásának szükségessége is. Ez a politikailag egységes magyar állam megvalósítása mellett a magyar nemzeti kultúr állam létrehozásának mozzanatát is implicálja ebben a beszédmódban. Azaz azt, hogy „a népek összes intelligenciáját ugyanazon kultúrai kapocs, ugyanazon hazafiság és összetartozandósági érzet” hassa át, továbbá az „értelmiség teljes egységét nyelvileg is”.²³

Az „egy politikai nemzet fikciójának”²⁴ fenntartásához, mely fikciót a reformkorban kezd a magyar elit hangsúlyozottan kidolgozni, a '67 utáni nemzedék még inkább ragaszkodik, és megvalósítását a nyelvi-kultu-

22 Sándor József: *Fürdőink. Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 155. sz. 1.

23 ***Nemzeti politika. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 19. sz. 1.

24 L. Romsics 1999. 82.

rális magyarosítás, a kulturális homogenizáció révén képzelel el. Erre vonatkozik az „1879. évi XVIII. tc., amely a nem magyar tannyelvű elemi iskolák számára előírta a magyarnak mint idegen nyelvnek a tanítását, az 1883. évi tc., amely a nem magyar tannyelvű középiskolákban bevezette a magyar nyelv és irodalom »rendes tantárgyként« való kötelező oktatását, az 1891. évi XV. tc., amely a kisdedóvók számára írta elő, hogy »a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv, mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel.«²⁵ A modern társadalom hatékony működésének feltétele tehát a nyelvi egységesség útján létrehozott kulturális homogenizáció. Erre a jelenségre utal a *Kolozsvár* is, amikor az értelmiség egységét az értelmiség nyelvi egységének értelmében hangsúlyozza. A nemzeti egység kiemelt szerepe azonban a liberalizmus szempontjából ellentmondásos eredményekhez vezet, és ugyanakkor jól példázza azt a bonyolult viszonyrendszert is, mely liberalizmus és nacionalizmus között fennállt. Paradox módon a liberális programon belül, a liberális programhoz tartozóként hangsúlyoznak olyan tendenciákat, mint például a nemzeti egyszínűsége törekvés, amelyek nyíltan antiliberális jelleget öltenek.²⁶

A magyar nemzeti állam eszméje „azon eszme, amely a saját fényén kívül a liberalizmus fényében is ragyog, mert csak a liberalizmus fejtheti ki a nemzetben rejlő erőket, csak az békítheti ki az ellentéteket és csak a nagy liberális reformok által valósíthatjuk meg a magyar nemzeti államot”.²⁷ A liberalizmus–magyar nemzeti állam–kultúra fogalmak szoros összekapcsoltsága mérvadója ennek a politikai beszédmódnak; a magyar nemzeti állam eszméjének megvalósítása csak egy liberális politikai program által előírt szélesebb körű művelődési folyamat révén valósítható meg, melyben vezető szerepet ugyanaz a liberális elit kap.

A liberális értelmiség elégedett önszemléletére, önnön társadalomalakító erejébe vetett hitére jó példák azok a fogalmak, amelyeket a következő szövegrészlet írója használ. Az EMKE által indítványozott azon

25 I. m. 82–83. (Romsics idézetei: *Magyar Törvénytár. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Szerk: Márkus Dezső. Budapest, 1896, Franklin, 490.)

26 A liberális örökség és a nacionalista államvezetés kettős tendenciájáról lásd még: Vermes 1994. 57. és 62. Itt említeném ugyanakkor Fenyő Istvánnak erre a kérdésre vonatkozó megállapítását is: „Az önálló magyar nemzetállam önmagában véve progresszív gondolata nálunk a reformkor során a magyar hatalmi szupremácia nacionalista igényével társult, mely nem vette figyelembe az országban lakó más népek nemzeti fejlődésének szükségszerű feltételeit”. (Fenyő 1969. 12.)

27 ***Nemzeti politika. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 19. sz. 2.

mozgalomról van szó, hogy Erdély különböző, kisebb településein ún. népkönyvtárakat állítsanak fel a nemzeti irodalom népszerűsítése céljából: „Annyi bizonyos, hogy *tökéletesebben* kiválogatni a *legszükségesebb* s *legjobb* népies könyveket, mint a kultúregylet tette, alig lehetne. Ami nemzeti költőinktől, országos történetünkről s hazai közgazdasági szükségégeinkről csak *tudni való*, egyben van e *mintakönyvtárakban*. Arany János kezdi, a kuruc- és 48-as mozgalom folytatja, a trágyakezelés és takarékoság végzi. E végletek közt van minden népies nagy írónk, nemzeti történetünk minden nagy alakja, a gazdaság különböző ága, beosztva s elosztva *ügyesen, gonddal* válogatva.”²⁸ A kiemelt részekkel az értelmiség azon fogalomapparátusának néhány szavát hangsúlyozom, amely valóban azt igazolja, hogy ez a réteg mennyire szuperlatívuszokban beszél saját tevékenységéről, azzal a meggyőződéssel, hogy ez a tevékenység valóban minőségi és az elképzelhető legeredményesebb.

Amint az a fentebb idézett részből is látszik, a magyar liberalizmus modernizációs elmélete a *könyvben* látja a kultúrateremtés és nemzeti jelleg hangsúlyozásának és érvényre juttatásának optimális eszközét, mely révén az irodalom betöltheti társadalomnemesítő funkcióját: „Az irodalmi hungarizmus a legegyszerűbb és legbiztosabb alap az egyházi és politikai hungarizmus alá. Mióta a nemzeti eszme Európa-szerte a feudál eszme helyébe lépett, a könyv lett az a téglakő, melyből a modern országok épülete emelkedett.

Hisszük, hogy a könyvtárak e tudatot is viszik magukkal a csendes falukba. Az EMKE lobogójának jelszavait viszik, az EMKE vezető férfiaknak lelkét viszik. Az építő magyar társadalom a maga részéről nyugodt mosollyal mutat ebben is a maga működésére, szó szerint önérettel ismételve: »Habent sua fata libelli!«²⁹

Az irányított olvasás révén az a homogenizáló jellegű tevékenység is megvalósulhat, mely a különböző társadalmi pozícióban lévő egyének kulturális szempontból való azonos szintre hozását célozza meg.

Erdély modernizációja, illetve az össznemzeti polgárosodási és művelődési körforgásba való bekerülése egyedül a liberális program nyújtotta lehetőségek kihasználása révén valósulhat meg. Ez a politikai beszédmód kizár mindenféle más utat: „Erdélynek veszte volna a liberalizmus megvetése”.³⁰ A sajtó (egy liberális sajtóorgánum) szerepe az is tehát,

28 Sándor József: Nemzeti világosság. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 42. sz. 1. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

29 [Sándor József] Hiram: Magyar könyvek. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 14. sz. 1.

30 [c. n.], *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 222. sz. 1.

hogy a polgárosodás folyamatát liberális és csakis liberális kontextusban képzelje el és mutassa be, és liberális politikai hovatartozását a más politikai programokkal és eszmekörökkel való szembehelyezkedés révén is igazolhatóvá tegye.³¹ Ugyanezt az utat követheti a XIX. század társadalmi-politikai kérdéseivel szembeni állásfoglalásában is, mint amilyen például a nemzetiségi kérdés.

A gazdasági és társadalmi változások hozta új feszültségek, amelyek a XX. század elején néhány jól elkülöníthető vitakérdésben³² fogalmazódnak meg, már a XIX. század utolsó felében jelentkeznek. A nemzetiségi kérdés egyike volt azoknak a problémáknak, amelyekkel a történeti magyar államnak szembe kellett néznie és állást kellett foglalnia. A nem magyar népek politikai aspirációja olyan problémákat implicált, amelyek nem voltak kezelhetőek csupán a történeti magyar állam keretein belül, mi több ennek létét veszélyeztették. „A kiegyezést megalkotó magyar elit ez ellen úgy kívánt védekezni, hogy miközben fajra, nyelvre és vallásra való tekintet nélkül az ország minden állampolgárát egyenlő jogokkal ruházta fel, sőt a nem magyar népek számára egyházi, iskolai és egyéb téren az egyéni vagy kollektív elvű kulturális autonómia számos attribútumát biztosította (például szabadon hozhattak létre és tarthattak fenn iskolákat), aközben politikai nemzetként, azaz egyenjogú államalkotó partnerként való elismerésüket (...) következetesen elutasította, s a nyugat-európai és észak-amerikai államnemzeti felfogást érvényesítve az állam, azaz a törvényhozás és a kormányzat egyedüli és kizárólagos nyelvét a magyart tette.”³³ A *Kolozsvár* liberalizmusa is ennek a politikai magatartás-felfogásnak az értelmében fogalmazódik meg: „És jó e jelszó [ti. a liberalizmus] nekünk a nemzetiségekkel szemben. Liberalizmus nyelvük, szokásaik, nemzetiségük iránt. Tartalék nélkül óhajtjuk velük a jó egyetértést. Őszinte jóakarattal vagyunk fejlődésük iránt, respektáljuk jogaikat. De éberren őröködünk aspirációikra, útjában állunk minden lépé-

31 Arról, hogy hogyan dolgozza ki a Kolozsvár liberális politikai beszédmódját a *mással* való szembehelyezkedés révén, a következő fejezetben írok bővebben.

32 Romsics Ignác a parlamentet, a pártokat, és a társadalmat foglalkoztató XX. század eleji vitakérdéseket öt nagy ellentétpárban fogalmazza meg. Ezek a következők: „1. a 67-esek és 48-asok közötti közjogi vita a dualizmus jövőjéről; 2. a keresztény és zsidó középosztály érdek- és értékkonfliktusa, azaz a dzsentri- és zsidókérdés; 3. a munkásság harca jobb munkafeltételekért és politikai jogokért az uralkodó elittel szemben; 4. a nagy- és kisbirtok közötti ellentét, vagyis a föld- vagy parasztkérdés; 5. s végül a magyarok és nem magyarok közötti antagonizmus, azaz a nemzetiségi kérdés.” (Romsics 1999. 68.)

33 Romsics 1999. 82.

süknek, mely a magyar állameszme ellen irányul, s követeljük a *mi*³⁴ jogaink respektálását.”³⁵ Ebben a politikai diskurzusban a nemzetiségekkel szembeni tolerancia mértékét a politikai magyar nemzetállam érdekei határolják. A nemzetiségek számára teremtett mozgástér annyiban lehet tágítható, amennyiben nem sérti ezeket az érdekeket. A liberális elit által népszerűsített polgárosodási-művelődési program csak az egységes, nemzeti nyelv révén kivitelezhető, de ez nem jelenti egyetlen nemzetiség felszámolását sem. Tulajdonképpen arról van szó, hogy a magyar állam határain belül élő nemzetiségeknek kötelező megtanulniuk az állam nyelvét, de emellett saját nyelvük, irodalmuk, kultúrájuk fejlesztését semmi sem gátolja: „Nem úgy! Szászok és mások hajoljanak meg tisztelettel a magyar állam alkotmányos tényezői, a magyar király és a parlament által hozott, illetve szentesített törvények előtt. Ne irtózzanak megtanulni az állam hivatalos nyelvét, a magyart. Lenni kell egy közös kapocsnak, mely minket szorosan e haza szent földéhez csatol és ez a hazaszeretet; és lenni kell egy közös nyelvnek, amelyen egymást mint testvérek és polgártársak bármerre is e hazában megértsük, egymással szívélyes barátsággal érintkezhezzünk. És ez csak a magyar nyelv lehet.

Az ellen pedig senkinek semmi kifogása nem volt és nem is lesz, hogy minden külön nyelvcsoporthoz [!] a maga nyelvét külön is tetszése és tehetsége szerint művelje, irodalmát, tudományát fokozatosan a nemes versenyben minél nagyobb színvonalra fejlessze.”³⁶ A *Kolozsvár* liberális politikai diskurzusában nagyon jól igazolt és megindokolt a magyar szabadelvűségnek a nemzetiségi megmozdulásokkal szemben tanúsított, néha megszorító, korlátozó magatartása. Ennek a magatartásnak az igazolása ugyanannak az „egy politikai nemzet fikciójának” jegyében történik, amelyről a korábbiakban már szó esett.

„Ám a vétkes törekvés megghiúsítása nem erőszak, hanem igazság, s viszont a szabadelvűség engedménye nem öngyilkosságra odavetetésünk.

Irányunk nem vádolható hazugsággal.

Ellenben hazugsággá lenne, ha liberalizmus helyett libertinizmust engedne meg, ha az egyes tagokban evolúció helyett a revolúció hajlamát tűrné, ha reformok óhaja helyett deformok hangoztatását hallgatná el.”³⁷

34 (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

35 Petelei István: Előfizetési felhívás a Kolozsvár első évfolyamára. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 1. sz. 1.

36 ***A szászokról. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 178. sz. 1.

37 [Sándor József] -bp.-: Erő és szabadság. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 111. sz. 1.

A nemzetiségi sajtóval való disputákat is az előzőekben felsorolt hasonló érvekkel támasztják alá: „Igen, az állam érdeke, jövője és a múlt történelme (...) a nemzetiségek egyéni boldogulása, szellemi fejlődése egyaránt azt követelik, hogy Magyarország az legyen, ami volt, magyar. Ez biztosítékot nyújt a nemzetiségeknek is. Így erős lesz, különben nem. S bizonyára a dolgok rendes folyását, a történeti múltat, a jogalapot a nemzetiségi sajtó egy-két vezércikke megdönteni nem fogja.”³⁸ A történelemre, a történelmi múltra való hivatkozás a historizmusnak, az őstörténetnek a magyar nemzeti tudatban betöltött hangsúlyozott szerepére utal.³⁹

A Magyarország határain belül élő nemzetiségeknek a magyar állam érdekeit kell szolgálniuk, nem pedig annak az államnak az érdekeit, amelynek nyelvét beszélik. Ezt a magyar állam integritása követeli meg:

„Azonban, mikor a magyar államban lehet valaki román, német, szláv szokásaiban, nyelvében, erkölcsében, nem szabad neki tovább menni és az állam integritásának megsértésével nem szabad azon külföldi államok malmára hajtani a vizet, mellyel egy nyelvű, mert akkor visszaél az állam adta jogaival, szabadságaival s mint ilyen a legnagyobb kárhozatra érdemes.

Ennek az államnak egésznek, épnek és magyarnak kell lennie, mint amilyen volt a múltban; a nemzetiségek pedig az állam minden jótéteményeiben részesülvén el kell hogy ismerjék, hogy mindennek így kell lenni; csak annyit óhajtunk és azt, hogy az államhoz, mely őket annyi jótéteményben részesíti, hűek legyenek.”⁴⁰

A nemzetiségi kérdés megoldására felajánlott liberális alternatíva a régió gazdasági és kulturális viszonyainak fejlesztése, ismét csak a polgárosodás és a művelődés programja által nyújtott lehetőségek révén: „A nemzetiségi kérdés megoldásának egyik módja az, hogy jobb megélhetésre adjunk alkalmat a népnek, és a kereseti források gyarapításával vonjuk ki először a nyomorból, másodszer a lelki sötétségből”.⁴¹

A nemzetiségi kérdéshez való közelítésmódnak egyik legérdekesebb vonatkozása a nemesség és a cigányság viszonyát körvonalazó beszédmód. A központosított abszolutizmus bukása után a nemzet megtestesítőjévé, érdekeinek képviselőjévé ismét a nemesség lépik elő. Vezető szerepe nemcsak szükséges, hanem indokolt is; jogfolytonosságának fenntartása a szabad társadalmi verseny vezetésében való megmaradását is jelenti. Ám

38 (-): Mi legyen Magyarország? *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 98. sz. 1.

39 Erről lásd még: Vásáry 1980.; Szűcs 1984. 13–188.; Vermes 1994. 51–74.

40 ***A szélmalom ellen. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 138. sz. 1.

41 ***A mezősi vonat. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 166. sz. 1.

e társadalmi osztály XIX. századvégi fokozatos deklasszálódását a cigánysággal hozzák összefüggésbe. Pontosabban a „cigány muzsikusként” okolható részben a deklasszálódó kis- és középbirtokosok sorsának alakulásáért. Az a tény, hogy a dzsentri elnevezés a birtokos nemes szinonimájából (mely jelentésben az 1870-es években volt használatos), majd pedig a nyolcvanas évekbeli identitást, öntudatot kifejező értelemről pejoratív felhangra csúszott, a *Kolozsvár* értelmezése szerint nagy mértékben tulajdonítható a cigány muzsikusként, mert: „A cigány a dzsentrit ért hét csapás közül az egyik csapás. Az az úrfi, akinek nincs a nélkülözhetetlen szükségességekre valója – még mindig juttat sokat a cigánynak az ősi vagyon maradékából. A cigány az az úrfiaknak, ami a veres posztó a bikának, s a trombita a csalónak. Rohannak a veszedelembé, ha látják, ha hallják. És az erdélyrészi »nagyság« vagyon elpergésének történetét a cigány tudná megírni mint szemtanú. Hej! Sok vérrel szerzett kincs ment prédába a Tanti- vagy Nátyi-hegedű szavára. (...) Ismétlem: a cigány muzsikusként társadalmi csapás. Minél jobb, annál nagyobb csapás.”⁴²

Bár a deklasszálódás nem akadályozható meg teljes mértékben, hiszen ez a polgári társadalommá való alakulás feltétele, a liberális program, illetve beszédmód felkínálta alternatíva révén még mindig van lehetőség a probléma kezelésére. A cigányság számára új munkalehetőségeket kell teremteni, és a megváltozott munkaviszonyokbeli szerepkörök betöltésére az oktatás révén kell felkészíteni őket. Így nemcsak a népcsoport kulturális emelkedését célozzák meg, hanem egyúttal hatástalanítják a magyar nemesség vezető pozícióban való megmaradásának egyik gátló tényezőjét is. Hiszen a liberális politikai program nem feledkezik meg egy percig sem *saját* eredeti célkitűzéseiről.

A magyar középnemesség vezető társadalmi funkciójában való megmaradásának egy másik nagyon érdekes kérdése a XIX. század végén a zsidókhoz való viszonyulásmód. „A keresztény és a zsidó középosztály ellentéte két világosan körülhatárolható társadalmi csoport, az évszázadokon át vezető szerepet betöltő magyar középnemesség és az országba néhány évtizeddel korábban érkezett zsidó bevándorlók ellentétes irányú társadalmi mozgásából, a dzsentri lesüllyedéséből és a zsidók felemelkedéséből adódott.”⁴³ Hogyan kezeli a liberalizmus ezt a problémát, a zsidókérdéssel szemben milyen magatartásforma észlelhető egy liberális politikai beszédmódban?

42 [Petelei István] –n.: Czigánykodás. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 3. sz. 1.

43 Romsics 1999. 72.

A *Kolozsvár* több ízben is foglalkozik a zsidókérdéssel. A problémához való közelítésmódjában némi kétértelműség észlelhető, ami érthető is, hiszen a liberalizmus szempontjából kell közelítenie egy olyan problémához, amely a magyar elit és a zsidóság között a XIX. század végén távolról sem volt pozitív értelemben rendezettnak tekintett. A magyar elit a zsidók térfoglalását az egységes magyar nemzetállam ellen tett veszélyeztető tényként értelmezte. A helyzeten azonban nem lehetett változtatni, viszont bizonyos vonatkozásokban, a nemzeti szempont szem előtt tartásával ki lehetett használni. Erdélyben is egy ilyen érdekközpontú viszonyulásmóddal közelítenek a problémához:

„Az erdélyi részekben a magyarság igazi segítségei a zsidók. (...)

Kevesen vagyunk. Minden erősítést igen meg kell becsülnünk. Nagy, rendezett viszonyok közt élő egységes nemzetek megengedhetik maguknak a zsidóheccet luxusát – mi nem. Szívesen kell kezet adnunk, s megbecsülnünk őket, kik önként közelednek s minket gyarapítanak számban, súlyban erőben.”⁴⁴

A beszédmód meglehetősen kétértelmű, avagy mégsem? Ha nagy és rendezett viszonyok közt élő egységes nemzet lennénk, akkor megengedhetnénk/megengednénk magunknak a zsidóheccet? Csak azért nem tehetjük ezt meg, mert gazdasági érdekeinkkel ellenkezik?

„A régi nemes házak közül sok van pusztulóban. (...) Elpusztult a vén porta, melyet fegyveres szolgálatért vitézséggel, a haza védelme díjában szerettek ily drága béren az elődök. Most már ha új gazda váltására kényszerítik a viszonyok, jó nekünk ha egy érzelemben, szóban felénk hajló, a mi törekvéseinkért érző nép kezére jutnak, és jaj nekünk, ha azok prédájául esnének, kik idegenek haladásunktól, ellenségeik törekvéseinknek. (...)

És jó arra is figyelemmel lennünk, hogy iparunk, terményeink értékesítésére, kereskedelmi életünk eleveensége körül jelentékenyebb szolgálatot egy fajnak se köszönhetünk, mint a zsidónak.”⁴⁵

A liberális beszédmód azonban azt is megköveteli, hogy ezt az érdekközpontú viszonyulásmódot nyíltan felvállalják, hiszen így nyilvánvalóvá válik, hogy a liberalizmusnak nincsenek hátsó szándékai és az egyes problémákkal szembeni irányultságát fenntartások nélkül vállalja. A *Kolozsvár* is csak azt mondhatja tehát, hogy: „A barátságokat az érdek egyformasága szüli és erősíti. Mi is azon indokokat soroltuk itt fel, melyek nyilvánvaló, érdekközösségünkre ujjal mutatnak.”⁴⁶

44 ***Egy szó a zsidókról. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 275. sz. 1.

45 Uo.

46 Uo.

A zsidókérdéssel kapcsolatos liberális kétértelműségek akkor is észlelhetőek, amikor a szomszédos országoknak a problémához való viszonyulását vizsgálják:

„Oroszország nyíltan proklamálta a zsidóüldözést. (...)

Ez mindenesetre brutalitás. De utóvégre a brutalitással az orosz megvédi vallását és nemzetiségét.”⁴⁷ A nemzeti jelleg hangsúlyozása és érvényesítésének lehetőségei szabnak tehát határt a zsidókérdéssel szembeni politikai magatartásnak.⁴⁸ Ezért nem biztos távrolról sem, hogy míg gazdasági szempontból a magyar államnak érdeke visszafogni a „zsidóinvázióval” szembeni gátló intézkedéseit, illetve érdeke toleranciát mutatni a zsidókkal szemben, addig a magyar nemzeti kultúrának eszméjének megvalósítása szempontjából ugyanez a toleráns magatartás kedvező lenne. „Bátran kimondhatjuk, hogy nálunk a zsidók tartják fenn a német intézményeket, színházakat, zengerájokat. Úton-útfélen németül beszélnek; Kolozsvárt a német nyelv csak a zsidók szájából hallható és beszélnek is azt, a magyar nyelv teljes ignorálásával. Ők teszik nálunk németté az ipart és kereskedelmet. (...)

Nincs is, nem is lehet nagy panaszunk e faj ellen. De e faj mégsem akar magyarrá lenni, inkább németté, és ez az, ami ellenkezik állami érdekeinkkel.”⁴⁹ Ez a kijelentés indokolja, hogy az elkövetkezendőkben hogyan módosul a liberalizmus *mértékéről* való beszédmód:

„Ha azonban a Timesban a londoni zsidóinvázióról most megjelent komoly cikket olvassuk, mely felfejti azokat a káros viszonyokat, melyeket ez az invázió teremt, a túlliberalizmus nemes tanaiból valamit engedni és állami érdekeink rigorózusabb megfontolására kénytelenítettünk.(...)

Nem kívánhatjuk, hogy a mostani korban az állam gyámokdjék polgárai felett, de viszont azt sem nézhetjük tétlenül, hogy egy teljesen kifosztott és éhes sereg határtalan étvágya kielégítésének martalékul engedje ezt a sokat sanyargatott országot, s ha a liberális Anglia nem átall bizonyos korlátozó feltételeket kötni ki, amelyekkel mintegy megszüri a salaktól be-

47 ***A zsidó-kérdés Keleten. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 179. sz. 1.

48 A zsidókérdés természetesen ennél sokkal bonyolultabb, tekintettel arra a különbségre is, hogy Oroszország, illetve Románia a zsidóságot nemzetiségként kezelte, míg Közép-Európában a liberalizáló törvények vallásfelekezeti szintűek. A kérdés azonban, hogy a zsidóság nemzetiség-e vagy pedig vallásfelekezet, ma sincs egyértelműen megválaszolva. Én kimondottan arra koncentrálok, hogy a *Kolozsvár* liberális beszédmódjában hogyan közelítenek az ilyen és hasonló kérdésekhez, illetve, hogy a probléma megközelítésének módja milyen liberalizmusfogalomra enged következtetni.

49 ***A zsidó-kérdés Keleten. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 179. sz. 1.

özönlést, úgy a mi életérdekeinkre is ráfér, hogy a liberális tanok lelkes tiszteletben tartásával, a faji ellenszenv legkisebb nyilvánulása nélkül, a zsidó bevándorlás mérséklésére a kellő óvintézkedéseket megtegyük.”⁵⁰

A zsidókról tett kijelentések forrásai kapcsán a *Kolozsvár* mint sajtóorgánium számára a legitim közeget Európa egyik legrangosabb napilapja jelenti. A *Times*hoz való viszonyulás/viszonyítás jegyében módosulhat tehát a zsidókról való beszédmód. Benne van ebben a magatartásban a közép-európai államnak a Nyugat felé fordulása, a Nyugat kijelölte irányok követése.

A *Times*-beli cikk ugyanakkor a magyarországi zsidókérdés *antiszemitizmus* jellegű vonatkozásait is sejteti, főként a „kellő óvintézkedések megtevése” szintagma révén, és irányt is mutathat számunkra arra vonatkozóan, hogy a magyarországi antiszemitizmus forrásainak felkutatásában merre induljunk. Tudvalevő ugyanis, hogy a reformkor egyik jellegzetes elit magatartása az átvehető nyugati modellek utáni kutatás volt, az 1860-as évekre azonban leszűkült az elfogadható modellek köre, melyek közül Anglia mint a tendenciózus példakeresés legtermékenyebb forrása emelkedett ki. (Nyilvánvalóan ereje és tekintélye miatt.) Ha ezt a tendenciózus példakeresést összevetjük a *Times*ra való hivatkozással, akkor talán világosabbá válik, hogy mit értek a magyarországi antiszemitizmus forrásai felkutatásának lehetséges irányvonalán. Az, hogy a zsidókról való beszédmód jellegét a rangos európai napilap beszédmódjához való igazodás határozza meg, a modellkövetésben egészen konkrétan azt is jelenti, hogy az antiszemitizmus is, mint egy lehetséges nyugati modell követhető.⁵¹

A nemzetiségi kérdés kezelésében is domináló egységes magyar nemzetállam eszméjének és egyetlen megvalósítási eszközének, a liberálisnak eredményeképpen válik lehetségessé az, hogy egy retrospektív nézőpontból az 1867-től eltelt időszakot az „alkotások korszakának” minősítsék:

50 ***Zsidó invázió. *Kolozsvár* 5. évf. [1891.] 100. sz. 1.

51 Hogy a zsidókérdés kezelésében mennyire a nyugati példák voltak mérvadóak, arra álljon itt egy, az antiszemitizmussal éppenséggel ellentétes példa. Gyurgyák János könyvében található választ arra vonatkozóan, hogy a zsidókérdésben az optimista emancipációs elképzelést vallók (a politikai elit liberális többsége) milyen érveket emlegetnek a magyarországi zsidóság emancipációjára vonatkozóan. Emancipálni kell tehát a zsidóságot a felvilágosodás szelleme miatt, mert *Nyugaton is ez történt*, s a külföldi példák azt bizonyítják, hogy a polgári jogok megadása általában az állam és a társadalom javára válik, nem utolsósorban pedig mert ily módon az adózás és a polgári jogok összekapcsolhatóak. (L. Gyurgyák 2001. 266.)

„A magyar állam Európa legelső államaival versenyez reformjaiban.

Aki megírja majdan a jelenkor történetét, meg fogja írni azt is, hogy ez volt az az idő, amelyben Magyarország hivatása magaslatán állott. Nagy szabású dolgokat műveltek akkor, amelyek az állam tekintélyét benn és künn hatalmasan növelték, erőit jelentékenyen megszorították s lételet az európai államok keretében örök időkre biztosították.”⁵² Ebben a kontextusban már nincs szükség a hagyományos sérelmi politizálásra, hiszen semmi sem indokolja azt. A Bécs elleni politizálás helyét a jogállamiságért való politizálás veszi át, amely tökéletesen összeillik a liberalizmus felkínálta lehetőségekkel:

„A szabadelvűség íme nincs ellentétben a jog- és törvényszerű, egyedül természetes és lehető nemzeti politikával.

A törvény és jogi intézmények szaporodnak, javulnak hazánkban. A polgárság, a »kítartó szellem erélyes működése« keretet, támogatást, biztosítékot nyer egyre jobban. A forma tökéletesedik.

Mi kell e formába?

Ember.

Ember, aki nemcsak nyelvben, hanem szellemben is magyar, hazát és fajt szeretni, az anyaföldre ragaszkodni, *királyt tisztelni*, törvényeknek engedelmeskedni, a *közös fejlődésnek örvendeni*,⁵³ nemzetén belől fenséges emberségi célokért lelkesedni és munkálni, láthatlanul is becsületosnak és jónak lenni, és mindenekfölött az igazságért élni, szenvedni és meghalni tud.”⁵⁴

A *Kolozsvár* liberalizmusának egyik legérdekesebb vonatkozása az, ahogyan fölülvizsgálja egyrészt azokat a változásokat, amelyek ennek a fajta politikai programnak az érvényesülése nyomán jöttek létre, másrészt pedig ahogyan ezzel egyidőben saját beszédmódjára is reflektál. Ez azt jelenti például, hogy az „alkotások korszakának” értelmezésében az érem mindkét oldalát láthatjuk. Egyrészt azokat a tanügyi, hadügyi, pénzügyi, közlekedésügyi stb. reformokat, amelyek valóban végbementek, másrészt pedig, hogy a változás folyamatában egyáltalán nem biztos, hogy egyértelműen csak a pozitív irányba való elmozdulás történt, mert a változást megelőző és a változást követő időszak között létezhetnek olyan diszkrepanciák, amelyeknek a társadalmi, politikai, gazdasági illetve kulturális fejlődésre való hatása nem kimondottan építő jellegű. Egy arisztokratikusan szervezett államnak demokratikussá való átvarázsolása

52 ***Az alkotások korszaka. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 180. sz. 1.

53 (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

54 Sándor József: Lesz. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 96. sz. 1.

nem minden rázkódtatás és utókövetkezmény nélküli.⁵⁵ A feudális társadalmi rendről a polgári, modern társadalomra való áttérés nem minden zökkenéstől mentes, még akkor sem, ha a liberális elit jól kidolgozott polgárosodási-művelődési programja hivatott ennek megvalósítására. Ez a változás természetes velejárója. A folyamatban vezető szerepet betöltő liberális értelmiségi réteg egyidőben tudatosítja saját magában, hogy politikai programja a legjobb a lehetséges változatok közül, hogy valóban képes társadalmi változásokat előidézni, hogy alakíthatja, formálhatja a társadalmat felülről, illetve hisz is abban, hogy a magyarság mint egész is csak nyerhet a polgári társadalom révén, és ugyanakkor azt is belátja, hogy minden változásnak szükségszerű velejárói bizonyos *tökéletlen* mozzanatok: „Újabb alkotmányos életünk folytonos fejlődése, a rohamos nagy alkotások egymást űző láncolata – nem engedett időt arra, hogy a modern intézmények népünk minden rétegében kellőképp meghonosodjanak, azok eredménye elegendő kifejezésre juthasson. És éppen ezért törvényeink végrehajtásánál azok közül igen soknak laza összefüggése nagyon érezhető.”⁵⁶

Ezek a változással együtt járó tökéletlen mozzanatok annak is tulajdoníthatóak, hogy még mindig érzékelhető a liberális értelmiség egyfajta nosztalgiával múltba tekintő magatartása, mely nem fér össze a modern eszmék sietős meghonosításával. A feudális társadalmi rendről a polgárisodás folyamatára való hirtelen áttérés következtében keletkező meg hasonlasi mozzanatok folyamányaként még mindig észlelhetőek olyan múlt fele forduló viszonyulásmódok, mint amilyen például az „ősi alkotmány csillogó köntösének utolsó foszlányaihoz való ragaszkodás”.⁵⁷ Az „ősi alkotmány” és az alkotmányos szellem felidézése a magyar állam-nemzet fikciójának járulékos jelensége, ugyanis mivel „egy magyar »állam-nemzet« koncepciója a politikai realitásban nem ereszthetett gyö-

55 A következő jegyzetben feltüntetett cikk egyik mondatát parafrázálom.

56 Dózsa Endre: Mi jön holnap?... *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 269. sz. 1.

57 Takáts József az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelvét a XIX. század első felének egyik jellegzetes politikai beszédmódjaként értelmezi, melyben „az alkotmány, a constitutio nem az éppen élő nemzedék tulajdona, amelyet az, ha jönnek látja, megváltoztathat, hanem örökség, melyet az ősök hagytak a most élőkre, s melyet csorbíthatatlanul kell továbbadni az unokáknak. (...) A nemzet ebben a politikai nyelvben a kormányzásban részt vevő honpolgárok közösségét jelenti: a nemességet. Az alkotmány nem egyszerűen érvényben levő jogszabályok együttese, hanem mindenekelőtt az ország szokása. Ez teszi érthetővé, miért azonosítódik a beszédmódban az alkotmány fennállása vagy épsége az ország fennállásával.” (Takáts 1999. 229–230.)

keret, a politikai elméletben pedig többé-kevésbé fikció volt (mert modern kategóriákban ilyen »nemzetet« meg sem lehetett fogalmazni, ön-maga indoklását főként a történelemből merítette”.⁵⁸ A történelmi kontinuitás elve mint a politikai elit legitimációjának legfontosabb eleme, kizárta az alkotmányosság figyelmen kívül hagyását, hiszen a vezető értelmiség az évezredek szabadságküzdelmei, a reformkor és az 1848-as forradalom örökösének tekintette magát.

Az aktuális politika néhány *emlékező* mozzanata tehát az önálló magyar államiság 1526 előtti állapotára próbál utalni; ennek fényében válik nyilvánvalóvá, hogy mi a kapcsolat az *emlék* és a „magyar állameszme rendíthetetlen, kétségbevonhatatlan jogosultságának hirdetése”⁵⁹ között.

A *Kolozsvár* önmaga által is liberálisnak nevezett politikai irányultsága, illetve politikai beszédmódja, annak a liberális politikai programnak az egyik megnyilvánulásaként olvasható, melyet a liberális elit saját tevékenységének igazolására dolgozott ki, és mely liberalizmusában nem volt ugyan egyértelmű, de mely az adott társadalmi-politikai helyzetben a lehető legmegfelelőbbnek ígérkezett. Sajátos liberalizmusfogalommal állunk szemben, hiszen ez a liberalizmus központi fogalmává nem az egyéni szabadságot, az emberi jogokat tette, hanem a politikai magyar nemzetet és nemzetállamot. Nem *egyénről* van tehát szó, hanem *nemzet*ről, egy hangsúlyozottan szándékosan homogénnek elképzelt és tételezett (illetve megvalósítandó) közösségről. Az „egy politikai nemzet” fikciójának egy olyannyira erős megalkotottságával állunk szemben, mely a reformkori, s íme a dualizmuskori politikai élet főbb irányvonalait határozta meg. Jogosan nevezi Takáts József ezt a liberalizmust „nemzeti liberalizmusnak”.⁶⁰ A *Kolozsvár*ra is tehát indokolt úgy tekintenünk mint ennek a nemzeti liberalizmusnak egy erdélyi írott orgánumára.

3. Ellenség, ellenfél avagy ellenzék. Ellenfélteremtő beszédmód a *Kolozsvár*ban

A *Kolozsvár* egyik előfizetési felhívásában a következőket mondja: „A szerkesztőség szolgálja az igazságot, méltányosságot, a közönség jogos érdekeit”.⁶¹

58 Szűcs 1984. 31.

59 Hegedűs István: Mátyás király. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 100. sz. 1.

60 Takáts 1993. 545.

61 A szerkesztőség: Az új évnegyed. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 76. sz. 2.

Az igazság értelmezésének sokféle változata lehetséges, és létezik is. Az, hogy mit értünk az igazság fogalmán, tulajdonképpen interpretáció kérdése. Az *igazság szolgálata* a *Kolozsvár* esetében valami mellett való elkötelezettséget jelent: a liberalizmus, a liberalizmus igazsága mellett való elkötelezettséget.⁶² A hangsúlyt itt nem szeretném ismét a liberalizmus vizsgálatára fektetni, hiszen az előző fejezetben már láttuk, hogy a XIX. századvégi magyar liberalizmusnak milyen vonatkozásai körvonalazódnak a *Kolozsvár* hasábjain, inkább az *elkötelezettség* mozzanatára koncentrálok, illetve arra, hogy az igazság jelentése ebben az esetben milyen irányt követ. Kérdésem tehát: mit jelent ez a *Kolozsvár* esetében? Mi módon elkötelezett a *Kolozsvár* a liberalizmus mellett, a liberalizmus igazsága mellett?

Elkötelezettsége egyrészt azt jelenti, hogy nyíltan vállalja ezt a politikai programot/irányultságot, és a kor társadalmi, politikai, kulturális, gazdasági problémáit ilyen szempontból és ilyen előfeltevéssel szemléli, illetve értelmezi, másrészt pedig, hogy nemcsak szemlélője, értelmezője ennek a politikának, ennek a politikai diskurzusnak, hanem maga is a diskurzus része.

A hatalom működéséhez a társadalomnak szüksége van arra, hogy igaz diskurzusokat teremtsen – írja Foucault.⁶³ A hatalom igényli az igazságot, kényszerít az igaz diskurzus előállítására, mert szüksége van erre, e nélkül nem működhetne, ez létének alapfeltétele. Az igazság előállítása, a hatalom gyakorlása azonban legtöbb esetben a *más igazaktól* való elhatárolódást is jelenti. A hatalom gyakorlása szükségszerűen mindig a mással való szembehelyezkedéssel is jár. Az oppozíciós viszonyban válik nyilvánvalóvá elhatárolódása, különbözősége a *másikkal szem-*

62 „Őszinte meggyőződéssel a követett irány helyessége iránt, hittel a sikerben, valljuk a Szabadelvű Párt programját. (...) Valljuk, hogy az az út vezet egyedül a fokozatos, a biztos javulásra, melyen a Szabadelvű Párt halad.” (Petelei István: Előfizetési felhívás a »Kolozsvár« első évfolyamára. *Kolozsvár* 1. évf. [1886.] 1. sz. 1.)

63 „A következőkről van szó: az olyan társadalmakban, mint a miénk – de végeredményben bármely más társadalomban is – a társadalom egészét sokszoros hatalmi viszonyok hálózák be, határozzák meg és építik ki. Ezeket a viszonyokat nem lehet sem megbontani, sem kialakítani, sem pedig működtetni anélkül, hogy igaz diskurzusokat állítanánk elő, gyűjtenénk össze vagy hoznánk forgalomba. A hatalom gyakorlása együtt jár az igaz diskurzusok valamiféle ökonómiájával. Ezek a diskurzusok ebben a hatalomban, belőle kiindulva és rajta keresztül fejtik ki hatásukat. Rákényszerülünk arra, hogy az igazságot előállítsuk, a hatalmat pedig, különös módon, csakis az igazság előállításával tudjuk gyakorolni.” (Foucault 1999. 319.)

ben.⁶⁴ Ez a viszony nemcsak számára teremt önmeghatározási lehetőséget, hanem a *máslét* igazolására is szolgál.

A liberalizmus melletti elkötelezettség, a *liberális*, illetve *szabadelvű* jelző használata tehát a nemliberálissal szembeni önmeghatározást, elkülönülést és ugyanakkor szembehelyezkedést is jelenti. A liberalizmus szolgálata politikai vonatkozása mellett egy igaz liberális diskurzus folyamatos teremtését is implikálja.

Ennek a liberális diskurzusnak egyik működtető elve tehát az identitásteremtés egyrészt, másrészt pedig a másikkhoz való viszony kifejeződése. Az identitásteremtés bizonyos fogalmak révén történik, amelyek körülhatárolnak egy bizonyos politikailag cselekvő közösséget, de éppen a *körülhatárolás* gesztusa által kizárnak másokat belőle. Az identitásteremtésre azonban szükség van, mert ez a körülhatárolt csoport magára ismerésének feltétele. „Az embereknek definiálniuk kell magukat, ha egységesen akarnak fellépni és cselekedni. Az ilyen értelemben használt fogalom nemcsak jelzi a közös cselekvést, hanem formálja és teremti is. A fogalom tehát nem csupán jelzője, de teremtő tényezője is politikai vagy társadalmi csoportoknak.”⁶⁵

Koselleck szerint a probléma akkor bonyolódik, amikor „egy történelmi cselekvő közösség” a „lehetséges általános fogalmakat” (nép, párt, rend, társadalom, egyház, állam stb.) „egyediekké stilizálja, hogy ezek csak őt jelentsék és csak rá vonatkozzanak.” „Ilyen esetekben a konkrét csoport kizárólagos igényt formál az általánosságra azáltal, hogy egy nyelvi univerzális fogalmat csak saját magára vonatkoztat, és elutasít ezzel kapcsolatban mindenféle viszonyítást. Az ilyen jellegű önmeghatározásokhoz ellenfogalmak kapcsolódnak, amelyek diszkriminálják a kizártakat.”⁶⁶ Arról van tehát tulajdonképpen szó, hogy önmagunk definiálásával egy időben ellenségfogalmakat is alkotunk, mivelhogy ez az önmeghatározás egyik szükséges és elmaradhatatlan velejárója.

Az ellenségfogalom-alkotást Koselleck mint speciális nyelvi teljesítményt értelmezi,⁶⁷ hangsúlyozva azonban azt is: ahhoz, hogy a nyelv az

64 Az egyik-másik, a mi-ti állandó szembehelyezkedésről van itt szó, mely viszony lényegét Said a következőkben fogalmazza meg: „...minden jelölés a többi lehetséges jelöléshez való viszonyán keresztül létezik. Annak tudása, hogy mi tartozik egy adott egyénhez, feltételezi a többieket is besoroló osztályozási rendszer – illetve az osztályozás lehetőségének – meglétét.” (Said 2000. 208.)

65 Koselleck 1997. 7.

66 I. m. 7–8.

67 Koselleck 1998. 12–23.

ellenségesség kritériumává válják, szükség van politikai motivációra is, ami azonban tisztán nyelven kívüli. A nyelvnek tehát ez a politikai instrumentalizálódása hívja elő az ellenségfogalmakat, melyet persze az is segít, hogy minden nyelvben vannak bizonyos szemantikai oppozíciós struktúrák.

Láttuk az előző fejezetben, hogy a *Kolozsvár* politikai beszédmódja milyen liberalizmusfogalomra enged következtetni, illetve, hogy a XIX. századvégi magyar liberalizmus hogyan értelmeződik a lap hasábjain. Mindezt azonban mint egy sajátos politikai program kivetüléseit vizsgáltam, önmagában, más politikai programokkal, más politikai pártokkal való szembehelyezkedése nélkül. A *Kolozsvár* beszédmódjának azonban egyik alapvető jellemzője, hogy folyamatosan vitát folytat a *másikkal*, az *e(E)llenzékkel*, és ebben a disputában folyamatosan konstruálja, nyelvi-leg teremt *ellenségeit* avagy *ellenfeleit*.

Célszerű különbséget tenni ellenségfogalom és ellenfélfogalom között, tekintettel arra, hogy a kettő nem egy és ugyanazt a dolgot jelöli. Murray Edelman írja,⁶⁸ hogy a politikai ellenfelek nem feltétlenül ellenségek is, hiszen bizonyos ellenfelek legitimként tiszteltek és elfogadottak. A különbség attól függ, hogy a szemben álló fél legbensőbb természete avagy alkalmazott taktikája áll-e a figyelem középpontjában. Abban az esetben, amikor a másik fél természetére koncentrálnak, és azt eleve adott és szorosan hozzátartozó vonások alapján határolják el, *ellenségről* van szó; abban az esetben, amikor a két fél közötti disputa folyamata a hangsúlyozottabb (például a győzelemért folyó verseny), akkor *ellenfélről* beszélhetünk.

Az 1875 óta megszakítás nélkül kormányzó Szabadelvű Párt és az ellentábor (mely elsősorban a Függetlenségi és 48-as Párt mögött sorakozott fel) közötti közjogi vita tétje valójában nem igazán a parlamenti többség „elnyerése” volt; vitájuk mindig inkább erre a győzelemért folytatott harcra koncentrált, mint kimondottan a másik fél természetének bírálata. Ezért úgy gondolom, hogy a *Kolozsvár* beszédmódja kapcsán indokoltabb *ellenfélfogalmakról*, pontosabban ellenfélteremtésről beszélni, mint *ellenségfogalmakról*, vagy az ellenségteremtéséről.

A vita, amelyet a *Kolozsvár* folytat azonban nem csak egyszerűen egy bizonyos politikai irányzattal való szembehelyezkedés lecsapódása, hanem ugyanakkor e politikai irányzattal szimpatizáló sajtóorgánummal folytatott disputa is. A Bartha Miklós szerkesztette *Ellenzék* az ellentábor, az ellenfél sajtóorgánuma. Ezért már a *Kolozsvár* megjelenését követő na-

68 Edelman 1998. 88–123.

pokban megindul egy sajtóvita, melynek kiindulópontja az a két különböző nézőpont, mely a liberális és a konzervatív politikai köröknek a dualizmushoz való viszonyulását rögzítette, és amely végig meghatározta és folyamatosan újratermelte a két politikai állásfoglalás ellentéteit.

A liberális *Kolozsvár*nak állást kell foglalnia az *Ellenzék* támadásával, bírálatával szemben, és ugyanakkor értelmeznie is kell az ellenzék politikai megmozdulásait, azért, hogy a magáénak vallott programot folyamatosan visszaigazolja. Ehhez szükségszerűen egy, az ellentáborral kapcsolatos fogalomapparátus kell. Szüksége van az ellenfél nyelvi megkonstuálására, illetve az ellenséghez való viszonyának nyelvi eszközökkel való rögzítésére is, hiszen ez saját érdekeit szolgálja azáltal, hogy ideológiai igazolást ad számára.

Az ellenfélteremtés leghatásosabb útjának az *ironia* használata ígérkezik. Ezzel a retorikai-stilisztikai eszközzel nagyon könnyen kérdésessé lehet tenni a másik fél állításaink hitelességét, és ugyanakkor megerősíteni a saját állítások jogos voltát. Az *Ellenzék* egyik, a *Kolozsvár* programját tárgyaló vezércikkére például így válaszolnak: „Azoknak, akiket a gondviselés azon kényelmes szerencsében részeltet, hogy ellenzékiek legyenek, sok minden szabad, de a fogalmakat, ez abszolút törvényeket összezavarni, megmásítani még nekik sem. A »fogalom« nem afféle állami költségvetés, amelynek tételeit az oppozicionális lapok huszonnégy óra alatt úgy szétnyújtogatják meg összepréselik, hogy kisül, hogy a bevételek sokkal kevesebbek és a deficit kétszer annyi. És kisül, hogy az összes minisztériumok félesztendei munkája merő ügyetlenkedés az ellenzéki vezércikkíró úr bölcsességéhez képest, aki úgy félóra hosszát lapozgat a budgetben, és a másik félóra alatt egybecsapja az új költségvetést – és ez az igazi.”⁶⁹ Vagy egy másik, szintén az *Ellenzék* cikkére írt kommentár: „Azt az örvendetes hírt kell tudatnunk e helyen, hogy lapunk az *Ellenzék*nek egyáltalában nem tetszik. Igyekszünk e szíves elismerő ítélet további kiérdeklésére is. Ami bűne eddig a *Kolozsvár*nak volt, az mind fel van sorolva az *Ellenzék* tegnapi számában hat pontban. (...)

Megtanulja a felsorolásokból az *Ellenzék* olvasóközönsége, hogy a *Kolozsvár* olyan újság, amelyik nem az *Ellenzék* olvasóközönségének való; megtanulja, hogy mi másképp szolgáljuk az igazságot, mint ahogy azt az *Ellenzék* szokta. Ez igaz. De kérjük az *Ellenzék*et: mint hírlapnak az-e a célja, a törekvése, a kötelessége az erdélyi részek iránt, hogy mindezek bizonyítására áldozza hasábjait? S azt hiszi, hogy viszont nekünk az

69 [c. n.], *Kolozsvár* 1. évf. [1886.] 4. sz. 1.

a célunk, hogy efféle *gyermekes kötődésekkel* vesződjünk, és hogy olyan újságot szerkesszünk, amelyik az *Ellenzéknek* tetszik? Vagy ha nem ez, hát az-e a törekvése, hogy e *nevetséges piszkálódással* eltérítsen minket attól a komoly szándékunktól, hogy az erdélyrészi hírlapirodalomban a dolgok tisztességes modorú megvitatásához a magunk legjobb tehetsége szerint közreműködjünk? Van szerencsénk kinyilatkoztatni, hogy ez nem fog sikerülni. Először: tárgyilagosságot nem tanulunk az *Ellenzéktől* (az övét nem szeretjük), másodszor: a *Kolozsvárt* nem fogjuk olyan vitáknak megnyitni, amelyeket az *Ellenzék* provokálni szeretne. Amint a *Kolozsvárból* láthatja az *Ellenzék*, nekünk csakugyan van dolgunk. Amint az *Ellenzékből* látjuk mi, neki nincs.”⁷⁰

A hírlapi vitát a közönség néha rosszindulatú marakodásként értelmezi; ez ad alkalmat a következőhöz hasonló sorok írására: „Kedves testvér! Az önök marakodása csakugyan csúnya. A vidéki lapocskák teljesen eljártsszák a komoly közönség figyelmét. Micsoda hang az, amelyet önök pártszenvédélyüktől elvakítva traktálnak egymással. A tanult embernek éppen az a megkülönböztető vonása, hogy uralkodni tud a maga dühén. Önök üvöltnek egymásra. A művelt olvasó pedig elfordul ettől a civilizálatlan tónustól.

Mert az igazság megvédése sohase szorult ilyen eszközökre. Akinek nyugodt az öntudata, abban marad méltóság is igaza megvédésére. Csak az kiabál, aki fél, vagy elijesztetni akar.

Aztán főképpen ne bajoskodjanak önök egymás dolgával. Az újság nem a szerkesztőkért van, hanem a közönségért. Mit tartozik pedig arra, hogy ön-é a feketébb, vagy a másik lap szerkesztője-é a feketébb? És azzal nem lesz fehérebb a kérdés, ha önök mindketten mind jobban befeketítik magukat és egymást.”⁷¹

Talán túlságosan is sarkítottnak tűnik ez a megközelítése a problémának, ha az ellenség/ellenfélteremtés perspektívájából tekintünk rá. És ráadásul a *Kolozsvár* távolról sem a Petelei István és Bartha Miklós közötti bármiféle harc színtere. Nem személyes vitáról van szó.⁷² Nem arról van szó elsősorban, hogy Kolozsvár két korabeli reprezentatív hírlapjának szerkesztői folyamatosan és kölcsönösen befeketítik egymást. A két lap két különböző politikai programot vall magáénak, és ahhoz, hogy mindkettő saját politikai programját igazolni tudja, illetve hogy saját identitását megeremtsse és folyamatosan megerősítse, el kell határolódnia a

70 ***A szerkesztő üzenete. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 49. sz. 3. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

71 -rk: Egy haragos vidéki szerkesztőhöz. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 109. sz. 2.

72 Petelei István és Bartha Miklós barátok voltak, legalábbis Bartha Miklós Peteleihez írott levelei erre engednek következtetni. Lásd Petelei 1980. 111–115, 153–154.

szemben álló féltől. És ennek az elhatárolódásnak szükségszerű eszközei és következményei is egyben bizonyos nyelvi konstrukciók. De éppen ezeknek a nyelvi konstrukcióknak az összhatása, néha enyhe agresszivitása, mely sok esetben a humortól sem mentes, bizonyítéka annak, hogy inkább beszélhetünk egymást kölcsönösen célba vevő jóindulatú iróniáról, mint rosszindulatú marakodásról. A „gyermekes kötődések”-nek, a „nevetséges piszkálódások”-nak nevezett szóváltásokra szükség van, mert csak ezek kereszteződésében válik nyilvánvalóvá mindkét fél lényegi különbsége.⁷³ Ezért van az, hogy míg egyértelműen kijelentetik, hogy a „méltóság” *Ellenzék* „füstös fecsegései” „nem méltóak a komoly vitára”,⁷⁴ mégis a vita folyamatos teremtője a *Kolozsvár* beszédmódjának.

Korábban említettem már, hogy az ellenfélteremtésnek, az ellenfélfogalom-teremtésnek az *Ellenzékkel*, a sajtóorgánnummal folytatott disputa csak az egyik mozzanata. A másik mozzanata ennek a folyamatnak az ellenzéknek mint politikai pártnak a programjával és tevékenységével szembeni magatartás, ezeknek értelmezése, illetve egyes ellenzéki politikusok személyéhez kötődő fogalomapparátus kialakítása. A leghatásosabb nyelvi-retorikai eszköznek ebben az esetben is az irónia bizonyul. A Tisza-kormányt támadó ellenzékiek megmozdulásairól például a következőképpen tudósít a *Kolozsvár*: „A Shakespeare híres darabjának hősei nem hasonlítottak jobban egymáshoz, mint az az eljárás, melyet a szélbal és a mérsékelt ellenzék a kormány fejének személyes támadásában követ – amint az ellenzék egyik és másik árnyalatának szónokai az általános vitában s most a részletes tárgyalás alatt beszélnek, a nevékkel

73 Szempontomból most az a lényeges, hogy a nyelvi megnyilatkozások identitásteremtő, illetve ellenfélteremtő mechanizmusait vizsgáltsam meg. Németh G. Béla a szélbal vagy 48-as Párt és a Szabadelvű Párt disputáját más megközelítésben tárgyalja. Szerinte ebben a folyamatban a 48-asok kanalizációs szerepet tölthettek be, ugyanis egyrészt ébren tartották a nemzeti sérelmi hangulatot a kiegyezéssel szemben, másrészt viszont verbális ellenzékiségükkel, alternatívát nem nyújtó voltukkal a kiegyezésre nézve, semlegesítették, levezették az ez elleni indulatokat. „Erre a kanalizációra, erre az indulat-levezetésre ugyanis az uralkodó pártnak, illetve az uralkodó birtokosi rétegnek s magának az egész rendszernek nélkülözhetetlen szüksége volt. A rendszer egyik tudati, lelki alapvonása ugyanis egy állandósult szkizoiditás lett. Mert azt ez a rendszer és fő haszonélvezője, a politikai birtokosság sohasem vallotta be teljesen és nyíltan, főleg pedig sohasem mondotta meg világosan még a magyar lakosságnak sem, hogy az ország érintetlen »politikai nemzeti«, »állammemzeti«, területi integritása, amelyet pedig valóságos ontológiai létfeltételnek, erkölcsi sacrosanctumnak hirdetett, az osztrák térfél nélkül, a Habsburg Birodalom másik fele nélkül eleve tarthatatlan.” (Németh G. 1988. 17.)

74 [Petelei István]-n: A füstös demokraták. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 124. sz. 2.

és a pártállásukkal ismeretlen hallgató meg nem tudná különböztetni, hogy melyik tartozik a szélsőbb s melyik a mérsékeltbb ellenzékhez, annyival kevésbé azt, hogy melyik áll a közjogi alapon s melyik támadja és igyekszik megdőnteni ezt az állami szerződéses viszonyt.”⁷⁵

Szintén a Tisza-kormány (és lényegében a Szabadelvű Párt) ellen tevékenykedő ellenzékiekhez, ellenzékiekről szól a következő részlet. Előzménye Tisza Kálmán belügyminiszteri tisztségéből való távozása és Szapáry Gyula, az új belügyminiszter, színre lépése. A Szabadelvű Párt még mindig vezető pozícióban marad, a *Kolozsvár* tehát levonhatja gúnyos következtetését: „A kormányváltásból két dolog következett: az egyik az, hogy az ellenzék *felsült*,⁷⁶ a másik pedig, hogy a többség változatlanul megmaradt a maga szilárd helyzetében.”⁷⁷

A *Kolozsvár* által „kikezdett” politikusok közül Irányi Dánielnek, a Függetlenségi és 48-as Párt egyik képviselőjének a személye körül csoportosul a legtöbb, az ellenfél nyelvi megragadására felhasznált szemantikai struktúra. Amikor nem az „öreg Irányinak [képviselőházi] vadízű kirohanásairól”⁷⁸ beszélnek, akkor jóindulatú gúnyral az öreg Irányi *bácsi*t emlegetik:

„A jó öreg Irányi bácsi!

Szelid lelkű, békés természetű öreg úr, akinek az egyéniségében mégcsak atomja sincs annak az elkeseredett haragnak, mellyel koronként pusztítja a sárga-fekete lobogót és Fejérváry Géza bárót.

Szelid és engedékeny. Testestül-lelkestül 48-as, hanem azért koronként szívesen prédául bocsájtja Polónyiéknak a *pragmatica sancti*ót – csupán a pártbeli béke kedvéért. Ha Ugron fordul hozzá, azt feleli: »Fiam, tökéletesen igazad van!« Ha a terrorista klikk pretendál valamit, hasonló választ kapnak: »Fiaim, mindenben veletek tartok!«

Így aztán Irányi bácsi azt hiszi, hogy kifogástalan rend és nyugalom van a Függetlenségi Pártban.⁷⁹ – Hát hogyne volna! Hiszen ha Polónyiék egyik napon felmondanak a Habsburg dinasztiónak, úgymint rögtön ott teremnek Ugronék, s másnap visszaadják Őfelségének a Szent István koronáját. – Ártatlan mulatozás az egész, melyből se nemzetnek, se királynak

75 ***Tévedések vígjátéka. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 280. sz. 1.

76 (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

77 ***Személyes uralom. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 66. sz. 1.

78 ***A kormány lemondása. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 6. sz. 1.

79 A cikkíró arra a szélsőbali pártviszályra utal, amely később a Függetlenségi és 48-as Párton belüli pártszakadáshoz fog vezetni.

semmi fogyatkozása nincsen, s mely miatt torzsalkodni, pártbomlásra gondolni bizony nem érdemes.

Ha Irányi bácsi meg tudja férköztetni elméjében a két álláspontot – hát csak erőltessék meg magukat egy kissé a gyerekek is.

De a gyerekekben nincs elég alázatosság.”⁸⁰

Később, amikor valóban bekövetkezik a pártszakadás a szélsőbalon, a Kolozsvár ismét ironikus kommentárt fűz az eseményhez: „A szélsőbal tényleg két táborra van oszolva, és a két tábor közt akkora úrt vájtak a beszédek, hírlapi nyilatkozatok, a támadások és leleplezések, hogy azt semmiféle párthatározat nem fogja áthidalni. És jó Irányi úgy szállong az úr fölött, mint Mohamed koporsója a levegőben.”⁸¹

Az ironia nemcsak az ellenféltől való elhatárolódásra, az ellenfél gúnyos megteremtésére ad lehetőséget, hanem az ironizáló identitásában egy biztonságérzés kialakulására is arra vonatkozóan, hogy valóban ő az, aki „megfelelő úton” halad, és ugyanakkor arra is, hogy ezzel a folyamattal párhuzamosan az ideális (a *Kolozsvár* számára ideális) ellenfél tulajdonságai is körvonalazódjanak: a munkátlan lét, a komolytalanság, a feületesség, a vizsálykeltésre való hajlandóság. Ezen tulajdonságok fényében értékelődnek fel azok a jellemzők, amelyek a *Kolozsvár* sajátjai, amelyek nyilvánvalóan a fentebb felsorolt tulajdonságok ellenpólusát képezik, és amelyek az igazságot, a *Kolozsvár* igazságát, a liberalizmus igazságát támasztják alá.

Tartózkodtam attól, hogy a *Kolozsvár* beszédmódjának vizsgálatokor kimondottan csak *ellenfélfogalmakról* beszéljek. Ezt a távolról sem egyértelmű liberális-ellenzéki oppozíciót (hiszen láttuk korábban, hogy maga a liberalizmus fogalma sem egyértelműsíthető), melyet a XIX. századi magyar politikai megnyilatkozások nagyon gyakran használnak, nyilvánvaló, hogy nem a *Kolozsvár* teremti meg. Viszont a *Kolozsvár* is része a folyamatnak, és azzal a ténnyel, hogy liberális hírlapként foglalt állást ebben a folyamatban, szükségszerűen szembekerült a nemliberálissal. Ellenfélfogalom-teremtés helyett inkább az ellenfél teremtéséről láttam helyesebbnek beszélni azért, mert nem annyira *fogalomteremtésről* lehet szó, mint inkább az ellenfél nyelvi *megteremtéséről*. Ez a *Kolozsvár* esetében nem kimondottan csak fogalmakat implikál, hanem egy jellegzetesen ironikus retorizáltságot, egy sok helyen humorosan ironikus retorikát.

80 ***A függetlenségek. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 141. sz. 1.

81 ***A frázisok politikája. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 223. sz. 1.

Jóindulatú iróniáról beszéltem. Az emberi beszéd ricoeuri értelemben a diskurzus és az erőszak (a másik ember feletti hatalom akarása) metszéspontja. „A nyelv mint beszéd (...) az a tér, ahol az erőszak kifejezést nyer...”⁸² A hatalom akarásában, illetve a hatalomnak diskurzusok kidolgozásával való megtartásában szükségszerűen nyilvánul meg az erőszak, hiszen a *saját igaznak a más igazára* való rákényszerítését jelentheti. Más vonatkozásában viszont ugyanez a hatalom nem feltétlenül represszív jellegű. Igen, az ellenféllel szembeni ironikus magatartásmód a *Kolozsvár* esetében azt jelenti egyrészt, hogy az ellenzékét politikailag veszélytelennek, érvényesülni képtelennek minősítik, és egy „felsőbbrendű” pozícióból tekintenek le rá, de a vele folytatott állandó vitával, a rá való folyamatos reflexióval az ellenzéknek legitim ellenfélként való elismerése is folyamatosan beigazolódik. A vitában, a diskurzusban, a nyelvi struktúrákban levezetődik egyrészt a feszültség, az erőszak, másrészt viszont megmutatkozik benne a másokra való állandó odafigyelés, nem a megsemmisítés céljával, hanem a jogos és az önmeghatározáshoz szükséges vitapartner elismeréseként. Az már az irónia feladata, hogy ezt a vitapartner „füstös fecsegőnek”, „a jó öreg Irányi bácsinak” vagy például Eötvös Károly ellenzéki képviselő személyében „nagykőrösi elefántnak”⁸³ nevezze.

4. Nemzeti narratíva és tárcairodalom. Irodalom és irodalomról szóló beszédmód a *Kolozsvárban*

A XIX. század politikai hírlapjai a korábbiakhoz viszonyítva új gyakorlatot honosítanak meg: politikai szövegkontextusban helyet adnak irodalmi szövegeknek, az irodalomnak. A tárcairovatnak a lap többi részétől grafikai jelekkel való elhatárolása világosan kijelöli azt a helyet, amelyet egy nem kimondottan irodalmi jellegű újságban az irodalomnak szánunk. Gyulai szerint a politikai és az irodalmi tartalom ilyenszerű összekapcsolását a politikai napilapok azon felismerésével lehet indokolni, hogy elterjedtségük és széles körű olvasottságuk révén „sokat tehetnek a tudomány népszerűsítésére, az ízlés nemesítésére, kivált a mi sajtósági viszonyaink között”.⁸⁴ A politikai és az irodalmi regiszter egymás

82 Ricoeur 1998. 127.

83 ***A „véderővitázás” történetéhez. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 216. sz. 1.

84 Gyulai Pál: Hírlapjainkról. (Felolvasatott a Kisfaludy Társaság 1895. február 10-én tartott ülésén.) In: *Uó: Emlékbeszéddek*. 2. k. Budapest, Franklin Társulat, 1914. 326.

mellé kerülése persze annak a modernizációs folyamatnak az egyik lecsapódásaként is megközelíthető, amely a XIX. századvégi magyar társadalmat is jellemzi, és amelyben az irodalommal szembeni viszonyulásmódokat olyan külső, nem irodalmi szempontú tényezők is befolyásolják, mint az áruviszonyok, a reklám, a manipuláció.

A probléma akkor válik igazán érdekessé, ha a politikum és az irodalom sajtóbeli egymás mellé kerülését párhuzamosan a „hagyományhoz” ragaszkodó irodalomfelfogás és a modernizációs változás irodalomra kényszerített hatása szempontjából figyeljük. Kérdés, hogy segíthet-e ez valamilyen módon nekünk abban, hogy a XIX. századvégi irodalmi jelenségeket felülvizsgáljuk.

4.1. „A szépirodalomnak nemzeties irányú művelése,”⁸⁵ avagy arról, ami a vonal fölött van

A *Kolozsvár* beszédmódjában az irodalom funkciójának a körülhatárolása ugyanannak az eszmének alárendelt, amely az egyéb – társadalmi, gazdasági, politikai jellegű – problémákhoz való közelítésmódot is annyira meghatározta: az egységes magyar nemzetállam eszméjének. A liberális elit művelődési programja egy olyan irodalomfogalmat is implikál, amely a nemzeti jelleg folyamatos hangsúlyozását és tükrözését hivatott kimunkálni. Ezt az irodalomfogalmat korántsem a liberális elit „találta” ki. Ő csak egy olyan hagyományt visz tovább, melyet a korábbi évtizedek magyarságának önmagáról való gondolkodása honosított meg, és amely még mindig szükségesnek mutatkozik a korabeli viszonyok közepette.

„...határozott, szabatosan körülírt irodalmi célra szövetkezünk. Ez megadja a létfeltételünket, igazolja szükségességünket.

E cél nem lehet más mint éppen a Józsikáék [!], a Keményék tradíciójában való tovább működésködés, alkalmazkodva a változott fejleményekhez. (...)

A magyar irodalomból, de különösen az erdélyrészből, ha ilyen lesz, még mindig, még soká, talán sohasem lesz szabad hiányoznia annak a végcélzatnak, melyért itt mindennek élnie és lehelnie kell: a nemzeti állam végleges megteremtése és biztosítása szolgálatának.

Az egyetemes, általános szép nálunk csak így lehet alkalmazottá, azaz élővé: különben sem ennek a fajnak, nem ennek a kornak írunk, aki

85 Az Erdélyi Irodalmi Társaság alapszabályainak második pontja: „Az irodalmi, szépműtani érdekek istápolása Erdélyben; a szépirodalomnak nemzeties irányú művelése.” *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 68. sz. 2.

pedig író létére nem ezt a föladatot ambicionálja, az lehet absztrakt hang, lehet a felhőkben járó fantom, de magyar író nem.”⁸⁶

Az irodalomnak a nemzeti jelleget szükségszerűen tükröző funkciója a magyar értelmiség által kidolgozott narratív identitásképző diskurzusnak a része, melyre a magyarságnak mindig szüksége volt azért, hogy saját maga és a többi európai nemzet előtt is meggyőződjön arról, hogy valóban létezik és nem fenyegeti kipusztulás. Ennek a narratív identitás-teremtő diskurzusnak viszont egyik jellemzője éppen az, hogy a narráció révén ő maga alkotja meg nyelviileg a nemzet fogalmát. Szajbély Mihály beszél arról – neves európai szakemberekre hivatkozva –, hogy a nemzetközi és a magyar szakirodalomban egyre elterjedtebb az a vélemény, hogy „a nemzet, illetve a nemzeti kultúra nem valamilyen eredendően létező és szervesen alakuló realitás, hanem az értelmiség által életre hívott és életre hívása óta folyamatosan karbantartott fikció.”⁸⁷

Szegedy-Maszák Mihály Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című írásának időszerűségéről szóló tanulmányában Benedict Anderson *Imagined Communities* című írására hivatkozva ad is egy meghatározást arra vonatkozóan, hogy mit érthetünk elképzelt közösségeken. E szerint a meghatározás szerint „az olyan közösségeket nevezik elképzelteknek, amelyek tagjai személyesen nem ismerik egymást, de meg vannak győződve arról, hogy összetartoznak”.⁸⁸ Ide sorolja Szegedy-Maszák a vallásos közösségeket, bizonyos mértékig egyes államok polgárainak együttesét, az osztályokat és a nemzeteket.

A nemzet fogalmának ilyen fikciós megalkotása akkor vált szükségesé, amikor a vallás és az arisztokrácia jegyében elképzelt közösségek egy individualizációs folyamatot is természetszerűen maga után vonó modernizáció következtében széthullnak. Szajbély Niklas Luhmannra hivatkozva értelmezi a nemzet fogalmának szükségszerű létrejöttét ebben a folyamatban. E szerint az értelmezés szerint a modernizáció következtében elkülönült társadalmi alrendszer nemcsak lerombolták a „kollektív identitás tradicionális formáit”, hanem szükségszerűen életre hívták a széttöredezett világ valamilyen egységbe foglalásának igényét is. „A szerepkörök szerinti elkülönüléssel párhuzamosan létrejött új alsó és felső osztályokat a nemzet fogalma volt képes összefogni” és ilyenformán a nemzet mint a társadalom „ön-leírása” működött.⁸⁹ Tény, hogy a magyarságnak az adott

86 Sándor József: Nemzeti szellem. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 51. sz. 1.

87 Szajbély 2000. 189.

88 Szegedy-Maszák 2000. 47.

89 L. Szajbély 2000. 189–190.

politikai helyzetben hangsúlyozottan szüksége volt az egybetartozás, illetve a *létezés* tudatát megeremtő és folyamatosan megerősítő nemzetfogalomra. Erdély szempontjából pedig az egységes magyar nemzethez való tartozás tudatának a felerősítése annál is inkább indokolt, mivelhogy a magyarság történetében az Erdélyről szóló beszédmod az államalapítás momentumától folyamatosan az *elkülönítésben* mutatkozik meg.

Ilyenformán a nemzet fogalma által generált összetartó erőt azok a szövegek alkotják meg, amelyek a legértékesebbnek minősíttetnek, amelyek az iskolai oktatás részét képezik, amelyek a *nyílt kánonhoz*⁹⁰ tartoznak. Ezért a nemzeti identitás fenntartásának folyamatában mindig nagyon fontos szerepet kap a hagyománnyal szembeni viszonyulásmód, az ősiség, a genetikus eredet hangsúlyozása, az ősi, a hagyományos, a *megvolt* ugyanis mércét és viszonyítási alapot jelent a jelen számára. Ezért hivatkozik a korábban idézett cikk szerzője Jósikára, Keményre, az általuk teremtett irodalmi hagyományra, mely a *nemzeties* irány fenntartásában megszabja az irodalmi köztudatnak az irodalmi szövegekkel szembeni receptivitását, és ezért folytatja a következőképpen írását:

„Nem értem én a Szelestey kacskaringós manierjét: de értem a Zrínyi hagyományát.

A Kazinczy szellemének örökségét értem, melyen haladtak Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai anélkül, hogy »agyonütötték« volna a szépet; határozott magyar nemzeti irányt értek a fejlődés és a hazai eredeti szellem folytonossága alapján.”

A hagyományra, a már kánoninak minősített szerzőkre való hivatkozás kínálkozik optimális megoldásnak arra nézve, hogy a modernizáció teremtette különbségek áthidalásához szükséges azonosságtudatot (a nemzetnek a korábbiakban említett mesterséges, fikciós úton való létrehozásához hasonlóan) megalkossák. Szajbély a már említett tanulmányában Stuart Hallra, illetve Gisela Brinker-Gablerre hivatkozik ebben a tekintetben, akik a nemzeti narratíva megeremtéséről beszélnek, és ide

90 A Szajbély által használt fogalom, mely „egy adott időszak meghatározó, alapjait tekintve iskoláskönyvekben lefektetett és egyéb eszközök által szintén terjesztett kánonját jelenti”, „egyféle spontán kompromisszumok és pillanatnyi erőviszonyok által kialakított konglomerátum”, „melyben a szerepkörök szerint tagolódott társadalom kialakulása óta (nagyjából a XVIII. század végétől kezdve) a különböző szegmensek (a luhmanni terminológia szerint társadalmi alrendszerek: politika, gazdaság, morál, jog, művészet stb.) irodalommal szembeni elvárásai különböző időpontokban, a különböző hatalmi viszonyok által is befolyásoltan, különböző arányokban fejeződhetnek ki.” Szajbély 2000. 184.

sorolják a nemzeti rituálékat, eredetmítoszokat, a tiszta és romlatlan népről szóló elképzeléseket, a nemzeti történelmet és irodalmat, történeti tárgyú tudományokat, a művészetet, a népi kultúrát. „E források egész gyűjteményét kínálják az olyan történeteknek, képeknek, tájaknak, történeti eseményeknek, melyek a közös múlt tapasztalatait, diadalait és katasztrófáit idézhetik az utódok emlékezetébe, erősítve ezzel az eredetközösség és a közös tradíciókban megtestesülő kontinuitás tudatát.”⁹¹ Ugyanerről a gondolatról a *Kolozsvár*ban a következő sorokat találjuk: „Infámia és injúria volna csak föl is tételezni azt, hogy a Rákóczy-kultuszt és a szabadságharc élő hitvallását hirdető munkák, hogy a Mikes panaszai Rodostó mellől, hogy a segesvári sírrol felkelő Petőfi manese, az Árpádok és a Hunyadiak alakjai eltakartassanak csupa indolenciából népünknek, vérünknek szemei elől”.⁹²

Szintén Szajbély mondja Anthony D. Smithre hivatkozva, hogy ennek a nemzeti narratívának hitelesnek kell lennie, ezt a hitelességet pedig egyedül csak alkotóelemeinek hitelessége biztosíthatja. „Ahhoz, hogy csodálatot váltson ki és követésre ösztönözzön, az aranykornak jól igazolhatónak és történelmileg ellenőrizhetőnek kell lennie” – idézi Smithtől.⁹³ A *Kolozsvár* „a kultúra csak *eredeti*,⁹⁴ csak nemzeti lehet”⁹⁵ megfogalmazásban mondja mindezt el.

Hogy mi tartozik a nemzeti narratívába, azt a nyílt kánonnak kell meghatároznia. Azonban nem a kánonteremtés, illetve kanonizációs jelenségek szempontjából célszerű itt vizsgálni a Kolozsvár irodalomról szóló megnyilatkozásait, hanem a nemzeti narratívában való *benne-lét* szempontjából, azt sem veszítve szem elől, hogy egy olyan közegben vagyunk, amely elsősorban nem irodalmi, hanem politikai szövegek létrehozásának tere, és elsősorban nem esztétikai, hanem politikai szempontokat érvényesít. Az irodalomról való beszédmódban is elsősorban tehát az irodalomnak a nemzeti jelleg hangsúlyozásával a politikum szempontjából kihasználható ideológiaközvetítő szerepe hangsúlyozódik az esztétikait mellőzve, illetve az esztétikait ennek alárendelve.

Szajbély arra is rámutat már többször idézett tanulmányában, hogy a nemzet, illetve a nemzeti kultúra magyarországi megalkotói nem voltak tudatában alkotó voltuknak, inkább rekonstruktőröknek tekintették

91 Szajbély 2000. 190.

92 [Sándor József] Hiram: Magyar könyvek. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 14. sz. 1.

93 L. Szajbély 2000. 191.

94 (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

95 [Sándor József] Hiram: Magyar könyvek. *Kolozsvár* 3. évf. [1889.] 14. sz. 1.

magukat.⁹⁶ Nem voltak tudatában annak, hogy a nemzet fogalma *akkor* és *általuk* fogalmazódott meg, és korábban nem létezett mint olyan. Ennek tulajdonítható, hogy a reformkorban kialakul egy olyan nemzetfogalom, amely úgy beszél magáról a nemzetről, mint ami már előzőleg *megvolt*, és eredetét visszavezeti egy ősi, mitikus időbe. Ez a mitikus időbe visszavetített nemzet mindig a jelen mércéjéül szolgál, a keleti, mitikus térből származó magyar kultúra pedig a fáradt nyugati társadalom ellenlábasa-ként értelmeződik.

Sándor József a magyar kultúrpolitikának pontosan ezt a sajátos szerepértelmezését fogalmazza meg Trefort Ágoston közoktatásügyi miniszter tevékenysége kapcsán: „Nagy emlékű, mondhatni lángeszű, elhunyt kultuszminiszterünk a maga doktriner kozmopolitizmusában kevésbé iparkodott szellemi életünket alulról fölfelé konstruálni, és kevésbé járt el azon metódus szerint, mely a nép jelleméből, szükségleteiből építi alkotásait.

A Nyugat elért eredményei, intézményei, rendszerei és módszerei ültették át a nagy észlelő és hasonító által talajunkba: különösen a tudás eredményei. A Nyugat állott előtte mindig, s annak vívmányait importálni hazánkba, ez volt minden álma, célja.

Hogy a Nyugattal importálódtak be szellemünkbe és gondolkozásunkba azok a filozófiai kórirányok is, azok a nehézkes rendszerek is, melyek nemzeti jellegünkhöz kevésbé vagy károsan illenek, ezzel Trefort Ágoston nem törődött. (...)

Azonban ez irány mellett lassanként tért foglal és tért követel magának az európai szempontok után a nemzeti szempont, a Nyugat utánzása mellett a keleti eredeti jellemvonások érvényesülése, az intézmények, rendszerek és módszerek után a faji karakter. (...)

A vallásos küzdelmek korszakának mondása »*cuius regio, ejus religio*« ma már »*cuius regio, ejus natio*« változatban él és harcol, s mely állam meg nem érti, vesztén tanulja meg.⁹⁷

A nemzeti jelleg hangsúlyozása egyrészt a nemzetiségekkel szemben igyekszik megalapozni a magyarság elsőbbségét, másrészt pedig Európának szeretné történelmi érdemét bizonyítani. Ennek az állandóan igazolni akaró identitásképző, identitáskereső és öngazoló narratívának a létrehozásában az a magyar nemzetet máig is jellemző „elmaradottságtól való félelemnek”, a „kisebrendűségi érzés kiújuló tüneteinek”, illetve a vindikáció hagyományának van szerepe.⁹⁸ Ezért van szükség az irodalom-

96 L. Szajbély 2000. 192–193.

97 Sándor József: Magyar cultur-politika. *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 252. sz. 1.

98 Dávidházi 1999. 523–540.

nak és a tudományoknak egy átpolitizált értelmezésére, mely az esztétikai és a tudományos szempontok előtt ideológiai szempontokat érvényesít. Ezért kell „bevinni” „a nemzetet a tudás, a művelődés sáncaiba”, ezért kell „megvetni” „igazán a magyar tudás alapjait a magyar nyelv segítségével”.⁹⁹

A sajtónak az irodalomról szóló megnyilatkozásai mellett reflexív szerepértelmezése is ugyanennek a narratív identitásképző diskurzusnak a jegyében hangsúlyozódik: „a magyar hírlapirodalomnak elévülhetetlen hivatása, hogy a nemzetet lankadatlanul serkentse a fajunk fönnmaradását biztosító feltételek megszerzésére” – írja a *Kolozsvár*.¹⁰⁰ Nemcsak az irodalomnak a nemzeti önmeghatározás folyamatában betöltött szerepére való folyamatos utalást tartja tehát a *Kolozsvár* feladatának, hanem azt, hogy ő maga is ennek a diskurzusnak része legyen.

4.2. Tárca úr az esküdtszék előtt,¹⁰¹ avagy arról, ami a vonal alatt van

A XIX. századvégi magyar elit tudatában volt annak, hogy kultúrpolitikájának érvényesítése csak a széles körű befogadói tömeg befolyásolásával lehetséges. A befolyásolás leghatékonyabb módjának pedig az előző évtizedek ideológiájának átmentése és terjesztése ígérkezett. A nemzeti ideológia fenntartására szüksége volt a magyarságnak még akkor is ha 1867 után a nemzet helyzete az elismert alkotmányosság révén megváltozott, éppen a fentebb említett félelmei miatt. Ennek az ideológiának a fenntartását részben segítette, hogy az olvasók száma egyre növekedett, hiszen így nagyobb tömegeket célozhattak meg azok a szövegek, amelyek ennek az ideológiának a jegyében születtek, viszont a nemzet független pozícióba jutásával már nem volt szükség olyan hazafias cselekvések révén a nemzeti karakter kinyilvánítására, mint azt a korábbi évtizedekben az irodalom támogatása jelentette. Ha korábban ez hazafias cselekedetnek minősült, a kiegyezés után ennek már nem volt igazolható kiindulópontja. Az abszolutizmusról a dualizmusra való átváltás a népben azt az érzést keltette, hogy már nem szükséges minden erejével a nemzeti ideológia fenntartására koncentrálnia: végre jut ideje *magára* is. Ebben a változásban persze az a folyamat is közrejátszik, amelynek során

99 Tudomány és hazafiság (Hermann Ottó előadása az egyetemi kör hangversenyén). *Kolozsvár* 2. évf. [1888.] 286. sz. 2.

100 ***A magyar hírlapirodalom. *Kolozsvár* 4. évf. [1890.] 214. sz. 1.

101 P. Szathmáry Károly: Rajz ur az esküdtszék előtt c. írásának címét parafrázálom. *L. Magyar Szalon*, 1884. 1. k. 122–127.

az irodalom és a politikum fogalma kettéválk és immár a kultúra két különböző alrendszerként folytatja útját. Ürmössy Lajos a magyar társadalom, az irodalom és a művészet kiegyezés utáni felülvizsgálatakor a következőképpen ír a *Kolozsvárban*: „A legfőbb baj az minálunk, hogy a társadalomból kivesszett minden ideál: az állam élete ezt a hiányt nem tudja kipótolni. Amely társadalmat inkább csak legnagyobb részben a külsőség s más anyagi megélhetés foglalkoztatja, az a társadalom magasztos hivatásának nem felel meg. A magyar társadalom részben ilyen kóros állapotban van, s erre vezethető vissza azon szomorú állapot, hogy az írók és művészek Budapesten bizottságot küldtek ki, amely dolgozna egy szervezetet [!] ki, miként lehetne a könyvek vásárlására serkenteni a közönséget. Nálunk sem a vagyonosabb polgárság, sem a társas egyesületek nem pártolják azt olyan arányokban, hogy annak egyre növekedő termelése egyértelmű lehetne annak virágzásával is. E tekintetben majdnem rosszabbul állunk, mint a negyvenes években, amikor a honi literatúrát a közönség hazafiságból pártolta. Most, hogy a hazafiság nem divat többé: irodalompártolás sincs. Könyvet csak az vesz, akinek szüksége van rá, vagy fényt akar vele űzni.”¹⁰²

A nemzeti ideológia fenntartására hivatott értelmiségi rétegnek szembe kell néznie a valósággal, azzal, hogy a megváltozott körülmények között a nép, a közönség eléggé felszabadultnak érzi magát arra nézve, hogy az írni és olvasni tudás birtokában saját igényeit, szórakozási vágyát elégítse ki, és így kivonja magát a közös nemzetépítő munkából. Az irodalmi élet irányítását lassan egyetlen lényeges faktor határozza meg, az, hogy mit lehet eladni. És ez nem csak kimondottan a szépirodalomra érvényes, hanem a sajtóirodalomra is. Ez utóbbinak is számot kell vetnie azzal, hogy az értékelés, a megjelentetés mérvadója már nem az uralkodó társadalmi értékrend, hanem az egyéni mérce. Az irodalmi folyamat nemcsak tömegesedik, hanem énközpontúvá is válik.

Ennek a folyamatnak a felismerése vezet azokhoz a kritikai megfontolásokhoz, amelyek során a nemzeti narratíva létrehozói fölülvizsgálják például a „tárcairodalmat”. A politikai napilapok tárcarovata kimondottan az irodalomnak szánt hely, mely éppen azzal a céllal jött létre, hogy a könyvet nem vásároló, de a politika iránt érdeklődő nagyközönséghez mégis eljusson az irodalom. A kérdés csak az, hogy *milyen* irodalom kerül a tárcába, hiszen a szerkesztők nem feledkezhetnek meg a szórakozás

102 Ürmössy Lajos: A Magyar Társadalom, az irodalom és művészet. *Kolozsvár* 1. évf. [1887.] 278. sz. 1.

igényével fellépő olvasóközönségről, illetve az üzleti szempontokról sem. Ezeknek a szempontoknak az előtérbe helyezése azonban az irodalomnak árthat.

Gyulai a Kisfaludy Társaság 1898. február 6-án tartott ülésén a következőképpen nyilatkozik a tárcaelbeszélésekről: „Meghatározásánál nem annyira belalkatából, mint külalakjából kell kiindulnunk. A tárcaelbeszélés oly mű, melynek terjedelme meg van szabva mint a zsemlyének, se nagyobb, se kisebb nem lehet néhány hasábnál aszerint, amint a lap kisebb vagy nagyobb alakú. A fődolog, hogy egy számban közölhető legyen, s ne legyen folytatása a következőkben. Lapjaink közölnek ugyan eredeti és fordított regényeket is, azok folyhatnak sokáig, de tárcaelbeszélés csak egy napra való csemege.(...)”

Valóságos szerkesztői dogma az egy számra való elbeszélés. A kezdő író ilyenekkel indul útnak, hogy bejusson valamely lap tárcájába, s már neves írók örömmel szerződnek a szerkesztőkkel ilyenek írására, mert kevesebb fáradsággal több tiszteletdíjat nyernek tőlük, mint nyernének, ha beszélyeket vagy éppen regényt írnának.”¹⁰³ Gyulai a tárcaelbeszélések kultuszát okolja az elbeszélő irodalom egyoldalúvá válásáért. Nem magát a műfajt kárhoztatja, hanem a műfaj művelésének divattá válását, mely háttérbe szorított más műfajokat és az irodalmi termelést egyoldalúvá tette. Ugyanakkor ennek a folyamatnak érdekközpontú motivációira is rámutat: „...ha vizsgáljuk némely tárcaelbeszélés hatását, látni fogjuk, hogy azt nem mindig esztétikai ok idézte elő, hanem valamely politikai, társadalmi, napi érdek. De azt is tapasztalhatjuk, hogy némelykor a hatás a tartalom és a műforma összhangjából foly, s így tisztán esztétikai hatás. Éppen ezért a műfajt nem lehet elítélni, az egészen jogosult s józanul senkit sem lehet hibáztatni, ha beszély helyett beszélykét, rajzot, vázlatot, genre-képet ír. Mindenki műveljen oly műfajt, amelyhez kedve, tehetsége van. De midőn nem belső ösztön, hanem külső körülmények ragadják az írókat valamely térre, az már kórjel.”¹⁰⁴

Benedek Elek *Magyar Kritikájában* hasonló módon közelít a problémához, megoldására azonban nem kínál alternatívát, sőt a Gyulai által korábban ajánlott megoldási mód kivitelezhetőségét is kétségbe vonja. Gyulai szerint ugyanis „E kórságnak [ti. a tárcaelbeszélések túlzásba vitt kultuszának] két gyógyszere van, az egyik, ha a szerkesztők több tekin-

103 Gyulai Pál, A tárcaelbeszélésekről. (Fölolvastatott a Kisfaludy Társaság 1898. február 6-án tartott ünnepélyes közülésén.) In: Uő: *Emlékbeszédék*. Budapest, Franklin Társulat, 1914. 349–350.

104 I. m. 354.

tettel viseltetnek az irodalom iránt, a másik, ha az írókban több az önértzet vagy, ha úgy tetszik, a büszkeség”.¹⁰⁵ Benedek világosan látja, hogy a Gyulai által felajánlott alternatíva nem valósítható meg olyan körülmények közepette, amikor a szabad versenyben való eredményes részvétel túlságosan is meghatározza az irodalom piacát:¹⁰⁶ „Mondjuk ki nyíltan: semmi kilátás arra, hogy sem a szerkesztők, sem az írók Gyulai Pál gyógyszerét használják. A szerkesztők nem használhatják: lehetetlenné teszi ezt az a verseny, mely különösen tíz év óta a napilapok közt, azt mondhatnám életre-halálra folyik. Az írók nem használhatják: mert akit végzete arra utal, hogy tolla után éljen, még ha oly nagy tehetségű író is, fájó szívvel bár, kénytelen a szerkesztők ízléséhez alkalmazkodni. Kérdés azonban, hogy valóképpen a szerkesztők ízlése-e a – zsemle? Kérdés, hogy nincs-e szerkesztőink között akárhány, ki vizeszsemle helyett szívesen adna tejeskalácsot a fogyasztó közönségnek, de minek adjon, mikor látja, hogy ez sem ad, az sem ad, s mikor a vizeszsemlének nagyobb a közönsége, mint a tejeskalácsnak? A magyarázat igen egyszerű: a kétkrajcáros vizeszsemle elfogy egy csésze kávé mellett, ellenben a tejeskalács azon frissében igen jó, de (...) másod, harmad, negyednap már mind kevésbé élvezhető, köznapi nyelven beszélve rajtunk szárad. Az újságolvasó az újságban egy napra való zsemlét keres, s ez nem volna baj, ha ugyanez a közönség nem elégednék meg a zsemlével s keresné a tejeskalácsot – nem az újságban, hanem egyebütt. De nem keresi. Jóllakik a napilapok zsemléjével.”¹⁰⁷

A tárcaelbeszéléseknek a modern sajtó hasábjain való túlzott elszaporodását nemcsak azért figyelik kritikus szemmel a kor reprezentatív irodalomkritikusai mert ehhez a jelenséghez inkább járultak külső, nem irodalmi tényezők, melyek az esztétikai szempontot politikai, gazdasági, illetve *stratégiai* szempontoknak vetették alá, hanem azért is, mert ez a divatjelenség leszorított az irodalmi piacról olyan korábbi műfajokat, amelyek a nemzeti narratíva részét képezték. A *Magyar Szemle* névtelen cikkírója ezek között a hiányzó műfajok között említi a novellát, az ódát, a szatírárt, a tankölteményt és a regényt.¹⁰⁸ Ezekkel a műfajokkal szemben, melyek korábban a nemzeti narratíva részeként a magyarság önmeghatá-

105 Uo.

106 Csak egy lábjegyzet erejéig jelzem, hogy a versenyhelyezettel mint új gazdasági stratégiával az irodalom változásának egyfajta gazdaságtörténeti magyarázata is adható.

107 [Benedek Elek] B. E.: A zsemle. *Magyar Kritika* 1. évf. [1898.] 10. sz. 165.

108 (-.): Hiányzó műfajok. *Magyar Szemle* 10. évf. [1898.] 13. sz. 145.

rozásának jól bevált eszközei voltak, a tárcaelbeszélések már nem illeszkedtek ebbe a narratívába, éppen azért, mert létrejöttüket már nem az a globális társadalmi értékrend jelölte ki, amely a XIX. század elején még irányíthatta az irodalmi termelést, hanem az egyes fogyasztók igényeinek kielégítése. S bár az értelmiségi réteg folyamatosan reflektál az irodalmi élet elsekélyesedésére, és ennek okát részben a napilapok elterjedésével folyamatosan szaporodó rövid műfajok nagy számában látja, egyértelműen mégsem mondja ki, hogy a tárcanovellával elsősorban az a probléma, hogy már nem illeszkedik a nemzeti narratívába. Még kevésbé teheti meg ezt az a tárcanovella, melyet ráadásul nem is magyarul írtak, hanem valamely divatos európai (elsősorban francia) írótól fordítottak. A népnemzeti irányzat jegyében kialakult irodalomfelfogás azokat a műveket tartja „értékesnek”, kánoninak, amelyek a magyarságnak, a nemzeti karakternek valamilyen formában magukon hordják a jellegzetességeit. Nyilvánvaló, hogy a pusztán szórakoztató céllal készült írások nem ebbe a kategóriába tartoznak.

A *Kolozsvár* első öt évfolyama is, mely vizsgálódásaim tárgyául szolgál, nagy számban közöl magyar, illetve európai (főként francia) íróktól tárcaelbeszéléseket. A tárcarovat nagy részét ezek az elbeszélések töltik ki, és csak nagyon kis arányban találkozni irodalmi vagy tudományos jellegű tanulmányokkal, recenziókkal, irodalmi felolvasóestek anyagának közlésével, esetleg népköltészeti darabok bemutatásával. Nyilvánvaló, hogy a lapnak ez a rovata a közönség szórakoztatását célozza meg, amely miután informálódott a bel- és külpolitikai élet legújabb eseményeiről, elolvashat egy rovatot, pusztán pihenésként, az információszerzés, illetve magas fokú művészi interpretációs igény nélkül.

Peteleinek, a lap szerkesztőjének a tárcarovat funkcióját illető állásfoglalásáról némi fogalmat alkothatunk, ha az 1881-ben Jakab Ödönhöz írott levél következő részét olvassuk: „Vajon te, Ödön, ki rákuponogsz egy gyékényre az *Ellenzékkel*, háborús gondolataid között nem eszmélsz-e arra, hogy mi – gyors életű napilap – nem valami irodalmi remek közlésére törekedtünk, csak egy változatosan – egyórai időt elszórakoztatóan – összeállított mellékletre, melyet valami igen magos szempontból megítélni igen gyarló dolog?”¹⁰⁹ Bár 1881-ben Petelei még nem a *Kolozsvár* szerkesztője, hiszen ezt a lapot 1886 decemberében indítja útjára, és bár a levélben nem pont a tárcarovatról beszél, hanem annak az újságnak (a *Keletnek*) az egyik karácsonyi mellékletéről, amelynek a *Kolozsvár* alapí-

109 Petelei István – Jakab Ödönnek. Petelei 1980. 85.

tása előtt munkatársa volt, mégis úgy gondolom, hogy a levélrészlet eléggé világosan tükrözi Petelei állásfoglalását arra vonatkozóan, hogy „egy gyors életű napilap” irodalmi rovatának milyen funkciót kell betöltenie. Ez a szórakoztató funkció viszont – a Petelei leveléből is látszik – a legitimnek feltüntetett nemzeti típusú irodalomfogalommal szemben csak másodrangú pozíciót kap. S bár ezek a politikai napilapok nagy számban közölnek ehhez a típusú irodalomhoz tartozó darabokat, a *tisztán* szórakoztató irodalommal szembeni viszonyulásmódokat mégis meghatározza az a mérce, amelyet a nemzeti jellegű irodalom állított fel. A *Kolozsvár* tárca-rovatának elbeszéléseit, beszélyeit – Rudolf de Vezelay: Fifi temetése, Deák Albert: A piros alsó, Timon Sándor: Kulacz Jóska, Harmath Lujza: Árva fecske, Ouida: Pipistrello, Malonyay Dezső: Tubarózsa, Octave Feuillet: Susanne, Catulle Mendés: Álomcseppek, [Petelei István] Szunyog: Sümölcs a bal arcon, [Névtelen francia]: Odette szénacsomója (hogy csak egy párat említsek) – tehát, amelyek elsősorban ennek a szórakoztató funkciónak a betöltésére hivatottak, maga a lap szerkesztője is ennek tudatában vállalhatja fel.

4.3. Miben segíthet a diszkrepancia, avagy a vonal fölöttiről és a vonal alattiról együtt

Arra szerettem volna rámutatni az előző két alfejezetben, hogy a *Kolozsvár* grafikai jelekkel elkülönített két része, azaz a tárca-rovat és a lap többi része között egy olyan meghasonlás észlelhető, amely az irodalomról, az irodalom funkciójáról szóló beszédmód és aközött az irodalom között jön létre, amelyet maga a *Kolozsvár* nyújt irodalmi rovatában. A tárca-rovat irodalma nem az az irodalom, amelyről a „tárca-rovat fölötti rész” szól, és semmiképpen nem azt a funkciót tölti be, amelyet a *Kolozsvárban* (és nem csak) az irodalomról szóló szövegekben számára kijelölnek. Míg a tárcan kívüli rész az irodalom helyét abban az identitásképző nemzeti narratívában képzei el, mely a reformkortól kezdve a nemzet létének igazolását a róla való beszédben, a nemzeti történelem, a nemzeti karakter *elbeszélésében* látja, addig a tárca-rovat szövegei túlnyomórészt nem vállalnak „közösséget” ezzel az irodalomfelfogással. Ezek a szövegek nem illeszkednek ebbe a narratívába. A kérdés, hogy vajon ezek a szövegek csak a „szórakoztató irodalom” terminus felől közelíthetőek meg, illetve maga a *szórakoztató* terminus megfelelő-e ezeknek a szövegeknek a fölülvizsgálata. Mennyire működnek bennünk a konvenciók, az irodalommal szemben támasztott elvárásaink mennyire jelölik ki azt az utat, amelyet az iro-

dalommal való foglalkozásban ma választunk, mennyire vésődött belénk az „identitásteremtő nemzeti narratíva”, illetve annyira belenőttünk-e ebbe, hogy nem tudunk távolodni tőle és más perspektívákat választani?

Szajbély Mihály már említett tanulmányában a nyílt kánon terminus mellett a lappangó kánon terminust is használja és ide sorolja mindazt, „ami az olvasóknak kedves, amit pihenésképpen, a karosszékben hátradőlve vagy este, elalvás előtt az ágyban vesznek a kezükbe”. Ennek a kánonnak a nyílt kánonnal szemben „nincs elmélete, csak gyakorlata, nem foglalkozik önmaga leírásával, nem foglalkozik önmaga szövegkorpuszának expressis verbis kijelölésével és értelmezésével”.

„A lappangó kánonhoz való viszonyulás – folytatja Szajbély – ugyanakkor az irodalom önállósága tudomásulvételének próbaköve. Az irodalom önállóságának tudomásulvétele annak belátását jelenti, hogy az irodalom elkülönült alrendszere nem fogalmaz meg önmaga számára önmagán túlmutató feladatot. Nem tartja feladatának azt, hogy mondjuk erényre neveljen, hogy politikai eszméket támogasson, vagy hogy előkészítse a komoly tudományok számára az utat az *utile et dulce* elv jegyében, ahogyan ezt a felvilágosodás idején gondolták.”¹¹⁰

A *Kolozsvár* tárcarovataiban olvasható szövegek kevés kivételével (gondolok itt más jellegű szövegekre – recenziókra, tanulmányokra, tehát olyan szövegekre, amelyek maguk is az *irodalomról* szólnak) ennek a lappangó kánonnak a részei. De vajon mindenikről állíthatjuk-e egyértelműen, hogy *tisztán* szórakoztató irodalom? Segíthet-e bennünket ennek a lappangó kánonnak a tudomásulvétele, *megnevezése* abban, hogy ezekhez a szövegekhez másként közelítsünk, másként mint ha azt csak a nyílt kánon tudomásulvételével tennénk?

Úgy gondolom, hogy ez a meghasonlás a XIX. századvégi magyar irodalmi kánonstruktúrának egy, a társadalmi változásokkal szükségszerűen együtt járó átalakulására mutathat rá, arra a változásra, amely azonban a kor ideológiája, politikai előfeltevései miatt éppen változásában nem magyarázható még a korban, csak a kizárás gesztusával. Az a közeg azonban, amelyben vizsgálódásaimat végeztem, egy sajtóorgánum, egy politikai napilap közege, a diszkrepancia jelenléte pontosan ennek a változásnak még önreflexív módon nem magyarázható, de kimutathatóan jelenlévő jellegére utal. Joggal tekinthetünk tehát a korabeli sajtóra mint olyan közegre, amely a kánonstruktúra változásának tendenciáját még

110 Szajbély 2000. 186.

expliciten nem értelmezhető módon, de éppen a közölt szövegek megválasztása révén jelenlévőként magában hordozza.

A liberalizmusnak mint politikai magatartásnak, mint eszmerendszernek és az irodalmi jelenségnek az együttlvasása azokra a sajátosságokra és változásokra mutat rá, amelyek a XIX. századvégi politikai és irodalmi rendszerekben végbementek, illetve ahhoz segíthet hozzá, hogy ezeknek a rendszereknek a szerkezetébe, működési mechanizmusaiába betekintést nyerjünk.

Több mint száz év távlatából visszatekintve még mindig kérdéses számunkra, hogy hogyan viszonyuljunk a magunk mögött hagyottakhoz. Hogyan értelmezhetjük, hogyan érthetjük azokat az irodalmi, politikai vagy más jellegű jelenségeket, amelyeket a „jelenben” talán a *perspektíva* hiánya miatt még nem értünk, de azért mindig értelmezünk. És hogyan értelmezhetjük, hogyan érthetjük ezeket egy retrospektív nézőpontból?

A politikai és irodalmi jellegű szövegek együttlvasása, illetve a sajtó közegében kimutatott meghasonlási mozzanatok aközött, amit egy politikailag, ideológiailag meghatározott irodalomfogalom feltételez, és aközött, ami ezen az ideológián kívül esik, rámutathat egyrészt arra, hogy a XIX. század szépirodalmának nemzeties irányú meghatározottsága mennyire nem volt adekvát az ezen a kereten kívül eső jelenségek magyarázatára, másrészt viszont hogy a mi szépirodalmi jellegű irodalomtörténet-fogalmunk sem mindig megfelelő az irodalmi jelenségek felülvizsgálatára. Ez a szépirodalmi jellegű irodalomtörténet-fogalom ugyanis kimondottan szépirodalmi szövegek együtteseként képzeli el az irodalom történetét. Az a közeg azonban, amelyben vizsgálódásaimat végeztem, egy sajtóorgánium közege, azt bizonyítja, hogy a szépirodalmi szövegek nem mindig önmagukban jelentkeznek, hanem egy bizonyos közegen belül más szövegekkel együtt, következésképpen az ezekkel a szövegekkel való együttlvasásuk önkéntelenül adódik. S bár ezen a közegen belül az irodalom egy külön rovatban, az irodalomnak, a szépirodalomnak szánt rovatban jelenik meg, lehetségessé válik, hogy az eleve politikainak feltételezett közegben (politikai napilapról van szó!) ne csak szépirodalomként olvassuk ezeket a szövegeket. Ez nyilvánvalóan olyan messzemenő kérdésekhez vezet, amelyek az írói identitás problémáját is újragondolhatóvá teszik.

Amennyiben tehát az irodalom történetét mint az irodalmi szövegek használatának történetét tételezzük, ez az előfeltevésünk nem zárja ki, hogy ne csak szépirodalmi szövegeket olvassunk egymással kapcsolatba állítva, hanem szépirodalmi és nem szépirodalmi szövegeket is együtt.

Így pedig olyan problémák is körülhatárolhatóvá válnak, amelyek értelmezésére a szépirodalmi kontextus egyfajta akadályt jelenthet. Foucault után talán nem meggondolatlanul állítható: azt, hogy milyen lesz számunkra az irodalom, az dönti el, hogy miképp beszélünk róla.

SZAKIRODALOM¹¹¹

DÁVIDHÁZI Péter

1999 A magyar irodalomtudomány Beöthy Kis-tükrében. In: Szabély Mihály (szerk.): *Mesterek, tanítványok*. Budapest, Magvető, 523–540.

EDELMAN, Murray

1998 Politikai ellenségek konstruálása. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefveg Tankönyvek, 88–123.

FENYŐ István

1969 *Haza és tudomány*. (A hazai reformkori liberalizmus történetéhez) Budapest, Szépirodalmi, 7–32.

FOUCAULT, Michel

1999 A hatalom mikrofizikája. In: Sutyák Tibor (szerk.): *Nyelv a végtelenhez*. Debrecen, Latin Betűk, 307–330.

GÁNGÓ Gábor

2000 Egy „rettentő váz nevezet” jelentéstörténetéhez: kit neveztek szabadelműnek, szabadelvűnek és liberálisnak a reformkori Magyarországon? In: *Holmi*. 3. sz. 327–342.

GYURGYÁK János

2001 *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, Osiris, 13–43.; 261–313.

KEKES, John

1999 *A liberalizmus ellen*. Budapest, Európa, 17–58.

KOSELLECK, Reinhart

1997 *Az asszimetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája*. Budapest, Józsefveg Tankönyvek.

1998 Ellenségfogalmak. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Józsefveg Tankönyvek, 12–23.

111 A szakirodalom csak a dolgozatban használt szekundér szövegeket tartalmazza. A primér szövegekre a lábjegyzetekben hivatkoztam, ezek ugyanis általában csak egy alkalommal jelennek meg, a szekundér szövegek azonban akkor is meghatározózzák az egyes problémákhoz való közelítésmódot, amikor egész konkrétan nem hivatkozom rájuk.

MAZSU János

1988 A hazai értelmiség fejlődésének sajátosságai a 19. század második felében. In: Németh G. Béla (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, Gondolat, 234–250.

NÉMETH Béla, G.

1988 Az abszolutizmus korának néhány főbb jellemzője. In: Uő. (szerk.): *Forradalom után – kiegyezés előtt*. Budapest, Gondolat, 7–39.

PETELEI István

1980 *Irodalmi levelezése*. Sajtó alá rendezte: Bisztray Gyula. Bukarest, Kriterion

RICOEUR, Paul

1998 Erőszak és nyelv. In: Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, József Attila Társaság, 124–136.

ROMSICS Ignác

1999 *Magyarország története a XX. században*. Budapest, Osiris, 11–98.

SAID, Edward W.

2000 *Orientalizmus*. Budapest, Európa, 197–214.

SZAJBÉLY Mihály

2001 Mire figyelt a Figyelő? Nyílt, negatív és lappangó kánon a kiegyezés utáni évek magyar irodalmában. In: Takáts József (szerk.): *A magyar irodalmi kánon a XIX. században*. Budapest, Kijárat, 177–210.

SZEGEDY-MASZÁK Mihály

2001 A Nemzeti hagyományok időszerűsége. In: Uő: *Újraértelmezések*. Budapest, Krónika Nova, 46–66.

SZŰCS Jenő

1984 *Nemzet és történelem*. Budapest, Gondolat, 13–188.

**FOLTOK, KAGYLÓK,
KOLUMBIÁK**

AZ ERDÉLYI MAGYAR AVANTGÁRD IRODALOM FÓRUMAI

1. Mire jók az évszámok?

A közelmúltban szerkesztett erdélyi magyar költészeti antológiáknak – és itt elsősorban Cs. Gyimesi Éva 1980-as *Múlt, jövő mezsgyéjén*¹ és Görömbei András 1999-es *Erdélyi magyar költők*² című antológiáira gondolok – van egy különös „fehér foltja”. 1893 és 1906 között, tizenhárom év leforgása alatt, úgy tűnik, nem születtek költők Erdélyben. Az 1893-as születésű Bartalis János (aki mellett a Cs. Gyimesi-féle antológiában még szerepel az egyazon évben született Endre Károly) és az 1906-ban született Horváth Imre között a majdan írói irodalom szempontjából nem történt semmi.

E „fehér folt” létrejötte természetesen többféleképpen indokolható. Ha húsz évet hozzáadunk mindkét dátumhoz – a költők pályakezdése többnyire erre az életkorra esik –, akkor elméletileg az 1913 és 1926 közt feltűnő fiatal költők verseiben kellene megtalálni a választ arra, hogy miért nem sikerült hosszú távon is értékékként felmutatható szövegeket írniuk, vagy ha írtak, miért tudni oly keveset róluk. Ez az erdélyi magyar irodalom identitáskeresése szempontjából a legproblematikusabb időszak. Az első világháború után merül fel először élesebben az erdélyi magyar irodalom önálló intézményesülésének igénye és kényszere. Ennek az időszaknak a kortárs versértés szempontjából meghatározó költői (köztük Reményik Sándor, Áprily Lajos, Tompa László) voltaképpen megkésve, harmincegynéhány évesen lépnek a nyilvánosság elé, s később a helikoni íróközösségben is az ő generációjuk válik meghatározóvá. Az 1923-as *Tizenegyek* antológiája a legismertebb kezdeményezés, amely fiatal írókat tömörített a húszas évek elején. Szerzői közül azonban csupán a próza- és tanulmányírók: Tamási Áron (1897), Kemény János (1893), Kacsó Sándor

1 Gyimesi 1980, 1919–1979-es időbeli behatárolással.

2 Görömbei 1999, 1918–1944-es időbeli behatárolással.

(1901), Balázs Ferenc (1901) és Jancsó Béla (1903) váltak hosszú távon is az erdélyi irodalom alakítóivá, s ha politikailag nem is mindig tudta integrálni őket a rövidesen létrejövő helikoni íróársaság, poétikailag szövegeik problémamentesen illeszkedtek az idősebb nemzedék műveihez – talán csak Tamási Áron első regényét, a *Szűzmáriás királyfit* kellett a recepciónak „megszelídítenie” ahhoz, hogy szubverzív potenciálját elfedje.

De az 1890-es évek végén születtek azok a szerzők is, akik az 1910-es/1920-as években Kassák Lajos lapjaiban közöltek avantgárd verseket, és akik a trianoni döntés után a Partiumban létrejövő avantgárd folyóiratok állandó munkatársaivá lettek. Mivel azonban ezek az irányzatok a későbbiek során egyaránt kiszorultak a konzervatívabb és a nyugatos ihletésű lapokból, illetve a 30-as évek baloldali fórumairól (ahol ekkoriban már a mozgalmi-népi poétika az uralkodó), ennek a nemzedéknek az alkotói vagy elhallgattak a későbbiekben, vagy beépültek valamelyik sikeresebb irodalmi csoportosulás tagjai közé. Pedig Reiter Róbert (1899), Becski Irén (1900), Becski Andor (1898), Ormos Iván (1902) és társaik verssorai, képei olyan energiákat hordoznak és mozgósítanak, amelyek még évtizedekig hiányoznak az erdélyi magyar költészetből.

Az az irodalomtörténeti fehér folt tehát, amelyet áttételesen a születési évszámok jeleznek, az erdélyi magyar avantgárd irodalom fogadtatásának deficitjét is jelzi. Érdeemes ezt a recepciót tágabban, az egész magyar irodalom kontextusában is megvizsgálni.

2. A korai avantgárd recepciójának sajátosságai

Deréky Pál arra mutat rá *Az avantgárd irodalom olvasókönyve (1915–1930)* című antológia előszavában,³ hogy (ellentétben a nyugati, nagyobb hatású irodalmakkal) az irodalmi modernség indulása magyar nyelvterületen alig néhány évvel előzte meg az avantgárdét. A *Nyugat*, amelynek széles körben sikerült elfogadtatnia a modernség poétikáit, 1908-ban indult, Kassák első verseskönyve és *A Tett* című folyóirata pedig már 1915-ben megjelent. 1916–1917 táján vita robban ki a *Nyugat* és a Kassák köréhez tartozó alkotók között, s ez a vita az utólagos fejleményeket szem előtt tartva a Babits akkori kritikai pozícióját erősítette a befogadástörténetben.⁴ Az irodalomkoncepciók később közelednek egy-

3 Deréky 1998.

4 L. Deréky 1998.

máshoz, de ez a közeledés latens marad, alig hagy nyomot az irodalmi köztudatban. Deréky Pál szerint: „bár a felek érvelése kölcsönösen nagyrészt irreleváns volt – Kassákék éppoly kevéssé a műgond és a tehetség hiánya miatt dolgoztak az új módszerrel, mint amilyen kevéssé volt halálszagú és elefántcsonttoronyba zárkózó az esztétizmus irodalma –, a vitát követő évtizedben a résztvevők irodalomfelfogása lényeges mértékben közelebb került egymáshoz. A proletkultosok ekkorra már eltávolodnak az avantgárdtól (tehát kialakul az avantgárd esztétista irányzata), ugyanakkor az esztétizmus alkotóinak művein szemmel látható az avantgárd hatás.”⁵ A későbbi irodalomtörténetírás részint a „szocialista irodalom” nézőpontjából, tartalomcentrikusan próbálta integrálni a korai avantgárd műveket, ismét figyelmen kívül hagyva egy jelentős szövegegyüttest, részint pedig az ellenbeszéd logikája mentén Babits, Kosztolányi, Szabó Lőrinc és mások műveit próbálta visszahelyezni abba az irodalmi folytonosságba, amelyet csak látszólag szakított meg a második világháború után a szocreál hivatalos irányzattá válása. Az a kérdés – a magyar irodalmi modernség kutatói a kilencvenes években ezt fel is vetették –, hogy milyen mértékben vesz részt a „klasszikus” avantgárd a magyar költészet hatástörténeti összefüggéseiben, azaz: visszacsatolódott-e valamilyen szinten a hozzávetőlegesen 1915 és 1930 közé helyezhető avantgárd irodalom az élő költészeti/prózai hagyományba. Kérdésesnek tűnik ugyanis, hogy a hatvanas-hetvenes évek neoavantgárd szerzői a magyar avantgárd korábbi beszédmódjához nyúlnának vissza. Deréky Pál Kulcsár Szabó Ernővel egyetértésben egy háromlépcsős, modernség–avantgárd–(megújult)modernség modell révén látja leírhatónak a huszadik század első felének magyar irodalmát,⁶ amit például József Attila és Illyés Gyula költészetének alakulása is alátámaszthatna. A koncepciót azonban mindenképpen szembe kell állítani a továbbiakban „az avantgárd megkerülhetősége” hipotézisével.

Bár *A Holnap* révén a modernség irodalma már korán terjedni kezdett a Partiumban, Belső-Erdélyben az avantgárd és a modernség még inkább egymásra csúsznak időben, mint Budapesten. Áprily, Olosz Lajos és Berde Mária versei, amelyek a legközelebb állnak a *Nyugat* verseihez, ugyanúgy a háború után válnak szélesebb körben ismertté, mint azoké a fiatalabb költőké (Bartalis János, Becski Andor, Becski Irén, Ormos Iván), akik avantgárd (elsősorban expresszionista) versekkel kezdik pályájukat.

5 Deréky 1998. 34.

6 Vö. Deréky 1998d. 221.

Ady Endre költészetéről még évekig folyik a vita. Ugyanakkor több erdélyi költő ekkori verseiben egyszerre mutatható ki Ady és az avantgárd hatása. Becski Irén *Új boszorkányok* című 1921-es verse például (amely egyébként a szerelem és a nőszerep konvencionálisait kezdi ki) metaforahasználata révén hol Adyt idézi, hol pedig az expresszionizmus metafizikus változatának képeit: „Az isten örök mezői nyíltak / és forni kezdtek, mint fehér patak / és dalom pénze róluk, mint aranypénz / megcsörrent és a hangja messze ment / és tág levegő-szajak megropogva / örök foguk között a dalpénzt, messzi, / semmi folyókba dobták és az / isten fehér, örök folyóival ez olyan egy volt.” Sükösd Ferenc, Dobolyi Lajos és Gyárfás Endre 1925-ös közös (meglehetősen egyenetlen) kötetében (Sükösd–Dobolyi–Gyárfás 1925), amelyhez Kosztolányi Dezső írt előszót, egyaránt találhatunk hiperbolikus expresszionista képeket és szecessziós fényeffektusokat, morbid társításokat.

Az erdélyi avantgárdnak azonban nem áll rendelkezésére egyetlen olyan fórum sem, amely lehetőséget nyújtana hosszú távú megmutatkozására. A folyóiratok, amelyekben otthonosan érzi magát – a *Napkelet*, a *Genius/Új Genius* és a *Periszkop* – túlságosan hamar megszűnnek, a Dienes László-féle *Korunk* pedig kezdetben még alig közöl irodalmi anyagot, inkább csak irodalomról szóló tanulmányokat. Az 1920-as évek végétől pedig már Dienes is – és főként a szerkesztést átvevő Gaál Gábor, aki korábban szintén írt avantgárd szövegeket – egyre inkább tematikus elvárásokkal közeledik az irodalmi szövegekhez, a „közérthetőség”-elv szerkesztői alkalmazása pedig szinte teljesen kiszorítja a lapból az avantgárd versbeszédet. A harmincas évekre már egyébként világviszonylatban is leáll az „izmusok” folyamatos újratermelődése. Számos erdélyi avantgárd író és költő ekkorra végleg elhallgat, gyakran anélkül, hogy kötetet jelentetett volna meg, vagy pedig csatlakozik akár a helikoni, akár a szocreál táborhoz.

A harmincas évektől kezdve a kommunista irodalompolitika képviselői egyre kategorikusabban utasítják el az avantgárd poétikát, tévútként vagy – legjobb esetben – túlhaladott fejlődési állomásként beszélnek róla.⁷ Lévén, hogy a magyar avantgárd szerzői szinte mindannyian baloldali politikai nézeteket vallottak (voltak közöttük szociáldemokraták, kommunisták, polgári radikálisok vagy pártállástól független idealisták), a negyvenes évektől kezdve a recepció sokáig a „szocialista irodalom” keretén belül bírálta és mentegette az avantgárd szerzőket. A hatvanas évek végén Bori Imre volt az első, aki más szempontot érvényesített: a magyar

7 L. Sóni Pál összefoglalását: Sóni 1973. 46–53.

irodalmi modernséget szinte teljességgel azonosította az avantgárddal, és korszakelemzéseiben⁸ igyekezett avantgárd elemeket kimutatni a húsz-harmincas évek jelentősebb szerzőinek munkásságában. Hasonló módon járt el Sőni Pál is 1973-as, *Avantgarde sugárzás* című kötetében: nemcsak Reiter Róbert, Bartalis János, Szentimrei Jenő, a Becski-testvérek vagy Méliusz József szövegeiben mutatta ki az avantgárd elemeket, hanem Dsida és Áprily költészetét, illetve Tabéry Géza és Tamási Áron prózáját is ebben a kontextusban elemezte. Deréky Pálhoz hasonlóan azt gondolom, Bori könyveiben meglehetősen vitatható az egyes szövegek besorolása a különféle izmusok körébe. Sőni Pál könyvében kevésbé szembesül ezzel a problémával, hiszen gyakorlatilag a teljes erdélyi magyar avantgárd szövegtömegét az „expresszionizmus” gyűjtőfogalma alá helyezi el, átjárással a Kassák-féle „aktivizmus”-fogalom felé. Dienes László egyébként 1924-ben német szakirodalom alapján már meglehetősen körültekintő meghatározást igyekszik adni az expresszionizmusról, igaz, képzőművészeti alapokról indulva: „A képen egy metafizikai törvényszerűség uralkodik, egy absztrakció, egy elképzelt világelv, egy intuíció, s ennek kifejezése szabja meg a képen minden szín és vonal helyét. (...) Tehát a kép tárgya az élmény, s nem az, ami rajta tárgyszerűen megjelenik.”⁹ Másutt az intellektuális-rationális megismerés elégtelenségére adott válaszként mutatja be az expresszionizmust: „Kiindulópontja többé nem a külvilág ezerszínű s ezerformájú sokfélesége, hanem annak megérzése, hogy a kívül, a természetben végtelen sokféleségben szétterülő világ öntudatunk tértelen pontjában a maga teljes egységében jelenik meg. Hogy az öntudatunk az a mikrokozmosz, melynek analogonjára a makrokozmoszt el kell képzelnünk, ha érteni, vagy ami több, lényegét érezni akarjuk.”¹⁰ Az a metafizikus töltet és énközpontúság (ez egyes változatokban a „kollektív individuum” megalkotására tett kísérletként is olvasható), amelyről Dienes beszél, kétségtelenül jelen van a legtöbb erdélyi avantgárd szövegben.

A történeti avantgárd újraolvasására Sőni Pál átfogó munkája és Kovács János folyóirat-antológiái óta nemigen történt kísérlet Erdélyben, bizonyára a különféle baloldali irányzatok árnyalatlan beskatulyázása miatt sem. Pedig az 1910-es/1920-as évek fordulójának avantgárdja nemcsak többszólamúvá tette az Erdélyben íródó irodalmat, hanem Reiter Róbert

8 Bori 1969; Bori 1970; Bori 1971

9 Dienes 1976a. 150–152.

10 Dienes 1925a. 57.

és Dienes László, illetve a Franyó Zoltán és Szántó György szerkesztette folyóiratok révén közvetlenül és egyidejűleg lépett dialógusba a különféle nyelveken író, hasonló szemléletű irodalmi művekkel.

3. Visszahátrálás az egyidejű recepcióig

Az „eklektikusság” szó gyakran jelenik meg a nyilvánosságban a húszas évek erdélyi intézményeire vonatkoztatva, maguknak a kortársaknak a megfogalmazásaiban is. Később az egyneműsítő diskurzus művelői számára kapóra jött szót elsősorban az „ideológiai következetlenség” értelmében kezdték használni. Leggyakrabban a *Napkelet* és a Dienes László-féle *Korunk* kapcsán íródik le a szó, aligha véletlenül. *Súly alatt a pálma* című kötetében Ligeti Ernő például ezt írja az 1920 és 1922 között megjelenő kolozsvári *Napkeletről*: „A *Napkelet* a haladó szellemű magyarságnak kívánt a lapja lenni, de ugyanakkor megkísérelte, hogy a szét húzó kisebbségi magyar társadalomban, legalább a szellemi síkon hozzon össze különböző szemléletű egyéniségeket. Eklektikus volt a szónak legnemesebb értelmezésében.”¹¹ Ez a szerkesztési elvként értett eklektizmus voltaképpen azonos a liberális szerkesztési koncepcióval. A szövegek sokféleségét, a nézőpontok pluralitását az ezredfordulón Ligeti Ernőhöz hasonlóan hajlamos az olvasó pozitívumként elkönyvelni.

Dienes László, az avantgárd erdélyi befogadásának legfontosabb alakítója, állandó munkatársként van jelen a *Napkelet* hasábjain. *Nyugati szemle* felcímmel rendszeresen szemlézi a francia, német és olasz avantgárd (és nemcsak avantgárd) folyóiratokat és köteteket – ezt a munkát később a *Keleti Újságnál*, a *Geniusnál*, majd a *Korunknál* is tovább folytatja. Terjedelmesebb írásait 1925-ben *Művészet és világnézet* címmel adja ki Kolozsváron. Ez a kötet olyan általános keretet vázol fel a kortárs művészetek köré, amelyek között a különböző nyugati és keleti filozófiák, művészeti irányzatok egyformán megközelíthetőnek tűnnek. A kérdés, amellyel a kötet kezdődik – *Miért nem érti a mai ember a ma művészetét?* – állandó problémaként van jelen a kötetben, és a szerző igyekszik megtalálni azokat a pontokat, ameddig visszahátrálva az egyes művészeti irányzatok alkotásai élvezhetőek (ha nem is mindig „érthetőek”).

Általános magyarázó elvként, egyfajta szellemtörténeti módszerrel annak a filozófiai háttérnek a felvázolását alkalmazza, amelyre az egyes mű-

¹¹ Ligeti é. n. 42.

vek ráolvashatók. A műalkotás mindaddig nem érthető, mondja Dienes, amíg nem ismerős a „világnézeti” háttere. A századelő pedig világnézeti szempontból korántsem egységes: „Egy összeomló és egy kezdődő korszak között állunk, melyben a régi világrend romjai szervesen keverednek össze az épülni kezdő, új világrend még alig felrajzolható alapvonalaival. Az emberek nagy tömege még a régi formákat hordja magában, a régi, évszázadokon át beidegzett módokon gondolkodik eszével és lát szemével. De a régi formák már üresek, elfonnyadtak. Ezért a hitetlenség s a világnézetlenség keserves, kicsiny korában él ma mindenki, aki nem tud megszabadulni a régi fogalmak kényszerzubbonyától, s nem tudja szabad lélekkel fogadni az új, bár még végleges formát nem öltött eszméket.”¹² A spengleri hanyatláselméletnek egy ciklikussá olvasott változata ez, amely lehetővé teszi a szerző számára, hogy különféle terepeken keresse azokat az elemeket, amelyekből összerakható egy átfogó szemlélet. „Világnézet” alatt Dienesnél nem valamiféle politikai rendszer melletti opció értendő – ez kiderül az olyasfajta címeiből is, mint *Az expresszionizmus világnézete* vagy *Világnézeti szakadás Európa művészetében*. A kötet címadó írásában meglehetősen pontossággal fejti ki azt a „világnézetet,” amely alapján különböző korok és irányzatok művészete is befogadhatónak tűnik. Kant esztétikájából kiindulva mondja: „Az érzéki szemlélet csak akkor van meg, ha a tárgy meg van adva. A művészet ezzel szemben olyan dolgok szemléletét akarja adni, amely nincs jelen – nem is volt és nem is lesz – az olvasó tapasztalatában.”¹³ A továbbiakban pedig azt mutatja ki, ahogy „a 19. század klasszicista-naturalista előítéletét” megkerülve másként látható a mindenkori művészet. A „természetes minta lehető legnagyobb megközelítése”-nek elve csupán egy epizód a művészettörténetben, mondja Dienes. „Ez az esztétika tehát a művészettörténetben csak a művészi technika fejlődését látja és keresi, s a természetűség szempontjából hátrább álló művészeteket vagy a görög előkészítő fokozatainak, vagy dekadenciájának tekintti. (...) Hozzájárult a nem naturalista művészetek lebecsüléséhez a 19. század történeti kutatásának nagy hajlandósága arra, hogy a régi kultúrákban csak a mienkhez vezető fejlődés egyes stádiumait lássa.”¹⁴ Ehhez képest Dienes a művészet történetét a „művészi akarás történeteként” írja le: „Az elmúlt korok stílussajátságai nem hiányos tudásra, hanem más irányú akarásra vezetendők vissza”.¹⁵

12 Dienes 1976b. 113.

13 Dienes 1925b. 195.

14 Uo. 200.

15 Uo.

Látszólag kevésbé releváns ez a gondolatmenet a Dienes számára egyidejűségében létező avantgárd irányzatokra vonatkoztatva. Mégis úgy tűnik, hogy éppen ez a diakrón tengely mentén is érvényesülő szemléletmód tette lehetővé, hogy Dienes László a kortárs irányzatok felé is nyitott tudott maradni, s hogy legalábbis egy időre egy szélesebb kör figyelmét is fel tudta kelteni az avantgárd irányzatok iránt.

Az a szemléleti „eklektikusság,” amelyet a recepció Dienes e korszakának tulajdonít – nem utolsósorban azért, mert nem tud kielégítő magyarázatot adni arra, hogy a Tanácsköztársaság előkészítése során, majd pedig a harmincas években a kommunista mozgalomba is bekapcsolódó Dienes miként távolodhatott el ilyen hangsúlyosan szinte egy teljes évtizedre a monologikus/monolitikus kommunista világmagyarázattól – utat nyit a szerző nézőpontjába belehelyezkedve az 1920-as évek erdélyi irodalmát a maga sokféleségében megmutató elemzés számára. A *Napkelet*, a *Genius* vagy a korabeli napilapok szépirodalmi anyaga arról tanúskodik, hogy az akkori irodalom igencsak többszólamú volt, s hogy a húszas évek első felében még a kritika sem érvényesített kizárólagos, tematikus vagy politikai elvárásokat a születő művekkel szemben.

4. Az erdélyi avantgárd folyóiratai és irodalmi anyaguk kapcsolódási pontjai

4.1. A kolozsvári *Napkelet*

Erdélyben Szántó György *Periszkopja* kivételével nem szerkesztettek olyan folyóiratot, amely kimondottan avantgárd irányultságú lett volna. Néhány lap azonban, az 1920 szeptemberében induló kolozsvári *Napkelettel* kezdődően rendszeresen közölt avantgárd poétikájú verseket, prózákat. A legjelentősebb, kiáltványszerű szöveg is ebben a lapban jelent meg, noha Bartalis Jánosnak nem sikerült kávéházi asztaltársaságot és akciócsoportot szerveznie *Az új művészet elé* című szöveg köré. Igaz, művészi programja árnyalatlan, inkább a ráhatás elvének felerősítéséről, a váteszfunkció újrafelfedezéséről van szó: „A pepecselések, szélviaskodások, egyéni kis búk halvány virága elvész az idő félelmetes fergetegében, és még jobban elsápad az Univerzum mérhetetlen, diadalmas ordításában. Ma új vallások korát éljük, és a próféták hangjára van szükségünk. [...] A művészet alkotó és termelő aktus, egy az Istennel, és eszményeiért szívesen viseli testén a nyomor és mellőzés condráit. A kenyé-

rért és porciókért titánkodó művészet és irodalom posványából fel kell emelnünk a művészetet igazi, égi trónusára, ahol a helye. A művészet nem lehet félmunka, megalkuvási igények kiszolgálása, hanem a legbátrabb szó és a legvéresebb cselekedet, mely túl minden időkön, jelenen és múlton, tegnapon és mán, az örök nagy Embert mintázza, ezt a legtöbbet, ezt a minden-maximumot, ezt a legnagyobb vergődőjét az örök világnak.”¹⁶ Noha a korabeli avantgárd, mint a Bartalis-szöveg is mutatja, a „testvériesülés” vonalán szélesebb vagy legalábbis csoportkonszenzusra törekedett, Erdélyben sajátos módon jobbára elszigeteltek és egyszemélyesek maradtak az avantgárd fórumok. A szavalóesteket rendező Stúdió színpad, amely Becski Andor és Szentimrei Jenő vezetésével 1927-ben jött létre Kolozsváron, egyrészt megkésett, másrészt inkább mozgósító publicitást teremtő vállalkozás volt, mintsem művészi kísérlet.

Az a liberális szerkesztési koncepció, amelyről fentebb már esett szó, a *Napkelet* esetében azt eredményezte, hogy a lapban nemcsak kimondottan a világnézeti sokszínűség valósult meg, hanem többféle irodalomszemlélet is érzékeltette hatását az irodalmi anyagban: a konzervatív-transzszilvanista művek együtt jelentek meg az avantgárd szövegekkel és a nyugatos modernség szövegeivel (utóbbi vonulat különösen az 1921-es évfolyamban van jelen közvetlenül, élvonalbeli szerzőivel, Barta Lajos szerkesztői közreműködése révén).

A havonta kétszer megjelenő lap a *Keleti Újság* mellett jött létre, szerkesztői (Paál Árpád, Ligeti Ernő, Kádár Imre és Szentimrei Jenő) főállásban a *Keleti Újság* munkatársai voltak. A szerkesztők későbbi visszaemlékezéseikben politikai-koncepcióbeli nézeteltérésekről, konfliktusokról számolnak be, amelyeket talán az 1921-es évben sikerült leginkább tompítani, Barta Lajos irányítása alatt.¹⁷ 1921 második felétől, a Kós Károly Erdélyi Magyar Néppártjának vonzásába kerülve, Paál Árpád, Zágoni István, Szentimrei Jenő és Nyíró József fokozatosan eltávolodnak a *Keleti Újság* és a *Napkelet* körétől, megalakítják a *Vasárnap* című lapot, amelynek 1922 nyaratól Szentimrei is szerkesztője. Ligeti Ernő a *Súly alatt a pálma* című kötetben Ignotus kolozsvári tartózkodásához köti a *Napkelet* megszűnését: „A folyóirat beszüntetésének közvetlen oka belső természetű szerkesztőségi ügy volt. A *Keleti Újság*hoz leszerződött Ignotus, a *Nyugat* volt főszerkesztője [ekkor még hivatalosan is a *Nyugat* főszerkesztője, B. I. J. megj.]. (...) Ignotus igen nagy lelkesedéssel látott a *Keleti Új-*

16 Idézi Sóni 1973. 22–23. Megjelent a *Napkelet* 1920/6-os számában.

17 Vö. Szentimrei 1957. 63.

ság szerkesztéséhez. Szemét nemcsak ezen a lapon tartotta, de a mellékkiadványokon is, a délután megjelenő *5 órai újság* napilapon és a *Napkeleten*. A *Keleti Újság* szerkesztőségének azok a tagjai, akik némi féltékenykedést éreztek a *Napkelet* szerkesztőinek egyre növekvő népszerűségével szemben,¹⁸ úgy mutatták be a teljhatalmú Ignotus előtt a helyzetet, hogy a mellékvállalkozások szétforgácsolják a *Keleti Újság* szellemi erőit, és ha a *Keleti Újság* sikeresen akar megküzdeni a mindinkább erősödő konkurenciával, akkor összes energiáit a fölapra kell összpontosítani. Minden ember a fedélzetre! – és erre a délutáni napilap és a *Napkelet* megszűnt, vele együtt a már elindított könyvkiadó-vállalkozás is.”¹⁹ Szentimrei Jenő visszaemlékezése szerint a *Napkelet* megszüntetésének gondolata már jóval korábban, 1921 őszére visszavezethető, amikor egy szerkesztőbizottsági ülésen a ráfizetések csökkentéséről esik szó. 1922 májusában formátumváltásra is sor kerül; Ignotus majd csak augusztus táján érkezik Kolozsvárra,²⁰ az utolsó lapszámában cikket is közöl. Tény, hogy a lap szeptember 1-jével megszűnik, s ezzel egy időre lecsökken az avantgárd irodalom megnyilvánulási lehetősége Erdélyben.

A lap első, 1920. szeptember 15-i száma Reményik Sándor *Spectrum*, illetve Áprily Lajos *A rím* című verse mellett közli Halász Gyula, Bartalis János és Becski Andor szabadverseit is. Halász és Bartalis e verseiben inkább egy jellegzetes szótár használata (*ébred, ordít, eszmél, merész tusa, tér, idő, Holnap, isteni Izgalom, munka, ifjú*), illetve a Deréky Pál által „bipoláris aktivista modell”-nek nevezett „ma még–holnap már” szerkezet közelíti e szövegeket a klasszikus avantgárd paradigmához. Az az énszemlélet, amely Ady és Komjáthy révén vált a magyar költői köznyelv részévé, sok esetben zökkenőmentesen azonosítódott az avantgárd énpozicionálással – a különbség csupán annyi, hogy itt a szubjektum nem tulajdonságai révén, hanem szinte kizárólag illokúciós funkciójában képződik meg. Bartalis és Halász nem írják le ezekben a versekben az *én* szót. Hatásában viszont, felhívó erejét tekintve ugyanolyan lehetőségeket

18 Alighanem Weiss Sándor főrésztvényesre történő utalás, aki 1922 januárjától kapcsolódik be aktívabban is a lapok – elsősorban a *Keleti Újság* politikai rovatának – szerkesztésébe, Szentimrei a lap mögött álló „szürke eminenciaként” emlegeti.

19 Ligeti é. n. 44–45.

20 1922. november 23-i keltezéssel írja Áprily Lajosnak: „Sajnálom, hogy a negyedik év alatt, mióta Erdélyben vagyok, személyesen még nem találkoztunk; őszintén érdeklődöm irántad. S addig is, míg láthatnánk egymást, arra kérek, emlékezz meg olykor a Keleti Újságról egy-egy tárcaszerű dologgal...” (Petőfi Irodalmi Múzeum, V.4142/148.) Első főhelyen közölt cikke a *Keleti Újságban A bécsi vita*, az 1922. augusztus 17-i lapszámában.

tulajdonítanak a szubjektumnak, mint Ady vagy Komjáthy: *Jöjjetek*, mondja Bartalislán már a vers címe is, „siessetek,” „gyorsan” „tovább” – folytatódik a ráhatássorozat. Halász Gyula szintén a „fordulat” adatolására rendezkedik be a *Fehér faluban megmoccan az idő* című versben. Itt a vers beszélője „tudósítóként” válik részesévé a változásnak: „Valaki eszmél, / Valaki ébred, / Valaki bődül, / Valaki ordít, / Valaki riasztó hanggá gyúrja magát.” A személytelen formula egybejátszik a tudósítói pozícióval; a „valaki” a „ma még–holnap már” versszerkezet révén ugyanazt a fordulatot hajtja végre, mint a vers beszélője, aki szintén „az idő megmoccanását” hitelesíti aláírásával.

Abban az elemzésében, amelyet a klasszikus magyar avantgárd jelviszonyainak szentel, Kulcsár Szabó Ernő arról beszél, hogy a magyar líra részben az Ady-féle énpozicionálás modernséggel való azonosítása miatt, részben pedig a vers eszközzellegébe vetett bizalom századelős továbbhagyományozódása miatt alkotta meg az avantgárdban is ugyanannak a versnyelvnek egy másik, ellenbeszédszerű verzióját, amelyet csak az utómodernség József Attila- és Szabó Lőrinc-féle változata kérdőjelezett meg radikálisabban a harmincas években.²¹ Annak a reflexiónak, amely a líra nyelvének közlőképeségére vonatkozik, kevés nyoma lelhető fel a tízes-húszas évek magyar költészetében. Megkockáztatható talán az is, hogy a rengeteg félbeszakadó avantgárd írói-költői életmű (az erdélyi magyar irodalomban például egyedül Méliusz József építette tovább több-kevesebb folytonossággal avantgárd poétikáját a második világháború után is) összefüggésben áll annak a kérdésiránynak a korábbi hiányával, amely a szociális/aktivista támogatás „közérthetőség” felé fordulásakor védtelenül és tanácstalanul hagyta az avantgárd irodalmárokat. Ennek is tulajdonítható, hogy Reiter Róbert, Becski Irén vagy Becski Andor avantgárd versei mindmáig nem jelentek meg önálló kötetben.

Az élet elé köszönök Anyámnak című versében, amely szintén a *Napkelet* első számában olvasható, Becski Andor azokhoz a szövegkonstrukciós elvekhez is közelebb kerül, amelyek az expresszionista verset jellemzik. A szövegben ugyan Bildung-szerűen megképződik egy életrajz, ez azonban folyton eltérül a lineáris szerkezettől, egy-egy képi leágazás mentén burjánzásnak indulva: „Ám nőttem, nyúltam, el el a földtől, el / a véges kék végtelenünk karjaiba, ki átölelt – s óh rémület – / bukom az éther felé el anyámtól, anyám hátán keresztül, ki / a mezők halálos virágzó havából. // Emelem lábam, púpján, kúpján anyámnak, hegyek csúcsá-

21 Vö. Kulcsár Szabó 1996.

ra / magas erdők, s virágos égi abroszok közelébe.” Ez a versalany nem uralja teljességgel saját történetét – a növés, „elnyúlás,” a bukás inkább egy irányíthatatlan, növényi (ugyanakkor: otthonos, organikus) modelljét jelenti a Bildungnak. Ezen a ponton kerül közel a Becski-vers az expresszionizmus „szélsőségesen kitágított, végletekig feszített személyességéhez,” hiszen ez az irányzat, mondja Németh G. Béla, „a szélső személyességnek s az egyed fölötti egyetemességnek ebben a folytonos kapcsolatában vélte a művészet egymástól elszakadt szubjektív és objektív elemét újra egyesíteni”.²² Ennek az éneknek nincs kiterjedése, pontosabban: nincsenek határai, az élettörténet nyomán létrejövő szubjektum nem olyasfajta végeredmény, amely „tulajdonságokkal” rendelkezne: „...az élelnövést nagy partjait, hol part nélkül foly a / nagy víz, az élet, s rajta lassan a végtelen csónak: én! / Nincs jöttömnek határa, menésemnek vége, egész nap halászkok, / süllyed, emelked a hálóm”. A halászat-kép az én „összegyűlésének” analógiáját indítja be az olvasóban. Ennek végpontja egybeesik a vers utolsó mondatával, a teleológia mégsem valósul meg, hiszen abban a pontban, ahol az ének végre létre kellene jönnie, meg is semmisül: „mintha úszótestem csak nagy gyűjtő- / medre volna a halálnak!” Az én és a halál területfoglalása egymásba íródik, s ez a párhuzamosság visszamenőleg egy másik olvasatlehetőséget is kínál a burjánzó Bildung-történet követése mellé: az életrajz mint a halálra vonatkoztatható, halál felé tartó események egymásutánisága.

A lap a későbbiekben is támogatja ezt a költészeti vonulatot. Az 1920 októberében meghirdetett verspályázatnak ugyan nincs hivatalos eredményhirdetése (Szentimrei Jenő visszaemlékezése szerint azért, mert néhány befutónak jósolt vers jeligéjét idő előtt felfedte a bíráló bizottság néhány tagja),²³ de a szerkesztőség a legelismerőbbben emeli ki és publikálja Bárd Oszkár *Ontogenézis*, illetve Bartalis János *Egészen kicsi, apróka Mihály* című versét a *Napkelet* karácsonyi számában. Bárd német metafizikus költészetre emlékeztető, szeszélyes, többször visszacsengő rímeket használó verse nem áll messze az avantgárd retorikától és képszerkezet-től, Bartalis pedig itt egy telítettebb, váratlan váltásokra építő poétika révén, a költői én illokúciós mozgásterét jelentősen korlátozva kerül közelebb az expresszionista versbeszédhez: „Október, mély kút. / Dús hangolású szőke hárfa.”

²² Idézi Kulcsár Szabó 1996. 140.

²³ L. Szentimrei 1957.

A később újra meghirdetett verspályázatot majd szintén Bartalis nyeri *Varjak* című versével, Becski Andornak pedig *A vers anarchiája* című szabadverse részesül dicséretben. A lap természetesen prózát, tanulmányokat is publikál avantgárd szerzőktől és szerzőkről. Barta Sándor *Meséjén* kívül olvashatók a lapban Nagy Dániel vagy Kiss Ida szövegei is. Dienes László rendszeres *Nyugati szemléi* mellett olykor Bartalis János is publikál egy-egy cikket, olvasónaplót. Kuncz Aladár az expresszionizmusról és a dadaizmusról közöl tanulmányt, Déry Tibor pedig részletesen, német idézetekből kiindulva mutatja be azt a kontextust, amelyben a dada akkoriban olvasható volt. Ezek az elemzések abban sajátosak, hogy az egyes irányzatok művészi logikáját ráérősen, következményeikkel együtt végigvizsgálják, megmutatva azt a nézőpontot, ahonnan éppen úgy látszanak a dolgok. Ez nem jelenti azt, hogy fenntartásaikat, eltérő álláspontjukat ne tárnák fel. Déry a dadaizmussal kapcsolatban pontosan látja annak a technikának a funkcióját, amely hierarchizálatlanul rendeli egymás mellé a dolgokat: „Mert dada nem Weltbesserer, dada semmit sem akar jobban vagy legjobban megcsinálni, dadának nincsenek céljai – dada van, mint ahogy a világ van, s a dolgok s az élet legfőbb értelmetlenségét s céltalanságát fejezi ki [...]. Ha a természetben nincs értelem és nincs rend, dada nem keresi tovább az értelmet s a rendet. Ő olyannak kell hogy lássa az életet, amilyen az valójában, ha kizárjuk belőle a kívülről jövő, tolakodva kutató emberi szemlélődést. Káosznak kell hogy lássa, ahol minden önmagáért van.”²⁴ Déry ugyanakkor úgy látja, hogy az értelmetlenséget, céltalanságot, diszharmóniát más eszközökkel hatásosabban lehet közvetíteni, példaként Ady *Tavaszi éjszakánját* említi. Érdekes módon a képzőművészet kontextusába helyezve a dadát, már nem tartja fenn a művészet eszközjellegű megközelítését: „Képzőművészetben fantasztikusabb, de jelentősebb kísérleteiket találjuk. [...] Színes papirosokból, lószőrből, fadarabokból, drótból, géprészekből, üvegszemekből, óragépezetekből és fényképdarabokból készítik képeiket és szobraikat, hangsúlyozva, hogy nem képeket, szobrokat, nem művészetet – hanem új s élő tárgyakat akarnak teremteni. E furcsa anyagú, lélektelen lények úgy teremnek kezükből, oly közvetlenül fejezik ki a dada formátlan lényét, mint ahogy az alaktalan kristályzatok képződnek, virág terem a mezőn, ronda százlábúak nyüzsögnek pincsesikátorokban s fejezik ki egymás mellett s együtt a káosz céltalan értelmét.”²⁵

24 Déry 1927. 397–398.

25 Déry 1927. 401–402.

A *Napkelet*nek sikerült egy olyasfajta nyitott közeget létrehoznia, amelyben a legnagyobb természetességgel lehettek jelen a sokrétű művészi-politikai kapcsolatokkal rendelkező emigránsok, a „regionalisták,” az ekkoriban még igencsak differenciált baloldal képviselői. „A Napkelet a szabad kutatás s a különböző irodalmi irányok és világnézetek szabad fóruma. Nem alkalmaz lelkiismereti kényszert senkivel szemben s minden irányt szóhoz enged, ha becsületes álláspontot fejez ki és önmagának mértékével mérve értéket jelent.” – állt a második évfolyamtól kezdődően a lap belső borítóján. Ehhez hasonló sokszínűség a *Napkelet* megszűnése után talán csak a *Korunk* első három, Dienes László által szerkesztett évfolyamát, majd a harmincas évek végi „népfrontos” *Korunkot*, és helyel-közzel az *Erdélyi Helikont* jellemezte. Az avantgárd irodalom további fórumai pedig a Bánság és a Partium városaiban jöttek létre, ahol szintén megtelepedett néhány Bécsből visszatérő emigráns író. „A vers anarchiája” nyugatabbra költözik.

4.2. A *Genius* és az *Új Genius*

A húszas években Aradon összesűrűsödött a szellemi élet. Itt nem volt különösebb hagyománya a nagy hatású irodalmi társaságoknak, mint Nagyváradon, de ahhoz hasonlóan nyitott volt az újdonságokra. Szentimrei Jenő ironikus jellemzése némiképp magyarázatot is nyújt arra, hogy miért volt Franyó Zoltánnak lehetősége éppen itt létrehozni „az egyetemes kultúra folyóiratát” 1923 legvégén: „Arad különös város, mely a maga külön karakterével – vagy éppen karakternélküliségével – érdekes stúdiómkra alkalmas. Nem nyugati és nem keleti, nem nagyváros és nem kisváros, eredeti színekre nem törekszik, de mindent eltanul, mi divat. Egészen bizonyosan Aradon volt Erdélyben az első bubifrizura, ott találták egészen természetesnek a dzsesszt és a térden felüli szoknyát. Csak Aradon indulhatott meg a Kék macska [valójában Fekete macska – B. I. J. megj.] című »erotikus revü«, és természetes, hogy a teniszezés sportjában ez a város vezet. Sok elegáns könnyedség van a szellemében, vajmi sok felelősségérzés nélkül.”²⁶ Ez a könnyed nagyvonalúság azonban olyan munkatársi gárdát és olyan kapcsolatrendszert volt képes mozgatni, amelyre az ugyancsak Aradon megjelenő későbbi *Periszkop* kivételével aligha van példa Erdélyben. Nagy Dániel, Spectator (Krenner

26 Szentimrei 1927. 233.

Miklós) és Szántó György aradi jelenléte ugyanakkor viszonylag stabil szellemi háttérrel is jelentett a *Genius* számára.

A lap kétségtelen erőssége a szemlerovat, amely egyrészt „levelezői” révén első kézből származó tudósításokat, elemzéseket közöl a fontosabb európai és tengerentúli városokból, másrészt jó érzékkel válogat a különféle angol, francia, német, magyar, román, cseh, jugoszláv, spanyol, portugál és olasz folyóiratok anyagából, naprakész információkat nyújtva a friss irodalmi és kulturális fejleményekről. Franyó bécsi emigrációjából hazatérve nagy energiával látott hozzá a folyóirat szerkesztéséhez, s olyan szerzőktől kapott írásokat, mint Upton Sinclair, Romain Rolland, Miguel de Unamuno vagy Ivan Goll.

Nem egyértelműen avantgárd folyóiratról van szó. Franyó, bár korábban a *Ma* munkatársa volt, ambivalens módon viszonyul az „izmusokhoz,” s ezt majd explicitté is teszi az *Izmusok csődje* című 1925-ös cikkében. A lap irodalmi anyaga esetlegesebb, mint a szemlerovat naprakész tájékozottsága. A modernség költői közül nagyobb súllyal csupán Hofmannsthal, Yeats és Verlaine vannak jelen a lapban; nagy terjedelmű összeállítás olvasható az akkoriban divatos klasszikus kínai költőkből is. A francia avantgárd költők közül Duhamel, Vildrac és Jouve egy-egy verse jelent meg a *Genius*ban, kortárs próza pedig Pirandello kivételével szinte kizárólag magyar szerzőktől olvasható. Így is jelentősen kiegészül az a kép, amelyet a *Napkelet* fordításrovata nyújtott.

Az avantgárd deszemiotizáció, montázsszerkezet és korlátozó énpozicionálás érdekes módon nem annyira a korábban ezekhez közelebb kerülő Bartalis János vagy Becski Irén verseiben van jelen – bár a *Kis énekek éneke* című Becski-vers a teremtésmítoszt a barkácsoló avantgárd szerző gesztusaival játszatja egybe. Az eredmény mégsem montázs, inkább a montírozásról való tudósítás: „és homloka négy sarkába / a világ szögeit tűztem, / – négy kicsi világító pontot. – // Kék, vörös ereket / a világ összes folyói színét / vérébe hullattam, könnyekből / két golyót gyúrtam: szeme fehér gömbjét.” Inkább Szentimrei Jenő *Útravaló* című versében történik meg hangsúlyosan a vers beszélőjének fikcionalizálódása: „mondjátok el az eleveneknek, hogy élt itt egy ember, ki szavakra tépte magát / s nem lett jobb általa semmi. Csak vérzik a melle s a körme.” A beszélő eltávolítja magát saját szavaitól, s a beszéd „helyét” egy külső térben jelöli meg („Itt az űrben jajtalan, zajtalan surranunk, bukócsillagok, pályánk paraboláján.”). Lecsökken a távolság a szó/tárgy között, a szavak tárgyakként kezdenek viselkedni, ahhoz hasonlóan, ahogy a „jeltelenített-materializált jelentésképzés” Kulcsár Szabó Ernő által bemutatott

eseteiben.²⁷ Azáltal, hogy a jelek „eszközjellege” egy széttartó multifunkcionalitásban nyilvánul meg, maga az eszközjelleg is kibillentődik a versben: „de tán virágvázát fúr-farag majd a nagyobb darabokból / egy-egy mesterkedő ügyes, szalonok asztalára. / Kiás a paraszt a juhakol mellől s vasanyagát eladja a gyárnak, / kapa lesz, kasza lesz a zuhanó meteorból.” A Szentimrei-vers közelében, egymás mellé olvasva őket, Fekete Tivadar *Újhold* című kötött rímes-ritmusos szövege is montázsszerű, hirtelen váltásokra épülő szerkezetét mutatja meg elsősorban.²⁸ A már emlegetett *Fekete Macska* című folyóirat szerkesztője zárójelhasználatával tompítja a „szabályosabb” strófák által felidézett dallamot, hogy a disszonásabb refrént állítsa előtérbe: „(Utolsó május, borítsd be testem, / fekete hold ez, lilára festem, / csókot tavasszal kinek se nyújtson, / ha gyullad még egyszer, kettőnkre gyújtson:) // Hold, hold, / május-hold / újhold: / félek.”

Franyó Zoltán indulatos cikke, az *Izmusok csődje* (amely már az *Új Genius*ban jelent meg), abból az elkeseredésből fakad, hogy az „izmusok” folyamatos újratermelődése gyakorlatilag lehetetlenné teszi az értékbeli különbségtételt az egyes irányzatok között, hiszen mire a művészek és a közönség „fölesküdnének” valamelyik irányzatra, máris feltűnik a következő, új hitvallást hirdető „apostol”. Az egyedüli értékmérő a hangosság, az egymás túllicitálása maradt, mondja Franyó. Az írás ugyanúgy előrevetíti egy majdani „nagy stílus” megvalósulását, ahogy a kortársak többsége, Dienes Lászlótól Komlós Aladárig. Nem derül ki viszont, hogy pontosan mi jellemezné a szintetikus stílust, amely az avantgárd irányzatok nyelvkereső attitűdjére következne. Különös annak a nyelvnek és vehemenciának a visszatérése a szövegbe, amelynek előrevetítő jellege éppen a különféle izmusokat kísérő kiáltványokra jellemző: „Ez lesz a holnap ünnepe, az izmusok csődje, melynek ítéletnapján minden jelszó, manifesztum, kellék, apostol, központi Dada és vidéki epigon, felkent próféta és profán síber oda kerül, ahová való: a szemétre vagy a spirituszba!”²⁹ Lévén, hogy az írás az *Új Genius* utolsó számában jelent meg, nem egyértelmű, hogy koncepcióbeli váltás következett volna-e ezután a kiábrándult programcikk után, vagy egyszerűen az értékszemponatok erőteljesebb érvényesítése a szerkesztés során. Fábry Zoltán egy lapszámmal korábban az expresszionista programcikkek nyelvén fogalmazott a Franyóéhoz hasonló véleményét *Emberirodalom* című írásának első verzi-

27 Vö. Kulcsár Szabó 1996. 137.

28 Fekete Tivadar verse az 1924/6-os, Szentimreié pedig az 1924/7-es számban jelent meg.

29 Franyó 1975. 244.

ójában. Az irodalom autentikusságának lehetőségét az (expresszionista szövegekből ismerős) emberhez való elérkezésében látja a szerző, és lemondva az „újdonság” mint értékfogalom használatáról, az „igazi,” az „örök” jellegét keresi a műalkotásnak: „Egy későbbi kor nem művészeti lényegét fogja skatulyázni, de úttörő, útkereső jelentőségét. Ma ez a fontos: a folytonos, hullámzó mozgás, a vágy, a hit és sikolyos akarat formátlansága, mindenhezérése, mindenségbe ömlése. Most egyetlenegy kórus dolgozik: a Narcisszosz Én-tükre szét van karcolva, a nagy feladat közösségébe, az előkészítés első gátnemismerő hitébe olvad fel minden én.”³⁰ Fábry később, az esszé újraírott változatában majd az expresszionista lírát is a Narcisszosz én-tükrében hajlamos látni, elkülönítve azt a forradalmi költészettől. A *Genius* és *Új Genius* azonban megáll itt: a sikeres közvetítőszerep és a kritikus viszonyulások határvonalán. Szántó György lapalapítási kísérlete azt jelzi, hogy magának a lapstruktúrának az át gondolására volt szükség az aradi közegben ahhoz, hogy az avantgárd más perspektívái is megjelenjenek.

4.3. A *Periszkop*

Nem fedezet nélkül jelezte a *Periszkop* belső címlapja önmeghatározásában: „a havi szemle új típusa”. A *Genius* szerkesztési elveiből és Franyó Zoltán bizonytalankodásiból kiábrándult Szántó György már 1924 novemberében arról ír Fábry Zoltánnak, hogy egy új lapot szeretne indítani, akkor még *Átmérő* címen. Majdani programját így vázolja: „internacionalizmus és kevés szöveg, sok kép. Lesz benne minden, nemcsak irodalmi sajtukac rágta alagút a sajtban, de Picassótól bokszmérkőzésig és felhőkarcolóig vont átmérő.”³¹ Lényegében ezt a programot sikerül megvalósítania a szerkesztőnek *Periszkop* néven 1925 márciusától, már a *Genius* és *Új Genius* megjelenése közötti átmeneti időszakban beindítva a lap szervezését. A koncepció újdonsága nemcsak a képzőművészet arányainak megnövekedésében áll, hanem abban is, hogy a nemművészeti események és a mindennapokból fel-felbukkanó szenzációk ugyanúgy részévé válnak a lapnak, mint Picasso, Mattis-Teutsch és mások képei, szobrai. Egyfajta „életmód-magazinról” van szó, amelyben a művészet és a gépek, tárgyak szinte hierarchizálatlan egymásmellettségben jelennek meg. Az a látszólagos ellentmondás, amelyet Szántó György utólag *Feke-*

30 Fábry 1975. 207.

31 Szántó György levele Fábry Zoltánhoz. In: Kovács 1980. 421.

te éveim című, 1936-os kötetében állít fel, alapvető kiindulópontját jelenti a húszas évek közepén erőteljesen érvényesülő konstruktivista irányzatoknak. Egy párbeszédet felidézve írja Szántó: „a konstrukció gépekben adja az új esztétikát, célszerűség és higiénia vezérlik a formákat, az öncélúság és anyagszerűség a lényeg”.³² A célszerűség a maga képiségében, beemelődve az esztétikai reflexió szférájába, saját potenciális célszerűtlenségét is megmutatja. A kétféle közeg egybemosódik a képen, ahhoz hasonlóan, ahogy Almási Miklós *Anti-esztétikájában* az „ábrázolhatatlanság” és „fenségesség” kategóriái működtetik továbbra is az esztétika lehetőségét. A gépi konstrukciók nem szükségképpen idézik fel képszerűségükben a funkciót is, amire szolgálnak, így átlépnek a „fenségesség” fogalmának hatáskörébe, ahol a grandiózus természeti képek vagy építmények is megnyilvánulnak.³³

Kassák Lajos többször is elismeréssel ír a *Periszkopról*, és szövegeket is küld Szántónak. A folyóirat nem kötelezi el magát egyetlen avantgárd irányzat mellett sem, de figyelemmel követi azokat. A legfrissebb fejlemények: a (képzőművészeti) konstruktivizmus és a szürrealizmus naprakészen jelentkeznek a lap anyagában. Illyés Gyula már 1925 júniusában, szinte a franciaországi történésekkel egyidőben cikket közöl a lapban *Szürrealizmus* címmel. Noha az irodalomban nem szokás konstruktivista irányzatról beszélni, mint Deréky Pál is rámutat, a konstruktivista képzőművészet egyes elvei analógiás úton az irodalomra is leképezhetők: „Kassák irodalmára legfőképpen a konstruktivista művészi alkotás – látásmód – szigorú és egyértelmű törvényeknek engedelmessé, tehát megtanulható és leképezhető volta hatott. Ez nemcsak a »korszerű művészet« emancipatorikus, társadalmi elkötelezettségű »kollektív« jellegének felelt meg, hanem annak az igénynek is, hogy benne »az ifjúmunkás« felismerje a kor szerkezetének (a modern kornak) lényegét, s egyben némi gyakorlattal maga is képessé váljon annak művészi kifejezésére.”³⁴ A *Periszkop* szoros kapcsolatban állt a korabeli román avantgárd folyóiratokkal; a *Contimporanul*, a *75 HP*, a *Punct* és az *Integral* éppen a sajátos konstruktivizmusképükkel hatottak anyagában, amely „lényegesen különbözött a bécsi magyarok »szuprematista« (Kassák) illetve »proletkultus« (Uitzék) konstruktivizmus-felfogásától”.³⁵ Az irodalom és művészet ezekben a lapokban az élet egészéhez kapcsolódik, en-

32 Idézi Kovács János. In: Kovács 1980. 33.

33 Vö. Almási 1992. 143–160.

34 Deréky 1998. 28.

35 Deréky 1998. 38.

nek megfelelően a lapban gyakoriak az épületek, repülőgépek és különféle más használati tárgyak reprodukciói.

A lap egyedülálló módon, különösen képi anyagában érzékelteti a folytonosságot a különféle avantgárd irányzatok és előzményeik között – így Van Gogh, Gauguin, Toulouse-Latrec, illetve az afrikai és kínai művészet ugyanúgy jelen van, mint Picasso, Kokoschka, Kandinszkij és Chagall. A szépirodalmi rovat abban tér el leginkább a lapelődök – a *Napkelet* és a *Genius* – anyagától, hogy nem a hazai szerzőkre épít; verssel, prózával a jelentősebb szerzők közül csupán Becski Andor, Fekete Tivadar (egy-egy versközlés erejéig), Dienes László (egy prózaverssel), illetve maga Szántó György van jelen. Ezek a szövegek alapvetően az expresszionizmus metafizikus változatát képviselik továbbra is. Déry Tibor és Illyés Gyula itt közölt versei ugyanakkor már a szürrealizmus technikai-szemléletbeli sajátosságait közvetítik: „A tengerparton egyedül álló ház olyan, mintha / Énekelni akarna. Vidáman lélegzik. // Sokáig kellett várni, míg a vak Marja Ivanovna / Szemében kivirágzott a rózsafa / Kitárta karjait az égre s arcomat boldogan / Szorította mellére: fölcsapott az első szemafor.” – írja Illyés a *Kronstadti pályaudvar* című versben. Ez másfajta dikció és képarchitektúra mentén íródott szöveg, mint az erdélyi lapokban mindeddig nagyobb súllyal jelenlévő expresszionizmus. A szövegben egyetlen egyes szám első személyű formula jelzi az én pozícióját, amely azonban szinte teljesen esetlegesen rendelődik a semleges nyelvtani formulák vagy a szintén egyetlen második személyű alak („álmaidok”) mellé. A történések függetlenednek a regisztráló pozíciójától, és váratlan váltásokkal következnek egymásra.

Illyéssel és Déryvel együtt tíz szürrealista vagy szürrealizmushoz is kötődő költő szövegeit fedezi fel a *Periszkop* antológiáját szerkesztő Kovács János: Apollinaire, Blaise Cendrars, Jean Cocteau, Ivan Goll, Ion Vinea, Malcolm Cowley, Tristan Tzara és Vicente Huidobro műveiről van szó.³⁶ A tanulmányrovat súlypontja szintén eltolódik a fordításban közölt szövegek irányába: Kassák, Fábry Zoltán, Németh Antal és Illyés Gyula szövegei mellett jelentősen megnő a németből és franciából fordított írások száma.

A lap kezdetben Sonnenfeld Gusztáv nyomdász támogatásával jelenthetett meg olyan technikai kivitelben, amelyet akkoriban az összes magyar avantgárd laptárs megirigyelhetett. Ez segítette a szerkesztőt a „magazinjelleg” hangsúlyozásában is. Mindössze négy számot jelentethetett meg azonban a folyamatosságot tartva. 1925 júniusától a lap szünetel,

36 Kovács 1980. 50.

majd Zala Béla szerkesztésében még megjelenik egy utolsó lapszám 1926 januárjában. Ezzel lezárul az erdélyi magyar avantgárd szerkesztési koncepcióban, lapkiadásban is megnyilvánuló szakasza.

A Dienes László-féle *Korunk*ban azonban 1926 februárjától továbbra is helyet kapnak az avantgárd fejlemények ismertetései és az ezzel kapcsolatos viták. Kassák Lajos például majdani alapművét, *Az izmusok történetét* az induló *Korunk*ból átvett, *A korszerű művészet él* című tanulmánya újraközlésével kezdi.³⁷ Szilágyi András *Új pásztora*, illetve Méliusz József későbbi protest-songjai még közel maradnak az avantgárd dikcióhoz, azonban sem a deszemiótizáció, sem a beszélői kontroll megingása nem jellemzi már ezeknek a szövegeknek a meghatározó hányadát. Ugyanakkor Bori Imre értékelése Salamon Ernőről, akit könyvében „az erdélyi magyar expresszionista líra összegzőjeként” tárgyal, meglehetősen vitatható.³⁸ Az expresszionista hatás szinte kizárólag Salamon Ernő korai verseinek képszerkezetén mutatható ki, ezek azonban nem állnak össze valamilyen következetes törekvés jegyében. A *Korunk* szerkesztői, Dienes, majd Gaál Gábor a húszas évek végétől már egyértelműen tematikus elvárásokat támasztanak a művészettel szemben. A harmincas évekre tehát, párhuzamosan Kassák és társai „fordulatával”, Erdélyben is lecsökken az avantgárd hatása. A korábbi avantgárd szerzők egy része elhallgat költőként – például a Becski-testvérek vagy Reiter Róbert –, mások pedig, mint Szántó György, Ormos Iván vagy Bartalis János, közelebb kerülnek a helikonista irodalom tradicionalistább vonulatához. Az erdélyi avantgárd szempontjából is jogosnak látszik tehát az a gesztus, amellyel Derék Pál az 1930-as évnél lezárja avantgárd szöveggyűjteményét. Ez azonban nem jelenti azt, hogy más, tágabb összefüggésben ne lenne izgalmas a harmincas évek baloldali irányultságú, illetve a sokrétűségét továbbra is megőrző össz-erdélyi irodalmat modernséghez való viszonyában megvizsgálni.

5. Optimista zárlat

Ez a tanulmány terjedelmi okokból csupán annak a kérdésstruktúrának a vázlatos feltérképezésére vállalkozhatott, amely a korai erdélyi magyar avantgárdhoz való irodalomtörténeti/hatástörténeti viszonyulást

³⁷ L. Kassák 1972.

³⁸ Vö. Bori 1969. 251.

meghatározza, az erdélyi avantgárd fórumok koncepcióját és irodalomszemléletét pedig elsősorban a költészet vonatkozásában vizsgálta. Nem könnyű számba venni, de a továbbiakban feltétlenül szükségesnek látszik annak vizsgálata, hogy hozzávetőlegesen mekkora terjedelmű az a szövegtörzs, amely az erdélyi avantgárd irodalmat jelenti. A szövegek nagy része napilapok és folyóiratok hasábjain található, s a példány-számú, többnyire saját kiadású kötetek alig kerültek be a közkönyvtárakba. Annak az előítéletnek a lebontása, hogy az erdélyi avantgárd kizárólag a kommunista mozgalomba belépő, a későbbiekben proletkultos szövegeket író szerzők utóbb megtagadott írásainak gyűjteménye, több szempontból is fontos. Egyrészt megnyitná azoknak az átjárási lehetőségeknek a feltérképezését, amelyek a klasszikus modernség és az avantgárd között létrejöttek (például Becski Irén vagy Ormos Iván költészetében), másrészt lebonthatná az olyan, tematikát és versnyelvet magától értetődően egymáshoz rendelő előítéleteket, mint az erdélyiség és a jambikus-retorizált versbeszéd (Ormos Iván vagy a Sükösd–Dobolyi–Gyárfás szerzőhármás például expresszionista szabad versekben jelenítik meg a Reményik vagy Tompa verseiből ismerős világszeletet). Kiderülhetne, hogy a Kassák-féle versbeszédnek Erdélyben közel egyenrangú variánsát hozta létre az utolsó magyar nyelvű verseiben az avantgárd versnyelven belül klasszicizálódó Reiter Róbert. Záratképpen *Jeromos* című versének két szakaszával szeretném érzékeltetni, hogy ennek a költészetnek az ezredfordulós szövegek felé is vannak átjárásai:

*Ismerem a szalmapapucsait s az örök szerelemrostélyt lelkében,
de mindez csak egy daltöredék, melyet ellop a szél:
Ó Jeromos, a természet sekrestyéje s a rettenthetetlen vándor,
sokat tülekedik ő a közönnnyel s az emberek fekete sóhajával.*

*Volt egy elvetemült barátja, akit dicsért, mint az őszinte szót,
volt egy kedvese, aki elmerült a ködben, mint egy szenvedő hattyú,
száműzött is volt Jeromos a halál vidékein –
figyeljete, most társalog a szívével.*

SZAKIRODALOM

ALMÁSI Miklós

1992 *Anti-esztétika*. Budapest, T-Twins–Lukács Archívum

BORI Imre

1969 *A szecessziótól a dadáig*. Újvidék, Forum

1970 *A szürrealizmus ideje*. Újvidék, Forum

1971 *Az avantgarde apostolai: Füst Milán és Kassák Lajos*. Újvidék, Forum

GYÍMESI Éva, CS. (szerk.)

1980 *Múlt, jövő mezsgyéjén*. Kolozsvár, Dacia

DERÉKY Pál

1998a A magyar avantgárd irodalom: 1915–1930. In: Deréky Pál (szerk.): *Az avantgárd irodalom olvasókönyve (1915–1930)*.

Budapest, Argumentum

1998b Az esztétizmus és az avantgárd vitája a magyar irodalomban (1916–1917). In: Uő.: *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”*.

A XX. századeleji magyar avantgárd irodalom. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

1998c *„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”*. A XX. század eleji magyar avantgárd irodalom. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

1998d Leltár – A századeleji magyar avantgárd irodalomtörténet képe a 20. század hatvanas és hetvenes éveiben. In: Uő.:

„Latabagomár ó talatta latabagomár és finfi”. A XX. századeleji magyar avantgárd irodalom. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó

DERÉKY Pál (szerk.)

1998 *Az avantgárd irodalom olvasókönyve (1915–1930)* Budapest, Argumentum

DÉRY Tibor

1927 Dadaizmus. *Napkelet* 1927. 7.

DIENES László

1925a Az expresszionizmus világnézete. In: Uő.: *Művészet és világnézet*. Kolozsvár, Lapkiadó és Nyomdai Műintézet

1925b *Művészet és világnézet*. Kolozsvár, Lapkiadó és Nyomdai Műintézet

- 1976a Az expresszionista kép. In: Uő.: „*Sejtelme egy földindulásnak...*”. Bukarest, Kriterion
- 1976b Miért nem érti a mai ember a ma művészetét?. In: Uő.: „*Sejtelme egy földindulásnak...*”. Bukarest, Kriterion
- 1976c Művészet és világnézet. In: Uő.: „*Sejtelme egy földindulásnak...*”. Bukarest, Kriterion
- 1976d „*Sejtelme egy földindulásnak...*”. Bukarest, Kriterion
- FÁBRY Zoltán
- 1975 Emberirodalom. In: Kovács János (szerk.): *Genius–Új Genius. 1924–1925.* Antológia. Bukarest, Kriterion
- FRANYÓ Zoltán
- 1975 Izmusok csődje. In: Kovács János (szerk.): *Genius–Új Genius. 1924–1925.* Antológia. Bukarest, Kriterion
- GÖRÖMBEI András (szerk.)
- 1999 *Erdélyi magyar költők.* Budapest, Unikornis
- IGNOTUS
- 1922 *Levele Áprily Lajoshoz.* Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirattár, V.4142/148.
- KASSÁK Lajos
- 1972 *Az izmusok története.* Budapest, Magvető
- KOVÁCS János (szerk.)
- 1975 *Genius–Új Genius. 1924–1925.* Antológia. Bukarest, Kriterion
- 1980 *Periszkop. 1925–1926.* Antológia. Bukarest, Kriterion
- KULCSÁR SZABÓ Ernő:
- 1996 „...Ki üdvözl téged születő pillanat”. Alanyiség és deperszonalizáció a húszas évek Kassákjánál. In: Uő.: *Beszédmód és horizont.* Bp., Argumentum
- LIGETI Ernő
- É. n. *Súly alatt a pálma.* Kolozsvár
- SŐNI Pál
- 1973 *Avantgarde sugárzás.* Bukarest, Kriterion
- SÜKÖSD Ferenc–DOBOLYI Lajos–GYÁRFÁS Endre
- 1925 *A mi országunk. Három erdélyi költő.* Budapest
- SZÁNTÓ György
- 1980 levele Fábry Zoltánhoz. In: Kovács János (szerk.): *Periszkop. 1925–1926.* Antológia. Bukarest, Kriterion
- SZENTIMREI Jenő
- 1957 A nagy Napkeletről és a kicsi Vasárnapról. *Igaz Szó* 7.
- 1927 Úri kamaszok. *Korunk* 3.

AZ „ERDÉLYI MAGYAR IRODALOM”-BESZÉDMÓDOK EGYIK UTÓPIÁJA.

Disztranz

Az út mindig jobb, mint a fogadók.

Cervantes

Az itt következő írás műfajának a megnevezése: disztranz. A neologizmus addícióval és szubtrakcióval képeztem, a valamitől való elmozdulást jelző *disz* előtagból, a transzszilvanizmus, transzközép terminusok *transz* előtagjának leválasztásából és a *disz*hez való hozzáadásából. Az összeadás és kivonás eredménye a távolságot jelentő francia *distance* szó hangzásától egyetlen hanggal tér el – így közel kerülvén a „távolsághoz”, az irodalomról való beszédmód természetét: az egyszerre közletről és távolról való megfigyelést kívánja érzékeltetni. Abból indul ki, hogy az „erdélyi magyar irodalom”-diskurzusokat – vállaltan, doktriner módon, vagy öntudatlanul, automatikusan – meghatározza a transzszilvanista szemléletmód. Alapkérdése pedig az, hogy milyen mértékben határozza meg, és e determináltság milyen irodalomkonceptiót tükröz.

Tekintsük a következő konkrét helyzetet: fölkerés vitaindítóra *Erdélyi klasszikusaink és kortársaink az értékszemplélet-váltó irodalomtörténet-írás fényében* címmel.¹ Ahogy olvassa ezt a címet, a vitaindítót fokozatosan elöntik a cím szavaira irányuló kérdések, milyen szempontból mit jelentenek, és hogyan lehet bármit is mondani erről a tárgyról, anélkül, hogy továbbgördítenénk a transzszilvanizmus néhány alapszövegének megjelenése óta kultikus reflektálatlansággal használt fogalmakat. Az irodalomtörténet minimáldefiníciójából – irodalomtörténet = az irodalom története – néhány banális kérdés azonnal adódik, melyek, gyanítom, teljesen fölöslegeseznek tünnek egy külső szemléllő számára, pontosabban: egy olyan olvasó számára, aki nem ugyanolyan intenzitással (és a diszciplínák keveréséből elkerülhetetlenül következő szinkretista dilettantizmussal) érdeklődik irodalom, történelem, politikatörténet és szociológia

¹ A *Szabédi napokon*, Kolozsváron, a Györkös Mátyi Albert Emlékházban, 2001. június 15-én.

íránt. Másképp mondva: a következő kérdések értelmezhetetlenek azok számára, akik az irodalmat irodalomként (a történelmet: történelemként, a szociológiát: szociológiaként stb.) olvassák, nem egy adott történelmi helyzet illusztrációjaként és nem is szociológiai esettanulmányként vagy a társadalmi problémák tünetegyütteseként – az ilyen emberek számára (mint például jelen szöveg írója) a következő kérdések elhelyezhetetlenek, irrelevánsak. Azok számára viszont, akik az irodalmat a társadalmi-történelmi szituáció részeként gondolják el, mint ami nem függetleníthető, nem vágható ki a konkrét társadalmi folyamatokból (jóllehet nem gondolják direkt módon levezethetőnek belőlük), azok számára (ilyen a jelen szöveg írója) ezek a kérdések provokatívák, nyugtalanítóak, elhelyezhetetlenségük legalább akkora gondot okoz, mint az eddigi „erdélyi irodalom”-narratívák irodalomból, szociológiából, történelemből és moralizálásból kikevert kanonizált szemlélete.

Most akkor az következne, hogy irodalom és kontextusa viszonyát nem adottnak és nem is kizártnak, hanem problematikusnak véve, az „erdélyi” „magyar” „irodalomtörténetírás”-terminusokat vizsgáljuk, oly módon, *ha lehet*, hogy ez a „problematizálás” ne legyen egy újabb szimbólum/kiáltvány/életrecept/satöbbi. A vizsgálat nem kíván helyet teremteni a maga számára „az” erdélyi irodalom történetében, mivel erről sem nem képes, sem nem kíván átfogó képet nyújtani az olvasóknak. Elsősorban természetesen azért nem, mert bár mindeddig egyneműnek tűnik az erről való beszédmód, itt is különböző szempontokból elmondott történetlehetőségek vannak. Hasonlóképpen a romániai magyar kisebbség „helyzettudatáról” sem fog általános érvényű kijelentéseket tenni, következésképpen nem is kíván az erre vonatkozó jelenlegi szociológiai kutatások vonatkozásában mérvadó dolgokat mondani, hacsak nagyon közvetten nem, hiszen az irodalomnak kétségkívül vannak következményei és a társadalomtudományok szempontjaiból is hasznosítható meglátásai, viszont szeretném (főlőslegesen) újra meg újra hangsúlyozni: abból, hogy vannak az irodalomnak ilyen hasznosítható következményei, még nem következik, hogy az irodalom e következményekért van, nem következik, hogy az irodalom alárendelhető volna a társadalomtudományoknak, hogy illusztrációja a társadalmi folyamatoknak stb.

Visszatérve kérdésfölvetésem kezdeti körülhatárolásához, még annyit kell jeleznem, hogy ha sem az erdélyi irodalom története, sem a romániai magyar kisebbség „helyzettudata” szempontjából nem kíván mérvadó lenni (ami nem jelenti azt, hogy ne örvendene az erdélyi magyar irodalomszemléletben bekövetkező változásoknak), akkor, most már

pozitív értelemben jelölve meg ezen írás célját, a vizsgálat helye ez az írás lesz, egy írás, mely az irodalom szemszögéből próbálja vizsgálni azt a nem könnyen szétszalazható jelenséget, melyet „erdélyi magyar irodalomszemléletnek” lehet a legegyszerűbben nevezni. És minthogy a szöveg szándéka nem leíró és nem kijelentő, hanem kérdező, nem is lehet *helynek* mondani. Nem hely, nem toposz, nem-hely, u-toposz.²

1. „Erdélyi klasszikusaink és kortársaink az értékszemlélet-váltó irodalomtörténet-írás fényében” – mit jelent?

Az értékszemlélet-váltó irodalomtörténet-írás szókapcsolat nagyon bonyolultnak hangzik,³ de még mindig megnyugtatóan egyszerű azokhoz a mozgásokhoz képest, melyeket megnevezni kell, ha arról próbálunk be-

- 2 A szöveg nem szeretne naivabbnak tűnni önmagánál: ha egy kanonizált beszédmód alapfogalmait újraértelmezi, legalábbis keresi az újraértelmezés módozatait, számol az utópiarirodalom forradalmi jellegével. „A nyilvánvaló befelé fordulás azonban nem annyira a hanyatló valóság előli menekülésre utal, inkább arra ad alkalmat, hogy egy lépéssel távolabbról lássuk azt, amiben érintve vagyunk. Ennek hatására jutnak a hősök [az utópiarirodalom szereplői] olyan tudás birtokába, amelyet aztán időlegesen elhagyott életvitelükben kamatoztathatnak. Ez nem az Aranykor visszaállításához, hanem a létező történeti világon belüli forradalomhoz vezet, amint azt a [XVI.] század végén [Thomas] Lodge és Shakespeare nyilvánvalóvá tette.” (Iser 2001. 72.) Isernek az utópia valóságformáló jellegére vonatkozó döntő elgondolása fölfedi számomra e tanulmány kérdésvetetésének egyszerre rendkívüli és szükségszerű voltát: az „erdélyi irodalomnak” a kontextusra való közvetlen alkalmazhatóság-elvárásai miatt megpróbáltam elkerülni a róla való gondolkodást, és az irodalmat irodalomként olvasás érdekében „más helyek” szövegeit vizsgáltam és vizsgálatom folyamatosan. Ebből a szempontból rendkívüli számomra ez a gondolatmenet. Szükségszerűsége az utópiarirodalom természetéből fakad: kilépni és messzebből látni azt, amiben érintve vagyunk. És hogy miben vagyunk érintve, nem előre eldöntött dolog (például az, hogy szociológiai értelemben az „erdélyi”, a „magyar” és az „irodalom” kefejezések esetemben külön-külön meghatározóak, nem vonja maga után automatikusan a belőlük egyszerű addícióval képzett szintagmában való érintettséget). Mint ahogy nem vehető adottnak a referenciapont sem, melyhez képest kilépésről és bennelétről beszélhetnénk. A gondolatmenet ellenőrizhetősége és a szöveg olvashatósága érdekében diszciplináltan fenn kell tartani az eldönthetlenséget, azt, hogy szempont kérdése, mi a kilépés és mi a bennelét.
- 3 de lehetne egy Csukás István mesehős neve, mint amilyen a Madárvédő Golyókapkodó, és akkor máris volna értelme. Éppen a *névként* működtetett fogalomhasználatra kíván reflektálni ez a tanulmány: az „erdélyi magyar irodalom”-

szélgetni, hogy mi történik az erdélyi magyar irodalomban. Ami számomra, irodalommal foglalkozó ember számára nyilvánvalónak tűnik (ha jobban értenék hozzá, természetesen azonnal nem volna annyira nyilvánvaló), az a 89-es *politikai* váltás, melytől fogva a magát szocialistának nevező rendszerben az irodalmi kommunikáció négyes szerkezete – szerző–szöveg–cenzor–olvasó – újra visszatért a klasszikus hármashoz, illetve újra négyessé vált, ezúttal így: szerző–szöveg–menedzser–olvasó. Az így szelektált epizódok által rekonstruálható történet nagyjából megegyezik a közvélekedéssel, illetve az irodalomszociológiai konkrét tapasztalatokkal. A probléma az, hogy ez a leírás sem a politikai, sem az irodalmi beszédmódban nem releváns – bármelyik szempontrendszeren belül kerülve nyilvánvalóvá válik a szimplifikálás. Mivel a politikatörténeti szempontokkal nem kívánok foglalkozni, pusztán jelezhetem, hogy a „cenzúra” fogalma ott is történeti szempontok szerint értelmezhető, és jöllehet különféle formákban és funkciókkal mindig is része volt az irodalom működésének mint az intézmények külső vagy interiorizált kontrollja az egyén fölött. De értelmezhető-e a „cenzúra” az irodalomban? Ha irodalomnak az írás-olvasás azon médiumát tekintjük, melyben az emberi képlékenység, változékonyság és eldönthetlenség úgy van jelen a szövegben, hogy az olvasó szubjektumát a legaprólékosabban újra meg újra bevonja az olvasás folyamatában képződő szövegtérbe,⁴ akkor a cenzúra mint az írást-olvasást az egyértelműség, a leegyszerűsítés, az *előírás* felé irányító intézményes vagy szubjektív jelenség, a cenzúra tehát külső, irodalmon kívülről instituált, melyet a szövegnek folyamatosan át kell lépnie, ha irodalomként akar működni. Az *irodalmi* szöveg nem tartalmaz-

beszédmódok adottnak veszik az általuk használt alapfogalmakat, miként a nevet. Az adott diskurzusból semmiként nem következő, belőle analitikusan nem levezethető, transzcendentális döntés kérdéséről van szó, arról a jelenségről, amelyet Cornelius Castoriadis „radikális imagináriusnak” nevez.

- 4 A meghatározást Wolfgang Iser *A fiktív és az imaginárius* című munkája alapján kombináltam össze, a következő szöveghelyek alapján: „Az irodalom az írás médiumaként jelenlevővé teszi mindazt, ami másképp elérhetetlen, vagyis az emberi képlékenység, változékonyság tükröként jelenik meg akkor, amikor számos korábbi feladatát átvette a többi médium” (Iser 2001. 11.) és az olvasásmódok leírása során Iser idézte Roland Barthes-gondolatból: „Kétfajta olvasási mód van: az egyik a történet fordulataira figyel, számol a szöveg terjedelmével, nem vesz tudomást a nyelvi játékokról (...), a másik olvasási mód semmi fölött nem siklik el, latolgat, tapad a szöveghez, aprólékosan – ha lehet ezt mondani – és hévvel olvas, a szöveg minden pontjánál az aszindetonra figyel, amely szétszabdálja a nyelvezetet...” (Barthes, Roland: *A szöveg öröme*, fordította Mihancsik Zsófia. In: *Uő: A szöveg öröme*. Budapest, Osiris Kiadó. 1996. 80–81. – idézi Iser 2001. 337.)

za közvetlenül e cenzúra leírását, de az átlépés folyamatában fény derül rá. Azok a szövegek viszont, melyek engedték magukat a cenzúra által formálódni, elemi érdeküknek vagy naivitásuknak megfelelően elleplezik a cenzúra hatalmát saját maguk fölött. Ebben az esetben a cenzúra működésének és a szövegre tett hatásának föltárására a szociológia illetve a pszichológia módszereire volna szükség, mivel adott társadalmi körülmények között megkonstruált csoportérdekek intézményes vagy interiorizált formájáról van szó. Ha figyelmen kívül hagyjuk a diszciplínák határait, olyan fogalmakat cipelünk magunkkal, melyeket választott beszédmódunkban nem tudunk értelmezni, így nincs mód arra sem, hogy kritikusan viszonyuljunk hozzájuk vagy falszifikáljuk őket.

1.1. Mit implikál a „cenzúra” az „erdélyi magyar irodalom” diskurzusaiban?

A hallgatóságos megegyezésen alapuló cenzor-meghatározást megközelítőleg így rekonstruálhatjuk: az éppen regnáló hatalmi érdek képviselője, aki a közlésre szánt szövegeket publikálás előtt politikai szempontok alapján fölülvizsgálja, a hatalmi érdeknek ellentmondó részeket vagy a teljes művet átíratja/eltünteti, szerzőjéről jelentést készít, megfenyegeti/beszervezi. Ha egy adott társadalmi-politikai helyzet hatalmi apparátusának nincs szüksége a politikai cenzúra intézményére, akkor nem politikai és nem intézményes a cenzúra, hanem más: például egy kisebb (és nem föltétlenül hatalmi, de a többség elvárásaként a csoport egyes tagjai számára mindenképpen hatalmiként regisztrált) csoporton belül működő cenzúra, mely az illető csoport nyelvhasználatát, kérdésfölvetését őrizvén különféle restriktciókat állít fel a csoport tagjai számára. Castoriadis ezt az analitikusan vagy az egyének szimpla addíciójából levezethetetlen, a társadalmi intézményesülés forrásául szolgáló csoportideológiát nevezte *radikális imagináriusnak*: „nem [valaminek a] képe, hanem éppenséggel az alakzatok, képek szünni nem akaró és lényegénél fogva *meghatározatlan* (társadalmi-történelmi, illetve pszichikai) keletkezése, mely egyedüli alapjául szolgál a »valamire« vonatkozó kérdésnek. Az, amit »valóságnak« és »ésszerűségnek« hívunk, szintén belőle származik”.⁵

Az irodalom felől cenzúraként működtethető „az olvasók igényére,” „a közízlésre” való hivatkozás is, mivel ezek is a meghatározatlan radiká-

5 Castoriadis, Cornelius: *The Imaginary Institution of Society*. Oxford. 1987. 3. – idézi Iser 2001. 255.

lis imaginárius alakzatai. A legkézenfekvőbb természetesen az öncenzúra, melynek során az egyén az általa elképzelt társadalmi vagy csoportigényeknek megfelelően alakítja a szöveget.

1.1.a. (kitérő)

„Az olvasók igénye,” „a közízlés,” „az ön[cenzúra]” terminusok az irodalomban értelmezhetetlenek. Nem pusztán amiatt, hogy nem szembesülnek a kérdéssel: mitől változik „az olvasók igénye”? – (ez is gond), hanem amiatt is, hogy a kifejezések által tükrözött szemlélet az olvasást egyszeri és végérvényes folyamatnak gondolja el, amelytől szépen elvesztődik az irodalmi és információközlő szöveg különbsége.⁶ Az „elidőzés”⁷ miatt nemcsak térben, időben, korosztályok, foglalkozások stb. szerint változnak az olvasók igényei, hanem ugyanannak az olvasónak is változnak ugyanahhoz a műhöz kapcsolódó elvárásai. (És milyen jó, hogy ez így van.)

A cenzúra jelenléte vagy jelenlétének lehetősége befolyásolja az irodalmi kommunikáció másik három faktorát, illetve a közöttük lévő viszonyt is. Befolyásolja: a szerző nem azt szerzi, amit gondol, amit nem gondol, amit kedvel, amit utál, amitől fél, ami érdekl stb. saját jószántából; a szerző azt szerzi, amit gondol, nem gondol stb. a cenzúra („az olvasók,” „a közízlés,” „az ön-”) bekalkulálásával; a mű nem olyan, amilyen, hanem olyan, amilyen a cenzúra bekalkulálásával. S persze ugyanígy az olvasó: nem azt és úgy olvas, amit és ahogy lát, hanem amit és ahogy a cenzúra (vagy a róla alkotott elképzelés) lehetővé tesz. És akkor a szerző–szöveg, szöveg–olvasó, szerző–olvasó viszonyt kellene még a cenzúra általi elferdülésében leírni. Megkímélem magam, amúgy is könnyen elgondolható, csak a végigpörgetése bonyodalmas. Az egyszerűség kedvéért e gondolatmenet idejére ajánlom a *cenzurált* jelző kiterjesztett használatát: *cenzurált olvasó*: olvasó, aki folyton a cenzúra bekalkulálásával olvas, *cenzurált szöveg–olvasó viszony*: amikor a szöveg–olvasó interakcióban a cenzúra is szerepet játszik, s így tovább.

6 Amiatt van ebben a sorban az ön[cenzúra], mert szintén rögzítettnek vesz valamit, az „ént” – és ez az írás folyamatában restriktíóként fog működni, az irodalom ettől újra illusztrációja lesz valaminek, jelen esetben: az „énnek”.

7 Gadamer szerint ez a művészet tapasztalatának megkülönböztető jegye. „A művészet műve mindig más módon szól hozzánk” – írja *Fenomenológia és dialektika között* c. 1985-ös „önkritika-kísérletében”. (Gadamer 2001. 7.)

1.1.b. (példa)

Egy politikai értelemben vett *cenzurált példát* prezentálnék, melyben a szavak jelentése nem irodalmi módon, tehát szabadon, kreatívan, kiszámíthatatlanul és interaktívan szóródik, hanem a cenzúra működésének feltételezése által behatárolt módon:

Az író sors mindig nehéz volt (...) Ez a sors nagyot változott a szocialista demokrácia megszervezése után. Az író hivatalos tisztelet vette körül, sőt állami méltósággá magasodott.

E mondatok szerzője az erdélyi magyar irodalom egyik klasszikusa, Bajor Andor. A cenzurált olvasó (60-as évek? 70-es? 80-as?, romániai magyarnak mindenképpen romániai magyar, a japán egy szót sem értene belőle, hacsak nem ez a kutatási területe), mivel egyeztetnie kell a szerző iránti őszinte tiszteletét a konkrét szocialista demokráciáról való tapasztalatával (ennek a tapasztalatnak egyik fő komponense a kiszolgáltatottság az önkényhatalmi rendszernek, másik fő tapasztalata pedig a politikai cenzúra intézménye), a cenzurált olvasó tehát a legtisztességesebb módon kénytelen így olvasni:

A szocialista demokrácia következtében igen, változott az író sorsa, mert „hivatalos tisztelet” vette körül, azaz a hivatalosságok figyeltek rá, megfigyelés alatt tartották, egyetlen szót sem írhat úgy, ahogy szeretne, az „állami méltóság” sem jelent itt mást, mint hogy szolgálatot kell tennie a politikai hatalomnak – például ez a mondat is ilyen szolgálat, mert ha szó szerint olvassák, akkor a fennálló rend propagandája, ha pedig nem szó szerint olvassák, akkor a fennálló rend leleplezése.

És olvasó meg szerző egyaránt azt gondolja, milyen jól kijátszotta a cenzúrát. Ez részint így is van, csak hogy a cenzúra természetének alapvető változásával a szöveg értelmezhetlenné válik. Részint pedig nincs így: egy olyan korban, melyben a politikai cenzúra nem működik, igazán nem nagy dolog észrevenni, hogy az olvasás a cenzúra által irányított, az irodalom nem irodalom, hanem a politika vehikuluma, és éppen ez a hatalmi szándék. Müllner András egyik Erdély Miklósról szóló írásában ugyanerről ír: „amitől egy cenzúrát gyakorló hatalom meg tudja fosztani az értelmező közösséget, az nem is elsősorban a »jó« művészek elhallgatása, elhallgattatása, hanem az olvasónak az a szabadsága és jó értelemben vett bizonytalansága, hogy tetszik-e neki avagy nem az a mű”. (Müllner 2001.)

A hatalmi szándék az, hogy a hatalom mondja meg, mi az irodalom, s mivel őt az irodalom mint olyan abszolúte nem izgatja, azt mondja, ami egyedül izgatja: hatalmának megőrzése, a propaganda, propaganda, propa-

ganda. A cenzurált irodalom (látható, a bevezetett jelző kezd túlbujánozni, de itt még használható: annak a jelenségnek a megnevezésére, amikor az irodalom akár pro akár kontra bekalkulálja az éppen érvényes politikai [vagy más] kontextust) akár bátor, akár meghunyászkodó, prop, prop, prop.

Ergo, ha az irodalomtörténet az irodalom története, akkor a cenzúra fogalma nem adott benne, nem általánosan érvényes, hanem az egyes művekben mint át- meg átlépett elvárásalakzat jelenik meg. Amit eddig általános értelemben írtam a cenzúráról, csak elrettentő példa. Az „értékszemplélet-váltás” szókapcsolat hozta, de

2. Miért volna szükség „értékszemplélet-váltásra”?

Megint evidens dolgokról lesz szó (hacsak az elrendezés nem új, de ez is sokszoros idézet, többek között Pascaltól). Arról, hogy váltásra természetesen mindig szükség van, de nem úgy, hogy adott irodalomtörténeti korszakban egyöntetűen érvényes volna egy adott beszédmód, aztán váltás, és jön egy másik uniform diskurzus,⁸ ennél sokkal radikálisabb és közhelyesebb váltásra gondolok: olyan váltásra, mely az írás és az olvasás minden pillanatában meg kell hogy történjék (az írás és az olvasás önreflexiója, dezautomatizáció, kimozdulás a rutinból, figyelem a konstrukciókra, a retorizáltságra, a metaforákra, nem felülni és nem behódolni nekik, nem behódolni a magam által kialakított beszédfolyamnak sem – ez volna a folyamatos váltás, mely az irodalmat megkülönbözteti más írott diszciplínáktól illetve diszciplínátlanságoktól). Az irodalomban a váltás annyit jelent, figurális nyelvhasználattal élve, hogy lehetőleg egyetlen mondat se legyen felülről leszűrva. „Szent Györgyre gondoltam, amint gyönyörű ágaskodással, fölülről a sárkányba dőf. Ne így. Ezt kértem.” – érzékelteti képileg a dolgot Nádas Péter az *Emlékiratok könyvének* írásmódjáról. A kép valóban érzéki, és nem derül ki belőle, *hogyan*. Mert éppen így van az irodalomban, hogy nem tudni előre, hogyan is kell megírni (és elolvasni) azt a dolgot, mivel a dolog és írása (illetve olvasása) nem választható szét, ezért aztán egészen biztosan lehet tudni, hogy előre nem lehet tudni. Van erre egy passzív szerkezet: íródik. Az olvasásra applikálva: olvasom és olvas engem. A különféle írott diszciplínáknál és diszcipl-

8 Látható: próbálom következetesen elhatárolni az irodalomtörténeti diskurzusokat a más szellemtudományiaktól, mivel az irodalomtörténeti szemléletváltások sokkal nagyobb hibajegyzékkel általánosíthatóak, mint a Kuhn-féle paradigmaváltások.

línálatlanságoknál viszont nagyon is lehet tudni, hogyan kell megírni ahhoz, hogy ne tévesszenek célt. (Van céljuk.)

2.a. (pontosság)

A fenti mondat nem kíván értékítéletet sugározni, nem a köznapi értelemben (pontatlanul) elgondolt romantikus céltalan irodalom-elképzelést szeretné szembeállítani az utilitarizmussal. Az a szembeállítás azért volt lehetséges, mert ugyanabban a beszédmódban volt elgondolva az irodalom is meg a társadalmi hasznosíthatóság is: a „költő” e kevert szemléletmód szerint nagyjából az, aki a társadalmi élettől függetlenül „felsőbb” „értékek” szerint él és ír. Élete⁹ sokkal izgalmasabb e diskurzus számára, mint az írása. Vagyis a „költészet” át van irányítva a szociális meg egyéb folyamatokról szóló beszédmódba mint próféta, példakép, amatőr jogász/szociális munkás/politikus/pszichológus, mint kitérő, tünet, illusztráció, elrettentő példa. Szó nincs tehát arról, hogy az utilitarizmust kevesebbnek, irodalommal ellentétesnek kellene látnunk, elsősorban azért, mert az ellentétek megképződéséhez kellene egy közös alap, ami itt nem áll rendelkezésünkre. Nem beszélve arról, hosszabb távon mennyire célszerűtlen volna, ha például a politikai programszövegek pusztán poétikai szempontok szerint szerveződnének, vagy, másik példa, a mosógép használati utasításának szövege mit érne, ha pusztán poétikus volna?

Az irodalomtörténet mint diszciplína abban a delikát helyzetben van, hogy módszeresen, szisztematikusan és folyamatosan próbál leírni egy olyan jelenséget, az irodalmat, mely sem nem mód- sem nem rendszeres, az időhöz való viszonya meg végképp nem gondolható el a linearitást feltételező folyamatosság mentén.

Az irodalomtörténet abban a delikát helyzetben van, hogy mód- és rendszeresen kell írnia, időrendben kell írnia. Az időrend csak látszólag problémátlan, hogy ti. 1944 után 1945 következik, akkor bonyolódik el a helyzet, amikor egy-egy évszám irodalomtörténeti korszakfordulóként van prezentálva. Mert mitől fordul az irodalmi korszak? Az erdélyi magyar irodalomtörténet-írásban van erre egy látványos példa: a Kántor Lajos és Láng Gusztáv írta *Romániai magyar irodalom 1944–1970* első ki-

9 Pontosabb volna így: „élete”, hiszen az adott diskurzus egy konstrukciójáról van szó. Például *A hídember* című 2001-ben készülő Széchenyi István életéről szóló filmben Széchenyi István a forgatókönyv szerint nem lesz öngyilkos, minden erre vonatkozó egymással összhangban lévő tanúvallomás, följegyzés, adat, bizonyíték ellenére. Ezek az adatok rendeltettek alá a „sikeres nemzet”-konstrukciónak.

adásában még 1945–1970 volt, de javítani kellett az első évszámon, nem, nem amiatt, mert utólag fölfedeztek volna egy halom 44 és 45 között keletkezett irodalmi művet, melyek paradigmaváltást okoztak volna az irodalomtörténet-írás szemléletében, hanem pusztán azért, mert a korszakváltást a „felszabadulás” kellett hogy meghatározza.

Ugyanilyen mértékben volna megalapozott, ha mostanság az 1989 utáni irodalomról beszélnénk. Irodalomszociológiailag, intézménytörténeti stb. szempontból természetesen mindkét esetben történt váltás, „felszabadulás” is, de az újra más diszciplínához tartozik. Egy ilyen megközelítésből viszont olyan konstrukciók következnek, melyek az irodalomtörténetet a tényszerűség látszatával éppen a leplezett fikcionalizálás felé viszik.

3. A leplezett fikcionalizálás

Szilágyi Júlia írja *A helyszín hatalmában*: „íróink századokon keresztül végvári vitézek voltak, földönfutók és hitvallók. Az esszé közírássá sürgősödött, a memoár vitairattá élesedett, a bujdosó leveleit nem a Kedves Néném könnyezte meg, hanem az utókor. Regényeink balladák voltak, líránk vád és panasz, s ha volt Schillerünk, örömodát nem írt (...). Nálunk az irodalomtól sosem az irodalmat várták, hanem a megváltást azonnal vagy a bódulatot addig is.” (Szilágyi 1979. 52.) Egy helyzetről van szó vagy „helyzettudatról” (ez utóbbi kifejezés nagyon gyakran előfordul az erdélyi magyar irodalomról való diskurzusokban, mondhatnám azt is, hogy zsarnoki módon, mint szükségszerű viszonyulás az adott történelmi-politikai körülményekhez), melybe nagyon sokféle faktor játszik bele, de talán elsődleges szinten megközelíthető egy adott etnikai csoport társadalmi értelemben vett kiszolgáltatottsága felől. Az „erdélyi magyar irodalom”-narratívákban az irodalom a „helyzethez” van viszonyítva, a „helyzet” ismertnek tételezett, ilyenként pedig mint fix elvárás működik. Ebből meg szépen következik az irodalom illusztratív jellege, különféle más diskurzusoknak való alávetettsége, az irodalom így lesz amatőr megváltó, amatőr bódító, amatőr szociológus stb.

A következőkben azt szeretném vizsgálni, hogy melyek volnának irodalomtörténeti szempontból fiktív fogalmak, vagyis olyan fogalmak, melyek az irodalom történetének lehetséges és sokféle diskurzusaiban nem megalapozhatóak.

*Ideologikus*¹⁰ szoktak mondani, ez viszont elsősorban szociológiai terminus. Szociológiai értelemben az ideológia elsődleges funkciója a magyarázás, arra való, hogy „kezelhetővé tegye a hiányosságokat” érvényesítvén az adott ideológiát konstruáló csoport érdekeit.¹¹ Az irodalomelméletben mind a magyarázó jelleg, mind a hiányosságok elfedése, mind az érdekérvényesítés olyan attribútumai egy szövegnek, melyek az adott szöveg relevanciáját teszik kétségessé az irodalmi beszédmód számára.

A *fikció* fogalma az irodalomról való gondolkodásban adekvátabb, mivel nem az alkotás, nem az olvasás és nem is a kontextus története felől írja le az irodalmat, hanem szövegek viszonyának vizsgálata felől. Wolfgang Iser a fikciót nem a realitással való oppozíciójában gondolja el, hanem fikció–valóság–imaginárius hármasságában. Konceptiójában az irodalmi szöveg fikcióképző aktusok által jön létre: fikcióképző aktus a szelekció, melynek során a szövegen kívüli valóság beolvad az imagináriusba, és fikcióképző aktus a kombináció, melynek során a kaotikus imaginárius formát kap, ezáltal viszonyba kerülve a meghatározottsággal (Iser 2001. 23–24.). Mindkét irányú mozgás „határátlépés-aktus”: átlépés a rögzítettségből valami diffúz, formátlan, rögzítetlen és tárgyreferencia nélküli dolog felé és fordítva, a zavarosból a szabatosba. Az irodalmi szövegeknek azonban, továbbra is Iser nyomán, van egy harmadik fikcióképző aktusa is, az *önfeltárás* vagy, érzékibb kifejezéssel, *zárójelezés*: a szöveg tartalmaz olyan materiálisan érzékelhető jeleket, melyekkel saját fikció voltát fedi föl.

Az irodalomtörténetnek, tágabban: bármilyen olyan értekezésnek az irodalomról, melynek leíró, magyarázó vagy megalapozó funkciója van, nem áll érdekében olyan fikcióképző aktus, mely saját fikcionalitását fedné föl. Így ha ráhagyatkozik is a fikcióképző aktusokra, azokat elkendőzi.

10 Mannheim Károly ideológiafogalmára gondolok: „az uralkodó csoportok kötődése valamely szituációhoz, melyből érdekeik táplálkoznak” (Mannheim 1996. 52.), mely mint ilyen a valóság elfedésében érdekelt. Cs. Gyimesi Éva *Gyöngy és homok* című tanulmányában szintén a manheimi ideológiafogalmat használva elemzi a transzszilvanizmus „értékjelképeit”: „Minden ideológia – írja – egy adott társadalmi-történelmi helyzetben élő osztály, réteg, csoport válasza az adott helyzet kihívására; öneszmélés, amely a helyzetbe foglalt adottságok és lehetőségek, a helyzet meghatározta érdekek tudatosítását és az utóbbiakból adódó célok programszerű megfogalmazását, valamint a cselekvés irányelveit tartalmazza”. (Gyimesi 1993. 28.)

11 A funkció felőli megközelítésben Wolfgang Iser gondolatmenetét követtem. (Iser 2001. 181–182.)

Amikor Iser fikciófogalmát bevezetem „az erdélyi magyar irodalom”-diskurzusok vizsgálatába, akkor a realitást nem tekinthetem a fikció ellentettjeként, sem referencialitásként. A realitás az, ami egy adott beszédmódban megalapozható, körülhatárolható (ez a *reális* minimáldefiníciója), fikció pedig az a folyamat, amely kivisz egy adott beszédmódból, ettől viszont más beszédmódban érvényes lehet.

Az irodalomtörténeti diskurzusokból kilépő, mindeddig irodalomtörténetiként használt fogalmak például: „határon túli magyar irodalom”, „értékszemplélet-váltás”, „transzszilvanizmus”, „tragikus ironia”, „transzközép”, „nemzedék” (Forrás 1, 2, 3) – a listát nyitva hagyom és megvitatásra szánom.

3.1. A „határon túli magyar irodalom”

Az a szóösszetétel, hogy „határon túli,” egy fixponthoz viszonyított oppozíciót működtet, geopolitikai terminust¹² vegyít irodalomtörténetivel, anélkül, hogy ezt a keverést, „határátlépő aktust” fölfedné. Szójátéknak tűnik: ha túllépek az irodalomtörténeti diskurzusokon, határon túli irodalmakról kezd szó lenni. Valójában az történik, hogy megfogalmazása során egy elv konkrét jelenség leírásává válik, a szókép szó szerinti értelemben kezd működni, amelyet az irodalmi beszédmódok egyik lényeges sajátosságának tartok.¹³

Ha az irodalom önmozgását vizsgáljuk, irodalmi szövegeket és ezek egymáshoz való viszonyát, szinte lehetetlen a „határon túli magyar irodalom” kifejezésnek irodalmi diskurzuson belüli jelentéseket találni,¹⁴ azonban ha ráadásul a határátlépés leplezett, akkor nem is merül föl

12 Gálfalvi Zsolt szóbeli korrekciója: társadalmi-politikai (Szabédi napok, 2001. június 15.). Részben így is van, viszont a „határon túli” kifejezés konkrétan tartalmaz földrajzi vonatkozást is. Ha pedig a magyar nyelv által lehetővé tett asszociációkat is bevonjuk a szintagma vizsgálatába, akkor a népmesék „hét határon túl”-ja (így: távoli, csodás, realitáson túli) is fölmerül mint lehetséges jelentés.

13 Erre a jelenségre Esterházy Péter szövegeiben figyeltem föl. Például: „édesapám fia csillagokat látott, rendben, sorban: Nagy Medve, Esthajnal satöbbi”. (*Harmonia Caelestis*. Budapest, Magvető, 2000. 296.) Van egy hely, ahol reflektál is rá: „Azt a képességemet, hogy szóképeket szó szerint érzékeljek, már korán fölfedeztem magamban...” (i. m. 611.)

14 Konkrétabban: „Az anyaországitól független romániai magyar önazonosság-tudat [e kifejezés Láng szövegében Dávid Gyulától való idézet, itt viszont nem „önazonosságról”, hanem az irodalom specifikumának kereséséről van szó] kialakításában a klasszikus kritériumok közül sem a nyelv, sem a kultúra, sem a tradíció nem kínál megkülönböztető jegyeket” (Láng 1998. 31.).

ezeknek a jelentéseknek a keresése: adottként van kezelve, s hogy mi ez az adott, azt nem lehet kérdezni. „Az elkendőzés – írja Iser – éppen a természetes beállítás érintetlenül hagyására szolgál.” (Iser 2001. 34.)

Márton László, a „Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?”-kérdés köré szervezett Látó-szám egyetlen nem „romániai magyar” szerzője, az Erdélyben tapasztalt „szellemi szabadságot” – „azt, hogy kik és mennyire figyelnek oda a megszólalóra” – jelöli meg az erdélyiség specifikumaként. Ebben a mondatban két gondolatot érdemes továbbvinni: az egyik irány a részvétel. Márton László ír a kérdésről, ez a gesztus önmagában is lazítja a rögzült anyaországi irodalomhatáron túli irodalom-szétválasztást. De a részvétel műfaja: levél, „onnan” „ide” – így mégiscsak megerősíti a szétválasztást. De „Budán” keltezett levél – ez a „Buda” archaikumánál fogva viszont az „ott”-on belüli elkülönöződést jelzi – így el is indult a szöveg játéka.

Márton szövegét értelmezhetjük úgy is, mint az erdélyi magyar irodalom specifikumának a keresésére tett kísérletet, így pedig erősen eltér az „anyaországi” irodalomdiskurzust uraló kolonialista viszonyulástól, mely előre tudja mi is volna ez a specifikum: a nemzeti identitás megőrzésének „feladata”, „szolgálat”. A kolonialista irodalmi diskurzus egy hierarchikusan rögzített magasabb pozícióból szemlézi a „határon túli magyar irodalmat”, abból kiindulva, hogy már az is eredmény, ha kimutathatja, hogy lépést tart az anyaországgal, illetve tekintettel a körülményekre, bármi szép teljesítménynek minősül.¹⁵ Márton specifikumkeresése során azonban egy „itt”-„ott”-dichotómiát működtet. Megkonstruál egy utazás-narratívát, melyben teljesen rögzített az otthon és az idegeniség – ami talán el is fogadható a köznapi tapasztalat szintjén, viszont az

15 Részint következetlenség volna itt „szemlézni” a kolonialista viszonyulást, részint külön tanulmányban érdemes a kérdéssel foglalkozni. Egyetlen példát idézek, nem kanonizált szerzőtől, de szeretném jelezni, hogy a kanonizált „romániai magyar irodalom”-felelősök (Széles Klára, Görömbei András, Martos Gábor stb.) szemléletmódja görög itt tovább: „Abban a kultúrában, ahol még azt is megszabják, évi hány kötete jelenhet meg egy szerzőnek, nehéz úgy dolgozni, hogy az ember saját elefántcsonttoronyába vonuljon – a körülményekhez képest túl nagy luxus lenne a domboldalon legelegsző báránycákról írni bukolikus idillt, mikor a világ »eresztékeiben recseg-ropog«.” (Miklós Ágnes Kata: Fülhallás és köldökzsinór. *Látó* 1998. 10. 67.) Miért restriktív önmagában az évi kötetek száma? Joyce 30 évig írta az egyetlen *Finnegans Wake*-et. Miért van letiltva a luxus, ha recseg-ropog valami? Éppen akkor van tétje a nagyvonalú gesztusoknak. És mikor és hol nem recsegett-ropogott minden? Mikor és hol? A báránycákat avagy bármilyen más megadott vagy tiltott *tematika* kijelölését talán nem kell kommentálnom.

irodalomnak nem nagyon van mit kezdenie ilyen eleve eldöntött jelentésekkel. A „szellemi szabadság” mint odafigyelés potencialitásként és nem adottságként értelmezhető, következésképpen nem képezheti egy adott régió differentia specificáját. Potentialitás: mindenütt és sehol. Nem *van* és nem *nincs*, lehetőség.

A Béládi Miklós szerkesztette *Magyar irodalomtörténet* szétválasztó konstrukcióján nem szoktunk csodálkozni, mert elfogadjuk, hogy a kor-szak politikai helyzete által megkövetelt, marxistának nevezett irodalomszemlélet így kívánta, csakhogy ezzel az elfogadással az irodalomtörténet fikcionalizált diskurzusát erősítjük. Kulcsár Szabó Ernő 1994-ben kiadott *Irodalomtörténete* ugyan már nem rakja külön fejezetbe a határon túli magyar szerzőket, de használja a kifejezést¹⁶, annak opozíciós kellékével (anyaországi irodalom – romániai magyar irodalom)¹⁷ együtt. Bertha Zoltán Sütő Andrásról írt monográfiájában a drámákat a Sütő-recepció bevált toposzával „az elszakított, kisebbségi sorba taszított erdélyi magyar közösség, népcsoport, nemzetrészt létezés-drámájaként” (Bertha 1995. 8.) prezentálja, ami részint sok: ennyit azért nem bír el az irodalom, részint meg kevés: e funkció ellátásához igazán semmi szükség irodalomra.

A kérdés általam ismert eddigi megközelítései vagy társadalmi-történeti, vagy pszichológiai helyzetet adottnak tartva, leplezett fikcionalitásként építik be narratívájukba a „határon túli magyar irodalom” fogalmát, vagy olyan specifikumokat keresnek, melyeknek alig-alig vannak nyomai. Ez utóbbira példa a társadalmi helyzet felől jogosan elvárt román–magyar irodalom interakció, melynek azonban a fordításiirodalmon túl alig van recepciója: a művek megjelennek ugyan egymás nyelvén, de intertextusokként már nem épülnek be.¹⁸ Ami e tekintetben látványosan

16 „A marosvásárhelyi költő [e kifejezés Kovács András Ferenc nevének eufemizmusa] pályájának alakulására annyiban vonatkozott irodalomtörténetem előrejelzése, amennyiben annak lehetőségét vetítette előre, hogy a *határainkon túli magyar irodalmak* – az irodalmi szövegeződéssel (politikai okokból) teljességgel ellentétes beszédhelyzetük megváltozása nyomán – új, immár nem irodalomellenes horizontban szólaltathatják meg egyén és közösség, individuum és tradíció viszonylatrendszerben szerzett tapasztalataikat.” (Kulcsár Szabó 1994. 20. – kiemelés tőlem: S. Zs.)

17 „a nyelvveltség jelzéseivel ekkortájt szembesülő anyaországi irodalomhoz képest a nyelvi-kulturális folytonosság értelmezésében a romániai magyar irodalom a tradíció *őrzésére* igyekezett berendezkedni” (I. m. 107.)

18 Ezt a specifikumot impozáns tárgyismerettel tárja föl Láng Zsolt (1998. 17–32.), az ő prózájában működik is a román irodalommal való, a szövegbe szervesen beépített és/tehát kreatív viszony.

jelen van:¹⁹ román nevek az „erdélyi magyar” szövegekben, melyek hol az ellenségképhezta konnotációkkal fölmentenek az aprólékos jellemzés, illetve árnyalt olvasás alól (lásd Tamási *Ábel*ében *Surgyelán*), hol pedig az idegenség és az értelmezés-elhárítás jelzéséül funkcionálnak (mint Bodor Ádám *Sinistrájában* maga a cím, a földrajzi nevek, Andrei Bodor, Borcan ezredes stb.), így azonban lehetnének akár (mint például Bodornál) török nevek is.

3.2. „Értékszemplélet-váltás”

A kifejezés feltételezi azt, hogy az irodalom történetében volnának korszakokként univerzálisan érvényes értékhierarchiák, feltételez egy ki-tüntetett pozícióban lévő értékelőt, az irodalom mozgását a hatás–ellen-hatás dichotómiája mentén gondolja el. Mindez azért fikció az irodalom felől, mert a műveket alárendeli egy adott korról vagy történelmi helyzet-ről való információkból konstruált „valóságnak”, melyet maga az iroda-lom *föltárt* fikcióképző aktusai révén folyamatosan átlép.

3.3. „Transzszilvanizmus”

A fogalom ideologikumát Cs. Gyímes Erika vizsgálta *Gyöngy és homok* című esszéjében. Gondolatmenete teljes mértékben érvényesnek hat, ha a szöveg önmagával szemben támasztott elvárásait tekintjük, azt, hogy körüljárja a következő kérdéseket: „Milyen helyzetek magyarázzák ezek-nek az ideológiai-erkölcsi értékszimbólumoknak [az Áprily által elindí-tott allegóriáról van szó, a gyöngykagyló sebe révén létrejövő igazgyöngy-ről, mely az „erdélyi magyar irodalom”-beszédmódok állandó toposza lett] a szükségletét és jelzett színeváltozását? Milyen ideologikum az, amelynek megfelelően diszharmonikus értékalakzatokban fogalmazódik meg? És mi közük mindezeknek az irodalomhoz?” (Gyímes Erika 1993. 25.) Föltárja, hogy a „helyzettudat” rögzített elvárásként van működtetve ezekben a transzszilvanista szövegekben, amiből az következik, hogy ideologikussá válnak. Bretter György gondolatát – „az ember sajátjának tekintheti azt, amit külső kényszer hatására csinál végig” – továbbviszi a kisebbségi helyzetet adotttsággként kezelő transzszilvanista irodalomra,

19 Vida Gábor esszéje ezeket részletesen bemutatja (Vida 1998). A specifikum meghatározása azonban itt sem tud az irodalom irodalomon kívüli hatásán túljutni („Ah-hoz, hogy az *Ábelt* szeresse valaki, nem kell okvetlenül ismernie a Hargitát, de aki olvasta az *Ábelt*, másként jár a Hargitán...” – bizonyára azért, mert nem is lehet.

mely így önkéntlenül is „szentesíti” (legitimálja) az adott helyzetet. Ez a transzszilvanizmusbírálat is átlép tehát a szociológia, pszichológia stb. diskurzusaiba.

3.4. „Tragikus irónia”

Gyimesi Éva ezt a fogalmat vezeti be a hetvenes években megjelent néhány romániai magyar szerző szövegeinek közös jellemzőinek megnevezésére. Abból, hogy konkrét művek mentén (Szilágyi Domokos versei, Györffi Kálmán regénye, *A nagy kórház*, Balla Zsófia *Paternoster*, Kenéz Ferenc *Légvilág* című versei) prezentálja a fogalmat, egy immanens irodalomszemlélet szándékára következtethetnénk. Mégsem ez történik, mivel a „tragikus iróniát” nem szövegformáló alakzatként, hanem a konkrét élethelyzetekre való válaszként gondolja el. Varga Béla bölcséleti írásai (?), oppozicionális logikája nyomán az individualitást a mástól való különbözőségben értelmezi („A abban azonos A-val, amiben különbözik B-től”), megszabadulva így az irodalom hely- és kor-meghatározottságaitól, ugyanakkor az oppozíció örvénye miatt benne is maradva: az irodalom „individualitásának”, sajátosságainak vizsgálatában a transzszilvanizmus elvárásainak pusztán a megvonásához jut: a „közösség” elvárását az „önazonosság” váltja föl,²⁰ ugyanazon irodalomszociológiai beszédmódon belül. Az ember „belső meghatározottságait”, „öntudatát” (Gyimesi 1993. 36.) adottnak venni ugyanúgy lehet ideologikus, mint a „helyzettudat” rögzítése.

Az ellenbeszéd, még ha intellektuálisan komoly teljesítmény is, ugyanabban a hangszerelésben találja magát, mint amit bírál – a későbbi romániai magyar irodalomtörténet-diskurzusok bár ritkán mutatnak fel a Gyimesi Éváéhoz mérhető szellemi bátorságot, ugyanezt az ellenbeszédjellegget hozzák létre. Iser irodalmi antropológiája Castoriadis koncepcióját tárgyalva megtalálja e jelenség okát: „A psziché visszaveri, ha éppen meg nem semmisíti a behatolni igyekvő külső erőket, és ez a reakció már maga is a másoknak a pszichére gyakorolt hatása (*imprinting*), melyből a társadalmilag intézményesült egyén kialakul. Ekkor válik romboló erővé a kötetlen játék: a psziché már nem csak önmagán lép túl azal, hogy érvényteleníti saját képeit, hanem a másikat is el akarja utasítani. Ezért a másikat ellenfélként állítja be, s így magát is az ellenfél (aki ellen játszanak) szerepében találja.” (Iser 2001. 270.)

20 A közösséglvárás lecserélése az individualitás-elvárásokkal némelykor visszacseng Láng Zsolt idézett tanulmányában is. (Láng 1998)

Nézzük meg, milyen kontextusban fordul elő a „tragikus irónia”: „A tragikus irónia ha – természetéhez híven – válságainkból nem mutat is kiutat, de rádöbbsen teljes mélységükre” (Gyímes 1993. 90.), továbbá: „A tragikus irónia ugyanazon helyzet és diszharmónia kihívására válaszoló etikai-esztétikai alternatíva mint a teremtő fájdalom eszményét képviselő magatartás” (uo. 99.), mely abban különbözik a transzszilvanizmus előírt heroizmusától, hogy „nem oldódik fel valamely erkölcsi értéktöbblet kigyöngyözésének vigasztaló elégtételében, sem eszkatologikus érték-tartalmakban (...) a tragikus értékvesztettség iskolapéldája” (uo. 100.).

A következő leplezett fikcióképző aktusok figyelhetőek meg ezekben a mondatokban:

- a „válság” mint egzisztenciálfilozófiai adottság;
- az „értékvesztettség” mint az értékek *őrzésének* negatívja;
- az „iskolapélda”, „a ... eszményét képviselő magatartás” stb. mint morális-didaktikus elvárások szólamai.

A „tragikus irónia” itt egyféle ellentranszszilvanizmus, abban az értelemben, hogy adott számára a transzszilvanizmussal a közös alap, egy konkrét téridő empirikus tapasztalata, és ehhez képest van definiálva mindkét fogalom. Így ez a transzszilvanizmuskritika egy ellen-transzszilvanista beszédmódot képez, melyben az irodalmi szövegek elemzése társadalmi tapasztalatokra, egzisztenciálfilozófiai kérdésekre adott válasz, így „iskolapéldákként,” illusztrációkként szerepelnek egy leplezetten fikcionális irodalomnarratívában.

3.5. A „transzközép”

A terminus egy konkrét csoport kiáltvány jellegű fikciója, a transzszilvanizmus szenvedésmitológiája ellenében határozta meg magát. Gyímes Éva transzszilvanizmuskritikájához képest csupán szóhasználatában más, nem megközelítésmódjában. Nem kérdez rá a jelenségekre, szintén az ellenbeszéd örvénylik. A „tragikus irónia” fogalmát átcserelelik „közízlésre”, „azonnali élvezhetőségre”, „populáris irodalomra”, és az, hogy ezek mi mindent jelenthetnek aszerint, hogy milyen diskurzusba vannak beillesztve, egyáltalán nem kérdés a transzközépbeszédmód számára. Amennyire az eddigiekből számomra kitűnik, „a szenvedés átesztétizálását” (Cs. Gyímes Éva alapérve a transzszilvanizmussal szemben) egyszerűen átfordítják az azonnali élvezhetőség antiesztétikájába. Így nem haladják meg azt a diskurzust, amellyel polemizálnak: a populáris műfajok legitimálását tekintik feladatuknak, és ezt a legitimálást a más-

fajta diskurzusok kizárásával teszik, monologikusan, csoportcenzúra-ként. Következésképpen részint a közösségi elvárásoknak való megfelelés – még ha ellentétes előjelű is – leplezett fikcióját írják, részint az elitista-populista dichotómiával operálnak, melynek a kortárs irodalomban nincs relevanciája, nincsenek eleve adott, tisztán ilyen vagy olyan regiszterek, az irodalomban éppen a reflektált regiszterkeverés a tét.

3.6. A „nemzedék”

E fogalom azért látványosan érzékeny kérdés, mert az irodalmat a szerzők felől közelíti, e szempontból pedig már, via Barthes, via Foucault, minden rosszat megtanulhattunk. (Azt, hogy mindaz, amit a szerzőről tudhatunk: fikció, illetve különféle szempontoknak alárendelt konstrukció.) A romániai magyar irodalomtörténetek viszont mindeddig a „nemzedéki”-szempont alapján konstruálták narratíváikat. E konstrukciók specifikuma más irodalomtörténet-konstrukciókhoz képest, hogy míg például a *Nyugat 1, 2, 3* nemzedékénél megjelennek a sajátos irodalmi, poétikai jegyek, a közös nyelv kimutatásának szándéka, a *Forrás 1, 2, 3*-ban egy társadalmi adottság van átírva az irodalomtörténeti beszédmódba. A Forrás-nemzedék kifejezés ugyanis egy könyvsorozat nevét viseli, mely sorozat az akkori (a hatvanas évek elejétől a nyolcvanas évekig) főnnálló hatalom rendelkezése, a kortárs román irodalom könyvsorozat mintájára indítandó kortárs romániai magyar könyvsorozat, annak igazolásaként, hogy a romániai hatalom a kor internacionalista elvárásainak eleget tesz. Így e „nemzedékek” esetén elsősorban az intézményi háttér a közös, az is teljes mértékben kiszolgáltatott a politikai hatalomnak. A *Vissza a Forrásokhoz, Marsallbot a hátizsákban* című interjúkötetekben a megkérdezett Forrásnemzedék-tagok nem győznek elhatárolódni a Forrás-nemzedék fogalmától. Természetesen ez fikcionális érv, ettől még lehetnének közös irodalmi jegyeik, az, hogy ha vannak is, nem érvényesek általánosan ezen „nemzedékek” szövegeire, egy alaposabb elemzést igényelne. Miért nincsen ilyen elemzés? Miért állt meg mindeddig a kutatómunka az interjúknál, bár volt a kutatásnak támogatása? Mert ez így nem az irodalomról szól, hanem valami diffúz, formátlan, rögzítetlen és tárgyreferencia nélküli dologról?

A *Vissza a Forrásokhoz* bevezető tanulmányában Balázs Imre József jelzi a fogalom problematikusságát: „A konstrukció »hibái« abban rejlenek, hogy olyan jelentős alkotók, mint Bodor Ádám, Pusztai János vagy később Bogdán László, Mózes Attila, Balla Zsófia és Markó Béla viszony-

lag nehezen illeszthetők a rendszerbe. Nem kedvez ez a felosztás azoknak a szerzőknek sem, akik esetleg »újralfelfedezésre« szorulnak, és a pályamódosulások, hangváltások is problémákat okoznak.” (Balázs 2001. 9.) Itt azonban a Gyímesi Éva gondolatmenetében megfigyelt A–B oppozicionális logika megakasztja a kérdés irodalmon belüli árnyalását, és átlép az elemzés alól önfelmentést adó „mégiscsak jobb, mint a másiké”-diskurzusba. Idézem: „Mindenesetre sokkal szerencsésebb megnevezések ezek, mint a román irodalomtörténet évtizedekre lebomló »hatvanas«, »hetvenes«, »nyolcvanas« (șaizeciști, șaptezeciști, optzeciști) megnevezései, hiszen a Forrás-nemzedékeket az irodalomtörténetírás minden esetben jelentős elsőkötetésekhez (...) vagy antológiákhoz kapcsolja.” (Uo.)

A romániai magyar irodalom e nemzedékfogalma, jelenlegi töredékes tudásom szerint a politikai hatalom érdekét szolgálta, azáltal, hogy irodalmon kívüli szempontok (a hatalom által kontrollált intézmény, évszámok) alapján jöttek létre csoportok, melyek így kezelhetőek voltak, mivel nem az együttgondolkodás kreatív közegét, az irodalmi kommunikáció pezsgését, a viszonyok intenzitását jelentették, hanem egy formális konstrukciót, melyben a kérdések relativizálódása, csillapítása a dolog természetéből fakadóan történt. A csoportok így kitermeltek egy önellenőrző rendszert, azok a szerzők viszont, akik nem bírtak egyetlen csoportban sem benne lenni, azok nagyon sokáig nem jutottak nyilvánossághoz (például Bodor Ádám, Deák Tamás). A csoportszempontoknak való elképzelt vagy túláltalánosított vagy szimplifikált elvárásoknak (fikcióknak) való alárendelődés, természetesen, mindenütt előfordul, az ember antropomorf természete miatt, hogy inkább kedveli a fogadókat, mint a sok fáradsággal járó utat.

A disztranz szó nem fogalom, melynek ambíciója volna a transzszilvánt és -közepet a maguk értékrendjével fölváltani. A fölváltani szó fikcionalizálás, az irodalmi mozgások nem le meg fölváltással írhatók le, de látnom kell, hogy azok a transzok a maguk értékhierarchiáikkal, statikus nyelvhasználatukkal inkább szociológiailag érdekesek. Mert bár az irodalomban halljuk a leggyakrabban az erdélyi magyar értelmiségi két útjának megjelölését (alkoholizmus/járhatatlan),²¹ ez pusztán szereptévesztésből fakad, az író fölstilizálásából, mely az irodalom felől egyálta-

21 Vagy három útja, de az irodalomtörténet felől mindhárom fikció: „Amikor az ember már nem bírta – mondja a *Vissza a forrásokhoz* c. inerjúkötet zárómondatainak egyikeként Láng Gusztáv –, akkor volt három lehetőség: alkoholista lett vagy öngyilkos, mint Szilágyi Domokos, vagy kivándorolt, mint Páskándi, Bodor Ádám vagy jómagam.” (Balázs 2001. 147.)

lán nem „föl”, inkább szövegek hiánya. A disztransz a föltilizálást szeretné egy józanabb irodalomszemléletben újragondolni, nem egy másik fogadó tehát, hanem út. Annál is inkább, mivel mint minden neologizmus, nyilvánvalóan fikció maga is, átlépés egy nem létező, utopisztikus térbe. Akkor van esélye nem bonyolódni önellentmondásba, ha fikcióképző aktivitását fölfedve részint folyamatosan törli és írja saját beszédmódját, részint pedig a mégiscsak realizált önellentmondást a továbbírás lehetőségeként ragadja meg. A távolságot (*distance*), az irodalmi szöveg idegenségét kérdezve közelíti, nem veszi adottnak sem a szöveget, sem az olvasót, nem tudja előre, hogy mi az irodalom, hányfelé osztható, honnan hová, mettől meddig tart, pusztán arról van tapasztalata, hogy mi nem az irodalom, de ezt a tapasztalatot is kiteszi annak, hogy az irodalom megcáfolja – semmi újról nincs szó, hiszen megígértem.

SZAKIRODALOM

BALÁZS Imre József (szerk.)

2001 *Vissza a Forrásokhoz*. Nemzedékvallató. Kolozsvár, Polis

BARTHES, Roland

1996 *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris

BÉLÁDI Miklós (szerk.)

1984 *A magyar irodalom története 1945–1975*. Budapest, Akadémiai

BERTHA Zoltán

1995 *Sütő András*. Pozsony, Kalligram

GADAMER, Hans-Georg

2000 *Fenomenológia és dialektika között. Önkritika-kísérlet (1985)*

Fordította: Tiszóczy Tamás. *Vulgo* 3–4–5. 4–18.

GÖRÖMBEI András

1997 *Kisebbségi magyar irodalmak (1945–1990)*. Debrecen, Kossuth

Egyetemi Kiadó

GYÍMESI Éva, Cs.

1993 Gyöngy és homok. In: *Uő: Honvágy a hazában*. Budapest,

Pesti Szalon

ISER, Wolfgang

2001 *A fikatív és az imaginárius*. Az irodalmi antropológia

ösvényein. Fordította: Molnár Gábor Tamás. Budapest, Osiris

KULCSÁR SZABÓ Ernő

1994 *A magyar irodalom története 1945–1991*. Budapest,

Argumentum

LÁNG Zsolt

1998 „A romániai magyar irodalom története”. *Látó* 10. 17–32.

MANNHEIM Károly

1996 *Ideológia és utópia*. Fordította: Mezei I. György. Budapest,

Atlantisz

MÁRTON László

1998 (Levél) *Látó* 10. 45–52.

MARTOS Gábor

1994 *Marsallbot a hátizsákban*. A Forrás harmadik nemzedéke.

Kolozsvár, Erdélyi Híradó

MÜLLNER András

2001 Egy visszatérő-gyakorlat. A Magyar Műhely Erdély Miklós számáról. *Lk.k.t.* 6.

SZILÁGYI Júlia

1979 *A helyszín hatalma*. Bukarest, Kriterion

VIDA Gábor

1998 Hogyan írjuk meg a romániai magyar irodalom történetét?
Látó. 10. 3–12.

A KISEBBSÉGI NACIONALIZMUS TORZÓI A JELENKORI ERDÉLYI MAGYAR IRODALOMBAN

1. Kisebbségi nacionalizmus, torzó, erdélyi magyar irodalom.

„Az identitás, az nagyon fontos”¹ (így összegzi Szőcs Géza *A kisberek-i böszörmények* című drámájában Buksi az etnikai öazonosság problematikáját, melyről a szereplők nagy része a mű során mindvégig vitatkozik. Nem dönthető el teljes bizonyossággal, hogy naivitása vagy bölcsessége miatt akad meg az olvasó szeme ezen az állításon, s bár a dráma szövege segít a kérdésben, hiszen a szóban forgó Buksi meglepően együgyű,² a mondat éppen többértelműsége miatt marad központi fontosságú a dráma interpretációja során. *A kisberek-i böszörmények* ugyanis az identitás megragadásáról és megragadhatóságáról szóló történet. „Az identitás, az nagyon fontos” mondat egyszerűségével és (szándékos) naivitásával elsősorban az „értelmes” szereplők patetikus retorikájára reflektál, mintegy eltávolítja a már-már belemelegedő olvasót a nemzeti identitás szólamaitól³.

Az itt következő tanulmányban néhány ilyen szövegről lesz szó: melyekben az *identitás, az nagyon fontos*. A jelenkori erdélyi magyar irodalomban világosan megmutatkozik ugyanis a szépirodalmi szövegeknek egy olyan korpusza, mely az erdélyi magyar identitás kérdéskörével áll szoros összefüggésben. A fent említett *A kisberek-i böszörmények* mellett szó lesz Szőcs Gézának, Kovács András Ferencnek és Kányádi Sándornak néhány verséről, melyek hasonló tematikát érintenek. A kisebbségi nacionalizmus torzóinak neveztem ezeket a műveket, mert arra az (irodalmi vagy kevésbé irodalmi) nacionalista hagyományra utalnak, melyre az er-

1 Szőcs 1994a. 23.

2 Aki egy alkalommal ezt mondja: „Ott nálatok törvény van rá, igaz, hogy csak azok vezethetnek, akik már megtettek legalább százezer kilométert. Igaz, Helmuth?” (Uo. 27.)

3 Pl. az előző replika: „Itt a történelmi pillanat. Itt a helyzet, amit ki kell használnunk! Magyarságunkhoz, identitásunkhoz való ragaszkodásunk parancsa ez...” (Uo. 23.)

déli magyar irodalom identitásteremtő és -megőrző szövegtörzsében bőven akad példa. Ha az itt vizsgált szövegek közös jellemzőjét kellene megnevezni, akkor az az intertextualitás alakzatainak (idézés, parafrázis, utalás, imitáció, kollázs, montázs stb.) gyakori használata lenne. Kutatóm tárgyát azonban kevésbé képezi az architextusok kikeresése és megnevezése, sokkal inkább az átírás révén létrejött jelentések érdekelnek, maga a torzó, nem annak – amúgy is rögzíthetetlen eredetije. Az André Kertész *Distortions* című (torzító tükörök segítségével készített) aktfotósorozatról írt tanulmány képzőművészeti analógiával szolgálhat arra, hogy milyen folyamat megy végbe ilyenkor. „Nincsenek igazi viszonyítási pontok, nem tudjuk összemérni az eredetit és a tükrözöttet, pedig sok képen együtt jelenik meg a test és annak tükörképe, más-más keverési arányban. A nem torzult általában a kevesebb, csak része, kiegészítője az elformátlanodottnak, együtt lesznek valami új egészzé (...) Így lesz a szürreálisból reális, a játékból fejtörés és szemtorna. Csak valami enyhe zavarodottságot érzünk nézésükkor.”⁴ Ez a zavarodottság az, amely a szövegek olvasásakor is fellép: a kettősség, amely megidézi a kisebbségi nacionalizmus szövegtörzsét, és ugyanakkor újabb diszkurzív rendet hoz létre, melynek mozgása az előbbi le- és megbontása felé tendál.

A „kisebbségi nacionalizmus” fogalmát Will Kymlicka–Christine Straehle *Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése* című tanulmányából kölcsönöztem. Eszerint a – főként politikaelméleti – szakirodalom kétfajta nacionalizmust különböztet meg: „Egyfelől, az államok »nemzetépítési« politikát alkalmaztak, amelynek célja a közös nyelv, identitás és kultúra biztosítása az állampolgárok számára; másfelől egy terjedelmesebb állam etnikulturális kisebbségei léptek fel saját állam létrehozása érdekében. Nevezük az elsőt »állami nacionalizmusnak«, a másodikat pedig »kisebbségi nacionalizmusnak»”.⁵ E két típusú nacionalizmus természetesen egymás ellenében hat egy multikulturális államban, hiszen a kisebbségi nacionalizmus éppen az etnikus identitás megőrzésére irányulna, melynek definíciószerűen ellenszegül a nemzetépítő állam apparátusa. A kisebbségi nacionalista stratégiák „az állami nacionalizmussal szembeszállva jellegzetes módon ellenálltak a többségi nemzetbe való asszimilálásra irányuló nyomásnak, ehelyett a kisebbségi nacionalizmus mentén mozgósították saját önkormányzatú politikai közösség létrehozá-

4 Kincses 1995. 148.

5 Kymlicka–Straehle 2001. 27–55, 29.

sára, amely egyaránt lehet független állam vagy a terjedelmesebb államban létrehozandó terület”.⁶ Látható, hogy itt a nacionalizmus fogalma nem pejoratív, hanem pusztán leíró jellegű, érzelmi töltet nélküli kategória, s a továbbiakban éppen ezt a semleges, tisztán megnevező funkcióját alkalmazom egy irodalmi jelenség körüljárására.

Hogyan hozható azonban a politikaelméleti fogalomrendszer az irodalmi művekkel összefüggésbe? Amikor azt állítom, hogy Szőcs Géza drámái a kisebbségi nacionalizmus átírásai, akkor egyszerűen arra gondolok, hogy ezek a szövegek a kisebbségi nacionalizmusról szólnak, legkevésbé sem állítom azonban, hogy azok a kisebbségi nacionalizmus részei lennének. Pontosabban a kisebbségi nacionalizmus *szövegeit* és *beszédmódját*, nem magát a nacionalizmust vonják be saját játékukba. Nevezzük „retorikus nacionalizmusnak” azt a diskurzust, amely az etnikai alapú közösségek létrehozásáért a XIX. század óta bejáratott szónoki fordulatokkal él, a patetikus érzelmi azonosulást alkalmazza, s amelynek világképe a lyotardi nagy emancipatorikus elbeszélés fogalmával írható le, amennyiben ez egy, a nemzet felemelkedéséről és dicsőségéről szóló narráció. A nacionalizmus minden tekintetben makronarratívának gondolható el, melynek vannak nagy hősei és nagy célkitűzései, a megvalósulásukhoz vezető út pedig a nemzet lineáris emancipációjának leírása. A *mi* és a *másik* oppozícióján alapuló világlátással kapcsolódik össze, mely a mi-tudat perspektívájából globális érvényű. A retorikus kisebbségi nacionalizmus szólama abban különbözik a többségi nacionalizmus beszédétől, hogy éppen az emancipatorikus elbeszélés csődje miatt megjelenik és időnként felerősítődik a traumatikus veszteség hangja, mely azonban ugyanazt a terminustárt alkalmazza, mint a nemzet emancipációját állító beszéd. A nemzet ősi dicsőségének toposza például éppúgy szolgál a jelenkori virágzás legitimációjaként a többségi nacionalizmus szólamában, mint az elveszett nagyság siratásának kellékeként a kisebbségi nacionalizmus beszédében.

A nacionalizmus retorikáját átíró szövegek, melyekről itt szó lesz, az archtítexthusokhoz való viszonyulásnak különböző módjait teremtik meg. Ezek közül talán a legkézenfekvőbb a paródia (mindenekelőtt *A kisbereki böszörményekben*), mely úgy kérdőjelezi meg a nacionalista diskurzust, hogy konkrét megnyilvánulási formáit – szófordulatait, retorikai fogásait, a meggyőzésnek és a közösségteremtésnek jellegzetes stratégiáit – vonja be a játékba. Bacsó Béla meghatározása: „a paródia eredeti értelme

szerint olyan mellékének, ami létező vagy vélt eredetét utánozva, azt bizonyos eszközökkel forgatja ki és cseréli fel vagy viszi túlzásba”⁷ találóan írja le ezeknek a szövegeknek a működési elvét. *A kisberek bösörménye*iben (műfaj-meghatározás: tragikomédia) párhuzamosan létezik a kettő, az eredeti és az átírás, s ez különös feszültséget kölcsönöz az olvasás élményének.

A parodisztikus átírás hatása nyilván az, hogy a nacionalista beszédmód hitelét veszíti, így kiesik a használható, használatos, használandó beszédmódok közül. A nemzeti identitás problematikája, legyen az többségi vagy kisebbségi, azonban attól még nem tűnik el, hogy a róla való beszéd anakronisztikussá vált. A bejáratott nacionalista beszédmód helyén tehát űr marad, a témáról való beszéd igénye továbbra is megmutatkozik. Ezért van kialakulóban egy másik diskurzus, mely amellet, hogy hazáról, nemzetéről, kisebbségről stb. szól, közben folyamatosan rombolja a retorikus nacionalizmus bejáratott formáit. Ez a szövegkorpusz elsősorban a kisebbségi etnikus identitás problematikájának más kontextusba való helyezésével kísérletezik, így Szócs Géza itt vizsgált szövegei a finnugor népcsoportokról való beszéd köré szervezik a kisebbségi diskurzust (*Kieli on kotimaani, Az író és a bíró*), Kányádi Sándor és Kovács András Ferenc pedig univerzális kisebbségről beszélnek, mely éppen az egyes „kis” népek partikuláris megjelenítésében konkretizálódik. A kisebbségi problematika más kontextusba való helyezése egyrészt azzal jár, hogy éppen a példák sokfélesége miatt lekopik a beszédről az önsajnálát pátosza, az általában vett kisebbségről való beszédben pedig hitelessé válik saját kisebbségi nacionalizmusunk hangja is. Mert mondanom sem kell, hogy ebben a szövegkorpuszban a másság példái mindig összekapcsolódnak a *mi* szólamával, mintegy szubjektív érzelmi töltetet kölcsönözve a beszédnek.

2. Identitás és használható múlt paródiája: A kisberek bösörmények

Szócs Géza *A kisberek bösörmények* című drámájának kiindulópontja az, hogy egy kis magyar falut a (nem magyar) állam fel akar számolni, el akar törölni. Ennek megakadályozása érdekében döntenek el az iskola tanárai, hogy muzulmánokká keresztelkednek át azért, hogy a vidékre látogató nyugat-afrikai császár figyelmét felhívják magukra és jöj-

⁷ Bacsó 2001. 418.

dulatával együtt védelmét elnyerjék. Csakhogy nem sikerül megtudniuk, pontosan milyen felekezetű a császár, ezért döntenek úgy, hogy vallási identitásváltás helyett/mellett szerecsenekké válnak, ezzel félreérthetetlenül kifejezik a császár iránti hódolatukat. A borszíncsere azonban csak részben sikerül, foltos zöld színűvé válik az egész falu, ráadásul a császár is megbukik. A dráma cselekményét így lehetne felvázolni, s talán már ennyiből is kiderül, hogy itt a kisebbség etnikai identitásvédésének a paródiájáról van szó. A helyzet igazán bonyolult, hiszen az identitás itt szinte szkizofrénikusan hasad, etnikai (nyelvi), vallási, kulturális és faji azonosság elválik. Ami a hagyományos, „kompakt” identitásból megmarad, az a szülőföld és nyelv megőrzésének szoros kapcsolata: tulajdonképpen a falut védik ilyen groteszkbe csapó stratégiákkal a kisberekiek, melynek elvesztése az „önazonosság” teljes fölszámolódásához vezetne.

Azok az intertextek, melyeket a szóban forgó dráma implikál, elsősorban a két világháború közötti erdélyi magyar irodalomból és publicisztikából kerülnek ki. Mindenekelőtt érinti a „transzszilvanista” címkével ellátott szöveg a traumaként felfogott kisebbségi lét problematikáját, melyet így vagy úgy megoldani, enyhíteni, kibírhatóvá próbál tenni. Ennek a stratégiának része a *mi* közösségi tudat megkonstruálása, melybe sem a nemzet, melyhez a kisebbség kulturálisan és nyelvileg kapcsolódik, sem az állam, melyhez politikai-adminisztrációs szálak fűzik, nem tartozhat bele, csakis a szóban forgó kisebbségi közösség. Ez a közösségformáló *mi-képzet* Szócs Géza, Kovács András Ferenc és Kányádi Sándor kisebbséget érintő verseiben is – módosulva ugyan – megjelenik. A vers beszélőjének perspektívája sokszor egybeesik a *mi* kontextuálisan erőteljesen meghatározott hangjával, s ha másként nem, így történik utalás a transzszilván diskurzusra.

A transzszilvanista irodalomban (a nacionalizmusok működési elve szerint) a *mi-tudattal* szoros összefüggésben kialakult egy sor közösségi szimbólum: sajátos a produktív, értékteremtő fájdalom képzetének kialakítása (súly alatt a pálma, romon virág, stb.),⁸ a szülőföldkultusz a maga konvencionális terminológiájával, valamint a közösségi múltnak ugyancsak konvenciók szerinti értelmezése. A kisebbségi identitást őrző szöve-

⁸ „A megfoghatkozott lehetőségek és az »egyetemes emberi szellem« (Makkai) feszültségét ez az erkölcsközpontú ideológia úgy hidalja át, hogy a kisebbségi létben a maximális intellektuális-erkölcsi erőfeszítés, odaadás, sőt önfeláldozás lehetőségeit heroizálja. Így lesz a helyzet »hósi életalkalom« (Tavaszy), »ajándék« (László Dezső), »gyöngyragyló«, melyben az erkölcs és a szellem »igazgyöngyeit« teremtheti meg” (Cs. Gyimesi 1993. 56.).

gek ez utóbbi sajátosságához kapcsolódik talán leginkább *A kisbereki bőszőrmények*. A transzszilvanizmus vezető szépirodalmi műfaja a történelmi regény volt⁹ – ezen a korpuszon nyomon követhető a szimbolizációs folyamat, melynek során egyes történelmi személyiségek élete és cselekedetei jelképértékűvé váltak az erdélyi magyar irodalomban, mintegy külön mitológiát képezve meg, mely egyrészt Erdély (a *mi*) függetlenségének gondolatát támasztja alá, másrészt olyan közösségi tudást hoz létre, melynek megidézése kollektív érzelmi azonosulást, tehát azonoságtudatot eredményez.

Az, ahogyan a történelmi „tényanyagot” ezek a szövegek fel- és átdolgozzák, a „használatos múlt” fogalmához vezet bennünket, amelyről Anthony D. Smith *Az aranykor és a nemzeti újjászületés* című tanulmányában beszél. Eszerint létezik a nacionalizmus kialakulásának egy olyan vetülete, mely megkonstruál egy „megfelelő múltat és hihető jövőt”¹⁰ a közösség számára. Smith modellje a nacionalizmus „használatos múlt” képzetéről egy lépéssel közelebb visz bennünket *A kisbereki bőszőrmények*hez. Eszerint a közösségi múlt elsősorban legitimációs funkcióval bír, amennyiben „a korabeli nemzedékek teremtménye, melyel saját szükségleteiket és érdekeiket szolgálják; ugyanis minden generáció hajlamos megváltoztatni »múltját« kilátásaival összhangban, újraválogatva és újraértelmezve a fontosnak tartott elemeket”.¹¹

Anthony D. Smith elemzése a képlékeny múlt átértelmezésének olyan példáira irányul, melyek, bár a múlt képzetének és a történelmi tudatnak szelekciós és megkonstruált jellegét illusztrálják, a valóság és a hihetőség keretei között maradnak. Szöcs Géza drámájában azonban a közösségi múlt működésének törvényszerűségei, a szelekció és az utólagos interpretáció a groteszkig felerősödnek. A történelemnek ez a változata a kanonizált történelmi folyamat és értékhierarchia ellenében képződik meg, annak ellenére, hogy – a Smith-féle modell szerint – hasonló mechanizmusok szerint alakult ki. Egy lehetséges történelem narratívája bontakozik ki a drámából, melyet a valláscsere és borszíncsere legitimációjának érdekében konstruálnak meg a beszélők. A kanonizált történelem ellenében az szól, hogy a török–magyar barátság példáit szelektálják és nagyítják fel, annak ellenére, hogy a törökökről, illetve a muzulmánokról való tudásukat a kisberekiek paradox módon éppen azokból az irodalmi mű-

9 Húsz év (1920–40) alatt szinte ugyanannyi nagy történelmi regény íródott (és ki tudja, hány hasonló tematikájú elbeszélés).

10 Smith 1996. 11.

11 Uo. 12.

vekből merítik, melyekben a „török” eleve mint ellenség szerepel – például az *Egri csillagok* részleteit olvassák fel azért, hogy megismerjék leendő kultúrájukat. A kiválasztott tényanyag ezt a kollektív előítéletet korrigálja: „Tudjátok, ki szervezte meg a törökországi tűzoltóságot, száztiz évvel ezelőtt? Ugyanaz, aki megelőzően a budapesti tűzoltóságot is, aztán elment Konstantinápolyba, áttért, és ott is maradt haláláig, több mint ötven éven át, a húszas években halt meg: tudjátok, ki volt? Széchenyinek a kisebbik fia, Széchenyi Ödön pasa.”¹² A múltból való információk ilyen részletesen és tárgyilagosan jelennek meg azért, hogy a hitelességüket igazolhassák (a közösségi múltnak, bár fikciós aktus eredménye, Smith szerint is mindig dokumentálhatónak kell lennie). A használható múlt mechanizmusának demonstrálásává válik így *A kisberek böszörmények*, s ezzel a nemzeti múlt fogalmának, tehát mindenféle nemzeti múltnak a megkérdőjelezését szolgálja. A transzszilvanimus történelemkultusza hitelét veszíti, ugyanakkor annak a lehetősége is elvész, hogy kialakulhasson a hihető és lelkesítő közösségi múlt narratívája.

A transzszilvanizmushoz vagy legalábbis a posttrianoni szövegekhez kötődik *A kisberek böszörmények* bevezető narrációja, mely előrebocsátja Kisberek történetét és az általános társadalmi-politikai körülményeket. Eszerint „Történetünk időpontjáig Kisberek egyetlenegyszer került az érdeklődés középpontjába, 1919-ben. Ebben az évben a veszített világháború után az akkori Magyarország nagy részét a szomszédos államok fegyveres erővel megszállták, s az így kialakult demarkációs vonalakat több mint egy évvel később a Párizs környéki békeszerződések véglegesítették államközi határvonalakként. A szenzációs kivételt Kisberek jelentette. Kisberek ugyanis az utódállamok hadserege által el nem foglalt területén feküdt, vagyis az éppen akkoriban csonkának nevezett Magyarország peremén. Nos, 1919–20-ban a kisberekiek rengeteg közbenjárással, furfanggal, instanciázással, megvesztegetéssel és megfelelő összeköttetéssel elintézték, hogy a falu – a majdnem színmagyar Kisberek – átkerüljön a demarkációs vonal túlsó felére.”¹³ A dráma során a továbbiakban nem derül ki, hogy mi ennek az információnak a fontossága a történet szintjén. S mert nem történik erre explicit utalás, a legkézenfekvőbb magyarázatot kínálja fel a szöveg: a kronológiai sorrend egybeesik az ok-okozati viszsonnyal, ha tehát ezt a logikát fogadjuk el, akkor fogalmazhatunk úgy, hogy a dráma jelenének siralmas állapota a falu 1919-es döntésének

12 Szócs 1994. 22.

13 Szócs 1994. 4.

eredménye. *A kisberek böszörmények* cselekményszála önmagában nem indokolja ugyanis az előtörténet felidézését, kétségtelen azonban, hogy a fikciós világban való helye erőteljesen meghatározza a dráma szövegének további olvasását, mintegy ráirányítja a befogadó figyelmét a nemzetiségi kisebbség kérdésére.

Az ország neve, „egyik más nyelvű és más többségű utódállam” melyhez Kisberek csatlakozott, „Mén földje”. A kitalált név indoklása: „történetünk szempontjából úgyszólván mindegy is, melyik”.¹⁴ Adott tehát 1920, adott Magyarország neve, adott a kisberekiek magyarsága, egy dolog nem adott csupán: az utódállam neve, de annak is adott nemmagyarsága. A „magyarság” az a közös tényező, mely összeköti a valós és fikciós elemeket. Ha a Mén földje elnevezés nem feleltethető meg egy létező államnak, akkor azonban *A kisberek böszörmények* „magyarság”-fogalma sem olvasható referenciálisan, hiszen a Mén földje „nemmagyarsága” és Kisberek „magyarsága” feltehetően ugyanaz a (fikciós) „magyarság”. Annak ellenére, hogy az „1920” és „Magyarország” bizonyos mértékű referencialitást vezet be az interpretációba, olyan nemzetfogalommal van dolgunk, amely eltér attól, amit konvencionálisan magyar nemzetnek nevezünk. Amíg *A kisberek böszörmények* kontextusában képződik meg, addig a „magyarság” kizárólag annyit jelenthet, amennyi itt elhangzik róla, tehát az tudható csupán, hogy valamit nagyon őrizni kell, de hogy mit, az nem körvonalazódik pontosan. Így a „magyarság” üres jelölővé válik, melyet elsősorban a róla való beszéd pátosza és a pátosz paródiája határoz meg.

Mén földje mindenesetre annyira nem magyar, hogy Nagyszerű Lajkó, a magyarölő hős indulója zúg a hangszóróból, s a kisberekiek kétségbeesett, groteszk intézkedésekhez folyamodnak azért, hogy falujuk el ne töröltessék a föld színéről. Az etnikai alapú erőszak visszatérő problematika a dráma során, mintegy ritmizálja a poénkodó, félre-félreecsúszó beszéd fonálát, kikerekíti belőle a következetes cselekményszálat.

*A kisberek böszörmények*ben azonban a kisebbségi identitás miatti aggodalom, a nacionalizmus éppúgy nem veendő komolyan, mint a toleranciát túlhajszoló, „multikulti” beszédmód. Az előbbi a helyzet groteszksége vonja kétségbe, az abszurdig vitt kétségbeesés egy olyan helyzetben, melynek jelenetei a politikai diktatúrát idézik, annak minden kellékével (a személyi kultusz, a vadászat, a pletyka Vérmarót fiáról, aki csak vajúdo nőkkel képes kielégülni), ugyanakkor valami hihetetlen blazírt közömbös-

14 Uo.

ség a körülmények iránt, az irónia és önirónia, mellyel a szereplők beszélnek és amelyben a cselekmény fordulatai is bővelkednek. Az általános tragédia pici poénokra szakad, így szóródik, oldódik, válik tragikomédiává. A falu eltörlése például a hiányzó vécéablak kapcsán derül ki:

„– De tényleg, miért nem tétetjük be a vécéablakot?

– Most, amikor a falu már megkapta a felszólítást? Két héttel a kiürítés előtt? Világosan megmondták, hogy még az idén jönnek a bulldózerek, még idén! És ma december tizenötödike. Tíz napra akarsz betetetni egy ablakot?”¹⁵

Jellemző az is, hogy a darab megkopott nyelvi poénnal kezdődik („Van-e pizzájuk? Nincs.”), a darab logocentrizmusa nem merül ki ugyanis az etnikai identitást megkonstruáló anyanyelvről való beszédben. Maga a nagy döntés, hogy muzulmánokká váljanak, egy nyelvtörténeti eszme-futtatás eredményeképpen születik meg. Tiborc monológjában (vendégszöveg) szerepel az a szó, hogy „izmaelita”, s ennek magyarázataképpen jön létre a következő asszociációs lánc: izmaelita – 'böszörmény' – 'muzulmán' – 'szaracén' – 'szerecsen' – 'afrikai néger'. Az ok-okozati összefüggés helyébe metonimikus viszony lép, s a vallás- és bórszíncterének az elsődleges indoklása ez a paradigmatis sor. A cselekmény legfőbb fordulata tehát nyelvi szinten következik be; erre a logocentrikus koncepcióra már a bevezető narrációban utalás történik („az akkoriban *csenkának nevezett* Magyarország” – kiemelés tőlem: G. A.), ugyanide tartoznak az intertextuális játékok és a vendégszövegekkel való bánásmód, melyek gyakran a cselekményt előrelendítő fordulatokká válnak.

A nyelvi poénnal összhangban álló ironikus és önironikus hangvétel végigkíséri az amúgy igazán komolynak mondható eseményeket – a tragédia banalizálása olykor látványos, például amikor Helmuth több éves távollét után hazajön és megkérdi, mi újság, a válasz:

„– Erzsi kisbabát vár, holnap meglesz a lagzi. Kisbereket le fogják rombolni. A papot megfosztották a palástjától, a tanácselnököt leváltották, a polgármestert három napja hogy bevitték, az áramot ma este kikapcsolják, a buszjáratot és az áruszállítást megszüntették, a falu épp most tér át mohamedán hitre.

– Értem. Más újság nincs?

– Más újság nincs.”¹⁶

15 Uo. 9.

16 Uo. 25.

A fentebb említett, *Bánk bán*ból bevágott Tiborc-szöveg elüt a dráma beszédmódjától, egyrészt súlyosabbá teszi azt, ami még megmaradt a tragédiából, másrészt azzal, hogy beidézi a „nemzeti irodalmi hagyományt” és összeveti *A kisberek böszörmények* banalizáló perspektívájával, ezt is bevonja a maga fintorgó játékába. Hangnemében, stílusában elüt a szöveg többi részétől, ebben a kontextusban bolondnak tűnik Tiborc, s a csitító válasz megerősít ebben a hitünkben: „Bizony. Hát ez tényleg hallatlan”.

Az aggodalom, a kisebbségi identitásféltes paródiája talán a darab végén éri el tetőpontját. Amikor kiderül, hogy az amúgy sem sikerült børszíncsere hiábavaló volt, tehát az utolsó remény is elveszett, a falut le fogják rombolni, akkor válik az etnikai hovatartozás legfontosabbá. Néger helyett indiánokká lesznek, a darab belső logikáját követve ismét egy nyelvi egybeesés folytán.

- „– Döntsük el, hogy ki a legmagyarabb.
 – Rendezzünk egy magyarságversenyt!
 – De nem lesz jó. Azt fogják mondani, hogy ez nacionalizmus. (...)
 – Szerintem arról szóljon a verseny ... elég, ha azt mondjuk, hogy ki inkább. Mi tudni fogjuk, hogy ez azt jelenti. Ki inkább magyar, mint a többi.
 – Tehát akkor lesznek inkább, lesznek inkább és lesznek leginkábbak. (...)
 – S ha valaki megkérdi, hát indiánokról van szó.
 – Ügyes! Nohát: nem férhet kétség hozzá...
 – Hogy a legmagyarabb inka én vagyok...
 – Én inkább vagyok, mint te! ... És én sokkal inkább! ... A leginkább én vagyok. ... És a legesleginkább...”¹⁷

A fent idézett részben nemcsak a groteszkig vitt identitásféltes, hanem a nacionalizmustól való óvakodás paródiája is megmutatkozik, s ezzel átvezet bennünket a szövegnek ahhoz a vetületéhez, mely az illuzórikus tolerancia szövegeit kérdőjelezi meg. Nem a másság elfogadása történik meg, hanem annak saját célokra való felhasználása, tehát a másinak a *mi*-be való önkényes bevonása.¹⁸ A tolerancia és multikulturalizmus jeligéje alatt kapja a többségi állam a „Mén földje” nevet, vagyis a narrátor szerint „átlátszó álnevet”, s itt az „átlátszó”-n van a hangsúly. Kérdés marad ugyanis, hogy ez a gesztus valóban megakadályozza-e az olvasót abban, hogy referenciálisan értelmezzen. Fentebb bemutattam

¹⁷ Uo. 61.

¹⁸ „– Én talákoztam nagyon derék négerekkel is... külön semmi bajom velük...
 – Na, én fordítva vagyok: én a négereket együtt nem utálom, csak külön-külön mindegyiket.” (Szócs 1994a. 12.)

egy olyan interpretációs stratégiát, mely szerint ha a „Mén földje” nem olvasható referenciálisan, akkor a „magyarság”-fogalom is üres jelölővé válik. Az olvasás tapasztalata azt mutatja, hogy lehetséges a darabnak egy másik, ettől eltérő értelmezése, melynek során a referencialitás háttérbe szorítása nem történik meg – az olvasó mindvégig nagyon jól tudja, hogy milyen államról van szó. Itt arra az olvasóra gondolok, aki az aktuális történelmi helyzetben valamennyire tájékozott és a referenciális utalásokra érzékeny.¹⁹ A sorok között olvasás mechanizmusa lép működésbe, melyről a cenzúra kapcsán mindig szó esik: szerző és olvasó egymás cinkosaként ismerik a jelentést, melyet a szöveg egymagában nem, csak a közös háttértudással együtt hordoz. A cenzúra itt éppen az a hallgatólagos tilalom, hogy nem beszélhetünk erőszakos többségi vagy kisebbségi nacionalizmusról, idegengyűlöletről, interetnikus konfliktusról. Bár felhívja az olvasó figyelmét a fikciós nevekre, s ezzel megteremti az etnikai toleranciának az illúzióját, a fikciós nevek nem törlik el a számos referenciális utalás által generált interpretációs stratégiát.

Ebből azonban nem az következik, hogy *A kisberek böszörmények* az etnikai konfliktusra koncentrááló írás, hanem éppen a nacionalizmustól való *látszólagos* óvakodást parodizálja. Így legalább két, tipikusan kisebbségi stratégiát kérdőjelez meg, a nacionalizmust éppúgy, mint az attól való illuzórikus óvakodást, s főként e kettő keveredését. Hogy milyen harmadik (negyedik, ötödik stb.) lehetőség létezhet, arról nem ez a szöveg szól, csupán az itt megidézett beszédmódokat karikírozza. A következő párbeszéd például egyidőben kérdőjelezi meg mindkettőt, s ettől megszűnik az erkölcsi dimenzió ítélete, nem létezik pozitívan és negatívan értékelt viselkedés- és beszédmód, az értékelő magasabb rendű perspektívája eltűnik, csak az átírás fintoari változtatják egymást.

„ – De hát Bem apóék kizárólag azért tértek át, hogy tovább harcolhassanak az oroszok ellen.

– Mi pedig kizárólag azért térünk át, hogy tovább harcolhassunk a...

– Kik ellen?

– Nem kik ellen, hanem fennmaradásunkért, saját magunkért, az önazonosságunk megőrzéséért.

– Éljen az önazonosság! Már engedelmet a kifejezésért.”²⁰

19 Akinek értelmezésében például fontos szerepet játszik az, hogy kolozsvári kiadó könyvét tartja a kezében, és aki tud egyet s más a szerzőről. Természetesen az is, aki nem ezt az utat választja, teljes értékű olvasatot fog kapni a nemreferenciális interpretáció során.

20 Uo. 22.

3 „Nem a bőröm, a nyelvem néger”

A *kisberek* *böszörmények* című dráma szövegét követi a kötetben Szócs Géza egy előadásának szövege, mely a finnugor írók 1991 augusztusi, Finnországban tartott kongresszusán hangzott el, címe: *Kieli on kotimaani* (A nyelv a hazám). Bár a drámáról nem esik szó benne, nyilván kijelöl ez az írás az interpretációnak egy irányt, mely egyrészt leszűkíti az asszociációk terét, másrészt azonban tágítja azt, új utakat nyit meg. Az interpretáció elsősorban az által korlátozódik, hogy felerősíti az – amúgy is hangsúlyos – aktuálpolitikai, referenciális olvasatot. Abból a kérdésből indul ki, hogy miért nem túl népszerű dolog manapság a hazáról értekezni. Egyrészt a szélsőséges nacionalizmusok demagógiája és retorikája „kezdte ki” a hazafogalmat, másrészt „a posztmodern nyugati társadalmak konglomerációja felé mutató” tendenciák eredményeképpen értékelődik át a haza fogalma mint történelmi és érzelmi érték. Láttuk, a haza és nemzet átértékelődéséről van szó *A kisberek* *böszörmények*ben is, s a paródiának az a két jelentős irányvonala, mely egyrészt a retorikus nacionalizmusra, másrészt a látszólagos multikulturalizmusra reflektál, megfeleltethető a szóban forgó fogalmak devalválódása a *Kieli on kotimaani*ban felvázolt okainak. Ez a korrespondencia egyébként általánosítható a két írás közötti viszony leírásakor: az a közvetett gondolati tartalom, melyet fentebb az interpretáció során a drámából megpróbáltam kihámozni, az előadás szövegében expliciten elhangzik.

„A nyelvi alapon létrejövő – nyelvi különbségekre épülő – diszkrimináció vizuális formában való megragadása, láthatóvá tétele lényegileg és hatását tekintve nem egyéb az illető nyelv négeresítésénél vagy máibb szóval: színesbőrűsítésénél. Ahogy az apartheid doktrínáiból az következett, hogy kötelező neurózist kapni egy bőrszín bizonyos szférában való felbukkanásától, ugyanígy rándítja görcsbe ugyanennek a fajtának az idegeit egy más nyelvű felirat, például az a szó, hogy *gyógyszertár*. Ugyanaz a már-már automatikus, mindenesetre hisztérikus reflex lép működésbe mindkét esetben.”²¹ A *ménföldi muzulmán néger falu* történetének megfejtése is lehetne ez a pár sor, az olvasó pedig a szerzőség tekintélye miatt nyilván hajlik arra, hogy ez a magyarázat, az egyedül helyes olvasat. Csakhogy ez az értelmezés túl határozottan mutatja meg az olvasás utját, s éppen a *mi* kisebbségi beszédétől való eltávolodás esélyét csökkenti azzal, hogy megmutatja: a vallás- és bőrszíncsere kibon-

21 Szócs 1994. 66.

tott metaforának tekintendő, s ezzel visszavonja *A kisberek böszörmények* mesteri groteszségét.

Ugyanakkor bővíti is a *Kieli on kotimaani* a dráma értelmezésének téré, azzal, hogy három olyan verssort vezet be, melyek szervesen kapcsolódnak *A kisberek böszörmények* problematikájához, s ezzel további utakat nyit meg az irodalmi intertextusok felé: „Nem a bőröm; a nyelvem néger” (Kányádi Sándor), „Harmincnyc betűs hazám” (Laszlóffy Csaba), „Ahogy élek, az a hazám” (Balla Zsófia). A drámába bevágott vendégszövegekhez hasonlóan működnek a verssorok, azzal a különbséggel, hogy ezeknek az értelmezése is adott. A Kányádi-sor ugyanahhoz a kibontott metaforához tartozik, mely *A kisberek böszörmények* alapötletét szolgáltatta, s a dráma első vendégszövegével cseng össze, Szócs Kálmán *Négernek lenni* című versével.²²

4. Kitérő: Balla Zsófia esete az értelmezéssel

A Balla Zsófia- és a Laszlóffy Csaba-sorok nem épülnek ennyire egyértelműen a dráma interpretációjába és az előadás gondolatmenetébe, s ennek oka talán abban keresendő, hogy egymásnak ellentmondó vagy legalábbis ellentmondásosan értelmezhető kijelentéseket hoz a szerző közös nevezőre. A „harmincnyc betűs hazám” és az előadás címe, *A nyelv a hazám* a hazafogalomnak olyan megközelítést nyújtja, mely – főként az identitáskeresésnek ebben a kontextusában – etnikumközpontú; visszavonódik a nyelv logoszként felfogott képze, és a hangsúly az anyanyelviségre helyeződik. „Tény, hogy sok-sok nép nem is rendelkezik saját, valóságosnak mondható, fizikai hazával: számukra a nyelvi tér az, amelyben szabadon és szuverén módon ki tudják bontani identitásukat, spirituális egyéniségüket. Önmagukat verbális dimenziókban valósítják meg, s eközben építik föl virtuális, absztrakt, de félreismerhetetlenül saját hazájukat.”²³

Balla Zsófia sora éppen attól a haza – mint hovatartozás – felfogástól távolodik el, mely a nemzetiséget tekinti mérvadónak: Újra, csak újra megtérek, / Nem akarok más lenni. / (félek) / mint ami lenni szeretnék. / Ahogy élek, az a hazám”.²⁴ Martos Gábor szerint az *Apokrif ének* című kötetben (1971) volt még ezt megelőző négy sor: „Íme a szándék: / Rátok

22 „(...) Négernek lenni tiszta nyelvvel, / Fehér fogakkal, izzó testtel, / FIGYELNI MIN-DIG ERRE, ARRA / Ne sértsek s ne sértsen hangos fajta; (...)” (Szócs 1994. 6.)

23 Szócs 1991. 65.

24 Balla Zsófia: Ahogy élek. In: Balla 1995. 31.

lobbantom e nem minden dühét, / És magunk ellen is, / És ellenem, rám”, de az *Eleven tér* című gyűjteményes kötetben (1991) elmaradt.²⁵ Az *Ahogyán élsz* című kötetben is a rövid változat szerepel. A vers problematikusága nemcsak a szövegvariánsok változtatásából látszik, hanem abból is, hogy két kötet címadó versévé vált: az 1983-as román fordításköteté (*Aşa cum trăieşti*, Kriterion) és az eddig legtöbb versét összegyűjtő *Ahogyán élsz* 1995-ös válogatásé. Azzal, hogy a *ti-mi* közösség ellenében az én perspektívája érvényesül, a személyes választás hangsúlyozódik, s ezzel a hovatartozás elsősorban nem az etnikum, hanem az életmód kérdésévé válik. Úgy tűnik számomra, hogy Szócs Géza értelmezése visszavonja a haza fogalmának ezt a kitágítását: „Ahogyán élek, az a hazám? Kétségtelenül igen: mint ahogy a nyelvi végvárakba visszaszorult költők számára e mondat elsősorban azt jelenti: *ahogyán beszélek, az a hazám*. Hiszen – mint láttuk – a költői beszédetől függ a nyelvi agymosásnak való ellenállás képessége, a nyelvi haza épségének és integritásának megőrzése” (kiemelés a szerzőtől).²⁶ De hát Balla Zsófia verse éppen a kötelező közösségi felelősségvállalás szerepe ellen szól, a *Kieli on kotimaani* értelmezése pedig visszavonja a költő mint vátesz konvenciójának kritikáját, ebben a szövegösszefüggésből az derül ki hirtelen, hogy „harmincnyolc betűs hazám” és „ahogyán élek, az a hazám” egyet jelent. Szerény és szubjektív értelmezésem szerint egyáltalán nem mindegy.

5. Kisebbség úgy általában, avagy a vótok

Szócs Géza néhány korábbi versében is érinti a kisebbségi problematikát, s ezek az írások áttételesen kapcsolódnak saját etnikumához, úgy, hogy miközben más etnikumokról beszél, a *mi* beszédmód helyenként felerősítődik. A nyom *A kisberek böszörmények* soknemzetűségétől²⁷ a *Kieli on kotimaani* zárszaván²⁸ keresztül *Az író és a bíró* című versciklusig visz, időben visszafelé. Azok a kis népek, melyekről ezekben a ver-

25 L. Martos 1994. 322.

26 Szócs 1991. 67.

27 A dráma ugyanis a különböző etnikumok valóságos parádéját teremti meg: török, magyar, német, dél-afrikai búr, angol, görög, grúz, indiai stb.

28 „A finnugor nyelvek észak–dél irányú elterjedése nagyjából egybeesik bizonyos fenyőfajtákéval. (...) E fenyők ágain meg nem született vót költők fantomjai üldögélnek és fülelnek felénk, az Obtól a Finn-öböl és a Dunántúltól a Drinántúlig.” (Szócs 1991. 68.)

sekben szó van, zömükben a finnugor nyelvcsaládhoz tartoznak, a kisebbségi magyarok helyzetével való összefüggés így (ettől is) kézenfekvő.

Az *író és a bíró* ciklus ismeretterjesztő vendégszöveggel kezdődik, mely attól, hogy beemelődik a versbe, különös szomorkás-melankolikus hangnemet kap. Itt az áll fenn, hogy magában a tényben, az objektív információban van a megdöbbenő, a hihetetlen, az olvasót megszólító stb. (amit meg a jó lírai versről mondani szoktak), amit a kötet kontextusa felnagyít. *Tudnivalók néhány finnugor népről* cím alatt Zsirai Miklós egyetemi jegyzetének nyomán sorolja a lívek, vepszék, vótok, lüdök, inkeriek, izsórok számbeli csökkenésének, illetve teljes kipusztulásának körülményeit.²⁹ A ciklus következő darabjai aztán ezt a megdöbbenő információs sort dolgozzák fel úgy, hogy a kisebbség és a finnugorság teljesen más összefüggésbe kerül. A nyelvi játékok relativizálják azt az információs sort, amit fentebb megdöbbenőnek neveztem. „...így éltem. Rosszul? / Jól éltem? / Éltem. / Hol vót, hol nem vót / én vepsze költő voltam / hol vótam, hol nem vótam, / én inkeri öregasszony voltam” – *a vót vót*, az informatív szöveg jelentését ennél tömörebben ki sem lehetne fejezni, ugyanakkor éppen rövideje miatt nem marad ideje az olvasónak a tragédiát át is érezni, meg kell elégednie azzal, hogy kibontja a homonímia értelmét, figyelmét leköti a szójáték. Az „Éltem, mint lív a living roomban” sor hasonló mechanizmusok szerint mozog, ráadásul a lív és az élet jelentése között hangzásbeli kapcsolatot teremt, s ez akkor válik fontossá, amikor *Az író és a bíró* súlypontja a finnugor népekről, tehát a közösségi létről áthelyeződik az élet személyes szintjére, melynek vége legalább olyan tragikus, mint egy egész közösség esetében. „Lüktet a rím / A drót, a szív, / Véres a géz, / A vastüdő” – képén keresztül megragadhatóvá válik, mit jelent, amikor az utolsó vót öregasszony is meghal, s a megértés mindkét szinten működik: egyrészt az öregasszony személyes léte szűnik meg, másrészt a nép és a kultúra, amelyet az öregasszony képvisel, és egyik sem válik fontosabbá a másiknál. Ha Balla Zsófiát írom át *Az író és a bírót* parafrazálva, akkor az identitásdefiníciónak újabb variánsa jön létre: *Ha élek, akkor van hazám*.

29 Például: „A vót (saját nevén: vaddalain) nép az oroszok megszervezkedéséig, sőt még Novgorod virágzásának elején is Ingermanland legnépesebb és legtekintélyesebb őslakója volt. (...) a vót nép végül fokozatosan felszívódott az orosz telepeshullámokban. A múlt század közepén még mintegy ötezen voltak, századunk elején ezren. A század hetvenes éveire számuk 50 fő alá csökkent, a nyolcvanas évek közepén pedig az utolsó vót öregasszony is meghalt.” (Szócs 1992. 191.)

8. „Kihalsz, az itt a bökkenő” – mi kapcsolja Erdélyt az indiánokhoz?

Kovács András Ferenc 1996-ban megjelent kötete, a *Jack Cole daloskönyve* más távlatból közelíti meg a kisebbségi helyzetet: néhány versében az amerikai indiánok helyzetére reflektál. Az első ilyen írás a *Death Valley Blues*, melynek kezdő sorai megteremtik az analógiát a transzszilván beszéddel, s ez az analógia a továbbiakban meghatározza az indiánokról szóló versek olvasatát: „Már sem fenyők sem borvizek / csak él a szíú csak szuszog / Sziklák szívében por zizeg (...)”³⁰ A fenyő és a borvíz motívumát, illetve annak hiányát használja egy másik szülőföld leírására, melynek kultusza – ez az első dolog, amit az indiánokról megtudunk – legalább annyira fontos az ott élők számára, mint a transzszilvanista közösségi tudat számára. Ami *A kisberek*i böszörményekben és a *Kieli on kotimaan*ban egy metafora („az illető nyelv színesbőrűsítése”) groteszk továbbgondolásának tűnt, az a *Jack Cole daloskönyvé*ben szinte érvekkel alátámasztott analógia. A kapocs: „Nincs borvíz nem nő bölcs fenyő / Megél a líra mert lapos / Nem döbbenettől hökkenő / Dalod lovad ha megtapos / Kihalsz – ez itt a bökkenő.”³¹ S ha már így megteremtődött az analógia, akkor „az indiános versek” olvasatában helye lesz egy átértelmezett transzszilván jelentésnek (is). A *Jack Cole daloskönyve* darabjainak közös lírai beszélője az átlagosnál összefüggőbb tömbbé teszi a kötetet, szinte lineáris narrációnak hat, ezért fejt ki az egész kötetre intenzív hatást az egyes versek olvasata. Az *Indián szere nád* a nyelv és identitás összetartozására reflektál, s itt amellet, hogy szó nincs transzszilvánról, még motívumok szintjén sem, a *mi-beszédmód* a kipusztulóban levő közösséget, a kisebbségi kérdést idézi meg, így kétségtelenül bekapcsolódik a vers az előbbi gondolatmenetbe: „Sápadtarcú már a szó / El se mondható soha / Nyelvre szárad megtapad / Csonka törzseken moha / Záporok tüzes vizek / Mossák mint a wigwamunk / Mégis együtt él velünk / Déli Szél mondd – kik vagyunk?” (kiemelés a szerzőtől).³²

Ez a transzszilvánhoz kötődő interpretáció annál is kézenfekvőbb, hogy van a kötetnek egy darabja, mely ironikusan reflektál arra, amit Amerikából (mert a kötet egy amerikai költő és kalandor beszédét idéző

30 Kovács 1996. 39.

31 Uo.

32 Uo 60.

szerepjáték) Erdélyről tudni lehet. Az *Ó, Trenszi, Trenszi, Trenszi* című Drakulára, a vámpírokra, a letűnt politikai rendszerre utaló elemekből építkezik, a gótikus rémregény világát teremti meg: „A Vérszípók Tanácsa / Száját haját ha tépi / Ó Trensziilvéniába / Be bomba volna bébi / Ó Trenszi Trenszi Trenszi / Az volna ám a hippi / Balsoj Big Hekula / Éljen sokáig éljen / Továris Drakula.”³³

Az indiánok helyzetét analógiásan a saját kisebbségi létünkhöz kapcsoló szövegcsoportba tartozik Szőcs Géza *Indián szavak a rádióban* című verse, mely szintén a *mi* beszédmóddal és a szülőföld motívumával dolgozik („Indián testvérem, nekünk már rezervátumunk sincsen. / Jól fogna sokszor, egyik sincsen”³⁴). A lábjegyzetben az áll, hogy 1985. nov. 15-én Budapesten William Least Heat Moon költő ismertette a hallgatásra ítélt Szőcs Géza helyzetét, erre való válaszként íródott a vers. Ismét fel erősítődik tehát a referencialitás, a *Kieli on kotimaan*hoz hasonlóan beidéződik a történelmi kontextus, ami pontos irányt szab az olvasásnak.

A fenti versek (talán az egy *Ó Trenszi, Trenszi Trenszi* kivételével) a veszteségről és hiányról szólnak, s hangvételük ennek megfelelően tragikus (lehetne) – kinek ne szorulna el a szíve, amikor azt olvassa, „Kihalsz, ez itt a bökkenő”, minden ironikus felhangjával együtt. A *mi-beszédmód* azonban az eltávolítás és más példák beidézése révén elveszíti az önsajnálát pátozát, s e versek ezzel a kisebbségi nacionalizmus számomra hitelen hangját teremtik meg, melyet a köznapi beszéd beszólásai erősítenek. Kovács András Ferenc *Minority blues* című írása felsorolásszerűen idézi be a kis népek és kisebbségek neveit, melyek között egy a sok közül a magyar, fel sem tűnik. A nemzetek egymás mellé rendelését nem a történelmi ismérvek szabályozzák, hanem a rím és a ritmus: „(...) Hazugság szutyka vértó / A glóbusz nem haza / Bár embernévre méltó / Lennék magyar kazah / John Coleman is ha volnék / Krímben komancs tatár / Kiirtott nép vad olmék (...)”³⁵. E „rém akut problém” így más dimenzióba kerül, átesztétizálódik, akár kántálni is lehetne, kisgyerekek szájába adni.

Kányádi Sándor 1992-ben megjelent kötete, a *Vannak vidékek*, mely 1982–83-as verseket tartalmaz, ugyanezen a technikán alapszik: a kisebbségi helyzetről eltávolítóan, más népek kapcsán beszél, bár az analógia itt sokkal explicitebben kibomlik. A *Metszet* című vers például egészen világosan elénk teríti a hasonlóságokat: „ülnek akár egy metszeten /

33 Uo. 57.

34 Szőcs 1992.162.

35 Kovács 1996. 63.

mexikóban vagy messzi fenn / vancouver jólápoltt gyöpen / indiánokat láttam én / így ülni ilyen révedőn / reményt már alig rebbenőn / térdükre ejtett két kezük / az életünk az életük / azért mentem oly messzire / belém döbbenjen mennyire / indiánosodik szemünk / tekintetük tekintetünk / akár egy temetés után / telő vasárnap délután.”³⁶ Ezek után (a kötetben ezek előtt) kézenfekvő, hogy az *Indián ének*, az *Oki Asalcsi balladája*, az *Örmény sírkövek* ugyanannak a közösségi *mi-tudatnak* a távoli tükörképét teremti meg. Ez utóbbi vers visszavezet bennünket kiindulópontunkhoz, oda, hogy az erdélyi magyar irodalomban a kisebbségi nacionalizmusnak ezek az új szövegei a transzszilvanista hagyományt idézik be valamilyen formában. Az *Örmény sírkövekben* a produktív fájdalom gondolatának egy újabb változata jelenik meg: „vannak vidékek hol a sírlapok / négy sarkában finoman faragott / négylevelű lóhere mélyed és / századok óta nincs egy repedés / esőcsöppöt és harmatcsöppöket / gyűjtögetnek az örmény sírkövek / vannak vidékek hol a madarak / a temetőben oltják szomjukat / ha szárazság van vagy éppen aszály / a gazfelverte mohos sírra szál / iszik s hálából mikor égre kel / a holtakért a madár énekel.”³⁷ Az időtálló művészet és a madarak éneke az örmények kipusztulásából fakadnak, s ez a veszteséget esztétikumává váltó érték-szimbólummá avatja az örmény sírköveket. A kisebbségi nacionalizmusnak ez az átesztétizálása azonban különbözik attól az esztétikumtól, amiről a *Minority Blues* kapcsán beszéltem, hiszen Kovács András Ferenc versében a forma teremti meg azt, ami az *Örmény sírkövekben* áttételes érték szerkezetek révén jön létre. Cs. Gyimesi Éva „ideologikus-erkölcsi többletjelentésről”³⁸ beszél a gyöngy és homok motívuma kapcsán; talán az *Örmény sírkövek* is besorolható ebbe a kategóriába, mert retorikai váza feltételez egy olyan közösségi konvenciót, amely elfogadja, hogy a hálából fakadó ének az érték hierarchia sokkal magasabb fokán áll, mint az ének egymagában. Bár a kisebbségről való beszéd sémája ugyanaz, mint Szőcs Géza és Kovács András Ferenc fentebb idézett verseiben, az *Örmény sírkövek* hangnemében különbözik azoktól. Kizárólagosan közösségi látásmódjával függ össze az a patetikus (felé tartó) hangvétel, mellyel a veszteségről beszél, hiszen azt nem oldja sem az ironikus felhang, mint a *Death Valley Bluesban*, sem a patikularitásra való reflexió, mint *Az író és a bíró* esetében.

36 Kányádi 1997. 416.

37 Uo. 12.

38 Cs. Gyimesi 1993. 22.

Olyan dichotómiát állítottam tehát fel, melynek egyik pólusán *A kisberek* böszörmények fintonrog a maga mindent megsemmisítő és alternatívát nem kínáló cinizmusával, a másik pólusán pedig Kányádi *Vannak vidékek* című kötete búslakodik. Ez a dichotómia azonban nem kíván egyszerűsmind értékítélet is lenni. Csupán a kisebbségről való beszédmódok skáláját próbáltam meg feltérképezni a jelenkori erdélyi magyar irodalomban.

9. Ha összeáll a kép: Kovács András Ferenc mozaikja

Az a feltétlen szomorúság, melyről eddig kizárólag Kányádi kapcsán beszéltem, Kovács András Ferencnek *Erdélyi töredék* című versében is megjelenik. A *mi* szétesése, töredezettsége szólal meg, sorakoztat egyetlen lendülettel párhuzamokat erre: „Miként erdélyi templomok falán / Freskók cafatja, csonkabonka festmény (...) Olyak leszünk, mint megkopott legendák, / Mártírok, szentek, üdvözült pogányok (...) Olyak leszünk, csak megtört részletek: / Nem kisdedek, királyok, Máriák, / Csak törmelék, balsors diribdarabja”. Egyetlen hasonlatsor a vers, melynek minden része a fragmentáció motívumát ismétli, ez a ritmus valósággal magával ragadja az olvasót, s amikor az nagyon belemelegedett a pulzációba – a bravúros forma itt ismét a szemantikum megszüntetése felé tart –, akkor következik az ellentétes mondat: „De zűrzavarban méltó rendre vallók”, majd a konklúzió, kérdéssor képében: „Ki fejt meg hiányzó részeinket, / Ki rakja össze, festi hű egésszé / Ki lesz, ki rajtunk majd fölismeri / Egy ismeretlen mester kézvonását?”³⁹

Az *Erdélyi töredék* nem kapcsolódik szorosan az általam eddig vizsgált szövegekhez, hiszen nem is kisebbségről beszél, hanem erdélyiségről, bár a töredezettséget nyilván lehet kisebbségi létként értelmezni. Ez ugyanis az a pont, ahol a kettő összekapcsolódik. Sem Szócs Géza, sem Kányádi itt beidézett írásaiban az „Erdély” vagy „Transzilvánia” szó nem fordul elő, mintha óvakodtak volna ettől, hiszen utaltam már arra, hogy szerző és olvasó egymás cinkosaiként érti, kiről-miről, melyik kisebbségről folyik a beszéd. Kovács András Ferencnél azonban expliciten erdélyiségről van szó, egy erdélyiségről, mely újszerű – főként abban, ahogyan a különböző hagyományrétegeket összedolgozza.⁴⁰ Ennek az erdélyiség-

39 Kovács 2000. 211.

40 Ez már közhelyszámba megy, ami KAF írástechnikáját illeti – l. Keresztury 1994. 71–75; és Milián 2000. 115–123.

nek a mozzanatai között megjelenik a kisebbségről és kisebbségi nacionalizmusról való beszéd is, mely azonban nem válik dominánssá. Talán ezért is hangozhat el Kovács András Ferenc verseiben szövegszerűen a „Transzilvánia” és az „Erdély”: mivel számos hagyományréteget mozgat, nem merül fel vele szemben annak a gyanúja, hogy konvencionálissá válik, ha átvesz valamit a transzszilvanista hagyományból. Az *Erdélyi töredék* a transzszilvanista írásokhoz hasonlóan Erdélyt és a kisebbségi (széttöredezett, mint ami nem egész, „csonkabonka”) létet szinoním viszonyba állítja. Más versekben azonban a reneszánsz (*Gúnyirat Andreas Transylvanus ellen*) vagy a reformáció (*Psalmus Transilvanicus*) diskurzusból építkezik, s ezek éppoly fontos elemévé válnak az Erdély-képnek, mint a kisebbség képzete.

Érdekes módon kapcsolódnak Kovács András Ferenc Transzilvániára, identitástudatra, kisebbségre reflektáló versei azokhoz az írásokhoz, melyekről eddig szó volt: szinte mozaikszerűen egészítik ki egymást, vagy válnak egymás intertextjeivé – kapcsolódási pontjaik a közös kérdéskör, de az arra adott hasonló válaszok is. Itt például a *Hadd-el-Kaf* ciklus verseire gondolok, melynek „magyarab” központi szójátéka *A kisbereki böszörmények* „inkább magyar”-jaira emlékeztet. A használható múlt fogalma *A transzylván tradíciókról* című vers kapcsán idézhető be, melyben a kollektív emlékezet szimbolikussá növesztett alakjairól van szó, pontosabban azoknak csúfos végéről: „Báthoryak! S a szablyás Bocskai! / Megmérgeztettek, öszveaprítottak”⁴¹ – s ebben rejlik a jelenkori „Papolnak újra rablás mocskai” előzménye. Az ironikus átírás remekműve a *Búcsú a fenyvesektől* is, mely reflektáltan a transzszilvanista fenyő szimbólumával játszik: „Fásult fenyő dacol még, / S a szikla fölkevénylik – / Miként szavakba költé / Konok szimbóleumnak / Zord Tompa, tört Reményik.”⁴² Önreflexív módon ragadja meg azt a mozgást, melyről eddig nagyjából szó volt: hogyan semmisül meg az anakronisztikussá vált kisebbségi diskurzus. „Maroknyi szikla porlik / Fenyőből szabnak deszkát / koporsó lesz a jelkép – szomorgó szép poézis, / Én népem, *requiescat!*” Nyilván gúnyvers ez, de akár komolyan is vehetjük: a régi jelképéből kétszeresen lesz koporsó, egyrészt a szemantikum szintjén, fenyőből koporsó, másrészt az egymás helyét átvevő trópusok szintjén: (a koporsó) egy újabb jelkép, amely részben az előzőből (a produktív fájda-

41 Kovács 2000. 363.

42 Uo. 367.

lom eszköztárából) képződik, miközben azt megsemmisíti, így önmaga koporsója is a koporsó.

A *Búcsú a fenyvesektől* olyan önreflexív szintet képez meg, mely nemcsak a szóban forgó vers szövegét, hanem a teljes kisebbségi nacionalista diskurzust bevonja. Egy kialakulóban levő diskurzust követtem végig ebben a tanulmányban, melynek minden része újabb koporsó annak a diskurzusnak, melyből vétetett, de mely ugyanakkor nem szakad el a hagyományos transzszilván beszédmódtól, mert éppen az generalitja átíró játékeit.

10. A távolság

Végezetül arról beszélnék, ami a szövegek vizsgálata során szembe-tűnő volt: az eltávolítás technikájáról. A paródia, az ironikus megközelítés, a gúnyvers is eltávolítás, legalábbis érzelmi elidegenítés. A kisebbségről való beszéd jellegzetes technikája, kiderült, szemantikum szintjén is az eltávolítás, amennyiben nem közvetlenül a közösségi *miről* folyik a szó, hanem egy távoli kisebbségről, amely aztán (követendő vagy elretentő) példaként szolgál. Ez a távolság elsősorban nem földrajzi (bár az is), hanem kulturális, az így beidézett népekről alig tudunk valamit, s úgy tűnik, minél kevesebbet tudunk róla, annál kedveltebb a jelenkori romániai magyar irodalom kisebbségi diskurzusában. Úgy tűnik, hogy a közösségi tudás helyett a közösségi nem tudásra apellálnak azok a szövegek, például *Az író és a bíró* vagy a *Minority Blues*, melyek felsorolásszerűen és halmozva idézik be a kis és nagyon kis, illetve távoli és nagyon távoli népek neveit. Ezek a nevek részint üres, kiegészítendő jelölökké válnak, részint kizárólag meg-nem-ismerhetőségük köré strukturálódik jelentésük. Az, hogy a *mi-beszédmódú* közösség hozzájuk kapcsolódik a versekben, elsődleges szinten természetesen analógiát teremt és együttérzést sugall vagy éppen mond ki. Ezen túl azonban felmerül az a kérdés, hogy miért kell ezt a közösségi diskurzust eltávolító stratégiáknak alávétetni. Akárhogyan is nézzük, a transzszilván kisebbségnek az izsórokhoz vagy a koptokhoz vagy a vancouveri indiánokhoz való kapcsolása nemcsak rokonszenvet és hasonlóságot fejez ki, hanem az arra való törekvést is, hogy világosan meglátsszon: ez a közösség maga a másság, az idegen-ség. Az identitás megkonstruálásának folyamatában általában a *másik*, az idegen képzete az azonosságtudat körvonalazódását szolgálja, a *mi-tudat* tehát mindenképpen elhatárolódik ezektől. Mi legyen azonban egy olyan

közöségi beszédmóddal, melynek ellenségképe nincs⁴³ és nem határolódik el a *másik* képzetétől, hanem bevonja azt saját diskurzusába? Úgy tűnik, hogy az identitásnak ez a diskurzusa képlékennyé válik, attól függően, hogy éppen melyik *másik*hoz kapcsolódik, ennek következményeképpen nemcsak az itt konvencionálisnak nevezett transzszilván beszédmódot kérdőjelezi meg, hanem minden alkalommal önmagára is távolságtartóan kell reflektálnia. A nemzet emancipatorikus elbeszélésének megbomlásával esik egybe ez a relativizmus, melynek mikronarratívája kontextusfüggő, tehát nem *a nemzet* fogalmával, hanem egy „alkalmi” nacionalizmus által megképzett közösségfogalommal operálnak az itt vizsgált szövegek.

43 Egyszer már idéztem ezt a dialógust: „Mi pedig kizárólag azért térünk át, hogy tovább harcolhassunk a... – Kik ellen? – Nem kik ellen, hanem fennmaradásunkért, saját magunkért, az önazonosságunk megőrzéséért.” Szőcs 1994. 22.

SZAKIRODALOM

BACSO Béla

2001 Az iróniáról. *Jelenkor* 4. 418–426.

BALLA Zsófia

1995 *Ahogyán élsz*. Pécs, Jelenkor

CS. GYÍMESI Éva

1993 Gyöngy és homok. In: *Honvágy a hazában*. Pesti Szalon, 19–110.

KÁNYÁDI Sándor

1992 Vannak vidékek. In: *Valaki jár a fák hegyén*. Budapest, Magyar Könyvklub – Kolozsvár, Polis [1997], 407–422.

KERESZTURY Tibor

1994 „Versrezenzánsz közeleg”. Vázlat Kovács András Ferenc költészetéről. In: *Csipesszel a lángot*. Tanulmányok legújabb magyar irodalomról. Budapest, Nappali Ház, 71–75.

KINCSES Károly

1995 Torzulások avagy a lusta szemek tornája. *Café Babel* 4. 147–150.

KOVÁCS András Ferenc

1996 *Jack Cole daloskönyve*. Pécs, Jelenkor–Kolozsvár, Polis

2000 *Kompletórium*. Pécs, Jelenkor

KYMLICKA, Will–STRAEHLE, Christine

2001 Kozmopolitanizmus, nemzetállamok, kisebbségi nacionalizmus: a legújabb irodalom kritikai áttekintése. Fordította Jakab Dénes Barna. *Kellék* 17. 27–56.

MARTOS Gábor

1994 *Marsallbot hátizsákban*. Kolozsvár, Erdélyi Híradó

MILIÁN Orsolya

2000 „S hogy ki másolja le ezt a palimpszesztet?” *Lk.k.t.* 3–4. 115–123.

SMITH, Anthony D.

1995 Az aranykor és a nemzeti nacionalizmus kialakulása. Fordította: Heil Tamás. *Café Babel* 1. 11–26.

SZŐCS Géza

1992 *A vendégszerető avagy Szindbád Marienbadban.*

Kolozsvár, Gloria

1994 *A kisberek böszörmények.* Kolozsvár, Erdélyi Híradó

1994 Kíeli on kotimaani. In: Uő.: *A kisberek böszörmények.*

Kolozsvár, Erdélyi Híradó, 63–68.

AZ EMLÉKEZÉS TEREI.

Láng Zsolt: *Bestiárium Transylvaniae*.

Az ég madarai¹

„Ismert országról, annak háborúkkal és természeti csapásokkal tarkított históriájáról, nagyurakról és egyszerű polgárokról történik említés ebben a könyvben, mégsem történelmi regényt tart kezében az Olvasó” – olvasható Láng Zsolt előszavában a *Bestiárium Transylvaniae*. Az ég madarai című könyvéhez. Az előszónak ez a mondata, mint ahogy még sok ilyen szöveghelyet lehetne idézni, a könyv fogadtatástörténetének egyik központi kérdését érinti. A műfaji „besorolhatóság” ugyanis nem egyszerűen az osztályozás kérdése: a regény architextuális dimenziójára tett utalás a szöveg megértésének fontos mozzanatára utal. Nemcsak abban az értelemben, hogy kijelöl egy lehetséges szövegteret, amelybe az olvasás reflexei során a regényt elhelyezni próbáljuk, hanem e szövegtérhez való viszonyt is kérdésként engedi megfogalmazni. A tagadó szóhasználat ellenére („mégsem történelmi regényt tart kezében”) nyilvánvaló, hogy a regény nem egyszerű elutasításként gondolja el viszonyát a történelmi regényekként megnevezett szövegekkel. Az előszó később ennek az elhatárolódásnak okát is adja: „A tények alig foglalkoztattak, sokkal inkább az írói metódusok.” Ez a lényegi megkülönböztetés, „tény” és „írói metódus” között a később kifejtett pontosítással áll összhangban, miszerint a történelmi „tények” kétszeresen is közvetítettek. A közvetítésnek abban az értelmében, hogy sohasem maguk a tények hozzáférhetőek, hanem azok az észlelés, majd a történelmi, episztemológiai stb. értelemben vett korok tapasztalási sémáin, önértései mechanizmusain keresztül jönnek létre mint tények.² A tények pedig, ha nem tévesztjük össze őket a „megesett” dolgokkal, vagyis a „számunkra-való-világ” részének tekintjük, éppen azért hatnak az újramesélés kényszerével, mert létüket abból a „teremtő úrból” merítik, amely a „tényeket” a „megesett”

1 Láng 1997

2 „... gyakran kétkedtem magam is: a múlt fellapozott históriája vajon ténylegesen valóságos, vagy már maga is a költészet művészi szándékaival és eszközeivel elem tárt illúzió csupán?” (Láng 1997. 8.)

dolgoztól elválasztja.³ Ez az űr viszont – amelyet formális szempontból akár történet és elbeszélés közötti viszony modelljeként is elgondolhatunk, nem csupán „esemény” és diszkurzív tény feszültségeként – történelmileg rendkívül változékony. A történelem, ha jól értem az előszó szerzőjének erre vonatkozó koncepcióját, nem események egymásutánját jelenti, hanem azoknak a módozatoknak a változásait, ahogy a diszkurzív tények megképződnek. „Tény” és „írói metódus” elkülönítése ebben az értelemben nem egy általános ellentét felállítását célozza, hanem mondhatni egy fokozati különbséget nevez meg.

Ugyanakkor mégsem lehet eltekinteni az ellentétező megfogalmazástól, amely egyben egy (ideológia)kritikai mozzanatot takar, mégpedig két értelemben. Egyrészt egy tágabb értelemben, amennyiben a szöveg már témaválasztásából következően is egy adott szöveguniverzum jelhasználatával szembeül (a történelmi regényével), s amennyiben a „tények” keletkezése kérdésessé válik, annyiban a diszkurzív tény és esztétikai prefiguráció viszonya a regény szövegalkításának egyik központi kérdésévé avanszál. Másrészt összefüggésbe hozható azzal a szűkebb s implikációit tekintve kényesebb kérdéssel, hogy miképpen viszonyul ez a regény az ún. transzszilvanizmushoz, azokhoz az interpretációs stratégiákhoz, amelyek a geopolitikai határok és ún. mentalitásbeli komponensek összekapcsolásával az irodalmi nyelv meglehetősen kétes tagolását szorgalmazzák.⁴

Két megjegyzés: először is arra a kérdésre, hogy miképpen viszonyul a regény ahhoz a diszkurzív térhez, melyet transzszilvanizmusként lehet megnevezni, a szöveg nyilván csak implicit választ ad. Éppen a fent említett (ideológia)kritikai attitűd az, amelyet allegorikus értelemben erre a nyilván önmagában is tagolt diskurzusra adott válaszként is értelmezhetünk. Másodsor pedig, hogy a szöveg jelhasználatára vonatkozó általános és egy szűkebb irodalmi térhez való viszonyára vonatkozó kérdéssel nem két különböző dolognak, hanem ugyanazon probléma két vetületének tekintem.

3 Jean Paul Sartre *L'imaginaire* c. könyvében ezzel a fogalommal magyarázza az imaginárius dimenziójának a keletkezését. Wolfgang Iser átveszi a képzelet fogalmának történeti áttekintéséről írott könyvében Sartre kifejezését mint a képzelet működésének egyik történeti meghatározását. (Iser 2001)

4 A térséget jellemző eltérő kiadói és irodalompolitikai tagolódás, valamint az ezzel is összekapcsolható (írói) attitűdbeli különbségek inkább az alkotáslélektan hatáskörébe tartoznak, s nemigazán belátható, miképpen tehetők a megértést elősegítő vagy gátló, egyáltalán befolyásoló tényezőkké. Amennyiben viszont mint előzetes elvárásrendszert próbálják meghatározni, akkor kénytelenek a szövegek esztétikai kódoltsága helyett olyan megértési sémákat alkalmazni, melyek sokszor éppen az elemzett szövegek nyelv- és világteremtő potenciálját képtelenek megpillantani.

Márton László kitűnő tanulmányában⁵ többek között Háy János *Dzsi-gerdilen*⁶ című könyvének és az itt elemzésre kerülő szövegnek a történelemszemléletét hasonlítja össze. Elemzésének háttérét az az elgondolás képezi, hogy a magyar irodalomtörténetet korszakhatárok olyan tagolódása határozza meg, mely határok egymással nem esnek egybe. Idézett tanulmányában, noha a nyelv, történelem és a szépírói nyelv korszakhatárok mentén történő tagolódását összjátékukban is megmutatja, mégis részleges önállósággal ruházza fel őket, aminek következtében ugyan befolyással vannak egymásra, de viszonyuk nem determinisztikus. Ennek következtében a fentebb bevezetett „terminusok,” mint amilyen „tény” és „írói metódus,” akár önmagukban is tovább bonthatóak. Ugyanis Márton tanulmánya gondolatát követve „tény” és „írói tény,” „irodalmi tény” között is különbséget tehetünk. Azon megfontolások alapján, melyekkel ez a tanulmány foglalkozik, nyilvánvalóvá válnak azok az eltérések, melyek íróknak és történészeknek a történelmi tényben való érdekelttségéből következnek. Amiként más típusú olvasói aktivitást igényel a történelmi és mást a szépirodalmi szöveg olvasása,⁷ a történelemmel való alkotói foglalatosság alapkérdésében különbözik a történésztől: az előbbi kérdése a „mit ad számomra a történelem,” vagy Láng Zsolt szerencsésebb megfogalmazásában: „Milyen személyneveket használjak, hogy azok mögött emberek szuszogjanak, ugyanakkor e nevek címkék se legyenek, amelyek rögzült jelentéseikkel bonyodalmat okozhatnak?” (Láng 1997. 7.) A történelemben való érdekelttség a *Bestiáriumban* a történelmi elbeszélésformák esztétikai közlésképességére vonatkozó kérdésként fogalmazható meg. A történelemre való rákérdezés e módozata az előszó szerint abban különbözik a történelmi tények összefüggésére, a diszkurzív viszonyok megváltozására stb. irányuló kérdéssel, hogy egy hangsúlyozottan nyelvi világnak a jelen ízlésvilágára való ráutaltsága felőli megmutatkozására irányul. Úgy tűnik, mintha az olvasói szempontot íróival, vagyis alkotóival helyettesítettem volna. Abban az értelemben legalábbis,

5 Márton 1998

6 Háy 1995

7 Sokszor találkozhatunk azzal az ellenvetéssel, hogy regényt is lehet úgy olvasni, mint történelmi szöveget, illetve, hogy fordítva, történelmi szöveg is olvasható irodalmi alkotásként. Nyilván egyetlen szöveg sem képes előírni, meghatározni olvashatóságát. Voltaképpen az olvasás lehetőségéről van szó, az olvasás alakzat-képző tevékenységéről: ti. hogy elsősorban az olvasás esztétikai kódoltságára figyeljünk vagy pedig a szöveg referenciális vonatkozásaira. Éppen ezért a kettő között inkább differenciális, nem pedig kizárólagos különbség van.

ahogy aesthesis és poiesis hatásfunkcióit egymástól elválasztják, kérdéses, mennyire hasznosíthatók azok a meglátások, amelyek a szöveg megírása során keletkeztek, akkor, amikor az elkészült szöveggel szembesülünk. Vagyis a konkrét szövegolvasásra hárul annak a megválaszolása, miképpen merül fel a történelmi regény hagyományával való szembesülés, illetve ennek a „találkozásnak” milyen visszaható következményei vannak erre a hagyományra nézve.

Hogyan érhető tetten regényben a dolgozat elején említett (ideológia)-kritikai mozzanat? A „kritika” szót itt annak tágabb értelmében használom, úgy mint felülvizsgálat: így értve pedig ez éppen annak az elbeszélői tradíciónak a vizsgálatát jelenti, amelyből merít. Pontosabban annak a képzetes viszonynak a felülvizsgálatát jelenti a „kritika,” amelyet ez az elbeszélői hagyomány saját tárgyával szemben kialakított. A történelmi regény látszólag valami adottal foglalkozik, tudniillik történelmi eseményekkel. A történelemmel szemben kialakított képzetes viszony felülvizsgálata annyit tesz, mint egy „korábbi,” a történelmi ténnyel szemben kialakított viszonyt bevonni a szövegalkításba. Minden alkotásra jellemző egy sajátos történelemkép, mely egyszerűen az illető mű „hagyományban való benne-állásából” következik. Ez önmagában nem képezheti semmilyen kritika tárgyát, úgy, ahogy nem teszünk fel kérdéseket arra vonatkozóan sem, miért lélegzünk, vagy miért gyakoroljuk elemi életfunkcióinkat. Csak akkor nevezhető egy bizonyos szellemi konstrukció „ideologikusnak,” ha a nyelvi és természeti valóságot összekeveri. Ebben az esetben például úgy, hogy szabadon átjárhatónak tekintti saját tudati valóságát egy régmúltéval. Vagy pedig azért, hogy tényleges valóságosságot tulajdonít nyelvi tényeknek, ezzel pedig az irodalmi alkotások „mintha” struktúráját töri meg.⁸ Nyilván hiba lenne egy szöveg hatásstruktúráját olvasójától elkülönítve elgondolni. Például az, hogy éppen ironikusként értünk egy szöveghelyet, vagy pedig „komolyan”, olvasói döntés, nem pedig a szöveg „kódoltságának” kérdése. Minden leleplező olvasás ebből következően leghamarabb saját magát leplezi le, éppen ebből az összekötöttségből következően, azért, hogy esetleg olyasvalamit tulajdonít egy szövegnek, ami nem kizárólag az elemzett szöveg „tulajdona”.

8 Wolfgang Iser Vaihinger nyomán az irodalmi műalkotások alapvető strukturális jellemvonásának tekintti azt az „als ob” („mintha”) jelzést, amely az irodalmi szöveg játékerét alakítja ki (Iser 2001). Ennek határesetét képezhetik az ún. minimalista próza megnevezéssel számon tartott alkotások, melyekben nagyon sokszor az ilyen szignálok elrejtésével kísérleteznek.

Marx (és Hegel) nyomán Warminski a tudat/tudás aszimmetrikus viszonyával magyarázza az ideológia mibenlétét.

A tudat ezzel szemben [az étellel szemben, amit az emberek munkájukkal állítanak elő, tehát nem egy pozitív tény – T. E. megjegyzése] ezen emberi lények (történelmi, materiális) viszonya először a természethez, azután a többi emberi lényhez – ez a viszony pedig azért történelmi és materiális, mert nem a tudás „közvetíti”⁹...

A tudat nem a tudásból áll elő, ami azt jelenti, hogy az ember (Marx szerint) gazdasági stb. viszonyainak függvénye. Továbbgondolva ez annyit tesz, hogy az ilyenként előállt tudatot nem meríti ki az öntudás, Warminski szóhasználatával: „túldeterminálja”. A szimmetrikus konstrukció, mely önismeret és tudás között létrejöhet, példaként szolgálhat az ideologikus konstrukcióra, abban az értelemben, hogy tudását öntudásként, öntudatként szcenírozza.

Az idézetet többek között úgy is értelmezhetjük, mint ami utasításokat tartalmaz az ideologikus struktúrák nyelvi/retorikai megragadhatóságára. Ez abban a vonzalmunkban rejlik, hogy eredetüket, működés módjukat tekintve eltérő struktúrákról úgy beszéljünk, mintha azok szimmetrikusak lennének, mint ahogy azt például tudat és öntudat esetében vagyunk hajlamosak tenni. Valószínűleg a „régí ügyekkel” szemben tanúsított kritikai magatartásnak, ha az egy irodalmi alkotás részéről érkezik, funkcionálisan is különböznie kell egy nem irodalmi műfajiságú szöveg kritikai magatartásától.

Láng Zsolt regényének ezt a vonatkozását abban látom, ahogy a régi szövegek megszólalhatóságát a beszéd nem politikai dimenzióiban látja. A szöveg a nyelvi fantázia olyan történelmi struktúráit feltételezi, melyek úgy szólaltatódnak meg a jelen szempontjából, mint a diakrón nyelvhasználat által létrehozott lehetőségek, s amelyek elválaszthatóak egy konkrét cselekvési tértől.

A regény megjelenésével szinte egyidőben több olyan szöveg látott napvilágot, melyet a *Bestiárium*mal együtt történelmi regényként tartanak számon. Az, hogy egyszerre több, egymástól eltérő szövegalkotási eljárást előnyben részesítő szerző (Darvasi László, Háy János, Márton László), egymástól függetlenül kezdett dolgozni egy történelmi regényen, szinte megkerülhetlenné teszi a kérdést, mi válthatta ki a jelenkori irodalom fokozott érdeklődését a régi magyar irodalom iránt.

Nyilván filológiai jellegű tévedés lenne azt állítani, hogy nem létezett volna egy folyamatosan jelenlévő hagyománya a történelmi regénynek.

9 Warminski 2001. 18.

Az újdonságot a történelemhez fordulás új módozatai jelentették. Az vált ugyanis világossá, hogy a XIX. században bekövetkezett radikális szakításból következően a korábban meglévő narratív sémákkal – s ez egyben a történelmi események szemléletében is váltást okozott – csakis a XIX. századi elbeszélői hagyomány közvetítésén keresztül vehető fel kapcsolat. Mint ahogy azt Márton László tanulmánya is bemutatja, ez alapvetően három, recepciótörténetét tekintve néhol találkozó, de alapjában véve elkülönülő hagyományvonalat jelent. Kemény, Jókai és Mikszáth történetkezelése jelöli ki azokat a hagyományvonalakat, amelyek meghatározták ennek a hagyománynak a további alakulását. Többek között az „epikai mag” kezelésében lehet megadni azt a törésvonalat, melynek mentén e három egymástól elkülönül. Jókai esetében az anekdotikus mag kiterjesztésével, Keménynél annak elmélyítésével, Mikszáth esetében az anekdoták alárendeléses halmozásával találkozunk. A fentebb említett, az irodalomban jelentkező újabb törekvések e három hagyományvonalhoz való megváltozott viszonyulásról tanúskodnak. A 80-as évekig ugyanis ezekkel a meghatározó szövegalakítási eljárásokkal szemben dominánsan két típusú válasz adódott. Vagy az említett elbeszélői sémák folytathatóságát szorgalmazó eljárások, vagy pedig azok, amelyek e hagyomány „széttörését” vagy „lebontását” foganatosították. Háy János, Láng Zsolt, Darvasi László és Márton László regényei e hagyomány újraolvasására vállalkoznak. Az újraolvasás az ismertnek vélt elbeszélői sémák olyan retroaktív újrafelhasználását jelenti, amelyből következően egy korábban elavultnak vélt jelhasználatban rejlő új jelentéslehetőség mutatkozik meg. A helyzet annyival bonyolultabb, hogy a fent megnevezett szerzők egyike sem kizárólag egyetlen beszédmód újraírására vállalkozik. Így például Márton László regényében, *Jacob Wunschwitz igaz történetében* sem kizárólag a mikszáthi anekdotizmus újraírása az elsődleges fontosságú; legalább annyira meghatározóan érezhető a kleisti alkotásmód vagy a (német) barokk irodalom hatása.

Ugyanakkor a metafikciós elemek használatának szempontjából is alapvetően különböznek a fent említett szerzők. Míg a *Dzsigerdilenben* a melodramatikus megfogalmazások egyszerre olvashatók imitatív és parodisztikus betéteknek, *Jacob Wunschwitz* erősen interpretatív jelhasználata a szervesen elbeszélői sémákban rejlő lehetőségeket használja ki, s ez a mindentudó elbeszélői beszédpozíciók ironikus elbizonytalanításával jár együtt. Az ezekben a regényekben megidézett XIX. századi elbeszélői hagyományok közül Háy és Darvasi a magyar irodalomban Jókai által kezdeményezett elbeszélői stratégiák újragondolására tett kísérletet, Már-

ton László a mikszáthi, míg Láng Zsolt *Bestiáriuma* leginkább Kemény Zsigmond nagyregényeinek cselekménybonyolításával tart rokonságot.

Ez annál is inkább meglepő, mivel úgy tűnhet, a regény szövegalakítási újdonsága éppen a XIX. századi elbeszélői hagyománytól való elfordulásban áll, s egy olyan, ebben a formában voltaképpen soha nem is létezett hagyományhoz való odafordulás, amely egy, a XIX. századi elbeszélésektől gyökeresen eltérő episztomológiai diskurzushoz való odatartozásából következően olyan én- és történelem-, történetiszemléletet testesít meg, mely teljesen elképzelhetetlen lett volna a szubjektumfilozófiák létrejöttének korában.

A regény címe – *Bestiárium* – olyan szövegszervezési mintát idéz meg, a középkori bestiáriumét, amely létező és fantáziaszülte állatok fiktív taxonómiaját adja. Az allegorikus állatalakok mellett, mint amilyen a páva, a hattyú stb. egyszerre jelennek meg olyan állatok is, amelyekről viszont eldönthetetlen, hogy jelenlétük hapax legomenon vagy pedig valamelyik bestiárium lapjairól előkerült alakok-e. A legfontosabb, hogy – mint ahogy az ezekben a bestiáriumokban lenni szokott – nem (tisztán) anatómiai leírások ezek, sőt, semmi közülük az anatómiához,¹⁰ abban az értelemben legalábbis, ahogy azt mai fogalmunkkal elképzeljük. Az allegorikus jelentéstulajdonítás ugyanúgy irányította ezeket a leírásokat, mint ahogy bizonyos értelemben ki is jelölte ezen állatleírások lehetséges felhasználhatóságát.

Úgy tűnik, a *Bestiárium* legalább annyira rokon ezekkel a régi gyűjteményekkel, mint amennyire az a Foucault által elhíresült borgesi kínai enciklopédiával.¹¹ Ugyanis, mint ahogy arra az előszó is utal, az „oktalan” állatokat elsősorban tanító célból idézték meg, s így alakjuk elválaszthatatlan volt megidézésük moralizáló jellegétől. „A Szent Hivatal érkezettnek látta az időt, hogy a mindennapok életét is körbekerítse morális és hitbéli ideológiájának rácsozatával. A *Legenda Aurea* történe-

10 Michel Foucault, aki előszeretettel hivatkozik archeológiájának magyarázásakor a természettudományokból vett példákra, az élet fogalmának kialakulását sem tartja egy természetes „adottságnak”, olyasvalaminek, ami mindig már megvolt, hanem azt is a modern biológia megteremtődéséhez köti.

11 „E szöveg bizonyos »kínai enciklopédiát« idéz, amely az állatokat a következőképpen osztályozza: »a) a Császár birtokát képezők; b) a bebalzsamozottak; c) a megszelídítettek; d) szopós malacok; e) szirének; f) mesebeliek; g) a szabadban futkározó kutyák; h) az ezen osztályozásban foglalt állatok; i) amelyek rohagnak, mintha csak megvesztek volna; j) a megszámlálhatatlanok; k) amelyeket roppant finom teveszőr ecsettel festettek; l) stb.; m) amelyek az imént törték el a korsót; n) amelyek távolról legyeknek látszanak.«” (Foucault 1999. 7.)

tei, a szentek hősiességek történelmi háttérbe szorulnak, helyükbe az egyszerű és könnyen érthető tanmesék lépnek. [...] De a könyvek hatását nem tudta felmérni. Az irodalom végül átlépi a rácsokat, átértelmezi a törvényeket, az író pedig akarva-akaratlan eretnekek cinkosává lesz.” (Láng 1997. 6–7.) Filológiailag ugyan kevésbé igazolható a modernkori irodalom kialakulásának ilyen emancipatorikus látomása (Márton 1998), viszont az ilyen állatleírások nagyobb teret engedtek a fantasztikum szabad kibontakozásának.

A regény tizenkét fejezetre tagolódik, mindegyik fejezetcím egy madár nevét viseli (a szürke holló, az emberarcú papagáj, a varangymadár, porverebek, a rúkmadár, az ugató gyurgyalag, a barlangi páva, pernyemadarak, fénymadarak, a csendmadár, a kígyómadár, a pelikán). Az egyes fejezetcímek által megnevezett madarak köré szerveződik a fejezetek narrációja. Az ebből következő fragmentatív diegézis ellenére a szöveg egyben fenntartja az egybeolvasás lehetőségét, amennyiben az „utaztatós regények” mintáját követve koherens történetstruktúrára áll össze, ez pedig Péter páter, Sapré báró és Xénia szerelmi háromszögének története.

A regény recepciótörténete legtöbb esetben egyszerre véli felismerhetőnek a szöveg „történelmi” idejében már elavulttá vált bestiáriumi hagyományát – valószínűleg a regény témaválasztásából következően¹² – és az ebben a korszakban felvirágzó emlékirat-irodalom hatását. Noha igazolhatóan merített a *Bestiárium* ilyen jellegű szövegekből, a szöveg narrációs technikájára viszont alig volt kihatással. Sőt, a bestiáriumi hagyomány és az emlékirat-irodalom lényegileg különböző hagyományvonalakat képviseltek, az egyiknek volt folytatása, a másiknak meg nem. Míg az emlékiratok esetében az egyes szám első személy képezte a szöveg centrumát (ezzel nem a szubjektivitás korai megjelenésére szeretnék utalni, úgy, ahogy egy ilyen beszédpozíció kiemeltsége egyáltalán nem képez meg szükségszerűen egy akármilyen értelemben elgondolható szubjektivitást – egyszerűen a fikcionalizálás más technikájáról van szó, amely később valóban összekapcsolódott a szubjektivitásról való beszéddel, az „önkifejezés” stratégiáival), a bestiáriumi esetében az első személyű beszéd jóval plasztikusabb volt. Annál is fontosabb különb-

12 A regény a viszonylag önálló Erdélyi Fejedelemség történelmi idejébe kalauzolja olvasóját. A több mint egy évszázadot átfogó időszak eseményeiből a szöveg diegézise úgy válogat, hogy csak sejtetni engedi a szövegben elmesélt történetek és a történelmi események lehetséges egybehangzásait. A történelmi idő ebben az esetben „nyersanyagként” működik, ahol az összecsengések maguk is az olvasói aktivitás függvényei.

séget tenni a kétféle hagyományvonal között, mivel a bestiáriumok hagyománya által lehetővé tett nyelvi fantasztikum, a történetalakítás szürrealisztikus fordulatai semmilyen formában sem kapcsolódnak egy kitüntetett beszélői pozícióhoz, a történetek, más szóval, nem a „humanizálódott” világ részeiként jelennek meg.

A madarak egyszerre több funkciót töltenek be. Minden fejezet a szerelmi háromszög történetének tovább-bonyolítását látszik szolgálni, úgy, hogy a történetmesélés egyben egy (képzeletbeli) madár történetévé alakul át. Így a fejezet elején látszólag anekdotikus funkciót betöltő história maga veszi át a diegézis irányítását. Ez csakis akkor következhet be, ha a madarak „taxonómiája” nem „ürügyként” van jelen: úgy jelennek meg az elbeszélésben, hogy – eltérően a középkori bestiáriumoktól – jelentésük nem előre adott. Ugyanakkor funkciójukat tekintve egy bizonyos pluralizálódás figyelhető meg. Egyrészt az implicit narrátor és szereplő perspektívájának kontaminálódása következtében legtöbb esetben eldönthetetlen, hogy a madármetaforika mennyiben jelenik úgy meg, mint egy relé, mely mintegy „fordítja” a szereplő tapasztalatát, „hangot ad” neki, s ezáltal teszi közölhetővé, vagy pedig a narrátori perspektíva közbejöttével egy olyan imitatív regiszter meglétét feltételezzük, mely éppen ezáltal a metaforizáció által képes a szereplőt előállítani. Xénia első menstruációjának leírása például a madár-metaforalánc közbejöttével jelenik meg: „Összerándult a vakító fénytől, s a rándulástól megmozdult testében valami. Verdesni kezdett benne egy madár, mint a kés elől menekülő kakasok. [...] A madár egyre erőszakosabban verdesett, a lány a fájdalomtól lehunyta szemét. Ekkor árnyék suhant el a paripa lába előtt, az állat horkanva felágaskodott, lovasa aléltan hullott a földre. Amikor magához tért az ájulattól, s szemét kinyitotta, fönt, a kivilágosodott égbolton madár keringett.” (Láng 1997. 18.)

A tapasztalat nem szó szerinti nyelve először is „olvashatóvá” teszi ezt az eseményt: nem eldönthető, hogy a kitisztult égbolton köröző madár egy pszichikai folyamat kivételésének számít-e, tehát egy analogikus érzelemátvitellel van dolgunk, vagy pedig, a szereplő szempontjából, konkrétan az a madár jelenik meg az égbolton, amelyik „benne verdesett”. Mindkét esetben a „fordítás” eseménye anyagi bevésésként, bevésődésként történik meg. Ebben az esetben pedig kevésbé érdekes, hogy metaforikus módon, tehát hasonlóságon vagy pedig érintkezésen, metonímián alapul-e ez a folyamat. A menstruáció tapasztalata tárgyiasulása révén (jellé, és ezáltal olvashatóvá is válik) aztán olyan más tapasztalatokkal is kapcsolatba kerül, melyek maguk is ilyen „bevésődéseknek” számítanak.

A madármetaforika azáltal, hogy rajta keresztül kapcsolódnak össze a különböző események, értelmezőként és értelmezettként egyaránt működik. Ez egyszerre határozza meg az elbeszélés terét (Domine Valentine, a fecskeember leírására) s a szereplők nyelvi világát.

Amennyiben nyelvi világgként határozzuk meg a bestiáriumokból életre keltett univerzumot, rögtön annak is szemünkbe kell tűnnie, hogy noha ez a világ látszólag lehetőségeit tekintve nagyon is behatárolt, az emlékezés, tervezés, a gondolkodás lehetőségeit tekintve egy heterogén nyelvi térrel van dolgunk.

Korábban említettem, hogy a regény a XIX. századi elbeszélői hagyományok közül a Kemény Zsigmond regényeivel mutatja a legnagyobb rokonságot. Ez a kapcsolat nem a konkrét elbeszélés-technikai megoldások szintjén jelentkezik, hanem abból fakad, hogy mindkét esetben a szereplők önmegértésének divergenciái az elbeszélést alakító erővel lép fel; ahogy a *Rajongók* esetében például Pécsi Simon és Kassai közötti versengés világuk összemérhetetlenségéből következik, ehhez hasonló összemérhetetlenségek rajzolják ki a *Bestiárium* terét is. A regényben a jóslat, a tervezés, az emlékezés és az olvasás olyan központi alakzatként funkcionál, mely az egyes szereplők viszonylatában eltérő értelemben működik, ezért e négy alakzat hatásköre összemérhetetlen. A hozzájuk kapcsolódó, legtöbb esetben semleges elbeszélői kommentár is megtartja őket összemérhetetlenségükben, amennyiben egyetlen szereplő esetében sem leplezi le a (nyelvi) cselekvés ezen mozzanatait a manipuláció, az akart megtévesztés eseteiként.

A regény több elemzője¹³ Sapré báró alakját démonikus figuraként mutatja be, szembeállítva vele Péter pátert mint a „keresztény erkölcsiség megtestesítőjét” (Berta 1998. 93.). A szereplők ilyen polarizáló megítélése az egymásra redukálhatatlan, önmagukban is teljes cselekvési- és megértési stratégiákat egy oppozicionális struktúrába írja bele, ami után könnyen szem elől téveszthető a regény polifonikus karaktere.¹⁴ A *Bestiárium* abban az értelemben is megidézi a Kemény-regények emlékeztetét, hogy a megértést, gondolkodást nem tartja a cselekvés terétől elválaszthatónak; mondhatni egymás kölcsönös értelmezőiként működnek a szövegben. A Sapré bárónak tulajdonítható elgondolás az emberi világ irányíthatóságáról a regénybeli bonyodalom kiváltója. A regénybeli

13 Rác 2000 és Berta 1998

14 Rác I. Péter tanulmányának egyik központi témája a regény polifonikus karakterének kimutatása.

(fikcionalizált) történetek kezdő „eseménye” a történeti események keletkezésének meglehetősen sajátos elképzelését hozza forgalomba:

„Aki a jövő eseményeit megtervezi, annak fontos e tudás. A homokszemek leperregnek a homokórában, és mégoly éles elmével sem lehet ellenkező mozgásra bírni őket, ám egyetlen homokszem útjának pontos berajzolásával meg lehet akasztani a szemek futamát, és az eltorlaszolt járatban mégis megtorpan az idő. [...] Csak az emberi ész bírja előre látni az országos szerencsétlenségekkel vagy jelentéktelen kalandokkal tarkított jövőt.” (Láng 1997. 12.)

A Csiga Zsiga megmérgezésével kezdődő események, noha csak következtetni lehet, hogy ki is volt a mérgezés elkövetője, értelmezik ezt az elmélkedést. Az idézetben említett „berajzolást” a történetek egy retorikai hamisítás formájában jelenítik meg. Sapré hatalmát nem annyira természetfeletti képességeiből meríti, hanem politikaelméleti megfontolásainak gyakorlatba ültetéséből. A fentebbi idézet, a későbbiekből következően nemcsak általános elméleti implikációkkal bír; elméleti érdekességét is a szöveg „politikai” dimenziójából nyeri. Sapré jóslatainak hatékonysága abból következik, hogy az István gróf köré összeseregülő sarlatánokkal ellentétben azt jósolja meg, amit előidézett. Az előbb és utóbb időbeli kategóriáinak összekeverésével egyben logikai, többek között egy oksági misztifikációt is elkövet. Ugyanakkor a többi főúrral ellentétben számításaiba egy adott esemény lehetséges hatásait is bevonja. Végcélját azonban nem éri el, noha manipulációinak kiváltó oka az első fejezetben előadott leánykérés, s ebben az értelemben sikerrel jár. A kémiai nász Sapré által használt metaforikája kivételes politikai éleslátásról tanúskodik, viszont az utolsó fejezet passiójelenete, a kettős keresztre feszítés sikertelen „performatívuma” ironikus fényben mutatja meg a báró „olvasási” stratégiáit. Az események mégoly kifinomult stratégiája sem képes felszámolni azokat a különbségeket, amelyek Sapré és Xénia világának elvi elválasztottságát eredményezik. A két test egymásra szegelésének borzongatóan groteszk leírása a legdurvább szószerintiségbe fordítja át a testek egyesülésének misztikus pillanatától várt szellemi epifániát:

„Gyere, gyere, szól a báró, de ajkai hangtalanul mozogtak, alig észlelhető, apró rángások igyekeztek szavakká formázódni [...] Mint vásáron gomolygó tömeg, amely türelmetlenül forgolódik új portékát keresve, észrevéve a meztelen lányt, s e meztelenséget a passió jelmezének tartván, a massa elindult felé. [...] Domine Valentine, maga sem várván biztatást, előkotorta a megmaradt szegeket, s [...] azzal a kedélyességgel,

amely annyira elterjedt a hóhérok között, általütötte három helyen a báró testét befedő testet” (Láng 1997. 238.).

Az utalás, hogy a különleges eseményre összecsendült tömeg jelmezként értelmezte a meztelenséget, a jelenet értelmezhetőségét is kettéosztja aktív részésre és a passió tanújára, e két perspektíva pedig aszimmetrikusnak bizonyul. Ez azzal jár, hogy a passió mint kulturális jel is elveszti egyértelműségét. Hasonlóan a szöveg minden pontján, a legváratlanabb helyzetekben felbukkanó madármotívumokhoz, a passió olyan jelfunkciót tölt be, amelynek jelértéke egyrészt kontextusfüggő, aktuális használata viszont ironikus távlatban mutatja meg egy korábbi, vagy pedig egyszerűen egy más használatához képest.

Péter páter vallásosságát gondolatai és cselekedetei ellentmondásosként engedik megítélni. Ez az ellentmondásosság nem vezet hitének állásgossként való lelepleződéséhez. Xéniával való szembesülése nem okozza gondolkodásának megrendülését: a keresztény gondolkodási tradíció nem(csak) egy, a világról alkotott látomás formájában jelenik meg, hanem mint ez által a gondolkodás által kirajzolt sajátos tapasztalati tér is. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a páter képviseli a regényben az emlékezés kultúráját, a folyamatos introspekciót, hanem arról is, hogy az emlékezés terét belülről formálja meg a teleologikus és gnoszeologikus tradíció. Azt, hogy mire emlékszik, eleve meghatározza a kereszténység nagy elbeszélése(i). A fehérvári sikátorokban egy angyal értesíti Pál atya érkezéséről; az ott megtapasztalt (erkölcsi) szenny és az apátok szent élete a hegyekben ebből következően egy akkor/most séma szerint strukturalódik. A szöveg szekvenciális építkezéséből előálló többperspektívájú elbeszélés elbizonytalanítja az olvasót ennek a narratívának a „valóságosságát” illetően. A több epizódban is megjelenő, a ferences életvitelt gyakorló remetékhez kapcsolódó történetek legalábbis kétségbe vonják az ártatlanság visszanyerésének mítoszára épülő történetmondás referenciális vonatkozhatóságát. Példaként szolgálhat a Szederként halálba küldött András testvér története. De nemcsak arról van szó, hogy a Péter páter által alkalmazott emlékezési technikák „hitelességét” elbizonytalanítják a történetek, hanem hogy a bűn fogalmát ez a „nagy elbeszélés” termeli ki. A bűnre irányuló folyamatos reflexió, létrehozva a „bűnösség” fogalmát, egy folyamatos traumatizálódást indít be. Xénia, aki számára ismeretlen az időben való önmegértés ilyen struktúrája, és világban-való létének alapközegét nem a nyelv képviseli, nem a páter szavainak értelmét nem érti, hanem kijelentésének „közegét”:

„Ebben a nemes emelkedettségben a páter elmesélhette Xéniának, hogyan vágyódott az árva fejedelemasszony után, majd hogyan feledkezett meg róla, amikor ő, égi jelenésként elétoppant. Azóta csak ő tündököl élete egén, minden percét ő tölti ki. S noha voltak bűnös gondolatai, most íme, mégsem esett bűnbe, ellent tud állni a kísértő gonosznak.

Isten vagy a Gonosz a nagyobb úr?

Isten.

Akkor mért gondolsz a Gonoszra többet, mint Istenre?

Igazad van, ezentúl csak Istenre fogok gondolni.” (Láng 1997. 169.)

Nemcsak a „hogyan emlékezzünk” válik kérdésessé, hanem az emlékezés haszna vagy káros volta is kérdésként merül fel. A regény egyik mellékszereplője, Szejdi pasa egy – „filológiaiul ugyan igazolhatatlan” – összevetésre vállalkozik, melyben a keresztény és iszlám kultúra vízvázlasztójaként nevezi meg az emlékezést mint gyakorlatot.

„Mohamed leszármazottai a csatatéren maradt testet csak ruhájától fosztják meg, a hitetlenek az elesettnek nemcsak testét rabolják meg, hanem emlékeit is elszedik. Az emlékekre pedig, mint megvénült dervisek testén az ótvar, vason az ótvar, a félelem levakarhatatlan rétegei rakódnak [...] Allah dicső népét a gyaurok emlékei fogják legyőzni, és teszik a világ legkisebb, legmagányosabb népévé.” (Láng 1997. 91.)

Az emlékezésnek egy más típusát testesíti meg Xénia. Az a határtapasztalat, mellyel a barlangepizódban szembesülnek (A fénymadarak), rámutat a páter és a lány mnemotechnikájának alapvető különbözőségére. A földemberek között, akik generációk óta a barlangok sötétjében éltek, Xénia kitűnően eligazodik. Mikor elragadja a páter emlékezésének pátosza, és maga is rászokik arra, hogy emlékezzék, idegenné válnak számára a barlang már megszokott formái, ahol addig kiismerte magát. A nyelvhez mint érzékszervhez, mint ötödik érzékhez viszonyul, de amelynek a barát által felkínált formája alapvetően idegen számára. Emlékei ugyan lenyomatot hagynak benne, de a pátertől eltérően ez a bevésődés hangok, alakok, színek és formák alakjában történik. Az emlékezés tulajdonképpen műveletei mint gondolati műveletek ugyanúgy nem hagynak benne nyomot, ahogy a barát prédikációi a barlanglakók lelkében. Ezért tűnik végső soron groteszknek, amikor – egy korábbi fejezetben – a Biblia szövegét lefordítja a vele asszociált hangok nyelvére. Az emlékezés során kettős műveletet hajtunk végre, tudniillik térbeliesítjük az időt, és egyben a teret időbeliesítjük. Xénia úgy „emlékezik”, hogy a vele történtek érintkezéses módon megfeleltetődnek a tárgyi világ egy mozzanatával, ugyanakkor az események nem nyernek egy határozott időindexet.

A saját tapasztalat radikálisan exteriorizálódik Xénia esetében, s mivel a tárgyi világ minden egyes mozzanata e külsővé válás nyomán jellé válik, ezáltal válik a világ maga is olvashatóvá. A természetes nyelvnek ez a fikciója nem a bevett értelemben felfogott nyelvet teszi meg a kommunikációs folyamatok alapjának: a természeti világban minden képes a közlésre, amennyiben elméletileg minden, minden megnyilvánulásával beszélni tud. Az emberi nyelv ennek az általános szemiózishoz egy kevésbé fontos részrendszere, s a közlési folyamatok nem is feltételeznek szükségyszerűen egy, a közlést felfogni képes tudatot.

Az utolsó fejezetben ez a jelviszony regényesítődik: Xénia házának romjairól elhoztak egy embermagasságú bokrot, melyet egy szász mester rajzolt le levelenként, olyanképpen, hogy a rajzot közben tekercs formában hajtotta össze. Az így létrejött „könyvet” aztán mint az emberi nyelv egy alkotását próbálja megfejteni. Xénia világa nem ismeri az idő fogalmát, de az idő fogalma önmagában is mást jelent Sapré és mást Péter páter számára.

A regény e három szereplőjének (nem kizárólagosan, ugyanis egy fejezet erejéig bármelyik mellékszereplő válhat főszereplővé) világa, mint „nyelvi magatartás,” elválasztottságában mutatkozik meg. Ami az első fejezetben a történet szintjén fellépő bonyodalomnak tűnt, Sapré sikerületlen leánykérése a szöveg végére az elbeszélés központi tétjévé válik: a létezés tulajdonképpen világaként az emlékezés, a tervezés, a tapasztalás nyelvi sémáit heterogenitásukban „regényesíteni,” s benne az emlékezés heterogén tereit kapcsolni össze.

A bestiáriumot, a fiktív madarakhoz kapcsolódó történetek gyűjteményét, mint szövegformát a divergens nyelvi terek olyan formában nyitják meg az olvasás előtt, hogy eltűnik az állatok alakjaihoz társuló morális jelentésszabályozás. Ugyanakkor az állatalakok korábban említett relé-funkciója a párhuzamos jelentésképzés folyamatát (amennyiben mind a szereplők külön-külön, mind az olvasó nyelvi szituációja a jelentésadás különböző lehetőségeit képezi) nem silányítja az egymással versengő jelentésképződés folyamatává. Ezeket az önmagukban is teljes nyelvi világokat mint a világmegértés általános formáit úgy kapcsolják egybe, hogy azok „fölülírják” vagy „túldeterminálják” egymást (Warminski), vagyis egymást úgy teszik kölcsönösen olvashatóvá, hogy közben az olvasás „egyik oldala” sem redukálható a másikra.

Visszatérve a szöveg eleji kérdésfelvetésre, a szövegben érzékelhető „kritikai” attitűd nem egy korábbi elbeszéléshagyománytól való elfordulásban érhető tetten, sem pedig korábbi elbeszélői sémák kiforgatásában.

A XIX. századi történelmi regény szövegszervező eljárásainak¹⁵ szembe-sítése egy azt megelőző elbeszélési mintával mindkettő olyan felülírását eredményezi, amely – amellet, hogy a bennük rejlő, korábban ebben a formában fel nem ismert vagy pedig nem létező jelentéspotenciál felsza-badításával jár együtt – „túldeterminálja” az ezekről az elbeszéléshagyománnyokról kialakított elképzeléseinket, s így alapvetően az ideologikus beszédalakzatok megképződésének ellenében hat.

15 A transzszilvanista irodalom egyik központi műfajának számít a történelmi re-gény, s ez pedig döntően a XIX. századi hagyomány beszűkülésével küzdött.

SZAKIRODALOM

BERTA Ádám

1998 A szóban forgó idő. *Tiszatáj*, 1998. 1. 91–96.

FOUCAULT, Michel

1999 *A szavak és a dolgok*. Fordította: Romhányi Török Gábor.
Budapest, Osiris

HÁY János

1995 *Dzsigerdilen. A szív gyönyörűsége*. Budapest, Kortárs

ISER, Wolfgang

2001 *A fiktív és az imaginárius*. Az irodalmi antropológia
ösvényein. Fordította: Molnár Gábor Tamás. Budapest, Osiris

LÁNG Zsolt

1997 *Bestiárium Transylvaniae*. Pécs, Jelenkor

MÁRTON László

1998 A kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben.
Jelenkor 1998. 2. 146–169.

RÁCZ I. Péter

2000 A történeti narratíva poétikai szerepe a mai magyar
irodalomban. *Prae* 2000. 1–2. 117–157.

WARMINSKI, Andrzej

2001 Hegel/Marx: a tudat és az élet. Fordította: Fogarasi György.
Lk.k.t. 2001. 7–8. 16–29.

MIBŐL RAKJUK ÖSSZE A HÁNTOTT NYÍRFATÖRZS ILLATÁT.

Egy Bodor Ádám szövegei által előhívott
olvasásalakzat felvázolása

1. A dolgozat tárgya előáll

A recepció nagyjából feltérképezte és bizonyos erővonalak mentén helyezte el Bodor Ádám szövegei, főként a *Sinistra körzet* (1992) által felkínált értelmezési lehetőségeket. Az interpretációk többek közt olyan fogalmak/terminusok köré csoportosíthatók, mint mágikus realizmus, abszurd-groteszk, szürrealizmus, idegenség, nyomképzés, motivikusan-metaforikusan szerveződő nyelv, a név különössége, a szemét/a kivetett jelenléte. (Csupán azokat a megjelöléseket említem, melyek a dolgozat szempontjából relevánsak.)

A Bodor-szövegek legtöbbje megengedi az említett szempontok alkalmazását, de észlelhető a szövegeknek az a tendenciája, hogy egyenként más-más szempontot részesítsenek előnyben. *Az érsek látogatása* (1999) recepciójából például tisztán kirajzolódik a regény által elsődlegesen előhívott szempont, a szemét, a bűz, a társadalmilag kivetendő jelenléte, az *abjekt* felőli megközelítés (bár legtöbb szöveg nem megy el a kristevai fogalom bevonásáig) – ennek vizsgálata más tanulmányra tartozik.

Úgy gondolom, eddig a megközelítések különbözősége ellenére sem sikerült maradéktalanul, illetve kimerítő alapossággal felfedni azon jelleg mibenlétét, mely a bodori írásmű sajátosságát és *irodalmisságát* (tehát nem társadalomkritikai stb. jellegét) adja. Javasolnám ezért az egyik alapvető fontosságú szempont felőli vizsgálat elmélyítését, mely talán sikerrel tesz hozzá a próbálkozásokhoz.

E dolgozat figyelmen kívül hagyja a narrációs technikákra irányuló kérdésfeltevéseket, melyek gyakran elsőbbséget élveznek az epikus alkotásokat vizsgáló tanulmányokban (legtöbbször az idő- és térkezelésre, szerkezetbeli sajátságokra, a narrátori hang pozicionáltságára stb. irányul a figyelem). Ehelyett a Bodor-szöveg nyelvkezelésére koncentrálna, a

stratégiára, amellyel a szöveg megképzí retorikáját, s ezzel összefüggésben az olvasási módra, amelyet – feltevésem szerint – előhív. A szövegek metaforikus-motivikus építkezésének módját – egyelőre nevezzük így –, szemantikus tereinek¹ (az olvasásban történő) kibontakozását vizsgálja ez a dolgozat, elhatárolódva az irodalmi szöveget a társadalmi-politikai vagy akár a természetrajzi „valóság”-ot leképező eszköznek tekintő elgondolásoktól.

Stanley Fish az interpretációk különbözőségével egyidejűleg ezek számának korlátozott voltáról beszél, s ezzel összefüggésben egy fontossági együtthatóról, mely szerint ezek egy értelmező(i) csoport) számára sorrendet alkotva, egy kitüntetett értelmezésnek elsőbbséget engedve képződnek meg (Fish 1996). A továbbiakban körvonalazódó olvasatnak ilyen (megengedő) értelemben tulajdonítok jelentőséget.

Szükségesnek látszik olvasás és interpretáció fogalmának (a fogalmak e dolgozatban használt jelentésének) egymástól való elkülönítése. Érdeklődésem a sokadzsori, az olvasói tudatosságot is implikáló olvasási módként értett interpretáció helyett az első, „észlelő”² olvasás jelenségére irányul, annak mechanizmusát próbálja megragadni. A dolgozatban létrejövő gondolatrendszer továbbra is interpretációnak tekintendő, mely elsődlegesen azonban nem a vizsgált irodalmi szövegre, hanem annak (laikus, nem szakmai jellegű) olvasási módjára összpontosít.

Másfajta olvasásról beszélek, mint amelyet általában e szón ért a szakirodalom, és amely például az Iser által üres helynek nevezett, az interakcióban az olvasó által betöltendő szövegfunkciók (Iser 1996. 249.) aktivizálásával jár, úgy, hogy végül a konstitúciós működés nyomán az üres hely valóban *betöltődik*. Az általam leírandó olvasási forma jellege passzívabb, a szöveg játékaira ráhagyatkozóbb, belefeledkezőbb, ami még nem azonos a szöveg uralmával, az értelmezésnek a szöveg általi zsarnoki meghatározottságával.

A gadameri „elidőzés” (das Verweilen) terminus sem írja le pontosan ezt az olvasásmódot. Ő „odavonzódásról,” „csodálkozó szemlélés-

1 Wolfgang Iser kifejezése: „A kombinációval a szövegen belül létrehozott *szemantikai terek* (kiemelés tőlem: Zs. A.) átlépése történik meg. Ez érvényes minden műveletre a lexikális szójelentések határtalanításától azon szükségszerű esemény konstituálásáig, amely a regényhősök határátlépésében manifesztálódik.” (Iser 1997. 80). Nos, „a lexikális szójelentések határtalanítása” körül keresendő az, amit ez a dolgozat körvonalazni készül.

2 Mészáros Sándor fogalmaz így kritikájában: „az első, észlelő olvasásnál nehezen különböztethetőek meg a szereplők” (Mészáros 2000).

ról,” „időtartamról” (die Weile) beszél, és ezt maga állítja szembe azzal a „gyorsaság”-fogalommal, amelyhez hasonlóra (az olvasás, elsajátítás, felismerés gyorsaságára) figyel ez a dolgozat: azt írja, az elidőző magatartás pontos ellentéte „annak, amit a modern informatikában nagyra tartunk, amikor csak azt vesszük tudomásul, aminek a lehető leggyorsabban megvan a maga egyértelmű felhasználási célja” (Gadamer 1997). Jelen értekezés számára a „gyorsaság” a számítástechnikával azonos területeket is kutató *kognitív tudományok* értelmezésében fontos, mely egyik alapvető kísérleti módjában, a reakcióidők vizsgálatában tartja fontosnak (s ennek megfelelően méri) a gyorsasági faktort. Pléh Csaba tanulmánya (Pléh 1996. 19.) idézi az emberi elme sajátosságai között, hogy „valós időben működik (gyors)”, (továbbá „hibás bemenetnél s váratlan helyzetben is képes viselkedni” stb.). Annyiban Gadamer elgondolása mellett szólnak a kísérletek, hogy igazolták: ismeretlen (akár poétizált) kifejezés olvasásakor/feldolgozásakor a reakcióidő nagyobb, mint egyébként.

A dolgozat ilyen irányultsága nem jelenti azt, hogy tagadná a sokadik, elidőzőbb, interpretatív olvasat létjogosultságát. Csupán az előző meglétére, fontosságára, működési módjára is oda szeretné vonni a figyelmet.

A Bodor-szöveg nemcsak hogy lehetővé teszi az ilyen esetleges, csúszásokat, elvétéseket tartalmazó, a hiátusokat némileg betöltetlenül hagyó olvasat aránylag zavartalan működését, de bizonyíthatóan olyan játékokat űz, melyek ismerni vélik az ún. *első olvasat* mechanizmusát, sőt, direkt arra játszik rá, azt hívja elő.

Kiindulópontként a *Sinistra körzet* bizonyos – főleg statikus, tájleíró – részei szolgáltak, melyek a szerző 1978-as, *Megérkezés északra* című kötetéhez vezettek el: e korábbi kötet nagyrészt önreflexív novelláiban/karcolataiban szerepelnek nagyobb hangsúllyal a megállapításaimat előhívó/igazoló részek. (Mintha a kötetben épp a most vázolando stratégia írói kidolgozása történe, melynek folytán a jelenség kibontakozása e kötet szövegeiben tisztán, gyakran expliciten megmutatkozik. A *Sinistrá*-ban és *Az érsek látogatásában* a hasonló jellegű szövegstratégiák merészebb megvalósulásai találhatók.)

2. Hogyan ösztökél a bodori mű³

A szerző szövegei gyakran tartalmaznak olyan kifejezéseket, amelyekről az olvasó nagy valószínűséggel azt tartja, hogy fiktívek, a valóságban nincs megfelelőjük. Ilyenek például a *Sinistra körzet* első oldalain felbukkanó „tunguz-nátha” és „csonttollú madár”.

A *Másfél lóhossz* című novellában a hihetetlennek tűnő „lópálinka” szó létjogosultságát egy egész történet építi, a szöveg komoly referenciát dolgoz ki a kifejezésnek (az egész karcolat köréje szerveződik), hogy az olvasó részéről esetleg fellépő, a jelentést elhárító mechanizmust kiküszöbölje. Itt mintha az előző példák ellenkezője révén mutatna rá a szöveg szó és referense kapcsolatának esetlegességére: az írás oly szorosan megképzí a jelölő referenshez-kötöttségét, hogy az összeférhetlenség miatt ellenreakció lép fel az olvasóban: e jelölő–jelölt páros szinte szétveti a kapcsot, amely őket (tulajdonképpen már az összetett szó két elemét) önkényesen összeköti.

Ezenkívül e szövegekben gyakori az olyan kifejezés, melynek jelentése a legtöbb olvasó előtt ismeretlen. Felismeri őket, benne vannak a passzív szókincsében, de nem képes konkrét referenciához kötni őket, nem lévén tudása/tapasztalata ezekről (még kevésbé tudja maga elé képzelni őket – s ez mintha cáfolná azt a képzetet, amelyet gyakran hallani, hogy az irodalmi művek befogadásakor az ember elképzeli, amit olvas, kiegészítve esetleg a képet – a szöveg üres helyein – a saját maga tapasztalatából származó elemekkel). Többnyire az erdei táj/történesek leírásának velejárói ezek a kifejezések: nem minden olvasó tudja, milyen is a faggyúmécset, a levendula, tényleg fehéren izzik-e a tűzre dobott fenyőtoboz, valójában micsoda a miazma; és ilyenek *Az érsek*ben gyakori papi méltóságok nevei, mint az archimandrita, vikárius.⁴ Az olvasó hiába fordulna lexikonhoz, hogy e kifejezések referenciájához jusson, mert legtöbbjük (magyarázó) szavakon

3 A „mű” kifejezést nem a barthes-i értelemben/megszorítással használom, hanem az ő „szöveg” fogalmának szinonímájaként. Nála: „Míg a Szöveget a jellel való viszonyában közelítjük meg és éljük át, addig a mű egy jelöltre záródik. (...) A Szöveg a jelölt vég nélküli elhalasztódását végzi: a Szöveg késleltető; tere a jelölőé” (kiemelés az eredetiben: Zs. A.). (Barthes 1996. 69.)

4 Talán nyilvánvalóvá vált, hogy azon olvasók tapasztalatát próbálja meg követni ez a dolgozat, akik nem rendelkeznek a felsoroltakhoz hasonló, a városi környezetben ritkán előforduló tárgyak/növények alapos tapasztalatával. Ha a bodori írásmű nem tartalmazna számukra is hozzáférhető, a befogadás örömeivel kecsegtető olvasati lehetőségeket, nagyon szűk és idővel egyre fogyó olvasói rétegre számíthatna. Ami egy „főmű” esetében (l. Bán 1992) sajnálatos és főleg szokatlan lenne.

keresztül nem ragadható meg maradéktalanul. (Csupán valós tapasztalat által, mondhatni, ha nem vennők figyelembe az érzékelés és a felidézés aktusa során is megtörténő „csúszásokat”. De a dolgozat szempontjából nem a dolgok megismerhetőségének kérdése fontos, hanem a szöveg és szubjektum interakciója nyomán az olvasóban végbemenő folyamatok, a keletkező jelentésalakzatok milyensége.)

A börtönszagot például a pusztá megnevezés nem képes éreztetni azal, aki sosem járt börtönben. E tény dacára az illatok, szagok igen meghatározó elemei a bodori világkonstrukciónak (a recepció is felfigyelt erre), mintha szándékosan törekedne arra a szöveg, hogy ezekkel a kifejezésekkel saját mimetikus képességének elégtelenségére hívja fel a figyelmet, s így az olvasási folyamatot is kimozdítsa abból az irányultságból, amely a szavak mögött keresendő biztos realitás hajszolásában merül ki.

A *Megérkezés északra* című kötet *Tárkonyfű-illat* című novellájában nem akadunk fenn a címszón, melynek hasonlatjellegénél fogva közelebb kellene hoznia hozzánk a novellában szereplő különös nő illatát. Gyanút foghatnánk a rózsaszírom-édességesüvegek említésekor, hogy vajon igazán léteznek-e, az olvasó ténylegesen ismeri-e a novellában megjelenő tárgyi elemeket. A szöveg végén vonódik a „tárkonyfű” kifejezésre nagyobb figyelem, amikor kiderül, hogy ugyanazt az illatot egy másik szereplő pezsmaszagként érzékeli, úgy építette be a nőről alkotott tudásába, és pont olyan biztonsággal használja ezt a jelölőt, mint az előző észlelő, a villanyszerelő a sajátját. Ugyanarra az illatra. A legérdekesebb ebben az, hogy az utolsó bekezdésben a novella önreflexív aktust hajtva végre, a férfit (a villanyszerelőt) az olvasó szerepébe látszik beléptetni, mintegy az önreflexivitás (addig a pillanatig fennálló) hiányát akarva az olvasó figyelmébe vonni: „Ő tárkonyfűnek hitte, ő nem érzett pezsmaszagot, nem tudja, mi az a pezsmá, nem szagolt még pezsmát”. Vajon a szöveg befogadója érzett (most vagy valaha) pezsmaszagot? Egyáltalán tudja, mi a pezsmá? Vagy a tárkonyfű? Tudna arra válaszolni, hogy valóban az összetévesztésig hasonlít-e a két szag egymásra?

Értelmezésem szerint nem korrigáló célzattal játszotta a szöveg ezt a játékot: lám, azt hiszed, olvasó, hogy ismered a szavak jelentését, amelyeken végigsiklik a szemed; inkább az olvasásnak arra a jelenségére akarta terelni a figyelmet, hogy referenciális lekötés hiányában, annak észrevétele nélkül is jól, örömtelien képes haladni az olvasási folyamat. És bemutatva, hogy *tudomása van* olyan befogadókról, akik kevesebb ismerettel rendelkeznek, mint mondjuk a szöveg. S ez implikálja azt, hogy *törődik* is velük.

Hasonlóképpen metapoétikainak tekinthető a *Várákoszás ikekre* c. szöveg. Ebben Steckó Jakab, a (fő)szereplő két rokonára vár, közben elunja magát, és festegetni kezdi a gyerekek számára (mert hát ha ikrek, akkor felnőttek nem lehetnek, gondolja) vásárolt kifestőkönyvet. Abban a háziállatok kivételével mindent furcsa, a természetessel nem megegyező színre fest. Mivel soha nem látott még pálmát, elefántot, papagájokat, nem tudja, milyen is lehet a színük.

Ez esetben az olvasó metapozícióból szemléli a helyzetet: amikről mi tudjuk, hogy valóságos létezők, azok Steckó számára egy fikcionális világ elemei. Ezeket az alakokat a saját elképzelése szerint teszi a maga számára otthonossá, tölti ki színnel a szereplő: mintha a szöveg arspoetica-szerűen azt sugallná, hogy műalkotásként nem az a célja, hogy referenciális világunk elemeiről tudósítson, ismereteinket bővítse, visszakeresésekre készítessen (van, aki úgy gondolja, a Bodor-szövegeket célravezető lexikkonnal olvasni), inkább hogy a szokatlan által és az ismeretlen valamiképpen önmagunk számára történő, önálló definiálása által örömhöz juttassa az olvasót. (A „definiálás” ezen olvasási mód esetében nem alapos, tudati működéssel járó tevékenységet jelent, inkább főleg a kontextusból nyerhető első benyomás problémátlan elfogadását és az olvasatba való engedékeny beemelését. De erről értekeznek a 4. fejezet.)

A kifestőkönyv rajzainak valamilyen, az állat valóságos színével nem egyező színnel való kifestése ugyanakkor az írói aktivitás minőségére is vonatkoztatható: a *Sinistrá*ban is gyakran találni vad, hamar változó színekbe öltözött eget, hegyeket, lankákat. A dolgoknak ez a minősítése az impresszionisták meggyőződéséhez hasonlóan mintha a létezők jelenségjellegét, valóságuk (de legalábbis percepciójuk) pillanatról pillanatra történő változását állítaná, így az olvasóhoz hasonlóan az írónak is megadva a jogot, hogy a jelenségeket saját (be)látása szerint, a konvencionális észlelés mellőzésével, ahhoz valamit hozzátéve állítsa elénk.

Ha a szöveg sugallata szerint nem létezik tehát a biztos, leképezhető, utánkereshető Valóság (ám ez nem jelenti azt, hogy teljességgel kiiktatódná), sokkal inkább előtérbe kerül a szöveg által megképzett világszerű (de nem egy – akár kitalált – világot *leképező*) konstrukció és az annak kombinációs játéka által előidézett mozgás az olvasó elméjében generálódó szemantikai térben.

Nemcsak a visszakereshetetlen tárgyi alappal rendelkező természetrajzi kifejezések ingatják meg a pusztán referenciális olvasat működtetésének lehetőségét, hanem olyan „ártatlannak” (poetizáltságtól mentesnek) tűnő szavak is, mint az „észak”. A többszöri előfordulás és a

kontextus plakatív elemei rávezetik az olvasatot arra, hogy e szó funkcióját ne (csupán vagy elsődlegesen) termeghatározó, irányjelző képességében lássa – bár a szöveg látszólag ebbe az irányba irányítja struktúráival az értelmezést: „észak felé vezető ösvény”-t, „északi égbolt”-ot említ, sőt „megérkezés”-t „északra” (ez utóbbi formában érhető leginkább tetten a szó térjelölő funkciójának csődje, merthogy hol is lehet az a hely, amely – és csakis az – ezzel a megjelöléssel illethető?). Emellett/ehelyett a kifejezés más (többnyire a lírai alkotásokra jellemző) funkciója valósulhat meg az olvasatban. Ennek mibenlétét, működési módját próbálja meg (ismételten) a 4. fejezet feltárni, fogalmilag artikulálni.⁵

Látható, hogy az alkotás nem hangsúlyozza a kitalált és a köznapi kifejezések közötti különbséget, inkább fokozatosság figyelhető meg az észak, tárkonyfű, barka, miazma, tunguz-nátha (s így tovább) szavak között, mint ha egymás mellett helyezkednének el egy poetizáltsági fokot mérő skálán.

Alapvető mechanizmusa a Bodor-szövegnek, hogy összemossa a különbséget a hagyományosan metaforikusnak és referenciálisnak tekinthető regiszterek között. Gyakran idézett szövegrészek például azok, ahol a már előzőleg a regénybe írt metafora tagjai (hagyományosan a hasonlított és a hasonló) felcserélődnek, esetleg működésük változásával át is íródhatnak egymás regiszterébe. Mint ezek a tárnicsok: „a fűben, mint égő gyertyák, frissen kinyílt sötétkék tárnicsok lobogtak [...] annak tüze volt az, ami később (Béla Bundasiant) lánggra lobbantotta”. Ez esetben az a különös, hogy a tűz nemcsak a kirobbanó erőt, a nyugtalanságot, fényét adja át tulajdonságaiból a hasonlítottnak (a hasonlat tehát a tüzet és a tárnicsot egyenként környezetükből kiragadva szemlélné), hanem pusztító erejét is, vagyis a közte és környezete közötti kölcsönhatás jellegét. (Ez ritka a metaforák esetében.) A legfurcsább mégis az, hogy a virágok pusztító ereje immár nem saját normális működésük szerint nyilvánul meg (lehetne mérgező hatásuk például), hanem oly módon, amely valós paramétereik és funkcionálási szokásaik szerint nem értelmezhető. Magukra

5 Arra az ellenévrre, amely a 2001. jún. 15-i kolozsvári Bodor-szemináriumon hangzott el egy felszólalásban (és talán mások is csatlakoznak hozzá), hogy ti. a kontextusban szereplő vadludak valóban, „referenciálisan is” észak felé szoktak repülni, azt tudnám válaszolni, hogy azok a vadludak nem eleve voltak benne, hanem beválasztódtak (l. *szelekció*) a szövegbe, s a szituáció kifejezésére is kínálkoztak volna más lehetőségek (mondjuk „dél felől” vagy „hazafelé” repültek) stb. Az „észak” szó sokadiszori ismétlése nem „véletlen egybeesés” tehát. (Egy alkalommal a „lappok földje felé” repülnek a ludak, ám e szerkezetnek ugyancsak megvan az a szemantikai összetevője, amelyet az „észak” szó hordoz – hidegség, csillogás, idegenség stb.)

veszik a fiktív jelleget azáltal, hogy a tűz működésének leutánczóivá lettek; a viszony ettől kezdve tehát fordított lesz: a tűz lesz a hasonlított és a tárnics a hasonló (l. még *chiasmus*). Ha a szöveg valós és metaforikus regisztere így átjátszik egymásba, nincs sok értelme többé azzal próbálkozni, hogy stabil választóvonalakat húzzunk közöttük: egymás mellett tehát tárnicsok vannak, tüzes lobogás van, meg a fogadott fiú, amint elég. Meg persze az a feszültségi állandó is, amelyet ezen bravúros átváltozások követhetlensége idéz elő.

Ugyanez a jelenség figyelhető meg a „vörös kakas” által hozott tasak esetében: egyszer „alján kevés vízben egy hal villódzott”, majd: „benne szép ezüsttálca”. Máskor ez olvasható a tasakról: „mint valami ezüsthajú hal, fényes tálca fickándozott”, majd „mint egy tálca, ezüsthajú hal villódzott” benne. Nehéz elkülöníteni a két elemet egymástól így, hogy átveszik egymás attribútumait, és megállapítani, melyik tartozik a történet valóságához, és melyiknek lenne csupán érzetfelkeltő funkciója. Legjobb a két szó közös szemantikai jegyeit elősorolni; valahol ott, a két jelölő és jelöltjeik közötti terek interferenciájában keresendő e szöveghelyek „jelentése” (lapos, hosszúkás tárgy, amelyen játszik a napfény). Nincs szó tehát a szóbeli megjelenés és a valóságos tárgy szoros kötődéséről, ahogy *Az érsekből* vett, gyakran idézett példában sem: „mint kergetőző sirályok, széltől elragadott nejloncafatok csillogtak. Hallatszott még a visítózásuk is,” majd „mint széltől felkapott nejloncafatok, csillogó sirályok keringtek, vijjogásuk néha elérte a földet”.

A közös jegy szervezőereje fogja össze a *Régi képeslap* című karcolatot is. (Ez a *Megérkezés északra* kötet legtöbb írására érvényes. Sokuknak a *Régi képeslap*éhoz hasonlóan már a címe statikus, képszerű, leíró jellegű⁶ szöveget ígér: *Fenyőfák, szénaboglyák* például vagy *Barna fénykép, Szürke nap*.) Az első bekezdésben fakó ház, szürke, kopottbarna sziklák tűnnek elő, majd rozsdás szegek, anyacsavarok, ércből rozsdás föld, kicsi sárga és rózsaszín virágok között jókora piritrögök. A régi drótkötélpálya csigáinak bezsírozása következik a sorban (a felsorolás nem

6 Ez a képszerűség nem szó szerint értendő, nem gondolom, hogy olvasás közben a dolgok, tájak képe valóban megjelenik bármiféle „lelki szemek” előtt. Szerdahelyi István idézi a würzburgi pszichológiai iskolát (Szerdahelyi 1979. 178.): „a szavak csak akkor idéznek fel bennünk képzeteket, amikor újonnan tanuljuk meg őket, de mielőtt használatukat megszoktuk, egy *nem szemléletes jelentéstudatnak* adják át helyüket”. Az abszolút költészet képviselőinek véleménye is hasonló: „az irodalomnak nem feladata a valóság érzéki képeinek felidézése (...) a *nyelvi esztétikum* minden realitástól elszakított törvényei uralkodnak benne” (kiemelés az eredetiben – Zs. A.). Számomra ebben csupán a „minden realitástól elszakított” nem stimmel.

önkényes, a szöveg sűrűn egymást érő, hasonló színűre kikevert elemeit veszi számba). Bádogbödön, régi vashámor, benne az éjjel-nappal dohogó tűz vörös fényköre. Sár, a szürke és barna kövekre vizelő kocsis, újra zsíros bádog, csigaszírozó. Habosat vizelő lovak, elvörösödő kisasszony, amint a piritrögök fölé hajolva mondja: „Né, arany. Né, ezüst”. Alkonyodik – és a karcolat fő (a szavak „mögött” húzózó) vonulata meg is van. Valószínűleg ez adja a szöveg régi képeslapot idéző atmoszféráját. Még egy-két hasonló jelsor (a nedvességé például, amely gyakori Bodornál – ennek sár, vizelés, csorgó itt a főbb építőelemei), s a karcolat összeállt.

3. Mit szól ehhez a recepció

Leginkább Benedek Anna kritikája (Benedek 1999) tartalmaz jelen tanulmányéhoz hasonló megállapításokat: „Bogdanski Dolina térképe a bűvópatakokról egy olyan leírás, amely az olvasási instrukciókat is tartalmazza, eszerint a *történet alatt csordogáló* menekülési útvonalak felderítése lenne a cél” (kiemelés tőlem: Zs. A.). Benedek Anna összefüggést lát aközött is, hogy a Senkovitz nővérek, akik egy *tyúkketrecben* végzik, az ágyuk alatt *kapirgált* járaton keresztül szöknek meg előzőleg a tudószanatóriumból. A csillogó pántokkal ellátott, vadonatúj bőrönd kapcsán megjegyzi: „Ez a csillogás a városban csak elapozódva, foltokban van jelen: hol a papok szakállából kifésült szálakon, hol a szeméttől izzó levegőben”. (Az a jelenség, [a]hogy például a *tyúkszerűség* és a *csillogás* attribútumok szétterjednek a szövegen különböző tárgyakhoz kötődő kifejezésekbe, pontosan az, amire e dolgozat érdeklődése irányul.)

Tordai Zádor írása (Tordai 1996) is beszámol hasonló megfigyelésről: „A természet megjelenítése különben nem is áll össze egészet adó tájképben. Bodor Ádám inkább részleges képek folyamatos szálaival szövi át a regényt [a Sinistrát]. Úgy, hogy a szöveg alaptónusát végül is részletnyi képek sokasága és ezek változatos folyamatossága alakítja ki. Azáltal, hogy a részleges látványszilánkok, amelyeknek *egyszeri érzéki szerepük* van, végül *filigrán szálak szövedékeként* ivódnak bele a képzeletbe” (kiemelés tőlem: Zs. A.).

A minket érdeklő gyors olvasáskor pedig ezek az egyszeri érzéki benyomások akkor mélyülhetnek el, ha a szöveg többször elszór belőlük, egyneműeket; ezt a működési elvet követhettük a *Régi képeslap* című novella, a csillogás hordozóinak gyakori előfordulása vagy az „észak” szó esetében. (Az „észak” szövegkörnyezetében különben szintén megfigyel-

hető, hogy gyakoriak azok a jelölők, melyek érzéki szempontból gyakorlatilag ugyanazt a hatást keltik: éjszaka, *holdsütötte* vagy/és *deres* ösvény, a kocsma hideg fényköre, hófúttá szikla stb.)

Tordai Zádor szövege sajnálatos módon közhelyes aforizmatikusságba fullad: „Ez a csend, a vizeknek ez a csobogása, a természetnek ez az átölelő gazdagsága könnyűvé teszi a mindennapi tülekedések világát, segít a szorongattatások elviselésében, gyógyítja a lélek sebeit” stb.

A kritikai hozzászólások gyakori hiányossága a kifejtetlenség, a metaforákban beszélés. A Bodor-monográfia fedőlapján például a következő mondat szerepel a szerző, Pozsvai Györgyi tollából: „Hajthatatlan szigora: a csend beiktatásával írni”. (Azt lenne érdemes megállapítani, *hogyan* teszi ezt Bodor.) Az általunk érintett témakörben az alaposágra törekvő monográfiának e dolgozatéhoz hasonló megállapításai vannak: „A műveknek nincs végső jelentése, ellenállnak az egyértelműsítésnek. A jelentett soha meg nem merevedik és le nem rögzíthető”, „a főművet motivikai sokszínűség, árnyaltság és eredendő szemantikai bizonytalanság jellemzi”, „a *Sinistra körzet*nek mint nyelvi univerzumnak jellegadója talán nem is a teret és az időt harmonizáló formaeszme, hanem a téridő metaforikus dimenzióit átható költőiség, a tragikus víziókban sűrűsödő, szubtilis líraiság, s a látványelemeken belül az apró részletek éles rajzolatának poétikussága – a Bodor Ádám írásmódjára oly jellemző aszketikus pontosság és ökonómia”. (Szükség volna több kifejtésre.) Majd: „A *Sinistra körzet* szövege, mint látható indákkal és láthatatlan jelentésfonallakkal, motívumismétlésekkel átszótt. Ezekon a szálakon megsokszorozott jelentésáram vivődik át, s így behatárolhatatlan szemantikai feszültségmező alakul ki az egyes szövegterekben. [...] A keretfejezetben felbukkanó *motívumtranszpozíció* (a »vörös kakas« kezében az »ezüsthalsú halat«, avagy »fényes tálcát« tartalmazó tasak) [...] tudatos, művészi *motívumtévesztés*.”⁷ (Kiemelés tőlem: Zs. A.)

A Bodor-szöveg a Pozsvai Györgyiétől eltérő értelmezését is generálja a „motívum”-megjelölésnek. A *Világirodalmi Lexikon*ban a terminus következő meghatározása szerepel (többek között): „stilisztikai, költészetelméleti és tematikai értelemben valamely ismétlődő stílusjegy, a költői kép valamely jellegzetes eleme, illetve valamely jellegzetes tematikai mozzanat” (Szerdahelyi 1982. 629.). Az előbbi példa szerint Pozsvai nem a költői kép elemének tekinti, illetve nem akként beszél a motívumról, hanem tematikai (bizonyos értelemben referenciális) vonatkozásban. Így

⁷ Pozsvai 1998. 13., 191., 186.

történik meg az, hogy motívumtévesztésnek tartja azt a jelenséget, ahogyan a hal és a tálca egymásba átvált. Holott a motívum jelentheti a mindkét szóban meglévő közös szemantikai szegmenst, a költői kifejezések szemantikai elemét, a metaforának a klasszikus retorikából ismert *latens* harmadik elemét (*tertium comparationis*). Ez a fajta motívum épp annyira megfelelne pl. az ismétlődés követelményének (ami e funkció szükségszerű velejárója), mint a tematikus jellegű „fedetlen test” motívum például. S ilyen értelemben a már említett csillogás, hidegség, nedvesség stb. jegyekről mint motívumokról lehet beszélni.⁸ (Érdekes dolgok derülhetnek így ki, például az, hogy a hal ilyen alapon beletartozhat az „észak” motívumkörébe.)

A Bodor-szövegbeli ismétlődések gyakoriságát Mészáros Sándor (Mészáros 2000) már nem pozitívan ítélte meg; bár ő elsősorban epikai elemek és szerkezeti formák vonatkozásában tette megállapítását. Arra hivatkozik, hogy a kényszeres ismétlődés által elvész az írói lelemény. A narratív technikák megismétlődése szerinte „gyöngíti az olvasói várakozások feszültségét.” Érdekes módon azonban maga szolgáltat ellenérveket kifogásaira: „Aligha akadt a *Sinistra körzet*nek olyan olvasója, aki a cselekménybonyolítás fordulatai miatt követte végig a könyvet, illetve, hogy ez *esztétikai tapasztalatában* kitüntetett jelentőséget kapott volna”. Hiszen Bodor „a novellisztika poentírozó, rövid távú intenzitására alapoz”, nála „az elbeszélés logikája alapvetően asszociatív és metaforikus” (kiemelés tőlem: Zs. A.). Nehezményezi azt is, hogy „az első, észlelő olvasásnál nehezen különböztethetők meg a szereplők”⁹ – ehelyett lehetett volna más, maguktól kínálkozó szövegfunkciókat követni. Érdekes lett volna például, ha kifejti „a szeméthegeyeket átpoetizáló képek” kapcsán, hogy mit gondol, pontosan mi módon történik is a szövegben ez az „átpoetizálás”.

8 A kolozsvári Baldóver irodalmi kör Bodor-szemináriumán hangzott el, talán Demény Péter vagy Papp Sándor Zsigmond említette, hogy a *Sinistrát* a „moha”, *Az érseket* a „kocsonya” szavakkal lehetne tömören leírni. Ha szemantikai összetevőikre bontjuk e szavakat, biztosan olyan elemeket kapunk, melyek hordozói a regényekben leggyakrabban előforduló kifejezéseknek (nem kell például különösebben ecsetelni a „mohaság” és az „északiság” közös aspektusait).

9 Érdekes, hogy bárhánnyadik olvasás után egy idő elteltével épp a szereplők neve esik ki az olvasók emlékezetéből. Talán mert nem ez a legfontosabb? Ivanovnál olvasható (Ivanov 1977), hogy a nyelvi emlékezet szigorú rendnek megfelelően kezd el romlani: előbb a tulajdonnevek esnek ki belőle, majd a köznevek, a melléknév s végül az ige. Mint írja, az indoeurópai nyelvekben az első szógyökök cselekvést, *tulajdon-ságot* és a tárgyak egymáshoz való *viszonyát* jelölték (kiemelés tőlem: Zs. A.).

A kritikai hozzászólások más, a retorikaitól eltérő gócpontjaiból következzen néhány. Mészáros figyelemre méltó kifogása a két regénnyel szemben az, hogy nem érti, miként lehetséges, mivel indokolja a regény, hogy a főszereplő mindkét esetben megmenekül, illetve szabadon elhagyhatja a baljós közeget. Ebben az ellenérzésben mintha Mészáros tragikum iránti igénye nyilvánulna meg (tragikus elem akkor is marad e fordulatban, ha nem egy pozitív főhős bukik el – pozitív és negatív különben sem igazán működő kritériumok e regiszterben). Hogy Bodor nem hajlott jobban a tragikum felé, azt mégsem lehet nehezményezni. Így is sokan vannak, akik értelmezésükben a regények tragikus aspektusát talán a kívántnál nagyobbra növelik. (Nem érzékelve például a sítalpak nyomát szemlélő ember öniróniáját. Mikor arról beszél, hogy lám, ő is nyomot hagyott a tájban, ezt a kijelentését pozitív, megelégedést kifejező mondatként értik, megfelelően arról, hogy e szalagnyomok egy ember élve eltemetésére emlékeztetnek.)

Simon Attila gyakran idézett írása is (Simon 1992) számol a Bodor-művek tragikumával: „A *Sinistra körzet* igazi tétje így nem pusztán egy totalitárius berendezkedés embertelen voltának bemutatásában és radikális elutasításában, mégcsak nem is a kelet-közép-európai lét szociális berendezkedéstől független, történeti dimenzióiban tágabb érvényű modellálásában rejlik, hanem a létezés alapjait feszítő egzisztenciális problémákban, az emberi szituáltság mélyebb – társadalmi rendszertől már nem érintett – tragikumának felmutatásában”.

Vagyis „nem *pusztán* egy totalitárius berendezkedés...” (kiemelés tőlem: Zs. A.). Van olyan értelmező, aki ennél sokkal hangsúlyosabb szerepet tulajdonít a regény „valóságtükröző” dimenziójának, és politikai parabolát látva benne, a társadalmi-politikai valóság ihletett ábrázolását üdvözli a Bodor-műben: „Dobrin City – és vele az úgynevezett szocializmus – rémületes álvilága fogvacogtatóan bár, de mégis nevetségessé válik, lerombolódik a luciferi humor Bodor támasztotta tisztító, megszábadító fergetegében. Ez a nevetés az, amely kisöpör mindent a rendszerré hazudott koholmányok világából” (Bán 1992). A szerző sajtóságosan értelmezi Bodor iróniáját („A humor elve ez.”).

„Bodor Ádám nem politikai parabolákat ír” – szól ellent az előző véleménynek például Hima Gabriella (Hima 1993). Ő az irodalmi hagyományokra való rájátszást tartja a Bodor-szöveg egyik alapvonásának (a Bibliához és az action gratuite-ek nyomán Gide-hez, Dosztojevskijhez hasonlítja). Gyakran Kafkához is közelítik Bodort.

A beidézett írások nagyjából lefödik a recepció kérdésfeltevései és válaszkísérletei által befogott területet. (A Bodor-szövegek narratív technikáiról már sokszor esett szó, talán nem baj, ha itt most nem kapnak teret az ezt fejtegető szövegek.) Utolsóként, hogy lassan visszatérjünk a Bodor-szöveg szavai és szintagmái által font „motívumfonadékokat bújtató gyapjúszőttes”-hez (Pozsvai), Balassa Péter írásából (Balassa 1987) következik egy mondatnyi *elidőzés*: „*A részleg* című kiemelkedő, klasszikus novellában pl. sérves szalámiról beszél [Bodor] – ezen az összetételen órákig lehet gondolkozni, noha teljesen világos, hogy lennie kell sérves szaláminak”.

4. A bonyodalom kifejtése

Szilágyi N. Sándor a nyelvi világmodell kapcsán a környezet dolgainak, fogalmainak *nyelvi minősítéséről* beszél (Szilágyi 1997). Kifejti, hogy a szavak jelentésstruktúrájának a denotatív jelentés mellett más aspektusai is vannak, ilyen például az *értékjelentés*, amely a nyelvhasználók pozitív vagy negatív, értékelő viszonyulását fejezi ki a jel tárgyához (a *virág* és a *patkány* szavak esetében például nem nehéz eldönteni, melyikhez viszonyul a beszélő közösség pozitívan, és melyikhez negatívan). Szilágyi a továbbiakban a szavaknak az *aktív-passzív, fent-lent, közel-távol* érték- és térdimenziókba való szerveződéséről is értekezik, valamint ezek összefonódásáról: megállapítja, hogy a *fent, közel, elöl* szemantikai minősítésű szavak jelentésszerkezetéhez általában a pozitív és (érzelmi- leg is) aktív vonások társulnak (az emberek például *lehangolódnak, feleszmélnek, lenézik* őket vagy *felnéznek* rájuk, az események *felpörögnek*, majd *tovatűnnek*, egy jó előadó *emberközelbe* hozza a tudományos elméletet stb.). A pozitív-negatív és az aktív-passzív értékdimenziók esetében például szintén megfigyelhető, egymás között is a *szolidáris értékek vonzása*: valakinek *lassú* a felfogása, egy másik *dinamikus* életmódot folytat. Máskor a dinamizmus csupán a „fent” körébe tartozó iránymutatóval társul: valaki *felmérgelődik*, de aztán sikerül dühét *lelohasztania* és megnyugszik.

A szolidáris értékek vonzása következtében a nyelvben asszociációs láncok, rendszerek szerveződnek, pozitív jelentésű szavak pl. más pozitív jelzésűekhez kapcsolódnak. Ugyanakkor *preszuppozíciók*, elvárások alakulnak ki a dolgokkal szemben: ha valami egyik vonatkozásban pozitív, egy másik tekintetben is annak kell lennie. Így fordulhatnak elő

olyan, a verbalitás szintjén ellentétes szerkezetek, mint a „szép, de lusta”, amikor a szavak denotatív jelentései között tulajdonképpen semmiféle ellentét nem figyelhető meg – írja Szilágyi. (Ez is bizonyítja, hogy a nyelvet nem lehet a tárgyi világ pusztá leképeződésének tekinteni.)

Megfigyelhető, hogy a bodori írásmű eljátszik ilyen összetevőkkel. Az *Állomás, éjszaka* című karcolatban például a hagyományosan pozitív értékjelentésű kifejezések nem csupán a kontraszthatás által erősítik a negatív minősítésű elemek halmozottságából adódó hatást („a *friss* havon hamar *megtelepedett a korom*” – kiemelés tőlem: Zs. A.), hanem értékjelentést váltanak: a szürke *hó* többé nem a tisztaságot idézi, hanem a barátságatlan hideget például, s a másik *üdeséget* hordozó szó, a *friss* is a tragikus regiszttert hozhatja közel: itt „a fejsze frissen faragott nyelé”-ről van szó, máshol „friss vért” is említ. A *fényes, fénylő* jelző sem pozitív vonatkozású lesz, miután a „tompán fénylő sínek” szerkezetben a „tompán” negatív minősítését kell elviselnie, másfelől pedig a „sínek” a fénylő (fém)tárgy másik szoros tulajdonságát, a hidegséget idézi be (ezt a téli környezet is erősíti, és még elviselhetlenebbé teszi: ami itt most fénylik, az nem lehet barátságos).¹⁰ Látható tehát, hogy a szavak azon jelentésjegyei erősödnek fel, melyek a kontextusban megerősítést kapnak. A jelölők magukkal hozott és a szoros szöveggörnyezet más irányultsága miatt nem aktivizált értékreferenciái pedig elhalványulhatnak, bár megmarad a kontrasztivitás által szemantikai feszültséget előidéző hatásuk. Más esetekben viszont éppen ellenkezőleg, a kifejezések azon jelentésaspektusainak van az olvasó által gyakran észre sem vett (bár az olvasatban működő) funkciója, melyeket a kontextus *referenciálisan* nem aktivizál. Például mikor „farkas alakú szikláról” van szó a *Behavazott lábnyomok*ban. A hasonlat ez esetben nem a közös tulajdonságokra alapoz (amellyel – amelynek megduplázódásával, mondhatni – hagyományosan a szóképek érzékletességet keltő hatását magyarázzák), tehát a farkasnak nem elsősorban az *alakja* miatt kellett bekerülnie a szerkezetbe, hanem a többi, a nyelvhasználók által a „farkas”-hoz tartozó szemantikai összetevőknek tekintett jegyek miatt (sötétszürke, mord, veszélyes, éhes stb.), annál is inkább, mivel ezt a szöveggörnyezet hasonló szemantikai hatású kifejezései támogatni látszanak: morduló szél, varjak, a lila

10 Talán nem túlzás azt a megfigyelést tenni, hogy a *Megérkezés északra* ezen kötetkezdő írása összefüggni látszik a kötetcímmel: ahogy az évszakok közül a tél, a napszakok közül az éjszaka köthető szemantikailag az északhoz; a helyszínek közül pedig az állomás is hasonló jelentésösszetevője (ridegség) miatt tűnik megfelelőnek.

völgy torka, a Lóhavas felé tartó, hasánál behorpadó, szürke és barna felhők, sötétedés stb. A „katlan” szó hangalakjával is erősíti ezt a vonulatot.

A fentiekben használatos jelentésfelfogást Szilágyi N. Sándor fejti ki részletesen. A jelentés helytálló meghatározását keresve, miután elmondja, hogy a denotátum helyett a szó *fogalmi* regiszteréhez tartja azt közelállónak, Szilágyi a funkcionális meghatározás elfogadásához közeledik: eszerint egy szó jelentése az, ahogyan/amire (amikre) *a szót* használják. Meg kell keresni tehát azokat a közös ismérveket, melyek bizonyos dolgokat egy szó jelölése alá vonnak össze. Egy szóval jelölt *kategóriába*.

A dolgok nyelvi kategorizációja bizonyos szabályok szerint történik. Az, ami szerint a nyelv a világot tagolja: nyelvi minősítés. A jelentés tehát Szilágyi meghatározása szerint *a nyelvi minősítés ismérveinek együttese*, tehát azoknak az attribútumoknak az összessége, amelyek lehetőleg minden, az illető szó által jelölt dologra érvényesek. A „macska” szó ezek szerint azt jelenti, hogy (és következnek az ismérvek, melyeknek a szó minden, tehát átvitt – metaforikus – használataira is érvényesnek kell lenniük): 1. négy lábú, kerek fejű, felkunkorodó farka van stb.; 2. kicsi, bájos (állat), puha bundájú, karcsú, érzéki; 3. metszett, sötétben világító szeme van; 4. hízelgő, rugalmas, talpra esik (átvitt értelemben rámenős, érvényesülni tudó); 5. sokat nyávog (kényeskedő, hisztis) stb. Látható, bár hevenyészett és nem kimerítő a példa, hogy a felsorolt jellemzők képesek megmutatni azokat az irányokat, melyekben a szót (hagyományos kifejezéssel élve) átvitt értelemben is használni szokták (a bicikli macskaszeme például a 3. tulajdonsággal való egyezése, egy nő a 2. szám alatt felsorolt jegyek miatt kaphatja a „macska” nevet). S hogy Bodorhoz visszatérjünk: ehhez hasonló folyamat zajlott le az „észak” szó esetében is: a valós tapasztalatokból vagy/és tanult, olvasott információk segítségével kirajzolódtak azok az észlelési feltételek, amelyek megléte esetén valamit az „észak” kifejezéssel nevezünk meg. És viszont: ha ezt a szót olvassuk, szintén ezek a szemantikai jegyek fognak eszünkbe jutni.

Az „észak” nem kerül olyan hangsúlyos pozícióba a Bodor-szövegekben, mint mondjuk Vajda és Ady költészetében. Nem üt el szemantikailag a szöveghelyektől, melyekben előfordul, tehát nem tekinthető klasszikus metaforának. A már említett térmegjelölő szerkezetekben, mint például az észak felé repülés vagy egy északi lejtő, a szó nem rendelkezik kitüntetett funkcióval, így nem figyel fel rá az olvasó, továbbsiklik a tekintete. Nem *időzik el* tehát (a gadameri értelemben) a kifejezés vagy a szószerkezet fölött, hisz nem vesz észre semmi különöset. Többszöri előfordulásakor az

ismerős szót még gyorsabban olvassuk – még rövidebb a fixációs idő.¹¹ Ha nem maga a szó, hanem szokásos környezete jelent meg a szövegben azelőtt, hasonló hatás mutatkozik: „Egy olyan szó esetében, mely a kontextuális információ alapján megjósolható, rövidebb a fixációs idő, mint a viszonylag váratlan szavak esetében”.¹² (Eysenck–Keane 1997. 325.)

Az olvasó tehát gyanútlanul halad az olvasásban, egyszerűen az erdei környezettel járóknak tekintve a szöveg kifejezéseit (az olajos csillét, a piritrögöket, a barna sziklákat stb.), s ha – mint általában – csupán a szavak denotatív jelentéseire figyel, nem tud választ adni arra, mitől lett (egyebek mellett) a *Régi képeslap* című írásnak régi képeslap hangulata.

Nevezük motívumnak azt a szemantikai jegyekből álló gócot, amelyre fokozottan figyel a Bodor-szöveg, vagyis amelyhez több jelölőt/hordozót keres (dér, csillogó márványpánt, holdfény, hal stb.). A közös ismérvekből összeálló „motívum” a folytonos, észrevétlen ismétlődés során bevésődik¹³ az olvasó mentális regiszterébe, s így az emlékezés szelektív jellegét kijátszva a könyv végigolvasása után még sokáig megőrződik (így lesz a *Sinistra* összegzője a moha, *Az érseké* meg, mondjuk, a kocsonya¹⁴).

A Bodor-szöveg tehát nem nagy, kiemelt metaforákkal, kibontható szimbólumokkal operál, hanem kevés súlyú szavakban szórja el a szövegben a jelentőséget nyerő érzeteket, attribútumokat. A helyi túlhangsúlyozottságot (szemantikai túlterheltséget) elkerülő szöveg a stratégia által mintha a *lusta olvasóra* is figyelne, aki nem időz el a kevésbé transzparens helyeken, hanem gyorsan *végigolvas*. E stratégia mintha az emlékezet működésével is tisztában lenne.

Olvasáskor az ember többszörösen is használja memóriáját: a szavak jelentését kell felidéznie meg az előző oldalak bizonyos aspektusait (például). A befogadó nem emlékszik, nem emlékezhet minden egyes szóra, amelyet egy könyvből elolvasott, de bizonyos technikák hozzájárulhatnak ahhoz, hogy fontos elemek (ezen nem tartalmi, denotatív aspektusok

11 A kognitív pszichológia a fixációs idő segítségével vizsgálja a szavak, betűsorok, szövegek olvasásakor végbemenő kognitív folyamatokat (ez azt az időtartamot jelenti, amelyre szüksége van az olvasónak a szövegegység [item] által hordozott információ feldolgozásához, mielőtt a tekintet továbbmozdulna).

12 A kontextusból való előzetes információnyerést *szemantikai előfeszítésnek* is nevezik.

13 A bevésés az emlékezés három alapösszetevőjének egyike: bevésés, megőrzés, emlékezés. (Ivanov 1977)

14 Ez utóbbi a szemétből és vízből állhat össze; az abjekt (mint szemét) különben gyakran ölt kocsonyás alakot – átmeneti halmazállapotot –, gondoljunk például az orrviladékra vagy *A mátrix* című film „születési” jelenetére.

kat értek, hanem a latensen jelen levő, hatásukban a benyomásokhoz közelítő szemantikai szegmenseket) az olvasó hosszú távú memóriájába kerüljenek. Ha egy szöveg figyelembe venné az emlékezet maradandóság szempontjából Ivanov által osztályozott elemeit (Ivanov 1977. 252.), bizonyára közelebb kerülne e célhoz. (S úgy tűnik, a Bodor-szöveg nem áll messze ettől.) Tehát: az öntudatlan automatizmusok maradnak meg legtovább az emlékezetben (amelyeket az ismétléses begyakorlás útján szerz az ember – s az ismétlés máris elvezet a *motívum*hoz). Azután tartóság szempontjából az érzelmi emlékezet következik: az, amikor az ember nem magát a tárgyat, hanem jelentőségét jegyzi meg (!). Csak ezután következik a helyekre és a formákra vonatkozó képi emlékezet, majd negyedikként az idő emlékezete: a külső és belső folyamatok rögzítése, az események és gondolatok dinamikája – ezért kell többszöri olvasás, elsőre ezért nem látható át mindig egy narratív szöveg idő- és cselekményszerkezete, eszmei vonzatai. (Ha viszont egy regény az első olvasás folyamataira is koncentrálna, jobban teszi, ha nemcsak ez utóbbi aspektus vonatkozásában építkezik.)

A már említett jelenség, a *szemantikai előfeszítés* (szintén kognitív pszichológiai terminus) az egzotikusan hangzó szavak befogadásában is segít. Miután az olvasó (hamar) rájön, hogy sikertelenül próbál bizonyos kifejezésekhez konkrét jelentést társítani, rábízta magát a szövegre: az illető kifejezést megelőző és környező kontextus segítségével könnyen értelmezhetők ezek a szöveghelyek (amennyire muszáj; de nem keletkezik denotatív, gyakran deszignatív jelentésük sem). E döntés után már bármilyen furcsaság jöjjön is elő a regényben, zökkenőmentesen halad az olvasás, s a szöveg kényelmesen űzheti játékait az olvasóval. Gyakran megteszi például azt, hogy kijátszva az olvasói ráhagyatkozást, a karcolat végén ígéretes cselekménykezdés után cserbenhagyja a befogadót: bizonytalankodni kezd, hogy mi is történt valójában; vagy az is előfordul, hogy a főszereplő, unatkozva a szituációkban, amelyekbe került, egyszerűen hazamegy (*Az autóbusz utasai*) – a szöveg kifigurázza az olvasót, aki azt hitte eddig, hogy a cselekményt kell követnie (mert hisz nem kapott más irányú explicit instrukciókat), és nem is vette észre, hogy a szövegben szemantikai foltozások, csúsztatások történtek. (A szöveg nem e helyek betöltését várja el az olvasótól, csupán azt szeretné, ha az is észrevenné és élvezné a játékokat, amelyek a – szükségszerűen hibás – olvasás kapcsán folynak.)

A Bodor-szöveg olvasása során gyakran előfordul, hogy a befogadó által nem kellően birtokolt jelentésű szavak hangalakjuk segítségével (a már említett „katlan” szóhoz hasonlóan, meg gondolhatunk a nevekre)

vagy más verbális jellegű segédforrásból nyernek valamiféle jelentést. A „leostyán” például a „borostyán” szót vonhatja játékba, s ezáltal esetleg pozitív minősítéssel gazdagodik; hasonlóan a Tordai Zádor által említett példához, amikor ő a „kakukkfüvesrét”-szerkezet olvastán, fűszernövényként ismerve a kakukkfüvet, annak megfelelően reagált a képre, melyet azonban nagyon sokan (városiak) egyszerűen – a megnevezés kuriózumával fűszerezett – virágos rétként olvasnak, esetleg szint sem tudva társítani hozzá. Azt, hogy a kakukkfű virág, nem tapasztalatból, hanem verbális (olvasott, hallott) információkból tudják ezek az emberek. Ilyen értelemben nemcsak konkrét valóságtapasztalatok játszanak közre a megértésben, hanem verbális tényezők is, melyek a maguk során szintén aktivizálnak bizonyos „mentális reprezentációkat”. (E felfogás szerint tehát a szó mint olyan nem független a valóságvonatkozástól, csupán nem konkrét, egyedi, szoros jelölő–jelölt kötődésben, hanem lazább, utalásos, elemibb vagy magához hasonló szerveződésekhöz kapcsolódó, hálószerű viszonyrendszerben nyer a megértésben valamiféle jelentést.)

Az illatok emlegetése a másik eset, amikor az olvasó nem tud referenciát kapcsolni a szövegegységhez. Ez már nem főként az ő ismeret-/tapasztalatbeli hiányosságain múlik, hiszen „az ízlelés és a szaglás számára nem léteznek megfelelő reprezentációk a verbális rendszerben” (Eysenck–Keane 1997. 223.). A „hántott nyírfatörzs illata” esetén tehát a kontextusban metonimikusan egymáshoz kapcsolódó dolgok, viszonyok, helyzetek nyelvi minősítéséből nyerünk „illatmintát”: az illat (vagyis nyelvi minősítése) a nyersség, nedvesség, a világos szín, a fiatalság (karcúságával idézi ezt fel a nyírfa), s az ezekhez kapcsolódó minősítő (pozitív) összetevőket tartalmazhatja. A hántott nyírfatörzs illatához hasonlított lányillat nyomán tehát magáról a lányról lesz az olvasónak az előbbi ismérveket tartalmazó képe.

5. Kilépés

A dolgozat megállapításai a (nem csupán bodori) irodalmi műre vonatkozóan már tudottak, ennél fogva érdektelennek tűnhetnek, mégis érdemesnek találtam az irodalomra többnyire automatikusan használt megállapítások artikulációjának elkezdését. A vizsgálat sok irányba ígér és kér folytatást. A Szilágyi-féle jelentésértelmezést össze kellene hasonlítani az Eleanor Rosch által elindított prototípuselmélet elgondolásaival, mely az értelmező szótárakban ma is érvényben levő arisztotelészi zárt

kategóriákkal szemben a laza határokkal rendelkező, a kategória egy kitüntetett eleméhez viszonyuló, egymással nem egyenrangú példányokat tartalmazó, rugalmas modellt képzel el (Eysenck–Keane 1997).

A prototípus- és sémaelméletekkel összefüggésben a kognitív nyelvészet metafora- (és konnotáció-)felfogását lehetne vizsgálni, majd ennek a de mani metonimikus szerveződésű metaforával mutatott egyezéseire kitérni.¹⁵

A konnekcionizmus nem osztja a jelstruktúra szintekre osztásának elvét, szerinte nem irányított, minden irányba történő hálószerű kapcsolódások mozgatják a jelentésképző/-felismerő folyamatokat (Pléh 1996). Ennek az elméletnek a barthes-i és derridai jelölőlánc-felfogással lehetnek kapcsolódási pontjai.

A szavak szemantikai ismérveket tartalmazó regiszterének szinte mindenik szemiotikai elméletben megfeleltethető egy aspektus, össze lehet hasonlítani például a Frege-féle értelem–jelentés elkülönítés szerint az *értelemmel*. J. S. Schmidt az olvasási folyamatot jobban érintő megfigyelése szerint pedig a szavaknak szemiotikus és szemantikus jelentését lehet különválasztani (Schmidt 1975).

E regiszter az iseri *imagináriussal* mutat még szoros rokonságot. Az imaginárius (harmadikként) felszámolja a fiktív és a reális dichotómiáját. Diffúz, formátlan, tárgyreferencia nélküli; tetszőlegesség, önkényesség a jellemzői. Iser felfogása szerint a fiktívben, melyben az imaginárius konkretizációja történik, „a megismételt realitás jellé, az imaginárius pedig az ezáltal jelöltek elképzelhetőségévé változik” (Iser).

Látható, hogy e regiszter sok elméletíró modelljében helyet kapott ilyen vagy olyan formában. Igen jelentős szerepe van tehát a dichotómiák felszámolásában, a kogníciós folyamatok megértésében, a merev stilisztikai meghatározások, a reflektálatlan fogalmak újradefiniójában.

15 L. de Man 1999.

SZAKIRODALOM

BALASSA Péter

1987 Bodor Ádám novelláiról. Az Eufrátesz Babilonnál. In: Uó: *A látvány és a szavak*. Budapest, Magvető, 180.

BÁN Zoltán András

1992 A főmű. *Kritika* 7.

BARTHES, Roland

1996 A műtől a szöveg felé. In: Uó: *A szöveg öröme*. Budapest, Osiris, 67–74. (Kovács Sándor ford.)

BENEDEK Anna

1999 Jerevánski tangó. *Törökfürdő* 1999. Tél.

BODOR Ádám

1978 *Megérkezés északra* (karcolatok, novellák). Bukarest, Kriterion

1992 *Sinistra körzet* (egy regény fejezetei). Budapest, Magvető

1999 *Az érsek látogatása*. Budapest, Magvető

de MAN, Paul

1999 *Az olvasás allegóriái*. Figurális nyelv Rousseau, Nietzsche, Rilke és Proust műveiben. Szeged, Ictus–Jate. (Fogarasi György ford.)

EYSENCK, Michael W. és KEANE, Mark. T.

1997 *Kognitív pszichológia*. Hallgatói kézikönyv. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó (Bocz András ford.)

GADAMER, Hans Georg

1997 A kép és a szó művészete. In: Bacsó Béla (szerk.): *Kép, fenomen, valóság*. Budapest, Kijárat, 274–284. (Hegyessy Mária ford.)

HIMA Gabriella

1993 Vissza a mítoszhoz. *Kortárs* 12. 96–100.

ISER, Wolfgang

1996 Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete. (részlet) In: Kiss A.–Kovács S.–Odorics F. (szerk.): *Testes könyv I.*, Szeged, Ictus–Jate, 241–264. (Hárs Endre ford.)

1997 A fikcionálás aktusai. In: Thomka Beáta (szerk.): *Az irodalom elméletei* IV. Pécs, Jelenkor, 51–83. (Katona Gergely ford.)

IVANOV, Szergej

1977 *Az emlékezet labirintusa*. Budapest, Móra

FISH, Stanley

1996 Van szöveg ezen az órán? In: Kiss A.–Kovács S.–Odorics F. (szerk.): *Testes könyv* I. Szeged, Ictus–Jate, 265–282. (Kálmán C. György ford.)

MÉSZÁROS Sándor

2000 Egyszarvúak, szeméthegek és az ismétlés kényszere. Bodor Ádám: Az érsek látogatása. *Jelenkor* 4.

PLÉH Csaba

1996 A modern kognitívizmus mozgalma és változásai. In: Uő. (szerk.): *Kognitív tudomány*. Budapest, Osiris, 9–30.

POZSVAI Györgyi

1998 *Bodor Ádám*. Pozsony, Kalligram

SCHMIDT, J. C.

1975 Bevezetés egy szövegsemantikai irodalomtudományba. In: Horányi–Szépe (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest, Gondolat

SIMON Attila

1992 Bodor Ádám: Sinistra körzet. *Alföld* 9. 70–74.

SZERDAHELYI István

1979, 1982 „Képszerűség”, „Motívum”. In: *Világirodalmi Lexikon*. Budapest, Akadémiai VI. 178., VIII. 629.

SZILÁGYI Sándor, N.

1997 *Hogyan teremtsünk világot?* Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Kolozsvár

TORDAI Zádor

1996 A távcső művészete. *Holmi* 11. 1654–1656.

KAGYLÓ, KOLUMBIA, KEVERT: NÉHÁNY, A ROMÁNIAI MAGYAR IRODALOM DISZKURZÍV KÉPZŐDMÉNYÉT OLVASÓ ALAKZAT¹

Kutatásom a kortárs romániai magyar irodalommal (illetve három kiválasztott szerzői névvel/alakkal) szemben fellelhető, elgondolható kanonizációs viszonyulásmódok kimunkálására koncentrálok. Lévén, hogy a kortárs romániai magyar irodalomhoz tartozó szövegkorpusz jelentéssel bír a romániai magyar mellett a magyarországi magyar irodalmi kánonokban is,² kézenfekvőnek tetszett a két kanonizációs tér összehasonlítása a romániai magyar irodalom diszkurzív képződménye iránt tanúsított „viselkedés” alapján. Merítve a posztkoloniális elmélet határokat, máságonkonstrukciókat és aszimmetrikus szembenállókat illető vizsgálataiból, feltételeztem, hogy más típusú pozíció és értelmezési stratégia társul ugyanahhoz a szerzőhöz a román–magyar határ által megteremtett magyarországi magyar irodalom, illetve romániai magyar irodalom kontextusában. A három választott szerzőt – Bodor Ádámot, Kovács András Ferencet, Orbán János Dénest – kanonizáló, Romániában és Magyarországon megjelent dokumentumok vizsgálata némiképp visszaigazolta alaphipotézisemet, ám világossá tette azt is, hogy egy ilyesfajta sarkító kérdésfelvetés számos jelenségre nem tudhat és nem akarhat választ kínálni.

Címfelvezető talányos szavaim, a *kagyló*, a *Kolumbia* és a *kevert* értelmezhető eredményeimet próbálják summázni, a transzszilvanizmus őrző-védő kulcsmetaforájára, a „kolónia” fogalmát szinekdochikusan jelző egykori gyarmatra, illetve a tiszta megoldások lehetetlenségére való utalások révén. Míg a *kagyló*val a romániai magyar irodalomkritika egyfajta értelmezői magatartását próbálom röviden jelölni, a *Kolumbia* a magyarországi irodalomkritika és romániai magyar író(dalom)ként elköny-

1 Itt szeretnék köszönetet mondani Bényei Tamásnak és Selyem Zsuzsának, akiknek e tanulmány első változatához fűzött javaslatai nélkül nem jöhetett volna létre ez a dolgozat.

2 A kijelentés fordítottja is igaz, kutatásom sajnos nem terjed ki a kortárs magyarországi magyar irodalom romániai magyar irodalmi kánonokban történő fogadtatására, ez későbbi kutatás témája lehet.

volt szerzői név egyik kanonizációs játszóját nevezné meg. A *kevert* aliteráló melléknévvel az előbbi két stratégia részleges érvényesülésére és poétikai szempontú olvasatok érvényesülésére próbálok utalni.

A továbbiakban bővebben térek ki a kutatásomat lehetővé tevő területi magyar irodalmi kánonok kérdéskörére, előljáróban csupán annyit jegyeznek meg, hogy mind a *kagyló*, mind a *Kolumbia/kolumbizáló* olvasási stratégiák az MMI (magyarországi magyar irodalom) és az RMI (romániai magyar irodalom) területi kánonok működtetésében bírnak szereppel, a *kevert* címzés alatt számolok majd be területi és poétikai alapozású olvasási irányvonalak konfrontációjáról, együttes előfordulásáról, illetve a poétikai alapú olvasásmódok uralkodóvá válásáról.

1. Területi és poétikai alapozású magyar irodalmi kánonok

A területi alapú irodalmi kánonok a trianoni döntés óta (biztosan) használatos csoportosítási szempontok a magyar irodalomról folyó szakmai beszédben, ám tudomásom szerint a rájuk való reflexió, a „magyarországi magyar irodalom” és a „romániai magyar irodalom” diszkurzív képződményeinek sajátosságai, működési modelljei, különbségei és összefüggései kevés kutatás tárgyát képezték. Vizsgálataim révén ezekhez a kérdésekhez kívánok hozzászólni.

Kiindulópontomat az a tény szolgáltatta, hogy a magyar irodalomról szóló szakmai diskurzusokban közkezen forgó kánonok radikálisan különböző szempontok szerint szerveződnek. Irodalomtörténeti, illetve poétikai mutatókra alapozó, mű és szerzői névcsoportok mellett figyelmet érdemelnek a területi-politikai valóságot irodalmi gyűjteménnyé transzformáló kánonok is. Ez utóbbiak államhatárok, nemzetfogalmak és földrajzi régiók mentén szervezik együvé azokat a műalkotásokat, amelyek poétikai vagy történeti perspektívából egymástól igen különbözőeknek mutatkozhatnak.

Ilyen, a továbbiakban területinek nevezendő kánonok jelölő nevei az *egyetemes magyar irodalom* (EMI), a *magyarországi magyar irodalom* (MMI) és a *határon túli, kisebbségi magyar irodalom* (ezúttal romániai, RMI). Az ezen kánonokba sorolódó nevek és művek esetében második helyre szorulnak vissza a magyar irodalomtudományos diskurzusban irodalmon belülnek minősített szempontok a válogatáskor, ehelyett a szerzői név mögött álló hús-vér szerző származási helye, életútja, a

művek kiadási helyszíne és területi megfelelések mentén történő értelmezése jogosíthat fel a területi kánonban való szereplésre. Noha az alapszekció érvényesítése után működésbe lépnek a poétikai olvasási szempontok is, a területi kánonjellemzők felbukkanása adott alkotók és művek kapcsán feltehetőleg előre meghatározott olvasási árnyalatokat, tendenciákat indít el, amelyek különbözhetnek a csak poétikailag meg-alapozott kánonokban érvényesülőktől.

Az alábbiakban ilyen értelmezési tendenciákkal foglalkoznék, amelyek létrehozzák és működtetik a fent megnevezett magyar területi kánonokat, illetve néhány olyan mintázatra hívnám fel a figyelmet, amelyek arra utalhatnak, hogy e területi kánonok nemcsak a műveket, hanem egymás metadiskurzusát is olvassák. E mozgás kidolgozására a centrum–periféria viszonyokra, a hatalmi pozíció és a lefokozás gesztusaira figyelő posztkoloniális teória helyzetleírásai nyomán vállalkozhattam, olyan mozzanatokról lévén szó, amelyek hozzájárulnak az MMI és az RMI diszkurzív képződményeinek kölcsönös feltételezettségéhez, illetve az RMI regionálisként értéséhez, a kolonizáló–kolonializált viszonyrendszerbe helyezéséhez.

Összegezve, magyarországi magyar irodalom és romániai magyar irodalom viszonyát kívánom modellálni adott szerzők kanonizációjából levonható következtetések általánosítása révén.

2. Lehet-e posztkoloniálisan olvasni nemgyarmati szituációban?

Az *egységes magyar irodalom* (EMI), a *magyarországi magyar irodalom* (MMI) és a *romániai/erdélyi magyar irodalom* (RMI) közül az MMI és az RMI gyakran felbukkanó, származást/eredetet kijelölő címkék a partikuláris alkotások és szerzői nevek mégoly esztétikai/poétikai kezelésekor is.³ Alkalmazásuk eleve magában hordozza az EMI töredezettségének le-

3 „(...) Kovács András Ferenc lírájának a tradícióhoz való viszonyát nem az »eredet-höz« való visszatérés vagy valamifajta »kultusz« attitűdje, hanem sokkal inkább a múltat lehetőségként és alakíthatóként kezelő magatartás jellemzi, ami (...) éppenhogy nem a »mi lett volna, ha?« kérdését tekinti értelmetlennek. Persze az, hogy az így felfogott »hű hazugság« (Kovács kifejezése) *milyennek mutatkozik az erdélyi irodalmi és kulturális diskurzusokban, az már egy másik, korántsem érdektelen, de Budapestről alighanem kevésbé belátható kérdés...*” (Kulcsár-Szabó 1995. 90. – kiemelés tőlem: V. A.)

hetőségét, így az erre a jelenségre reflektáló munka egyrészt leírhatja az egységes magyar irodalom építményén belül érzékelhető legszembetűnőbb disszonanciákat, másrészt rámutathat e két magyar irodalmi kánon szimultán területi és poétikai alapozására.

Közhelyesként ható kijelentés az, hogy a posztmodern gyűjtőnév alá rendelhető irodalomtudományi irányzatok a nemzeti irodalmak monolit konstrukciói ellenében, végső soron azokat tördelve, szabdalva alakították ki specifikus kutatási területüket. Hangsúlyozottan érvényes lehet ez a nézet a posztkoloniális teória esetében, amely éppen a nemzet, a (nemzeti) államalakulat, a birodalom fogalmait megképző imaginárius konstrukciókban – irodalmi és történelmi művekben – mutatott rá az egyneműsítés végett mellőzött, integrációt fenyegető kolóniák, perifériák létre és szerepére. A centrum–periféria, hatalom–lefokozás, gyarmatosító–gyarmatosított viszonypárok válnak ezen teoretikus irányvonal alapkategóriáivá, amelyek révén az elmélet kísérletet tesz arra, hogy az esztétikum szférájába sorolódó irodalmi alkotások politikai és földrajzi kondicionáltságára rámutasson, illetve értelmezze ezt, hozzájárulva ily módon is a nemzeti irodalom (vö. *egyetemes magyar irodalom*) egységének tételezett építményének a korrekcióihoz.

E kérdésfelvetés szemszögéből figyelemre méltó a (jelen megközelítés számára is kontextusul rendelődő) magyar irodalomtudományos diskurzus azon sajátossága, hogy irodalom és fikció-kompatibilis megközelítési szempontokat megkülönböztet ún. „irodalmon kívüli” szempontoktól és diszkreditálja az utóbbiakat az irodalomról folyó beszéd játszmáiban. Egyszerűbben fogalmazva, szemérmesen elhallgatandónak minősíti a szerzői, olvasói, értelmezői identitások faji, nemi, szexuális orientációjú, származási, specifikus történelmi összetevőire vonatkozó kérdéseket és válaszlehetőségeket a művek vizsgálatában. Ebben a környezetben hangsúlyozottan szembetűnnek azok a másodlagos (és) irodalmi szövegekben olvasható megállapítások, jelzések, amelyek mindenfajta értelmezői szigor és fogalmi nyelvezetre való szorítókozás ellenére megképzik és viszonyba állítják a paratextuális elemekként funkcionáló EMI, MMI és RMI kategóriáit adott nevek és művek vonatkozásában. Ily módon az államhatárok, politikai formációk és földrajzi tájegységek irodalomon kívülinek gondolt, referenciális kategóriái szinte észrevétlenül lopóznak vissza, mintegy átlényegülve, ám igenis sokrétű jelentésekkel terhelt az irodalomról folyó „ártatlan”, nonreferenciális, teoretikus beszédmódokba.

Ugyanakkor azt is meg kell engednünk, hogy az EMI, az MMI és az RMI elengedhetetlen, jól bevált jellemzési kategóriák, hiszen a politikai/földrajzi változókra az irodalmat teoretizáló diskurzusoknak is reagálnia, reflektálnia kell, lehet. Ám az erre a transzformációra való reflexió, a referenciális jelölők beszüremkedésének módja a nonreferenciára, absztrakcióra, nyelvezeten belüli meghatározottságra törekvő diskurzusba jogos kérdésfelvetéssé lehet, noha ez a mozzanat elmaradni látszik napjaink magyar irodalomtudományában. Csupán két momentumra kívánok hivatkozni álláspontom védelme végett: a politikai/történelmi, földrajzi meghatározottságok és a fikciós beszédmód kereszteződéseire figyelő posztkoloniális teória, valamint az irodalom nemi alapú kódolásait vizsgáló feminista kritika magyar nyelvterületen elért pozícióira gondolok.

„Valahogy gyarmatosítási tapasztalataink nincsenek, ezzel talán magyarázható, hogy a posztkolonializmus megismerése, megvitatása, beépülése alig haladt előre. Kérdés, hogy mekkora az esélye, s hogy érdemes-e nagyon hajtani arra, hogy domesztikáljuk” – írja Kálmán C. György összegzőjében (Kálmán 1999. 1275.), és hasonló tapasztalatokról számol be Nagy Gabriella is: „Egyrészt a művet a maga mű voltában olvasni szándékozók körében eltagadott tény, amelyről nem lehet vagy nem kell beszélni, az az eddig csak életrajzinak minősített körülmény, hogy bizonyos mű írója nő. Abban a pillanatban, amikor a hagyományosnak tekintett olvasatban felmerül a női szerzőség kérdése, az értelmezés gyanússá és bizonytalanává válik, lévén ez irodalmon kívüli szempont.” (Nagy 2001. 199.)

Kérdéses tehát, hogy amennyiben a közvetlen politikai/társadalmi és földrajzi adottságok fiktív, illetve tudományosságra törekvő diskurzusokon belüli megjelenésének magyarázatára, vizsgálatára koncentrálok posztkoloniális teória megtorpanni látszik az EMI külső határainál, dolgozatom jogosan vállalkozhat-e arra, hogy feltételezze, e teória belátásai hasznosíthatóak az MMI és RMI viszonyainak leírásában? Hogy bizonyos rendszeresség tételezhető jelzett címkék felbukkanásában, és hogy ezek a mozzanatok erőteljesen kihatnak a szerzői nevek és alkotások értelmezésére, kategorizálására, kulturális hálóba helyezésére? Bizonyos értelemben kutatásom előfeltevései közé tartozik az is, hogy az EMI, MMI, RMI paratextuális jelölők adott olvasási mintázatokat hangsúlyosabban indítanak be, leszűkítve, netán marginalizálva az értési és csoportosítási lehetőségeket (l. az előző oldalakon bevezetett *kagyló*, *kolumbizáló*, *kevert* technikákat). Dolgozatom végeredményben arra tesz kísérletet, hogy leírja, jellemezze, azaz megalkossa ezeket az olvasási stratégiákat, hiszen

tudatosításuk sok szempontból jótékonyan hathatna a szélesebb területekre is kiterjeszhető irodalmi játszmákra.

3. A vizsgálati anyag és az eredmények előrevetítése

A Bodor Ádám írásairól szóló kritikai szövegegyüttest kezdetben pusztán kronológiai és életrajzi szempontok alapján próbáltam felosztani: a romániai kanonizáció 1989-ig – azon belül is 1982 (Bodor kitelepedésének éve) előtt és után –, illetve 1990 után. Ezután az egyes csoportokhoz hozzárendelhetőnek véltem a *kagyló*, *kolumbizáló*, *kevert* olvasási technikák egyikét. Ezt a választásomat az látszott támogatni, hogy a szerző kitelepedése meglehetősen hallgatást vont maga után, már ami az „óhazabéli” sajtóorgánumokat illeti, ugyanakkor a romániai rendszerváltást követően ez a blokádnak feloldódni látszott némelyest, anélkül viszont, hogy a romániai magyar kritika az eltelt időszak Bodor műveit illető magyarországi fogadtatására reflektált volna. Ezt a mozgást a kilencvenes évek második felében publikálni kezdő fiatalabb kritikusgeneráció hajtotta végre, beépítve a romániai magyar irodalomértési diskurzusba a magyarországi kanonizáció kategóriáit, meglátásait.

Ám a kritikákkal, recenziókkal való aprólékosabb munka megmutatta, hogy a fenti periódusok és olvasási tendenciák jótékony egyneműségét inkább a könnyebb kezelhetőség vágya indokolhatná, semmint a szövegek jellegzetességei. Ugyanis a kisajátító, moralizáló és pszichologizáló Bodor-interpretációk – amelyek elgondolásomban a kolónia *kagyló-válaszai*, egyszerűsrendű előidézői a *kolumbizáló*, centrumból érkező gyarmatosító értelmezéseknek – nem lokalizálhatóak kizárólagosan a kitelepedés és rendszerváltás meghatározta időszakokban. Szintén érvényes ez a kitétel a területi kánonfogalmat működtető, de a poétikai szempontrendszerrel is érvényesítő *kevert* technikájú olvasási stratégiát kirajzoló értelmezésekre, amelyek közé sorolnám Bodor első kötetének, *A tanúnak* K. Jakab Antal által írott 1969-es bevezetőjét, de számos, az utóbbi években készült igényes interpretációt is. Ezeket túlmenően szembesülnöm kellett azzal is, hogy az egyes önálló kritikai írásművek soha nem képviselik tisztán egyik vagy másik olvasási stratégia-elképzelésemet, azaz a *kagyló*, a *kolumbizáló* és a *kevert* nem annyira algoritmusok, mint inkább tendenciák, vagy árnyalatok, amelyek kisebb-nagyobb mértékben bukkannak fel szövegekben és teszik lehetővé a területi kánonok továbbélését.

Bodor Ádám Romániában megjelent négy kötetének⁴ és lapokban közölt írásainak romániai kritikai visszhangja nyomán kialakult a Bodor szerzői név egyfajta olvasata és műveinek bizonyos értelmezési hálója, amely sok szállal kötődik a túlpolitizált, ugyanakkor erős életrajzi referencia mentén olvasó korabeli kulturális szcénához. Ezzel párhuzamosan szórványos magyarországi hírlapi kritikák is napvilágot láttak, a szerzőre vonatkozó magyarországi reflexió bővülni kezdett az 1980-as magyarországi gyűjteményes kötet, a *Milyen is egy hágó?* publikálását követően, majd 1992-től élénk és számos reakció szülőjévé lett a budapesti Magvetőnél megjelentetett *Sinistra körzet*. Az 1999-es *Az érsek látogatása*, a *Sinistra körzettel* ellentétben, nem érdemelt ki hasonló viszonyulást a magyarországi irodalomkritika részéről, érdekes módon azonban a romániai irodalomkritika többet foglalkozott/foglalkozik vele, mint a *Sinistrával* annak megjelenése idején.

A másik két érintett szerzői névvel kapcsolatosan nem számolhatok be hasonló kanonizációs görbéről, hiszen Kovács András Ferenc (KAF) és Orbán János Dénes (OJD) esetében véletlenszerűen kiválasztott, kisszámú kritikai anyagot vizsgáltam avégett, hogy teszteljem: a szűrőpróba visszaigazolja-e a Bodor-kritikában elgondolható, egymást feltételező *kagyló/kolumbizáló* és *kevert* olvasási tendenciákat olyan alkotók esetében is, akiknek az MMI és RMI kanonizációja többé-kevésbé szimultán módon ment végbe. Úgy vélem, hogy noha esetlegeseek, ilyen irányú elemzéseim jelzik, hogy amennyiben az MMI és az RMI területi kánonoknak úgymond „nincs idejük” egymást olvasni adott szerzővel kapcsolatosan, illetve mellőzhetőnek tűnik hangsúlyos megkülönböztetésük, az maga után vonja a *kolumbizáló* tendencia gyöngülését romániai magyar alkotók magyarországi olvasataiban. Hogy a *kagyló-stratégia* miképpen módosul egy ilyen felállásban és hogyan jellemezhetőek ebből a szempontból KAF és OJD recens romániai interpretációi, az további kutatások tárgyát képezheti.

Dolgozatom következő alfejezeteiben tárgyalom a *kolumbizáló* stratégiát, majd kitérek a *kagylón belül* alakzat jellemzésére, végül összegzem a *kevert* technikájú alakzat vonásait. Végezetül kísérletet teszek ezen értelmezési tendenciák kölcsönös feltételezettségének megfogalmazására.

4 *A tanú* 1969; *Plusz-mínusz egy nap* 1974; *Megérkezés északra* 1978; *A Zangezur hegység* 1981

4. A Kolumbia, kolumbizáló olvasási stratégia

A *kolumbizáló* olvasási stratégiát nem önmagában gondolom leírhatónak, hanem nyomokból, gesztusokból vélem kikövetkeztethetőnek, mondhatni utólagosan és szándékosan megkonstruálhatónak. A Bodorkanonizáció e célból vizsgált (használt?) szövegeinek az ilyen irányú olvasatát olyan árulkodó szavak, szókapcsolatok vezették esetemben, mint az Orbán Ottó által írtak – Bodor Ádám „(...)úgy erdélyi magyar, ahogy García Márquez kolumbiai” (Orbán 1992. 278) – vagy a monográfiaszerző Pozsvai Györgyi lábjegyzetbeli megjegyzése: „Ez a kép (ti. Borcan ezredes denevérszerű esernyője) Gabriel García Márquez *Száz év magány* c. regényének egyik szurreális látomásához köthető. A dél-amerikai író mellett Bodor Ádám szellemtársai körébe sorolható Iszaak Babel és Franz Kafka is.” (Pozsvai 1998. 227.) Ezek a megfeleltetések (erdélyi magyar–kolumbiai), illetve a posztkoloniális irodalmi kánon egyik vezéralakjával való rokonítási kísérletek vezettek el olyan típusú kérdésekhez, amelyek felvethetősége és megválaszolhatósága a posztkoloniális teória függvénye, és amelyek a kilencvenes évek magyarországi Bodorkanonizációjában érvényesülő területi kánonbesorolások továbbéléséről tanúskodhatnak.

Azok a kritikaírói választások árulkodhatnak az MMI/RMI ellentétpár működtetéséről, a poétikai alapozású értelmezések térben/államrendszerben mozgásáról, amelyek a sikeres könyvvé lett *Sinistra körzet* értelmezéseiben a szerző, Bodor Ádám erdélyi voltának, áttelepülésének, illetve a teljes ehhez kapcsolódó narratívának a felvázolását szükségesnek vélik. Ezen túlmenően erőteljesen kontextualizáló olvasatokkal szolgálnak a regényről, megpróbálván a regény helyszínét fedésbe hozni térképen (is) létező, reális helyszínekkel és történelmiként elgondolt léthelyzetekkel, hangsúlyozván a szerző személyes tanúságtételének fontosságát. Ugyanezen területi dichotómiát újratermelni kénytelen, ebből kifolyólag szükségszerűen a gyarmati ideológiába beíródó és a kolóniáról a centrumba hírt küldő szemtanú szerepét Bodorra, az íróra osztó kánonmozgásnak olvasom a *Sinistra körzet* azon interpretációit, amelyek hangsúlyozzák a regényvilág titokzatosságát, érthetlenségét, magyarázatnélküliségét. Ezáltal ugyanis a mindentudó narrátorral rendelkező, realista konvenciórendszerű regényértés tételeződik rejtett elvárásként, ehhez képest mozdul ki, működik másképpen Bodor regénye. Miért tapintható tehát ki egy ilyesfajta elvárásrendszer Bodor regényével kapcso-

latosan? Összefüggésbe hozható-e ez a szerző jelzett életrajzi szituálásával?

Ezekre a kérdésekre próbálok válaszolni a továbbiakban a magyarországi Bodor-kanonizáció népszerű toposzainak, visszatérő fordulatainak Edward Said, Paul Sharrad és Szamosi Gertúd eredményeire építő interpretációja révén. Jó esetben sikerül modellálnom, hogy az MMI centrális pozíciójával, a magyarországi irodalomkritika *mi*-jével szemben hogyan létesül a *tőlünk* különböző sinistrai, következésképpen bodori (az RMI konstrukciójára is kiterjeszthető) idegenség. Próbálkozásom Edward Said *Orientalizmus* című könyvéből ihletődik, amelyben a szerző leírja az orientalizmus diszkurzív stratégiáit. Ezek révén a nyugati típusú, gyarmatosító logikájú diszkurzív hatalom saját célkitűzéseinek megfelelően jellemzi és képzi meg a vele szemben álló Keletet: „Said lényeges felismerése, hogy a kulturális diskurzusok nem az »igazat« közvetítik, hanem egy meghatározott megjelenítést. (...) Az ilyen állandósult torzítások nélkülözhetetlenné váltak a Nyugat önmeghatározásában ahhoz, hogy a Keletet saját ellentétpárjaként, a titokzatos, sötét idegenként jelenítse meg.” (Szamosi 1996. 422.) Ehhez hasonló *kolumbizáló* viszonyulásmód szimptomáiként olvasom a Bodorról szóló írásokban makacsul visszatérő toposzokat.

Jelzett szöveghelyek közül a legkitartóbban ismételtetett talán a már-már ikonná merevülő (magasztosuló?) *Erdélyből áttelepült író*⁵. Az életrajz fontos momentuma a lakhely- és országváltás: tárgyalásakor nyilván nem mellőzhető a korabeli romániai kommunista diktatúra és ennek hatása az erdélyi magyarok kivándorlására, a szomszédos Magyarországon

5 „A *Sinistra körzet* tavalyi zajos sikere után az Erdélyből jó tíz évvel ezelőtt áttelepült író végre a hivatalos kritikától is megkapta azt a rangot, melyet korábbi hazájában már a 70-es években kivívott magának. Nem mintha ez a vékonyka kötet lett volna Bodor Ádám első méltó magyarországi bemutatkozása. Még csak nem is »opusz« abban az értelemben, hogy summázata és csúcspontja volna Bodor eddigi írásművészetének, inkább csak az az áttörés, mely a szerzőt új hazájában is a prózairodalom élére helyezte” (Hima 1992. 96.); „Bodor Ádám új könyvének akkor is lenne irodalomszociológiai érdekessége, ha esztétikai jelentőségét egy pillanatra zárójelbe tennék: a nyolcvanas években jelentős kritikusok által az egyik legjobb (sőt *a*) novellistaként aposztrofált szerzőnek ez az első igazi magyarországi kötete. Vagyis az első olyan, amely áttelepülése után keletkezett írásokat foglal magába. A Bodort eddigi méltató áttekintő kritikák ugyanis – ne feledjük – Romániában írott művek alapján születtek, még ha részben magyarországi kiadásoknak voltak is köszönhetőek. Látszólag jelentéktelen persze a különbségtéves értelme... Csakhogy túl sok a riasztó példa arra, hogy foszlik szét egy kierlelt prózaírói világgép szerzőjének áttelepülése után...” (Szilágyi 1993. 82.)

uralkodó, politikailag kevésbé elnyomó államrendszer és az etnikai kisebbséget felváltó többségi létmód lehetősége. Ám ezek az érvek semmiféle poétikai vagy esztétikai kiindulópontú kánonban nem bírhatnak érvényességgel, ezért gondolom, hogy az *áttelepedő író* ikonjának ismételtetése az MMI–RMI kétosztatú, területi kánon alapkülönbségét hivatott újramesélni, bizonyos fokig letiltva az ily módon megjelölt szerző szövegeinek kizárólagos poétikai olvasatát. A Szilágyi Mártontól idézetek, de talán még inkább Orbán Ottó esszéisztikus gondolatfutama: „...a kényszerű újrakezdés ezer bizonytalansága közepette épp az fogja galádul cserbenhagyni az ágrólszakadt író, amiben mindvégig és joggal bízott, a saját írói nyelve” (Orbán 1992. 276.) plasztikus példáját kínálják a *kevertként* felvezetett, területi és poétikai kánonjellemezők együttes jelenlétével leírható értelmezési tendenciának, amennyiben az áttelepülés szemrevételezése a bodori művészi színvonal iránti aggodás kifejezésével értelmeződik. E két utóbbi idézetben esztétikai kiindulópontú kérdésfelvetéssel – a művészetét kockára tevő, lakhelyet/hazát változtató íróember – elegánsan ötvözött migrációs bemutatás igazolja vissza a Bodor szerzői név területi kánon-kondicionáltságát.

Bodor származási helye és ott szerzett élettapasztalatai szintén gyakran említődnek, különösen a regény kontextualizáló, referencializáló értelmezéseinek igazolásaként. A regény történelmi tanúságtévesként való olvashatóságához, a szomszédban működő(t) elnyomó államapparátus poézisba oldott ábrázolásának tételezéséhez szükségesnek látszik (*az erdélyi író*) Bodor mint szemtanú locus artikulálása: „Vajon azért lukadt-e ki Bodor Ádám erre a végkifejletre, mert szereplői sorsának szövésében erre terelte elemi élettapasztalata, meghatározó élményei? (...) Nyilvánvaló, hogy Sinistra körzet nyers amoralitása egy eléggé meghatározott földrajzi hely, kontinensrész történelméhez illeszkedik. Ezen a helyen nagyon ügyesnek, szívósnak és könyörtelennek kellett lenni ahhoz, hogy valakinek sikerüljön végigélnie az életét.” (Ács 1992. 1882.) Ez az idézet átvezet a *kolumbizáló* olvasási stratégia egy szintén területi, referenciális változókat mozgató, ennyiben az MMI–RMI rejtett artikulációját megvalósító eljárásához, amelynek révén az értelmezőknek sikerül beazonosítaniuk nem csak a szerző élettapasztalatait és az őt ihlető történelmi/társadalmi körülményeket, hanem a regény helyszínét is: „Sinistra természetvédelmi terület a román–ukrán határon – mondanánk...” (Reményi 1992. 94.). Nagyon erős területi kötöttségek mentén olvasó stratégiával szembesülhetünk, amely mind az írói nevet, mind a fikciós alkotást referenciális mutatók mentén értelmezi.

Ám hasonló végkifejletté értelmezhetőek a regény azon interpretációi, amelyek a regényvilág megismerhetetlenségéről, titokzatosságáról,⁶ illetve a szerző mesterségbeli, írói-nyelvi tudásának varázslatosságáról, mágikus erejéről szólnak.⁷ A *titokzatos Sinistra* és az egyszerű Bodor-toposzok ugyanazt a tér és kultúra mentén történő elválasztást hajtják végre, amikor egyrészt elkülönböztetik a kritika „szűk” szemhatárától az érthetetlen regényt, másrészt ősinek, a nyelvvel összeforrottnak, a mítoszi világba beléptetőnek ábrázolják az írot, megismételve ezáltal a orientalizmus dichotomikus Nyugat–Kelet ellentétpárját a magyarországi irodalomkritika és egy (az RMI területi kánonjához kapcsolt) szerzői név kapcsolatában.

Edward Said véleménye szerint koloniálisként olvasható viszonyrendszer ott és akkor veszi kezdetét, amikor szemben álló felek inkább metonimikusan, mint metaforikusan viszonyulnak egymáshoz, azaz másságukat hangsúlyozzák a meglévő egyezések rovására. Az általa vizsgált nyugat-európai és keleti iszlám/arab szembenállás konstitutív momentumát így foglalja össze: „Az orientalizmus alapfeltétele a külsődlegesség, vagyis az a tény, hogy az orientalista, a költő vagy tudós, a Nyugat érdekében, és a Nyugat számára szólaltatja meg, írja le és magyarázza a Kelet titkait. (...) az orientalista a Keleten kívül helyezkedik el”. (Said 1996. 445.) Ilyen viszonyulásként értékelném a Bodor Ádám erdélyi származását és áttelepülését hangsúlyosan felidéző kritikai mozzanatok, amelyek ily módon kitermelik *alter* egójukat, azt, aki tőlük földrajzi koordinátáit, nyelvhasználatát és élettapasztalatait tekintve radikálisan különbözik, ám akire mindezek ellenére hiteles magyarázatokat vonatkoztathatnak. Egyrészt tételezik a regény referenciális olvasatának lehe-

6 „A *Sinistra körzet* világában is minduntalan talányokba, érthetetlen eseményekbe ütközünk, amelyekre – a túlzottan is kézenfekvő leegyszerűsítésektől eltekintve – nem találunk magyarázatot. Idegenek érkeznek, ismerősök mennek el, szerelmek szövődnek, titokzatos ragálytól emberek pusztulnak – hogy mindez miért, nem tudható. Az elbeszélő a történetek rögzítésére szorítkozik, tartózkodva mindenféle ideologizálástól. A világ ésszerű rendjének, s e rend kiismerhetőségének képze- te illúzió, csalóka remény a *Sinistra körzet* vilásképe szerint. A nem tudás meg- vállalása az egyetlen gesztus, ami méltósággal és önccsalás nélkül megtehető.” (Simon 1992. 73.)

7 „...egy írónak nincsen semmije. Csak a szavak. Se apja, se anyja, se gyereke, se felesége, se hazája, se Istene, csak a szavak... Ezt Bodornál kiváltképp példászerűen láthatni, éppen azért, azon varázslat miatt, mert őt olvasván egyáltalán nem gondolunk a szavakra: megaláztatásokra gondolunk, kiszolgáltatottságra, reményre, fagyra, dérre, erdőre, bűzre, medvére, pálinkára, férfira, nőre (...). Milyen egyszerű, jó érzés ez: olvasni Bodor Ádámot.” (Esterházy 1992. 274–275.)

tőségét, és jelzik a szerzői személyes élmények fontosságát a szövegsajátosságok kialakulásában, másrészt rámutatnak a *Sinistra körzet* fikciós világának érthetlenségére, titokzatosságára. E két mozzanat együttes hatása nyomán a kritikai diskurzus mentesnek mutatkozik a szerzőt ért és az érthetetlen regényt szülő térségi tapasztalatoktól, miközben a szerzői nevet menthetetlenül visszautalja a Sinistra valós, illetve imaginárius térségébe, fenntartva az MMI–RMI megkülönböztetést.

És hogy ezek a gesztusok úgy is olvashatóak, mint a torzonborz Keletet, Sinistrát, Bodort, RMI-t a civilizált Nyugathoz, Európához csatlakoztató kritika sajátjai, arról egy utolsó idézet győzhet meg: „Ősi, minden ember számára a ráismerés revelációjával ható léttapasztalat kodifikálása, prófécia, szómágia – ez minden nagy irodalom attribútuma. Bodornál minden szavakkal történik. A hősök nem cselekszenek, mégsem teljesen passzívok, mert szavaik cselekedetként csapódnak le a másikon. A szó aktus. A szó teremtés. De lehet-e az irodalom a létező világ konkurense, alternatívája? Élhetünk-e csak a szavak által teremtett világban? És ha nem, Európa melyik felének világát válasszuk? Előre a civilizációba vagy vissza a mítoszhoz?” (Hima 1993. 100.)

A jellemzett toposzok – az *Erdélyből áttelepült író, az erdélyi író/Bodor mint szemtanú, a titokzatos Sinistra és az egyszerű Bodor* – koloniális szempontú olvashatóságáról tanúskodhat hasonlóságuk azokhoz a toposzokhoz és elvárásokhoz, amelyek révén a centrális helyzetű brit irodalmi kánon olvasta a délkelet-Ázsiai gyarmatokról tudósító fehér telepes írók populáris románcait (Sharrad 1988. 89–99.). Népszerű formulákat felhasználó regényeik révén ezek a szerzők egyszerre teljesítették be az ismeretlen, új világ értelmezésének feladatát, valamint „terjesztették” a birodalmi ideológiát. Az otthoni köztudat írásaikat elsősorban tudósításokként, riportokként értékelte (ehhez hozzájárult az is, hogy sok írás első személyű elbeszélővel dolgozik, beszédszerű), a mimetikus pontosság igényét támasztotta velük szemben, nem utolsósorban azért, mert íróik ott, a bemutatott helyen éltek, pontos ismereteik voltak hát arról. A *bodori szem- és fültanúság* kimondásának kényszeres visszatérését ilyen elváráshorizontból gondolom magyarázhatónak, azt a ténytet pedig, hogy a regény világát magyarázat nélküliként, furcsaként értelmezik és gyakori a szereplőket és a körzetbeli létmódot illetően a száműzetés említése, a magam során úgy olvasnám, mint a gyarmatokról érkező irodalommal szemben támasztott realista/mimetikus regényelvárások latens megnyilvánulását. Hiszen a *Sinistra körzet* akkor válhat érthetlenné, ha azzal az igénnyel közelítünk hozzá, hogy könnyen értenünk kellene ezt a világot.

Összegzőként elmondható, hogy a Bodor Ádám *Sinistra körzet* című regényének megjelenését (1992) követő magyarországi kritikák és recenziók egy része lehetővé teszi azt az olvasatot, amelynek értelmében ezek az írások különféle stratégiák (szerző életrajzi szituálása, kontextuális olvasatok) révén a Bodor Ádámként címkézhető képződményt, illetve a metonimikusan hozzákapcsolódó *Sinistra körzetet* a Másik, a *tőlünk* különböző szférájába utalják, eleget téve ezáltal a területi kánon újratermelésének és az MMI és RMI közötti hierarchikus viszony megképzésének.

5. A kolumbizálót kondicionáló kagylón belül olvasás

Amint arra a bevezetőben is utaltam, e két olvasási technikáról előzetesen alkotott elképzeléseim, illetve az MMI–RMI területi kánonok kölcsönös feltételezettsége azt látszottak megerősíteni, hogy a *kolumbizáló*, gyarmatosító, hierarchiába író tendencia a bodori szerzői névvel szemben összefügghet azokkal az értelmezési technikákkal, amelyekkel a romániai magyar irodalomkritika közelített a szövegkorpuszhoz és a névhez. Vizsgálataim visszaigazolták ezt, amennyiben Bodor romániai kanonizációjában valóban fellelhető egy kisajátító retorikájú, referenciálisan olvasó stratégia, amely mondhatni előzetes mintául szolgálhatott az MMI értelmezés számára, kialakítva annak kontextualizáló és lefokozó toposzait. Az alábbiakban ezeket a romániai magyar kanonizációs jellemzőket tárgyalom, képet adva a romániai Bodor-kanonizáció egyéb sajátosságairól is.

5.1. Dióhéjban Bodor romániai kritikai fogadtatásáról

Tárgyalt szerzőnk legelső írása 1965-ben jelent meg a kolozsvári *Utunk* hasábjain, a folyóirat az író áttelepüléséig adott helyet karcolatainak, rövid írásainak. Bodornak állandó rovatai is voltak az *Utunkban*, például az 1980-as év folyamán *A város megközelítése* és a *Helyszínek*.⁸ Folyóiratban közölt írásainak egy része köteteiben is helyet kapott (például a *Triptichon*, *A tanú*, *Milyen is egy hágó*, *Prikulicsok*). Legelső kötete 1969-ben, a bukaresti Szépirodalmi Könyvkiadó Forrás-sorozatának keretében jelent meg, a következő négyet a Kriterion Könyvkiadó adta ki.

⁸ Az első rovatban jelentek meg olyan írások, mint a *Mozgólépcső* (4. sz.), *Alom, hideg szobában* (5. sz.), *Sorok a liftben rekedt asszonyhoz* (9. sz.), *Frontátvonulás* (13. sz.), *Brazília éghajlata* (48. sz.), *A Téliapó felesége* (52. sz.).

1980-tól kezdődően Magyarországon, a Magvető, illetve a Szépirodalmi Kiadónál is jelentek meg kötetei.

Bodor meglehetősen nehezen lelte meg helyét a romániai magyar irodalom korabeli kánonjában, amely mindössze néhány változó mentén válogatott, csoportosított. Lényeges szempontot jelentett az életkor, avagy generációhoz tartozás, ez vált alapjává az újonnan jelentkező szerzőket legeredményesebben kanonizáló Forrás-sorozatnak is. Életkora alapján Bodor az első nemzedék soraiba tartozott, ám Szilágyi Domokoshoz, Hervay Gizellához, Lászlóffy Aladárhoz képest jóval később kezdett el publikálni, és ez a csúszás elegendő volt ahhoz, hogy egyéb hasonlóságok dacára is kiostálódjon a soraikból. Több kortárs elemzője szerint is a pályakezdő Bodor legszembevetőbb vonása a formai, poétikai tudatosság,⁹ amelyet leginkább az első Forrás-generáció védjegyeként könyveltek el.

Nehezen fért volna bele Bodor a második nemzedék konstrukciójába is, amelynek összetételéről, illetve az egyes alkotók poétikai alapállásáról Gálfalvi György 1977-es interjúkötete, a *Marad a Láz?* nyilatkozatai és névsora tájékoztatnak. A „sepsiszentgyörgyi boly” (Czegő Zoltán, Farkas Árpád, Király László, Csiki László, Magyarai Lajos) „regionális népi költő-dése” tűnik a leghangsúlyosabbnak, Csiki László megfogalmazásában: „Már akkor határozott arcélű, népi gyökerű, erős falusi élményvilágot őrző emberek voltak, s ezt tudatosan akarták íróként képviselni”. (Gálfalvi 1977. 21.) Ehhez képest Bodor családi háttere, felső középosztálybéli származása, kolozsvári városi volta gyökeresen más jelentésekkel ruházta fel a szerzői nevet a kánonban.

Talán itt érdemes megemlíteni egy olyan, a korabeli irodalompolitikában és uralkodó társadalmi ideológiában központi szerepet játszó vonatkozást, amely, noha nem feltétlenül hozható kapcsolatba az irodalom belső értékeiről folyó diskurzussal, némi eredménnyel szolgálhat a kánon alakulására figyelő jelen reflexió számára. A egyes alkotók politikai hatalomhoz való viszonyulásáról van szó, amely változó mentén Bodor ismételten eltért a számára kijelölődő második Forrástól. Míg Czegő Zoltán vallomása kétségkívül rámutat a második Forrás-nemzedék egyes tagjainak baloldali politikai orientációjára – „1966. április végén szabadságot kértem, felutaztam néhány napra Kolozsvárra, május 1-ére virradólag

9 „(...) öntudatos stílusművészek (...). Nemcsak a középkorúak, de öreg prózaíróink között is nem egy van, aki nemhogy fiatal, de még érett, befutott korában sem jutott el a kifejezésnek arra a könnyed átszellemültségére, mint Kocsis István, nem képes minden egyes szónak arra a töprengő mérlegelésére, mint Bodor Ádám (...)” (Szócs 1968. 267.)

már a padlásszoba tornácán énekeltük az Internacionálét Farkassal és Királlyal” (Gálfalvi 1977. 11.), a közelmúltban a *Jelenkor* hasábjain megjelent Balla Zsófia–Bodor Ádám beszélgetésből tudomást szerezhettünk Bodor fiatalkori kommunista rendszerellenes tetteiről és az ezekért kapott börtönbüntetéséről. Azaz, míg kései jelentkezése a művészi felfogásban több ponton rokon, generációs társaiból szerveződő első Forrás-nemzedéktől zárta el, addig életkora, társadalmi háttere és politikai irány(nem)-választása megakadályozta a második nemzedékhez csatlakoztató kanonikus döntést. Bodor kimaradását a generációs alapú kánonokból Mózes Attila óvatos megfogalmazása is tanúsíthatja a hetvenes évek első felének romániai magyar prózatermését vizsgáló írásában: az említett írók köteire „(...) a nemzetiségi lét s gyakran az egy vagy csaknem egyazon generáció szemléletmódja nyomja rá bélyegét. Mintegy zárójelben kell megemlítenünk, hogy Bodor Ádám az, aki némileg – s talán csak látszólag – eltér e tekintetben író társaitól.” (Mózes 1975. 224.) E helyzet láttán nyilvánvalóan csatlakozhatunk az újabban egyre nyomatékosabb irodalomtörténeti véleményekhez, amelyek a nemzedéki alapú kanonizálás jogosságát, értelmét kérdőjelezzik meg, ám a Bodor 1969-es indulását követő kanonizációs döntések vizsgálata végett nem tekinthetünk el az akkor működésben lévő szelekciós szempontoktól.

Bodor köztes helyzetét képi meg Szócs István egy 1969-es kritikája címében: *A magáníró*, jellemzi őt, a „magántanuló” mintájára képezve meg kategóriáját. Noha *A tanú* című kötetét rangosnak minősíti, fontosnak tartja részleteiben megvizsgálni az író „egyfajta individualizmusát, szubjektívizmusát,” „hőseinek szintiszta privát voltát,” amely jellemzők folytán Bodor nem kerülhet be az írói élvonalba, hiszen „(...) magánírói (szándékos) elszigetelődése miatt van valami mélyen esetleges írói jelentőségében” (Szócs 1969. 524–525.). Fontosnak tartom kiemelni, hogy Szócs bizonyos értelemben Bodor lelki alkatát véli hiányosnak, hiszen többszörösen rámutat Bodor szövegeinek sikerült poétikai megoldásaira. E kritikusi gesztus éles hangú levélváltásra ad alkalmat a képviselői irodalmat és közérthető írói odafordulást számon kérő Szócs István és a szerző szabadsága mellett pálcát törő Kántor Lajos között, aki szót emel Bodor pozíciójának korrekciója végett (Kántor 1970. 447–450.). Amellett, hogy beíródnak a Bodor kánonbeli pozíciójáról folyó diskurzusba, e szövegek irodalom és valóságanyag akkoriban kényes témájáról is vitáznak, miáltal Bodor neve többször felmerül a valóságanyagnak, dokumentarizmusnak, egyértelműségnek el/nem kötelezett kulturális pólusok ütközésekor.

Az induló Bodor szerzői névhez még egy, az *Utunk* hasábjain fellelhető kánonkonfliktus fűzhető, amelyben nem a szocialista realizmus értékrendje, hanem az olvasói laikus kánon(ok) bizonyulnak értetlennek az író *Utunk*ban közölt karcolataival szemben. Az olvasói és szerkesztői véleményeket közvetítő szöveget ezúttal Marosi Péter jegyzi, aki az *Utunk* kritika-rovatának felelőseként maga is kánonalakító szereppel bírt. A cikk apropóját két olvasói reakció szolgáltatja, akik Bodor egyik közölt novellája feletti megbotránkozásuknak adnak hangot: „Úgy érzem, hogy nemcsak én állok értetlenül ezzel a novellával szemben, hanem több *Utunk-olvasó* is. Miről van tehát szó? Egyszerűen arról, hogy a novella központi tengelyét, ami körül forog az egész cselekmény, az író nem fogalmazta meg, hanem (talán) szándékosan a legnagyobb homályban hagyta.(...) Ha érdekesebb nem is lett, mindenesetre Bodor annyit elért, hogy az olvasó bosszúsán teszi le a lapot.” (Marosi 1969. 1.) A másik olvasót „(...) annyira felbosszantotta Bodor Ádám novellája, hogy legszívesebben lemondta volna az előfizetést”. (Marosi 1968. 1.) A szerkesztő az olvasói türelem, a kritika felelőssége és az „új” típusú irodalom nehézsége tematikáján egyensúlyozik válaszában: az eset mindenesetre annyit jelez, hogy nem csak Bodor közéleti/magánéleti/pszichikai jellegzetességei bizonyultak kritikára érdemesnek az irodalomról szóló diskurzusban, hanem az előző szemszögből egyértelműen sikerültnek tűnő poétikai, formai kivitelezései is, igaz, amint már említettem, a laikus kánon részéről.

Talán érdemes kitérni arra a hiányra is, amely a kritika alapjában véve pozitív hangnemének ismeretében kissé ellentmondásosnak hat: a Bodor szövegeiről Romániában megjelent írások alacsony számára gondolok. Ha megpróbáljuk összehasonlítani a kortárs magyarországi recepcióval, azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbi mennyiségben kevésbé marad el a romániai kanonizáció mögött, az 1980-as Magvető-válogatást követően pedig a magyarországi messze meghaladja a romániai magyar sajtóvisszhangot. Különösen érdekes az a tény, hogy noha főleg nem kimondottan irodalmi lapokban jelentek meg az első magyarországi recenziók (*Magyar Nemzet*, *Élet ÉS Irodalom*, *Népszava*, *Kortárs*), a budapesti centrális pozícióval nem rendelkező vidéki lapok is hírt adtak Bodor kötetének megjelenéséről, például a miskolci *Napjaink*, a tatabányai *Dolgozók Lapja*, a kaposvári *Somogy*, a békéscsabai *Népújság*. Hangsúlyoznom kell, hogy ez a perspektíva a romániai reakciók kontextusában nyerheti el helyénvaló jelentését, azok sporadikusságához viszonyítva.

Szintén a rendszerváltást és a *Sinistra körzet* megjelenését megelőző időszakokkal kapcsolatosan tűnik fontosnak megemlíteni azt a tényt is, hogy az 1980-as válogatáskötetet követően Bodor írásművészetéről több angol nyelvű, a magyar/közép-európai kultúrát népszerűsítő folyóiratban is jelenik meg írás, a *The New Hungarian Quaterly*-ben, a *The Hungarian P.e.n.*-ben, a *World Literature Today*-ben és a *Cross Currents* című antológiában. Állítható tehát, hogy a Bodor Ádám szerzői név kanonizációja sem a romániai, sem a magyarországi kanonizációs mezőn nem köthető centrális helyzetű értelmezői közösséghez, ezzel szemben több(fajta) kánonra is reagálásra kész, hasonlóan ahhoz a helyzethez, amelyet a *Sinistra körzet* fogadtatásával kapcsolatosan Szirák Péter fogalmazott meg: „(...) elmondható, hogy a kilencvenes évek elején a Garaczi-recepció mellett a *Sinistra körzet* volt képes leginkább alakítani az értelmező nyelvek versengését” (Szirák 1998. 77.).

5.2. A kagylóforma olvasási stratégia

Ennek az olvasási alakzatnak a kidolgozását nagy mértékben segítette a vizsgált RMI Bodor kanonizációs dokumentumok azon vonása, hogy (szükség esetén) két alapvető érdeklődési pont köré csoportosíthatóak: a tisztesség, etika és döntéskényszer kérdésköre, illetve egy céltudatos nyelvi ökonómia érvényesítése lehetnének ezek. A szigorúság, szikárság, keménység attribútumainak nyomatékosított használata mindkét irányzatnál sugallhatja a *kagylóforma* olvasási tendencia gyökereit.

A legkorábbi Bodor-írások értelmezésében már jelentkezik a morális mutatók révén történő értés, amely az ember etikai döntéskényszereinek, a felelősség vállalására vezető útnak a rajzát (is) olvassa Bodor novelláiban. Ezen értelmezési irány legjobb tudomásom szerint a filozófus Bretter György kritikáiban eredhet, aki hangsúlyosan a lelkiismereti tisztaság, etikusan cselekvés mozzanataira figyel a Göb-novellákban, a *Kívégzésben*, az *Utasemberekben*. „Az erkölcsi ébredés új szolidaritás felé vezet a barátokat. Ami eddig csak véletlenszerű találkozás volt, csínyek, kalandozások, ismeretlen vágyak vonzása, most kötéssé válik. Születést láttunk tehát. De tiszta maradhat-e az, aki cselekszik, és a tett kettősségében megsejti saját erkölcsi tudatának mélységeit? (...) Az igazságban való szolidaritás kínjait ábrázolja Bodor szikár eszközökkel, a teljes és ezért elérhetetlen tisztaság megejtő nosztalgijával” (Bretter 1970. 252.) – írja például *A réten* című novelláról.

Hasonló, az erkölcsöt és az emberi tisztaságot játszmaiba hozó *Bodor-effektusról* számol be két másik értelmező, egyrészt az író, másrészt az olvasó személyének a vonatkozásában. Bodornak „Különös érzéke van a pszichológiai differenciálszámításhoz” – írja Szócs István, ennek okát pedig abban látja, hogy az író hangsúlyos módon vívja maga is meg a Bretter által a hősök viselkedésében lokalizált erkölcsi játszmákat: „E mögött az érzékenység mögött azonban, mint az utolsó közölt írása is mutatja, kegyetlen lelkiismereti vívódások lappanganak” (Szócs 1968. 269.). Ez a momentum előrevetíti a *kolumbizáló* stratégia az *erdélyi író/Bodor mint szemtanú* pozicionálást, amennyiben az írói személyes élményekből véli érthetőnek a műalkotást.

Markó Béla sokkal kifinomultabb módon fogalmazza meg a Bodorszövegek azon hatását, hogy képesek az olvasókat ráébreszteni tisztaságuk elvesztésére. Ő nem kimondottan morális értelemben vett felismerésekről beszél, ám az a retorika, amely az ember „végzetes” magyarázattal terheltségéről, s ily módon a „tisztá epikától” való távolságáról értekezik, talán a morális gondolkodás alaptételeinek is adós lehet: „Bodor megtisztítja történeteit a magyarázatoktól, ez látszólag csak annyit jelent, hogy nem »irodalmiasítja« a valóságot, nem kommentál, nem keres csattanókat s nem próbálja magát (mint kommentátort) belopni a különböző helyzetekbe.¹⁰ (...) De nem csupán a kommentár hiányzik (...). Rá kell jönnünk, hogy a kommentárt magunkban hordozzuk. Látásunkba, látványainkba végzetesen beszivárgott az értelmezés, a magyarázat (...). És egyáltalán nem biztos, hogy birtokában vagyunk az igazi kódoknak, az igaz megoldásnak.” (Markó 1978. 157–158.)

A *tisztaság* és az *autentikusság* fogalmait a Bodor írásainak tematikájában és formai jellemzőiben fellelő olvasási alakzat meglepő módon visszhangzik a *kolumbizáló* MMI interpretációs tendencia azon törekvéseiben, hogy a Bodor írói nevet és profilt az ősi, nyelv előtti, mitikus mélységekkel, varázslattal és igazmondással (vö. az *erdélyi író/Bodor mint szemtanú*) kapcsolható interpretációs térben szituálja. Nem mentes némi iróniától a Bretter második Bodor-kritikája (1974) és az Esterházy

10 A narrátori reflexió és magyarázat hiányának pozitívként értése, preferenciája tartósnak tűnik az RMI bizonyos értelmezőinek körében: „Ez a »takarékos« és »feszésre szabott« beszély (...) jelenti Bodornál a biztonsági szelepet az irodalmias mondikálás ellen. Ebben is jelentkezik az augur személyének – értsd személyeskedéseinek, önreflexióinak, akár *nézőpontjának* – kiszorítása a világból. (Egyebek mellett ezért is pompás médium a *Sinistra körzet* a hermeneutikának nevezett tudományos spiritizmus szerelmesei számára.)” (Jakabffy 1992. 84.)

Dicséneke (1992) között felfedezhető szinte szó szerinti egyezés a bodori prózastílust illetően, amely mind a fiktív világon belül,¹¹ mind az olvasónak kijelölt metaértési pozíció számára gyengíti a nyelv és szavak szerepét a kommunikációban, ehelyett pedig az elemi, érzékek révén történő közvetítésre vállalkozik. „(...) azon varázslat miatt, mert őt olvasván egyáltalán nem gondolunk a szavakra: megaláztatásokra gondolunk, kiszolgáltatottságra, reményre, fagyra, dérrre, erdőre, bűzre, medvére, pálinkára, férfira, nőre” (Esterházy 1992. 274.), jellemzi a pályatárs a Bodor-írások nyelvet kikapcsoló szenzuális retorikáját, míg a korai kritikus így fogalmaz: „Bodor szövege annyira megközelíti a szavak nélküli elemi kommunikációs szintet, hogy az olvasó már kialakult információs és értékrendszere nélkül nem létezhetne” (Bretter 1974. 5.).

Az időben és térben távoli olvasatok közötti egyezéseket a szövegsajátosságok befolyásának is lehetne tulajdonítani, annak, hogy a Bodor-szöveg latens instrukcióira figyelve az értő kritikusok hasonló eredményre jutnak. Ám egy ilyen szempont könnyen oda vezethetne, hogy leszűkítené az irodalmi szöveg értési lehetőségeit, vagy ha komolyan vesszük a két recenzens által írottakat, akkor az olvasó élettapasztalatainak függvényévé redukálná. (És ez tulajdonképpen többször megtörténik a *Sinistra körzet* kontextualizáló olvasataiban, amint arra a *kolumbizáló* alakzat jellemzésénél utaltam is.) Ezen okokból kifolyólag, illetve ragaszkodva a dolgozatomban tárgyalt területi kánonok működésének jellemzéséhez, az ilyen megfelelőes instanciákat hajlamos vagyok annak a jeleként értékelni, hogy az MMI kánon visszamenőleg, mintegy öntudatlanul is idézi az RMI olvasatokban kidolgozott szempontrendszereket.¹² Ilyen értelemben állítom, hogy a gyarmatosítóként, lefokozóként olvasó magyarországi irodalmi kritika *kolumbizáló* stratégiája tulajdonképpen a romániai irodalomkritika *kagylóformációit*, meglátásait ismétli bizonyos esetekben. Mindezzel nyilvánvalóan nem a romániai irodalomkritika olvasási módjait kívánom megnevezni az RMI-vel szembeni viszonyulásmódok abszolút eredőjeként, csupán arra mutatnék rá, hogy a gyarmato-

11 „Úgy véljük, Bodor valóban nem hisz a közlés felületi-közvetlen formáiban, nincsenek illúziói az emberek közötti megértés külső jeleit illetően. Mégis létezik egyfajta kapcsolódás: az egymásra nem válaszoló válaszok mögött az erkölcsi állás és pszichikai tartás rokonsága vagy különbözősége olyan emberi közösséget fejez ki, amely mélyebb, mint a szóban való pillanatnyi látszatközösség felületi megnyilvánulása.” (Bretter 1970. 262.)

12 E dolgozatnak nem célja, hogy reális momentumokkal bizonyítsa állítását, például annak igazolásával, hogy Esterházy olvasta Bretter idézett kritikáját.

sító-gyarmatosított viszonyrendszer nem egyirányú és statikus kapcsolatként, hanem dinamikus relációként gondolható el, már ami irodalmi kánonok egymásra hatását illeti.

Visszatérve a *tisztaság/tisztesség* messze ható Bodor-olvasási mintázatra, megkockáztatom a feltevést, hogy valószínűleg érthető úgy is, mint a börtönt járt író személyének szóló elismerés, az elnyomó diktatúrával szembeni ellenállás rejtett, szimbolikus elismerése adott, korabeli RMI kánon részéről. Hatását illusztrálандó néhány kritika címét és jellemző szófordulatát idézném: a sort indító Bretter-kritika címe *A tisztaság útvesztőin*, egy 1978-as Markó Béla által jegyzett recenzió címe *A megtisztított látvány*, Mező Ferenc 1985-ben a *Mozgó Világban* megjelent cikkének címe pedig: *A tisztesség esélye (Bodor Ádám pályaképe)*. A kritikák ilyen irányú értékelései átvezetnek a másik jellemző RMI olvasási alakzat, a szigorú nyelvi ökonómia témakörébe. „A szó önmérséklete, a mértéktartás igénye, lapidáris stílus”-szerű kritikusi szófordulatok tanúszkodhatnak arról, hogy a *kagyló* értelmezési tendencia Bodor írásainak kis terjedelmét, sajátos stilisztikai megoldásait nem pusztán rövidegnek, a hosszú terjedelemmel szemben állónak, sűrítésnek, összevonásnak értelmezi, hanem kapcsolatba hozza a szintén morális felhangokat sugalló „mértékkel,” azaz leíró mellett (morális) értékszempontokat is kapcsol a formai sajátosságokhoz.

A bodori nyelvi ökonómia egyik legkorábbi leírója az a K. Jakab Antal, aki megalapozott nyelvtani szempontú poétikai elemzést rendel hozzá Bodor első kötetéhez¹³ és ezt nem csak a morális vagy pszichologizáló felhangú retorika (ideológia?) kontextusában helyezi el, hanem nyelvfilozófiai magyarázattal próbálja társítani: „Amikor a dolgokat megnevezzük, egyben idegenségüket is tételezzük. Bodor Ádám tétovázása jelzőiben, tartózkodása hasonlataiban ennek az idegenségnek a tudomásul vétele, a nyelvi stílus határozatlansági relációja” (K. Jakab 1972. 87.). Ezáltal megmarad a szigorúan poétikai/nyelvi alapozású premisszák terében, még ha a Bodor-szövegek „idegenség/ismeretlen” tematikai állandójának tételezése révén meg is előlegezi az ezen irányban olvasó, *kolumbizáló* Sinistra-értelmezéseket.

K. Jakab még egy, a későbbi romániai magyar Bodor-kritikában általánossá váló toposzt vezet be, az *ismeretlen ismerős*ét, amellyel a Bodor-

13 „A jelző, amely feloldódik és eltűnik a bizonytalanban, a hasonló, amely úgy tapad a hasonlítotthoz, mintha el akarna veszni benne – a fogalmazásnak ez a látzólagos henyesége, az alakzatoknak ez a hivalgó meddősége azonban szigorú szabotosságban fogant.” (K. Jakab 1972. 87.)

írások paradox hatáseffektusaira (groteszk-tragikus, komikus-abszurd stb.) próbál magyarázatot kínálni: „(...) Bodor Ádám novellái (...) meghökkenetnek, mintha sohasem tapasztaltunk volna hasonlót, és megnyugtatónak, mintha csak visszaemlékeznénk valamire, amit elfelejtettünk” (K. Jakab 1972. 93.). A toposz a későbbi kritikákban mondhatni önálló életre kel¹⁴ és adott szövegekben mintha a szerzői név RMI általi kisajátításának eszközévé válna: mintha régtől fogva ismernénk (noha nem), ergo csakis a miénk lehet. Különösen hangsúlyosan jelentkezik a toposz RMI kritikákban, a szerzői név 1990 utáni magyarországi gyors kanonizálódását követően: „Az első, ami az eszembe jutott, miután Bodor Ádám lebilincselő könyvét elolvastam: ugyan miért nem jutott eszembe a kezdet kezdetén, hogy ezzel egyszer már volt dolgom. Többször: a legtöbb Bodor Ádám-szövegben” (Jakabffy 1992. 83.), szól a *Sinistra körzet* keltette meglepetés-effektust (amely az egyik legfontosabb jellemzője volt az MMI kanonizációnak) lenullázó vélekedés, és szintén *a már mindig ismert* toposza köszönt vissza a következő részletből is: „Bodor Ádám regényében, *Az érsek látogatásában* a hely, valamint az idő roppant ismerős, közünk van hozzá, nem tekinthetünk el tőle (...) *Az érsek látogatását* valahogy úgy olvassuk, ahogyan bizonyos álmokból igyekszünk hasztalan felébredni” (Szilágyi 2000. 81.). Az ilyen típusú gesztusok azt a hatást keltik, mintha bizonyos értelmezők, olvasók már mindig is meghitt viszonyban lettek volna a Bodor-szövegek sajátosságával, amelyek, amint arra az előzőekben idézett példák is utalhattak, alapvető módon alakították volna emberi lényegüket. Az RMI kánon és a *kagyló* tendencia vonatkozásában, azaz értelmezéseimben e szöveghegyek a Bodor szerzői nevet kisajátító, bekebelező mozgást hajtanak végre, ezáltal is kiváltva az MMI kánonból az ugyanazon szerzői névhez való erőteljes metonimikus, megkülönböztető viszonyulást, a *kolumbizáló* olvasási tendencia érvényesítését.

6. Példák a kevert technikára és bevezetés

Dolgozatom előző részeiben szóltam már olyan esetekről, amikor a területi alapú kánonjellemezők érvényesülése, a *kolumbizáló* és *kagyló* olvasási tendenciák poétikai szempontokkal ötvözve, keverve jelentkeztek.

14 „S rá is ismerünk [ti. a Bodor ábrázolt világra], fel is fedezzük magunknak, mint valami rég elveszített élményt, hideg tejüveg mögül ellenfényben felderengő elérhetetlen emléket.” (Markó 1978. 158.)

Előfeltevésem, miszerint az utóbbi években gyengülni, sőt bizonyos esetekben kimerülni látszik az MMI/RMI szembenállást újra és újra megképző értelmezési irány pozitív visszaigazolásra lelt a kisszámú és véletlenszerűen kiválasztott KAF-ra és OJD-re vonatkozó magyarországi kritikai szöveg alapján.

Noha az elemzők még mindig fontosnak vélik az elsődlegesen RMI-kánonhoz tartozó szerzői nevek területi/földrajzi szituálását, ez a legritkább esetben társul olyasfajta értékválasztásokkal, amelyeneket a *kolumbizáló* és a *kagyló* tendencia implikált. „Orbán János Dénes harmadik kötete Magyarországon éppoly nehezen szerzhető meg, mint az első kettő” – hangzik egy OJD-kötetre reflektáló írás kezdő mondata, rögtön felvillantva MMI és RMI megkülönböztetését, hogy aztán az elemzés nehézségeinek magyarázataként nevezze meg a disztinkciótevés okát: „Ezt a tényt azért említem, mert a három könyv több ponton egymásra utal, a bennük fellelhető elmozdulások egymást értelmezik” (Keresztesi 2000. 421.). Mikola Gyöngyi OJD prózakötetéről szóló recenziójában egyszer érvényesít olyan jellemzési/értelmezési szempontot, amelyet a területi megkülönböztetések újrajátszásaként olvashatunk: „Orbán János Dénes kötetének címadó novellája, a *Vajda Albert csütörtököt mond* is »hazai talajon«, Brassóban játszódik (...)” (Mikola 2001. 220.), ám fontos megemlíteni, hogy ez nem a Bodor-regények fiktív földrajzát referenciálissá olvasó és a szerzői nevet is pozicionáló stratégia, hanem egy ilyen típusú olvasásra hangsúlyozottan igényt tartó, mert csak ilyen kontextusban érthető novella teljesen poétikai alapú értelmezésébe van ágyazva.

A területi alapozású kánon mentén történő olvasás nyomai azonban továbbra is észlelhetőek, még ha a dolgozatban tárgyaltaknál sokkal kifinomultabbak is. Demény Péter, a jelenkori RMI-értelmezők egyike az OJD-kötetről írott recenziójában a szerzőt „(...)a kortárs magyar líra egyik legerősebb tehetségének (...)” nevezi (Demény 1999. 121.), míg a vele mondhatni kortárs H. Nagy Péter az „(...) erdélyi (és) magyar költészethez (...)” kapcsolja ugyanazt a szerzői nevet (H. Nagy 2001. 93.). Az elkülönítő és befogadó mechanizmusok szép illusztrációja e két minősítés, sőt a második önmagában is árulkodik az MMI és az RMI kánonjainak korántsem tisztázott helyzetéről és viszonyáról.

A KAF költészetére reflektáló két, random módon kiválasztott szöveg értelmezhető a legkevésbé jelen dolgozat szemszögéből, ezek alapoznak a legkevésbé a költői név területi alapú szituálására, netán a művek kontextualizáló olvasatára. Nyiri Miklós tanulmánya radikálisan ellentmond előfeltevésemnek arról, hogy az elsődlegesen RMI-hez csatlakozta-

tott szerzői nevek nem találkoznak kizárólagosan poétikai alapú olvasatokkal az MMI értelmezői részéről, így módon látványosan megmutatja a dolgozatomban felvezetett modell alkalmazhatóságának határait.

Ami a későbbi kutatási lehetőségeket illeti, talán érdemes lenne alaposabban megvizsgálni az utóbbi néhány évben született magyarországi értelmezéseket romániai magyar szerzőkről, mert nem tartom kizártnak, hogy a végső soron területi alapú megkülönböztetésre visszamenő RMI és MMI kánonok működtetése olyasfajta, értékasszociációkkal terhelt, és RMI szerzőket olvasó tendenciákban él tovább, mint *a hagyományhoz való viszonyulás* vizsgálata, a *hagyományos költőszerep* változatainak értelmezése, *apafigurákként* érthető elődökhöz való kapcsolat. Természetesen ezek a tendenciák csakis akkor szolgálhatnak bizonyítékul a területi kánonok működtetésére, amennyiben demonstrálható, hogy a magyarországi irodalomértés már nem hangsúlyosan ezek mentén olvas MMI-ként érthető szerzőket.

Addig is, záró mondatom megmarad a feltételes módnál.

A dolgozatban mindvégig alkalmazott rövidítések:

MMI: magyarországi magyar irodalom(hoz tartozó)

RMI: romániai magyar irodalom(hoz tartozó).

SZAKIRODALOM

ÁCS Margit

1992 Az erdő démonikus vonzása. *Holmi* 12. 1880–1883.

BRETTER György

1970 A tisztaság útvesztőin. Bodor Ádám novelláiról. In: *Uő: Vágyak, emberek, istenek*. Tanulmányok, esszék. Bukarest, Kriterion, 250–263.

1974 Csodálkoznak? Miért? Miért! *Utunk* 17. 1–6.

DEMÉNY Péter

1999 Orbán János Dénes: Hivatalnok-líra. *Kortárs* 12. 121–123.

ESTERHÁZY Péter

1992 Dicsének. A meg nem írt cikkek ciklusból. *Holmi* 2. 274–275.

GÁLFALVI György

1977 *Marad a láz?* Bukarest, Kriterion.

H. NAGY Péter

2001 Interszexualitás. Orbán János Dénes: Párbaj a Grand Hotelben. *Alföld* 4. 93–96.

HIMA Gabriella

1993 Vissza a mítoszhoz. Bodor Ádám: Vissza a fülesbagolyhoz. *Kortárs* 12. 96–100.

JAKABFFY Tamás

1992 A próza belsejében. *Látó* 10. 83–84.

K. JAKAB Antal

1972 A névmás éjszakája. In: *Uő: A névmás éjszakája*. Bukarest, Kriterion, 86–93.

KÁLMÁN György, C.

1999 Irodalomtudomány, 90-es évek. *Jelenkor* 12. 1275–1279.

KÁNTOR Lajos

1970 Periféria és centrum. *Korunk* 3. 447–450.

KERESZTESI József

2000 A testen innen és túl. Orbán János Dénes: Hivatalnok-líra. *Jelenkor* 4. 421–425.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán

1995 „Hangok, jelek”. Kovács András Ferencről. *Napi ház* 3. 85–90.

MARKÓ Béla

1979 A megtisztított látvány. *Igaz Szó* 8. 156–159.

MAROSI Péter

1968 Hol a tartalom mostanában. *Utunk* 3. 1.

MIKOLA Gyöngyi

2001 A mester árnyékában. Orbán János Dénes: Vajda Albert csütörtököt mond. *Jelenkor* 2. 219–222.

MÓZES Attila

1975 Novelláskötetek-eredmények. *Korunk* 3. 224–228.

NAGY Gabriella

2001 A múzsa testvérnénjei. (Erdős Virág, Halász Margit, Forgács Zsuzsa, Karafiáth Orsolya) *Jelenkor* 2. 199–206.

NYIRI Miklós

1995 A sokféle mutatványokrul. Kovács András Ferenc és értelmezői. *Nappali ház* 3. 91–96.

ORBÁN Ottó

1992 Adam Bodor leinti Mustafa Maupassant kamionját. *Holmi* 2. 275–280.

POZSVAI Györgyi

1998 *Bodor Ádám*. Pozsony, Kalligram.

REMÉNYI József Tamás

1992 Törzskönyvezett sorsok. Bodor Ádám: Sinistra körzet. *Kortárs* 6. 93–96.

SAID, Edward

1996 Orientalizmus. Ford. Balogh Dániel és Szamosi Gertrúd. *Helikon* 4. 430–449.

SHARRAD, Paul

1988 Exiles In Eden: The Popular Colonial Romance. In: Bruce Bennett (ed.): *A Sense of Exile. Essays In the Literature of the Asia-Pacific Region*. The Centre for Studies in Australian Literature. The University of Western Australia, 89–99.

SIMON Attila

1992 Bodor Ádám: Sinistra körzet. *Alföld* 9. 71–74.

SZAMOSI Gertrúd

1996 A posztkolonialitás. *Helikon* 4. 413–429.

SZILÁGYI Júlia

2000 Versenymű égő zongorára. *Látó* 3. 80.

SZILÁGYI Márton

1993 A tárnicsgyökér fanyar illata. Bodor Ádám: Sinistra körzet. *Tiszatáj* 12. 82–86.

SZIRÁK Péter

1998 A periféria poétikája? In: Uó. *Folytonosság és változás*.
Debrecen, Csokonai, 77–81.

SZŐCS István

1968 A személyiség háttere. *Igaz Szó* 2. 267–270.

1969 A kritikus széljegyzetei. A magáníró. *Igaz Szó* 9. 524–525.

FÜGGELÉK

A KÖTET SZERZŐI

Balázs Imre József 1976-ban született Székelyudvarhelyen. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–angol szakot végzett 1998-ban, 1999-ben magiszteri címet szerzett ugyanott. 1999-től doktorandusz, kutatási területe a XX. századi, főként erdélyi irodalom. 1996 óta rendszeresen publikál a magyar nyelvterület irodalmi és tudományos folyóirataiban. Jelenleg a *Korunk* szerkesztője. Verseskötetei jelentek meg, valamint tanulmányai, kritikái *A nonsalansz esélye* címmel (Kolozsvár, 2001). Három tanulmánykötet társszerzője, öt kötetet gondozott és látott el előszóval.

Dregus Ágnes 1979-ben született Sepsiszentgyörgyön. Jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának IV. éves magyar–angol szakos hallgatója.

Gábor Csilla 1963-ban született Kolozsvárott. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–angol szakot végzett 1986-ban. Jelenleg a BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének adjunktusa, az irodalomtudomány doktora. Kutatási területe a reneszánsz és barokk irodalom. Doktori értekezése Debrecenben jelent meg 2001-ben (*Káldi György prédikációi. Források, teológia, retorika*), írásai többek között a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, az *Lk.k.t.*, a *Korunk*, a *Művelődés*, a debreceni *Studia Litteraria*, a budapesti *Távlatok* című folyóiratban, valamint tematikus tanulmánygyűjteményekben jelentek meg. Négy kötetet gondozott és látott el bevezetővel.

Gál Andrea 1978-ban született Brassóban. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–német szakot végzett 2000-ben. Írásai a *Látó*, *Lk.k.t.*, *Korunk* című folyóiratokban jelentek meg, 2001-ben megvédett magiszteri dolgozatának címe: *A transzszilvanizmus narratívái*. Jelenleg doktorandusz a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen, az *Lk.k.t.* szerkesztője.

Luffy Katalin 1973-ban született Kovásznán. A kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–német szakot végzett 1996-ban, 1997–2000 között a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalom Tanszékén a reneszánsz és barokk doktori program hallgató-

ja. Doktori disszertációját a XVII. századi puritanizmus témakörében készíti. Jelenleg a BBTE Magyar Irodalomtudományi Tanszékének, valamint a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszékének könyvtárosa. Publikációi jelentek meg az *Irodalomtörténet*, az *Lk.k.t.*, a *Művelődés* című folyóiratokban.

Selyem Zsuzsa (1967) a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának Magyar Irodalomtudományi Tanszékén XX. századi magyar irodalomtörténetet tanít, az *Lk.k.t.* irodalmi folyóirat felelős szerkesztője. 1989-ben matematika-, 1996-ban magyar–angol szakot végzett ugyanitt. Esszékötete 2001-ben jelent meg a JAK-Kijárat Kiadó gondozásában *Valami helyet* címmel.

Török Ervin (1977) a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–német szakon végzett 2001-ben. Jelenleg a Szege-di Tudományegyetem elsőéves PhD hallgatója, az *Lk.k.t.* irodalmi folyóirat szerkesztője. A *Helikon Irodalomtudományi Szemle A korszakok alakzatai* tematikájú 2000/3-as számának ő volt az összeállítója, tanulmányokat és irodalomelméleti fordításokat publikált.

Török Zsuzsa 1979-ben született Marosvásárhelyen. Jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának IV. éves magyar–angol szakos hallgatója.

Ugron Zsuzsa 1978-ban született Kézdivásárhelyen. Jelenleg a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának IV. éves magyar–német szakos hallgatója.

Virginás Andrea (1976) a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarán magyar–angol szakot végzett 2000-ben, magiszteri címet szerzett 2001-ben ugyanott. 2001–2002-ben a budapesti Közép-Európai Egyetem *Társadalmi nemek* magiszteri programjának hallgatója. Jelenleg a Debreceni Egyetem Angol–Amerikai Intézetének PhD hallgatója.

Zsigmond Andrea 1978-ban született Csíkszeredában. 1996 és 2000 között a Babeş–Bolyai Tudományegyetem Bölcsészkarának magyar–német szakos hallgatója volt, 1997 és 2001 között végezte a teatrológia szakot ugyanott. Irodalom- és színháztudományi publikációi a *Korunk* és *Lk.k.t.* című folyóiratban jelentek meg. Szerkesztője az *Lk.k.t.* irodalomtudományi lapnak, valamint a *Transindex* című internetes újság *Boldogság* rovatának.

ABSTRACTS

GÁBOR Csilla

MEDITATION, THEOLOGY, LANGUAGE.

The Hungarian Version of Robert Bellarmine's Book of Meditation

The paper is engaged in the research of a genre, the meditation, which was quite popular during the Early Modern Ages, later, however, it lost its function in the literary canon. The study is based on the work of the Jesuit of Italian origin Robert Bellarmine, whose booklet of meditations on dogmatical themes bears the title *De ascensione mentis in Deum, per rerum creaturarum scalas* and was translated into Hungarian in 1639 (*Elménknek Istenben föl-meneteléről a' teremtet állatok Garádichin*) by Gáspár Tasi.

First I examined the problems concerning the date of the Latin text's first publishing: I proved that it was first published in 1615 (not in 1595 or 1606 as some of the sources mention). Then I studied those theological motifs and symbols which are the bases of the spiritual and emotional system of the work: it is a particular dynamism between *doctrina* and *pietas* being in connection with the peculiarities of the genre. During the interpretation a permanent point of view was that of considering Gáspár Tasi's achievement in creating the Hungarian terminology of philosophy and theology.

LUFFY Katalin

PURITAN EXPECTATIONS IN PREACHINGS WRITTEN BETWEEN 1660–1668

In my paper I dealt with the texts of the authors working in the 1660s, sermons of preachers who wrote under essentially changed situations compared to the previous period. In these texts, discussing the problems of survival and choices, they grounded a system of expectations in which one can trace the signs of a paradigm shift in the history of ideas and mentality. The basis of this new discourse, of this new way

of approaching the audience can be the internal adaptation of Puritanism spreading from England, the current that created a new system of answers for wide-ranging national questions by its sensibility towards social problems and personal piety. In the attempt to understand the essence of Puritanism, I tried to grasp its contemporary definitions, then, through text-based analysis, to show its concrete articulations. The expectations of the preachers were examined in their social stratification, thus the expectations towards people and nation, as well as towards high officials and princes were equally outlined. Speaking about sermons for different occasions, I first of all examined speeches delivered at the funerals of members of the high nobility, but I also focused on other kinds of sermons, relevant for the subject, that treated different matters of the state.

The fact that the particular discourse considered Puritan was an official way of speech in this period, was proved by the presentation of one of Ferenc Veréczsi's sermons, a preacher considered orthodox from a church-historical viewpoint.

UGRON Zsuzsa

CULT AND REVERENCE

The Memory of Imre Mikó

The study aims at producing new facts concerning the cultic approach towards Imre Mikó's personality. After a thorough analysis, the relationship between Mikó and his fellow Transylvanians can be described as one bearing the characteristics of a cult.

The paper is built up the following main constituents: the cultic type of feeling towards Mikó present during his life, the strengthening of the cult at his death, respectively the cultic segments of the 1889 statue erection.

DREGUS Ágnes

LITERARY CANON SERVING NATIONAL IDENTITY

The Canonic Structure of a Post 1867 Transylvanian
Newspaper

The Hungarian newspaper of political profile *Magyar Polgár* (Hungarian Bourgeois) illustrates the process in which one's social and political attitude influences the way people think about literature. After 1867 Hungarian intellectuals were still engaged in the question: how they could influence the life of the nation in a way as to accomplish the homogenous community, the modern nation, the thinkers of the Enlightenment should be dreamed of. The role of literature is also defined in the spirit of this aim: the works should contribute to the formation of the national identity. The literary canon that is reflected by the articles with literary topics corresponds perfectly to the general concept of the era. As the history of literature interpreted as national narrative is written on the basis of the critical writings, great emphasis is laid on the selection of the works that should be mentioned or presented to the readers of the newspaper. These were the works that either contributed to the self-knowledge of the nation by reflecting the spirit of different ages, or challenged the reader and made him act in a way as to contribute to the realization of the above mentioned concept of the nation. This function that literature assumed, resulted in the recognition of the importance of reading in the life of the nation. The employees of the newspaper gave therefore special attention to the popularization of reading. The readable, entertaining style becomes thus an important angle of selection. Corresponding to social and political targets, the literary canon formed the way, selected the canonic works according to the criterion of entertaining while educating.

TÖRÖK Zsuzsa

**THE KOLOZSVÁR'S WAYS OF SPEAKING OR ABOUT
WHAT AND HOW DOES THE KOLOZSVÁR SPEAK**

Liberalism, creation of adversaries and literature
in a Transylvanian political newspaper
at the end of the 19th century

The present study examines the way of speaking of the Transylvanian newspaper *Kolozsvár* edited between 1887–1891 by István Petelei. The first chapter is an attempt to clarify what aspects of the late 19th century Hungarian liberalism are outlined in the newspaper mentioned above, and it also concentrates on the ways in which the social-political problems of the late 19th century are interpreted in a liberal context by a Transylvanian official paper. The starting point of my investigations is justified by the openly claimed commitment to liberalism of the newspaper itself.

The second chapter outlines another aspect of the *Kolozsvár's* way of speaking, and that is the realization of the fact that a certain political commitment inevitably involves a delimitation from the *other*; and that in the process of the creation of political identity there are some constructions by which we create our adversaries linguistically.

Literature stands in the center of my investigations in the third chapter. I concentrate on the concept of literature elaborated by the newspaper and also on the discord between the way of speaking about literature and the literature offered by the newspaper itself. My question is if the awareness of this discord can help us in reconsidering our notion of literature worked out before.

BALÁZS Imre József

**THE INSTITUTIONS OF THE HUNGARIAN
AVANT-GARDE IN ROMANIA**

The Hungarian avant-garde literature from Romania can be characterized neither by the activity of radical groups, nor by an abundance of manifestos or experimental reviews. However, this segment of Transylvanian literature can be regarded almost entirely as an Expressionist lit-

erature. Authors like János Bartalis, Andor Becski, Irén Becski or György Szántó are present frequently in the reviews of larger orientation.

The first part of the paper explores the attitude of literary history towards avant-garde in Transylvania, analyzing the factors that contributed to the poor quality and quantity of the reception. Then it focuses on the editorial philosophy of the three main reviews that published avant-garde literature in the twenties: *Napkelet*, *Genius/Új Genius* and the only exclusively avant-garde journal: *Periszkop*.

The main objective of the paper is to deconstruct the view that avant-garde in Transylvania meant the poor-quality literature of those who later on entered the Communist party, repudiating the avant-garde literary concepts. This view led in time to the total disregarding of the Hungarian avant-garde from Romania. However, the literature of the twenties can be reintegrated into literary history only in its diversity. This literary trend produced lots of works of great value, and in these years it was the main way to communicate directly with the dynamism of international culture.

SELYEM Zsuzsa

A UTOPIA OF THE “TRANSYLVANIAN HUNGARIAN LITERATURE”

Discourses

The starting point of this study is that analysing the discourses on Transylvanian Literature we can observe the presence – either doctrinaire and assumed, or naive and automatic – of the ideology of Transylvanianism. The novelty of this inquiry is that breaking with the ideological forms of either affirmation or negation of the previous paradigms it starts from the analyses of the concept of literature and its function as a media of communication. What is the differentiating characteristic of literature comparing with other media? This question being raised, the characteristic of the Transylvanian Hungarian Literature-discourses will be found not as an ideology, but, according to Wolfgang Iser's study on the fictive and imaginary, as *a disguised act of fictionalizing*. The fictionalization is regarded as a transgressive act of a literary discourse into a sociological or psychological etc. discourse. With this disguised transgression the question of literature are substituted with the great narratives of national identity. Taking into account the utopian

character of literature and interpretations of it we would conclude, that existence as mere potentiality can change our attitude to the concrete – literary or cotidian (distinct, but not separated) – experiences, too.

GÁL Andrea

**DISTORTIONS OF THE MINORITY NATIONALISM
IN THE CONTEMPORARY HUNGARIAN LITERATURE
IN ROMANIA**

In the contemporary Hungarian Literature in Romania there is present a corpus of texts that relies on the traditional Transilvanian literature at the beginning of the 20th century. These are transcriptions of the traditional minority nationalism rhetorics and have as result a new narrative that deals with irony the typical ideology and phrases of the minority nationalism rhetorics. The study analyses the poems of Kovács András Ferenc, Szőcs Géza, Kányádi Sándor and a drama by Szőcs Géza. The new discourse operates with the dispersion of the self-pity of the minority nationalism by the means of emphasizing other sides of the speech about nation. By showing other national minorities, like the American Indians and the Finnougric tribes and nations, these literary texts express the globality of the thought of minority. The discourse of otherness makes possible the discourse of selfness.

TÖRÖK Ervin

THE PLACES OF THE MEMORIES

Láng Zsolt: *Bestiarium Transylvaniae*. The Birds
of the Sky

The study has as its issue the strategies of mnemotechnics in Zsolt Láng's novel entitled *Bestiarium Transylvaniae*. Its main question and task is a novel analysis, which tries to find out the situation of a "history-novel" of the 20th century in the tradition of the Hungarian novel. The result of it is, that Láng's novel is closely related to Zsigmond Kemény's novel-writing technics – namely, to the strategies of polyphonic novel written by Zsigmond Kemény in the 19th century based on such text-

organizing procedures that were characteristic to earlier novels: travel-novels, autobiographies, bestiaries etc.

The emblematics of bestiaries is a means of mediation between the different technics of memories of the figures. So, the typical fragmentarity of such a genre of the Middle Ages has a function of “relay”: it mediates among the mnemotechnics of the figures without dissolving the differences.

The study tries to make visible the ideology-critical character of such a relation toward history: in its conception (based especially on Foucault’s, Iser’s and Warminski’s works) history is a world of language(s). In this respect Láng’s novel-structure and tradition-concept “over-determinates” our ideas about the different narrations and surpasses the ideological and narrowing discourses on Transylvanian historical novel.

ZSIGMOND Andrea

WHAT DOES THE SMELL OF THE STRIPPED BIRCHTREE CONTAIN

The description of a *Ádám Bodor*’s texts reading strategy

My study concentrates on the rhetorics of the texts written by *Ádám Bodor*. It analyzes the metaphorical construction of the literary text and it excludes the interpretation strategy that considers the literary text the reflection of the sociological-political reality. This interpretation-strategy relies itself on the games of the text, it follows the ways opened by the semantic aspect of the words.

In the analysis of the possible meaning of the words, I used the theory of *Sándor Szilágyi N.* The meaning of the words as perceived concludes from the everyday use of the language. For example, the semantics of the words winter, north, fish, moon are strongly connected, although they are not synonyms. This process has as result a system of motifs, that are perceived not only by the mind, but by the senses, too.

VIRGINÁS Andrea

THE SHELL, COLUMBIA, MIXED: SOME READING STRATEGIES OF THE DISCURSIVE CONSTRUCT OF THE HUNGARIAN LITERATURE IN ROMANIA

The paper deals with the possible functioning, relations and implications of the highly used contemporary discursive constructs of the Hungarian literature in Romania (HLR), the Hungarian literature in Hungary (HLH) and the “universal” Hungarian literature. It attempts to perform this by analyzing the critical canonization of documents referring to three authorial names, then generalizing the received results. The basic hypothesis according to which authors primarily attached to the construct of the HLR receive a different position and are read by different strategies when interpreted in the HLH canon, is indebted to postcolonial theory. Based on the insights offered by this theory I have tried to develop three most characteristic reading directions effective in these canons and I designate them by the “nicknames” *the shell, columbia, mixed*.

Through my research I have intended to contribute to the differentiation between the meaning of territorial and poetical canons, as well as to present and characterize some of the most interesting features in the canonization of the three selected authors, Ádám Bodor, András Ferenc Kovács and János Dénes Orbán.

REZUMATE

GÁBOR Csilla

MEDITAȚIE, TEOLOGIE, LIMBAJ

Traducerea în limba maghiară a volumului de meditații al lui Roberto Bellarmino

Lucrarea de față cercetează un gen literar din sec. al 17-lea, meditația, care în epoca respectivă se bucura de o popularitate semnificativă, ulterior pierzându-și rolul printre genurile literaturii. Textul de bază îl constituie volumul de meditații pe teme dogmatice scris de iezuitul italian Roberto Bellarmino (*De ascensione mentis in Deum, per rerum creaturarum scalas*) tradus în limba maghiară de Gáspár Tasi în 1639 (*Elméneknek Istenben föl-menetelérül a' teremtet állatok Garádichin*).

Mai întâi am verificat neconcordanțele privind prima apariție a cărții lui Bellarmino, constatând că ea a fost publicată în anul 1615 (nu în 1595 sau 1606). După aceea am analizat acele conexiuni și simboluri teologice, care stau la baza sistemului intelectual și emoțional al operei: este vorba de o dinamică interesantă a doctrinei și a pietății legată de caracteristicile genului respectiv. În analiza făcută am urmărit cu deosebită atenție performanța traducătorului privind alcătuirea terminologiei de filosofie și teologie folosită în textul original latin.

LUFFY Katalin

REVENDICĂRI PURITANE ÎN ANII 60 AI SECOLULUI AL XVII-LEA

În lucrarea noastră am analizat textele autorilor din anii 60 ai secolului XVII, texte, care de fapt sunt cuvântările predicatorilor, în care, ocupându-se de tematica supraviețuirii și a alegerii, au creat un sistem al revendicărilor, în care putem regăsi urmele schimbării paradigmelor de idei și a istoriei mentalității. Elementul de propulsare al modului de vorbire diferit, al stilului de a vorbi altfel auditorilor, îl putem găsi în adaptarea autohtonă a puritanismului englez, curent al cărui sensibilitate referitor la credința socială sau personală, a creat moduri de răspuns speciale la prob-

lemele de anvergură națională. În procesul de destăinuire a esenței puritanismului, am dorit să redăm importanța acestui curent prin definițiile de epocă, ca apoi prin analizarea textelor să putem prezenta modurile de realizare ale acestuia. Am categorizat revendicările predicatorilor pe grupuri sociale, conturând astfel revendicările față de popor, națiune sau față de principe. Fiind vorba despre cuvântări de ocazie, în primul rând am analizat predicile rostite la înmormântarea aristocraților, dar am amintit și texte care din punct de vedere al tematicii am considerat că aparțin acestei categorii de texte, care se referă la problematica statală.

Ca dovadă a faptului că acest mod de vorbire special numit puritan este predominant în acest timp, am prezentat o cuvântare considerată de fapt un discurs oficial, rostit de Ferenc Verécsi.

UGRON Zsuzsa

CULT ȘI REVERENȚĂ

Memoria lui Imre Mikó

Prezenta lucrare încearcă relevarea unor noi informații legate de cercetarea cultului în legătură cu personalitatea lui Imre Mikó.

După analiza relațiilor între Mikó și comunitatea transilvăneană, respectiv Mikó și întreaga națiune maghiară reiese că atitudinea acestora poate fi caracterizată ca una cultică. Lucrarea este organizată în jurul a trei capitole: atitudinea transilvănenilor legată de personalitatea și faptele lui Mikó – încă în viața lui, evenimente legate de momentul morții sale și segmente cultice la inaugurarea statuii contelui în anul 1889.

DREGUS Ágnes

CANON LITERAR ÎN SERVICIUL

IDENTITĂȚII NAȚIONALE

Structura canonică a unui ziar transilvănean
de după 1867

Paginile ziarului cu profil politic *Magyar Polgár* (Burghez Maghiar) ilustrează procesul cum atitudinea politică și socială influențează modul de a gândi despre literatură. După 1867, atenția intelectualilor maghiari

a fost încă atrasă de întrebarea cum ar putea fi influența viața națiunii în așa fel, încât să se realizeze comunitatea omogenă visată de gânditorii epocii luminilor: națiunea concepută în spirit modernist. Rolul literaturii este definit conform tot acestui obiectiv: operele trebuie să contribuie la formarea identității naționale. Canonul care se conturează din articolele cu tematică literară corespunde perfect acestei idei generale ale epocii. Deoarece scrierea istoriei literaturii concepută ca narațiune națională se bazează pe scrieri critice, s-a considerat deosebit de important, ca acele opere să fie amintite sau prezentate pe paginile ziarului, care fie au contribuit, prin oglindirea spiritului diferitelor epoci, la cunoașterea de sine a națiunii, fie au îndemnat cititorul la formarea unei asemenea atitudini, sau la comiterea unui asemenea fapt, care contribuie la realizarea obiectivului mai sus amintit. Atribuirea unei asemenea funcții pentru literatură atrage după sine recunoașterea importanței citirii în viața națiunii. Din acest motiv scriitorii și criticii literari ai ziarului au acordat multă atenție popularizării citirii. Stilul distractiv și ușor de citit devine astfel un important punct de reper pentru selecție. Astfel se formează, conform obiectivelor politice și sociale, un canon literar care selectează operele de canonizat conform ideii de a distra în timp ce instruește.

TÖRÖK Zsuzsa

MODURI DE A VORBI AL ZIARULUI KOLOZSVÁR SAU DESPRE CE ȘI CUM VORBEȘTE EL

Liberalism, creare de adversar și literatură într-un ziar politic ardelean de la sfârșitul secolului al XIX-lea

Lucrarea examinează/cercetează modul de a vorbi al ziarului politic ardelean *Kolozsvár* editat între anii 1887–1891 de István Petelei. Primul capitol încearcă să scoată în evidență ce fel de aspecte ale liberalismului maghiar de la sfârșitul secolului al XIX-lea se conturează pe paginile ziarului, precum și modul în care problemele sociale și politice ale sfârșitului de secol sunt tratate de acest ziar ardelean într-un context liberal. Punctul de plecare a analizei îl constituie angajamentul deschis față de liberalism al ziarului însuși.

Cel de-al doilea capitol tratează un alt aspect al modului de a vorbi al ziarului și anume faptul că, un anumit angajament politic înseamnă în

același timp și o delimitare față de *celălalt*, precum și faptul că în procesul de creare a identității joacă un rol important și niște construcții cu ajutorul cărora ne creăm lingvistic adversarul.

În cel de-al treilea capitol în centrul examinărilor stă literatura. Mă concentrez asupra conceptului de literatură elaborat de ziarul mai sus amintit, respectiv asupra dezacordului născut dintre modul în care se vorbește despre literatură în acest ziar și literatura oferită de ziarul însuși. Întrebarea mea este dacă conștientizarea acestui dezacord ne ajută într-un anume fel să revizuim noțiunea alcătuită despre literatură.

BALÁZS Imre József INSTITUȚIILE AVANGARDISMULUI MAGHIAR DIN ROMÂNIA

Literatura maghiară avangardistă din România nu se caracterizează prin activitatea unor grupări radicale, nici de o abundență a manifestelor și a revistelor experimentale. Cu toate acestea, partea aceasta a literaturii din Ardeal se integrează aproape în totalitate într-un singur curent avangardist: expresionismul. Autori ca János Bartalis, Andor Becski, Irén Becski sau György Szántó sunt prezenți în permanență în revistele vremii cu o deschidere mai largă.

În prima parte, studiul relevă atitudinea istoriei literare în ceea ce privește segmentul avangardist al literaturii maghiare, analizând factorii care au contribuit la o recepție precară atât cantitativ cât și calitativ. În partea a doua studiază concepția literară a principalelor reviste care în anii 20 au publicat și literatură de avangardă: *Napkelet*, *Genius/Új Genius* și revista exclusiv avangardistă *Periszkop*.

Obiectivul principal al autorului este deconstrucția unei prejudecăți literare eronate conform căreia literatura de avangardă din România ar fi fost practicat numai de către poeți și prozatori care în cele din urmă au devenit membrii Partidului Comunist, decizându-se ulterior de scrierile lor anterioare. Această concepție a dus în timp la o neglijare aproape totală a acestei literaturi. Totuși, literatura anilor 20 poate fi integrată în cursul istoriei literare numai în diversitatea ei. Acest curent literar a produs valori certe ale literaturii maghiare din România, constituind totodată canalul principal al comunicării cu dinamismul culturii internaționale.

SELYEM Zsuzsa

O UTOPIE A DISCURSURILOR LITERATURII MAGHIARE TRANSILVĂNESE

Distrans

Ipoteza de bază a studiului de față este că discursurile despre literatura maghiară transilvăneană sunt concepute – fie într-un mod doctrinar, fie numai într-un mod spontan și naiv – din perspectiva ideologiei transilvaniste. Noutatea acestei studii constă în căutarea specificului literaturii excluzând afirmațiunile sau negările ideologice, prin analiza conceptului de literatură ca mediu de comunicare, încercând să răspundă la întrebarea, care ar fi caracteristicul literaturii, ce o diferențiază de celelalte forme de comunicare. Această căutare a specificului literar necesită schimbarea perspectivei de studiere a transilvanismului literar ca și ideologie într-o perspectivă care este inerentă modului de funcționare a textelor literare: *acte de ficționare deghizate*. Conceptul este folosit în modul elaborat de către Wolfgang Iser, făcând posibil să observăm transgresiunile discursurilor literare în discursuri sociologice, psihologice etc., transgresiuni deghizate care explică, narează, dar de fapt fac să dispară întrebările inerente ale literaturii. Studiul de față prezintă caracterul utopic al literaturii și al interpretărilor acesteia, și dorește să accentueze faptul că existența ca simplă potență poate să aducă schimbări și în relațiile cotidiene concrete.

GÁL Andrea

DEFORMĂRILE NAȚIONALISMULUI MINORITAR ÎN LITERATURA CONTEMPORANĂ MAGHIARĂ DIN TRANSILVANIA

În literatura contemporană din Transilvania se distinge un corp de texte literare, care se ocupă de problematica identității naționale. Este vorba despre poezii ale lui Géza Szócs, András Ferenc Kovács, Sándor Kányádi, precum și despre drama lui Géza Szócs (*A kisberek böszörmények – Apașii din Brezii Mici*). Conceptul de „deformări ale naționalismului minoritar” descrie tradiția naționalistă (literară sau mai puțin literară), de care aparțin numeroase texte din literatura maghiară din

România. Caracteristica comună a acestor texte studiate ar fi intertextualitatea. Dar obiectul acestui studiu nu sunt arhitextele, ci semnificația transcrierii, deformarea în sine, nu originea, aceasta fiind de altfel instabilă. Efectul transcrierii este printre altele, că discursul naționalist își pierde credibilitatea. De aceea se formează un *altfel* de discurs, care ironizează formulele naționalismului retoric. Ironia provine din faptul că aceste texte prezintă problematica identității etnice minoritare în alt context, de exemplu textele lui Géza Szócs vorbesc despre etniile fino-ugric în general. Astfel în acest discurs problematica identității proprii se tematizează prin prisma comunităților îndepărtate.

TÖRÖK Ervin

SPAȚIILE MEMORIEI

Láng Zsolt: *Bestiarium Transylvaniae. Păsările cerului*

Studiul de față abordează procedurile mnemotehnice aflate în romanul lui Zsolt Láng, intitulat *Bestiarium Transylvaniae. Az ég madarai (Bestiarium Transylvaniae. Păsările cerului)*.

Se investigează modul în care opera respectivă, utilizând strategii textuale anterioare nuvelisticii secolului al XIX-lea, reiterează arhitectonica polifonică a romanelor istorice ale lui Zsigmond Kemény, romancier din secolul al XIX-lea.

Se utilizează o metodă în care tehnicile de memorie specifice caracterelor sunt mediate prin emblematica bestiariilor. Evocarea genului literar specific medieval facilitează construcția fragmentară a textului, întreține și o funcție de „releu”, astfel încât medierea aceasta nu dizolvă caracterul divers al strategiilor respective.

În continuare, studiul reflectă asupra caracterului critic (ideologic) al conceptului palpabilității trecutului conceput ca univers lingvistic, încât romanul supradetermină conceptele noastre despre tradițiile narrative menținute, astfel manifestându-și efectul contra formării discursurilor ideologice.

ZSIGMOND Andrea
**DIN CE SE COMPUNE MIROSUL
MESTEACANULUI DESCOJIT**

Descrierea unei strategii de lectură
a textelor lui Ádám Bodor

Lucrarea se ocupă de examinarea aspectului stilistic-retoric a textelor lui Ádám Bodor. Mai întâi cercetează relația dintre ficțiune și realitate cum o vede opera bodoriană, și observă că acesta nu privește funcția ficțională ca pe una mimetică, reprezentantă. (Ci mai degrabă ca una care întrunește ficționalitatea și imaginarul de care vorbește Wolfgang Iser.

Lucrarea cercetează aspectele generale ale percepției lui Bodor, mai ales a celor care se ocupă cu liricismul prozei lui. Dar se observă că nu prea s-a examinat aspectul semantic al textelor, numai cel al metaforelor. Eu mă ocup de cuvintele care nu par a fi ficționale, dar a căror iterabilitate le oferă un element retoric. Aceste cuvinte (ca *iarnă, nord, pește, lună de pildă*) au o aură semantică care nu este identică cu sensul cuvântului, și care se poate construi de pildă după modelul psihologului cognitivist, Eleanor Rosch: teoria prototipului.

După d-l dr. Sándor Szilágyi N. sensul cuvântului nu se găsește în dicționare, care lucrează încă cu modelul aristotelian al categoriilor, ci fiecare expresie are un spațiu semantic care constă din totalitatea secvențelor, aspectelor semantice ale unui cuvânt. Acesta se poate numi motivul textului, pentru că se observă că se repetă de mai multe ori în forme (expresii) diferite, care au o structură semantică asemănătoare. Aceste cuvinte nefiind metafore clasice, cititorul trece deasupra lor fără luare de seamă, și citește textul rapid, neobservând că între timp i s-au înregistrat în minte preferințe și prototipuri semantice ale textului. Acest tip de lectură are de-a face mai degrabă cu plăcerea senzuală a cititului decât cu jocul intelectual al interpretării.

VIRGINÁS Andrea
**SCOICA, COLUMBIA, MIXAT: CÂTEVA STRATEGII
DE INTERPRETARE A CONSTRUCȚIEI DISCURSIVE
A LITERATURII MAGHIARE DIN ROMÂNIA**

Lucrarea consideră relațiile și determinarea mutuală dintre construcțiile discursive a literaturii maghiare din România, a literaturii maghiare din Ungaria și a literaturii maghiare „universale, de pretutindeni”. Încercarea se bazează pe examinarea canonizării critice a trei scriitori (mai exact a trei nume de scriitori) și pe generalizarea rezultatelor astfel constituite. Teoria de bază a cercetării – că numele scriitorilor aparținând primordial literaturii maghiare din România sunt înzestrate cu o poziție și o strategie de interpretare diferite în canonul literaturii ungare – este îndatorită teoriei postcoloniale, ca de altfel întregul algoritm al lucrării, în elaborarea a trei strategii sau tendințe de interpretare caracteristice câmpurilor canonice sus numite. Aceste strategii, semnalate prin denumirile metaforice și simbolice *scoica*, *columbia*, *mixat* sunt imaginate ca impure, într-adevăr mixate și mutual determinatoare. Prin examinările și interpretările mele, pe de o parte, am dorit să contribuie la modelarea funcționării canonilor teritoriali și poetici, pe de altă parte, am vrut să prezint canonizarea (sau măcar a câtorva caracteristici) autorilor selectați: Ádám Bodor, András Ferenc Kovács și János Dénes Orbán.

A SAPIENTIA KÖNYVEK SOROZAT KÖTETEI

Megjelent:

1. TONK MÁRTON–VERESS KÁROLY (SZERK.)
Értelmezés és alkalmazás. Hermeneutikai és alkalmazott filozófiai vizsgálódások. 2002.
2. PETHŐ ÁGNES (SZERK.)
Képtávtitek. Tanulmányok az intermedialitás tárgyköréből. 2002.
3. NAGY LÁSZLÓ
Numerikus és közelítő módszerek az atomfizikában. 2002.
4. EGYED EMESE (SZERK.)
Theátrumi Könyvecske. Színházi zsebkönyvek és szerepük a régió színházi kultúrájában. 2002.
5. VORZSÁK MAGDOLNA–KOVÁCS LICINIU ALEXANDRU
Mikroökonómiai kislexikon. 2002.
6. KÖLLŐ GÁBOR (SZERK.)
Műszaki szaktanulmányok. 2002.
7. SZENKOVITS FERENC–MAKÓ ZOLTÁN–CSILLIK IHARKA–BÁLINT ATTILA
Mechanikai rendszerek számítógépes modellezése. 2002.
- 8–10. TÁNCZOS VILMOS–TÓKÉS GYÖNGYVÉR (SZERK.)
Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990–2001 közötti eredményeiről. I–III. 2002.
11. SORBÁN ANGELLA (SZERK.)
Szociológiai tanulmányok erdélyi fiatalokról. 2002.

Előkészületben:

- SALAT LEVENTE (SZERK.)
Kínlódni ebben az országban...? Ankét a romániai magyarság megmaradásának szellemi feltételeiről
- NAGY LÁSZLÓ (SZERK.)
Természettudományi tanulmányok
- NÉMETI JÁNOS–MOLNÁR ZSOLT
A tell telepek elterjedése a Nagykárolyi-síkságon és az Ér völgyében
- BIRTALAN ÁKOS
Románia és Kelet-Közép-Európa piacainak kapcsolata

Scientia Kiadó

3400 Kolozsvár (Cluj-Napoca)
Kossuth Lajos u. (B-dul 21 Decembrie) 24/3.
Tel./fax: +40-64-197584, +40-64-194228
E-mail: kpi@kpi.sapientia.ro

Korrektúra:

M. Kovács Emma

Tördelés:

Tánczos András

Tipográfia:

Könczey Elemér

Készült a ProPrint nyomdájában

500 példányban, 20,5 nyomdai ív terjedelemben
4100 Csíkszereda (Miercurea Ciuc)
Temesvári u.19.
Felelős vezető: Burus Endre igazgató